

૧ પ્રસ્તાવ, પ્રવેશ	૧
૨ નર્મદના વીરોએ સીંચેલું સિમુદય	૧૫
૩ કેરાળા માયકવાડનું, ત્યાંનું બાજા કટુંબ	૧૯
૪ વીરપુર	૩૫
૫ અસભુ બાંધીને સણાવનાં	૪૭
૬ બ્યાસ, વાઘાડિ, લોહવાનાની દોસ્તી	૮૧
૭ બૂવાને કંક કાદતો દેખું છું	૧૦૪
૮ મરિચમ બીબી પાસે વાળાંઓ વાંચતાં	૧૩૩
૯ વાળાંઓ વાંચે ન નહિ છું.	૧૫૮
૧૦ શ્રીમતપુરામ રામીનો આધમ	૧૬૮
૧૧ વિદ્યાબ્યાસનો નિકટ પંથ	૨૧૩
૧૨ નેવપુરનિવાસી	૨૪૦
૧૩ નેવપુર પાળી પોરગદર મયો.	૨૬૪
૧૪ મેટ્રિકની ને કાવ્યની મયામણ	૨૮૮
૧૫ અતિ મેટ્રિકનું ફોર્મ મળ્યું	૩૦૭
૧૬ બદાઈદીન કોચેન, બુલામદ	૩૨૮

• આ મયાણું શ્રી. મેવાળીએ એમનાં મુખ્ય અગ્રાંક કરેલું તે ન સમજુ છું.

वे प क

[१६३७]

જી વ ન પં થ

[સંસ્મરણોની ભૂમિમાં કરેલી
ઝોક પર્યાટન કથનિકા.]

‘ ઊર્જિ ’ માં ‘ જીવનપથ ’ નાં ‘ સરમરણો ’ ની
 વેખાવસિ પ્રગટ કરવાનું નક્કી થયું, ત્યારે એક સ્વચ્છબર
 એમાં ગહેલી ધૃષ્ટતાનો વિચાર આવ્યો. સિદ્ધસેન દિવાકરનું
 પેયું પ્રસિદ્ધ વચન, ‘ નિર્લજ્જઃ કો ન વદિતઃ । ’ આ
 ધૃષ્ટતાનો ઉપહાસ કરતું નમર સામે તરી આવ્યું અને
 એકમંદ ગોસે પોતાની આત્મકથા આખેખતા એક કુંદર
 વાક્ય લખ્યું છે એ પણ યાદ આવ્યું. વય વધતાંની સાથે
 માણસ, પોતાનાં સરમરણોની પરિમનસૃષ્ટિ ધીમે ધીમે
 શુભાવતો જાય છે, એટલે એ પરિમનસૃષ્ટિને કાંઈક પથ
 સાહિત્યસ્વરૂપ જેવું આપવાનો, એને થોડો પણ અધિકાર
 હોય તો, એની તાજગી હોય ત્યાજ, એ વાત એણે
 ઉપાડી લેવી નોઈએ.—“ While he is un-
 biased by the sensibility of advancing
 years ” આટલું છતાં સ્વ શ્રી મેધાણી, મારી એક માંદગી
 દરમ્યાન અચાનક આવી ચડ્યા ન હોત—અને મારી
 પાસે એ વખતે પડની અનેક નોંધપોથી ગો વગેરેનો નિર્દેશ
 કરીને, સરમરણોની માળા ઉપાડવાનું પ્રોત્સાહન આપ્યું.

ન હોત, તો કદાચ આ વસ્તુનું પ્રાગટ્ય હજી ઘણું વહેકું ગણવાની મનોવૃત્તિ ચાલુ રહેત. આવી કેટલીક નોંધ-પોથીઓ, એ આંદોળી દરમ્યાન આરામ લેવા માટે વાંચી જવાની તક મળી અને સંસ્મરણોની જગી જોડેલી આખી માનસસૃષ્ટિ અને અંદરથી આવેલો છાનો અવાજ— 'હમણાં અથવા કદાચ કાંઈ દિવસ નહિ—' એ સંધર્મી ધંદનાઓએ, 'જીવન પંથ' નું તાત્કાલિક નિર્માણ કર્યું; અને આ 'આત્મકથા' તો નહિ, પણ આપ કથા કંઠી શકાવે એવી, સંસ્મરણોની સૃષ્ટિનું આલેખન કરવાની દિગ્ગમ્ય કરી.

પરંતુ માણસની પાસે વિશ્વાસપાત્ર ગણી શકાય એવી એની કેટલીક હકીકતો હોય છતાં, સાહિત્યનો આ પ્રકાર ઘણો જ અટપટો અને વિકટ રજાવેલો. એમાં જેટલો ભય અતિશયોક્તિનો છે એટલો જ ભય હીનોક્તિનો પણ છે. એમના શબ્દો ટાંકીએ તો 'Perhaps an even more common fault in such autobiographies is that they are sentimental, and are falsified by self admiration and self pity' આ પ્રકારમાંથી માણસ જેટલો જાણી શકે એટલું એનું મૂંઝાદન વધારે. છતાં જ્યાં દિલગીરી પણ જતાં કરે એવું આ ક્ષેત્ર છે. અને માણસ પોતે પોતાની રીતે સત્યની ધણીમાં ઘણો નજીક હોય ત્યારે પણ, એ અસત્યના દાવઆદોપજુમાંથી જાણી શકે એવું ન જાને તો, એણે એ વિશે લેલ પણ સ્થાનિ ધરવી ન લેઈએ, કારણ કે સ્વાભાવિક રીતે જ દૃષ્ટિનિર્ભર અને અન્યથા ગણાયેલા જ

છે; અને કલાની પેઠે સત્ય એ પણ વ્યક્તિનો મનોગત પદાર્થ છે કે કાષ્ટ ત્રિકાલાભાવિત નિશ્ચિત વસ્તુ છે એનો એકમતી નિર્ણય હજી સુધી તો થઈ શક્યો નથી. ગીફમર્ટ મરેએ આનું એક સુંદર ઉદાહરણ આપ્યું છે. ઉદાનમાં સુંદર પુષ્પ ખીલ્યું છે. સમય, સ્થિતિ, વાતાવરણ, સ્થાન—સમગ્રાં પુષ્પના સૌન્દર્યમાં વંદારો કરે તેવાં છે. પણ એ પુષ્પને જોનાર જ કાઈ ન હોય તો ? એ પુષ્પ સુંદર કહેવાય કે ન કહેવાય ? કહેવાય તો કહેનાર કોણ ? અને જો ન કહેવાય તો એનો અર્થ એટલો જ થયો કે સૌન્દર્ય વ્યક્તિ વિના અપૂર્ણ મણિવું જોઈએ. અને જ્યાં વ્યક્તિનો એ મનોગત પદાર્થ અન્યો કે વ્યક્તિનાં મર્યાદાશક્તિ એ એનાં પોતાના મર્યાદાશક્તિ અન્યાં.

આપણી સમકાલીન વિચારચર્ચા લઈએ તો જથ્થાશે કે વીર કવિ નર્મદ આર આનાના પૌઆદ્ય ઉપર દિવસે વિતાવતો. એ વસ્તુને એક જીવનચરિત્રકારે નર્મદના વીર-ત્વની પરિસીમા માની છે; અને ગૂજરાતની કગલ ઉપેક્ષા-વૃત્તિને દોષ દીધો છે; તો ખીજા જીવનચરિત્રકારે એમાં ગૂજરાતનો દોષ ન જોતાં કવિ નર્મદની મનોવૃત્તિના અસમાધાનકારી ખૂણાઓનો દોષ કાઢ્યો છે. ખરી રીતે આ બન્ને દૃષ્ટિબિંદુઓ સાચા છે અને બન્ને દૃષ્ટિબિંદુઓ ખોટા પણ છે. તમે કઈ જમિકાથી એને જુઓ છો એ જમિકા ઉપર જ બધો આધાર છે. કે-ટ જેવો કાઈ ફિલસૂફ એને 'Idealism' 'Realism'નો જ બેદ મણી કાઢે. એટલે 'જીવનપથ'નો પણ જેટલો બને તેટલો સત્યાન્વેષી સ્વાંગ છતાં રૂખાંકિત થયેલા પ્રસંગો, પાત્રો અને પ્રકીર્ણ વિચારો,

એ પોતાની મનોમત ભૂમિકાના દષ્ટિબિંદુઓ રજૂ કરે છે. એ સાચા છે, ખોટા છે, એ કાંઈ જ નથી, અને વળી એ કાંઈક છે પણ ખરા.

આ જીવનપ્રવાસી રેખાંકનમાં અનિવાર્યપણે 'હું'—કર વાપરવો પડે છે; પરંતુ એ 'હું'—કરમાં હુંકાર, જે ન્વસ્ત્રી ભોંઈને કાંઈ ખાખખોળા કરીને ગોતી નહિ કાઢે, તો ગોત્રો તો મળવો મુશ્કેલ મર્ષ પડે, એટલે સમાન કહેવાય તો સમાન, પણ લેખકનો માનવપ્રયત્ન તો જરૂર હશે જ, પોતાની જાતને મહત્ત્વ ન આપવાનો તેમ જ એની લઘુતા પણ, ખોટી રીતે વિનયી બનીને પ્રગટ ન કરવાનો. ખોટો વિનય એ હુંકારના કરતાં પણ મોટો હુંકાર છે, એ પણ ખ્યાનમાં લેવા જેવી વાત છે. બાકી તો વિશ્વમ તેની હક્કને કશું છે તેમ સર્જકનું કામ સૌન્દર્ય છુપાવવાનું છે અને વિવેચકનું કામ એ સૌન્દર્ય ફરીને પ્રગટ કરવાનું છે. અને સૌન્દર્ય એ સત્યથી જુદો વંરતુ નથી. સાહિત્યના તમામ જુદાજુદા પ્રકારોમાં જીવનરંગી આ પ્રકાર, એકાસાયે અને એક જ સમયે, સર્જકની અને વિવેચકની એવી બે વિભાજિત પ્રકારની શક્તિઓનો વધુમાં વધુ સમન્વય અને મુલ્યમ માગે છે. એટલે જેમ જીવનચરિત્રો તેમ જીવનકથાઓ સૌએ સૌ ટચનું શુદ્ધ, કુન્દન આપે એ પ્રસંગ ધણે જ વિરલ મળ્યા છે. છતાં એનું સાચું મૂલ્યાંકન તો રહે છે જ. સમકાલીન ઐતિહાસિક, સાહિત્યિક, સામાજિક ભૂમિકાઓને સમજવામાં મદદરૂપ બનવાનું કે સત્યપ્રસંગો આપીને કાંઈક અંશે વિવેચકને, તો કેટલેક અંશે પોતાની જાતને વધુ સંપૃદ્ધ કરવાનું.

કવિ મર્મદંતુ' પોતાનું સાહિત્ય સમજવામાં એની 'મારી
 હાથે' મુદ્ર મુગિકા આપે છે; તો સમકાલીન સામાજિક
 સ્થિતિ ઉપર પણ સારો પ્રભાવ નાખે છે. નારાયણ હેમચંદ્રનું
 'હું પોંતે,' મણિલાલ નવજીવાઈની 'આત્મકથા,' નરસિંહ-
 રાવનું 'સ્મરણમુકુર,' મુનશીજીનું 'અકષે રસ્તે,' બ. ક.
 દાનુ' 'પંચોતરમે,' મેઘાણીની સાહિત્યસ્મરણાદિતિ જેવી
 'પરક્રમા,' હમણાં પ્રગટ થતા મડિલો શ્રી. રમણલાલ
 દેસાઈની 'સંસ્મરણો'ની લેખમાળા, શ્રી નૃસિંહપ્રસાદ
 જાદવી 'પાતરકાયા' કે કાકા કાસેલકરની 'સ્મરણ-
 યાત્રા' એમના જેવી તાજા ખુશ્બો વાંચનારને આમાંથી
 ન મળે તો એણે આ પ્રયોગને નવાની લેવાનો રહ્યો.
 આમાં વિવિધતા રજૂ કરવા માટે જોઈતી સામાજિક
 જૂમિકા—સમકાલીન યશોકાવ્ય વ્યક્તિઓનો સંપર્ક—મારા
 જેવા કાઠિયાવાડના એક ખૂણામાં પડેલા અણુમક
 તથા વર્ગદીન માણસ પાસે ન જ હોય, એ એની
 મોટામાં મોટી ખામી—રસહાનિ કરાવે એ સંભવિત
 ખરું; છતાં પણ વસ્તુ તદ્દન નિરુપયોગી નહિ નીવડે
 એવા વિશ્વાસથી વહાણ હાકવું છે. માણસને જ્યારે એમ
 લાગે છે કે એનામાં પણ કોઈક રસ લેનારું છે, ત્યારે
 એની આત્મસૃષ્ટિની પ્રકૃષ્ટતા એર ખીલી જાડે છે. અને
 કશ્વનાની મનોજૂમિમાં રાચનારા લેખકની તો આ એક જ
 મહામૂલ્યવાન સમૃદ્ધિ ગણી શકાય. મને એક પ્રસંગ સંજારે
 છે. પ્રણું કરીને શ્રી! મેઘાણી પોતાની તબિયતને અંગે થોડો
 વખત આણુનિવાસ કરવા માટે નીકળેલા; અમદાવાદ જેવા
 ધખાલિયા રોજનમાં એમના સરસામાનની ચિંતા તો હતી

એ પોતાની મનોમત ભૂમિકાના દષ્ટિબિંદુએ રજૂ કરે છે. એ સાચા છે, ખોટા છે, એ કાંઈ જ નથી, અને વળી એ કાંઈક છે પણ ખરા.

આ જીવનપ્રવાસી રેખાકિનમાં અનિવાર્યપણે ‘હું’-કાર વાપરવો પડે છે; પરંતુ એ ‘હું’-કારમાં હુંકાર, જે જ્યારે જોઈને કાંઈ ખાંખાખોળા કરીને ગોતી નહિ કાઢે, તો ગોત્યો તો મળવો મુશ્કેલ ચાઈ પડે, એટલે સભાન કહેવાય તો સભાન, પણ લેખકનો માનવપ્રયત્ન તો જરૂર હશે જ, પોતાની જાતને મહત્ત્વ ન આપવાનો તેમ જ એની સ્વધુતા પણ, જોડી રીને વિનયી બનીને પ્રગટ ન કરવાનો. જોડો વિનય એ હુંકારના કરતાં પણ મોટો હુંકાર છે, એ પણ ‘ધ્યાનમાં લેવા જેવી વાત છે. બાકી તો વિશ્વમ હેન્ડરી હક્કસને કહ્યું છે તેમ સર્જકનું કામ સૌન્દર્ય છુપાવવાનું છે અને વિવેચકનું કામ એ સૌન્દર્ય ફરીને પ્રગટ કરવાનું છે. અને સૌન્દર્ય એ સત્યથી જુદી વસ્તુ નથી. સાહિત્યના તમામ જુદાજુદા પ્રકારોમાં જીવનરંગી આ પ્રકાર, એકીસાથે અને એક જ સમયે, સર્જકની અને વિવેચકની એવી બે ભિન્નભિન્ન પ્રકારની શક્તિઓનો વધુમાં વધુ સમન્વય અને મુલ્યમ માગે છે. એટલે જેમ જીવનચરિત્રો તેમ જીવનકથાઓ સોએ સો ટકનું શુદ્ધ કુંદન આપે એ પ્રસંગ ઘણો જ વિરલ મળ્યા છે. છતાં એનું સાચું મૂલ્યાંકન તો રહે છે જ. સમકાલીન ઐતિહાસિક, સાહિત્યિક, સામાજિક ભૂમિકાઓને સમજવામાં મદદરૂપ બનવાનું કે સત્યપ્રસંગો આપીને કાંઈક અંશે વિવેચકને, તો કેટલેક અંશે પોતાની જાતને વધુ રસપેષ્ટ કરવાનું.

શુભલિ આપતી એમાં એક પ્રકારની ઝોર મીઠાશ છે. એ પથે આજે ફરીને રસજતા રસજતા—ફટલા બધા પ્રસંગો અને ફટલી બધી વ્યક્તિઓનો દુઃખમયો સુખદ મેળાપ થશે એ સંભારે છે ત્યારે તો, આજ દિવસ સુધી એ મેળાપને ટેલી રાખવા માટે થોડીક અંતરગતાનિ પણ થાય છે; એટલા માટે કે, કદાચ, આટલે લાંબે ગાળે હવે એમાંથી કાઢીને કાઢી ગઈ જશે.

પેસો લંગડો, બૂતાવળની આખી સૃષ્ટિ રજૂ કરતો રજપૂત, એની સામે વાતમાં તાલ પુરાવતી ખાંટની વિધવા ખાઈ સોમલ, પેલી તોતીડોશી, બકાલી નરસેં લુવાણો, સુમરા, પીળરા, ખાંટ, કાળા, રાવણિયા, મીર, કારકિયા રજપૂત, બરવાક, મેકિસમ ગોર્ડીએ પોતાની જીવનસંસ્મરણલિખિતા જે પડોશીઓમા પોતે વસ્યો હતો એમને સંભાર્યા છે, એવા આ હમેશનું લાવીને હમેશ ખાઈ જનારા, નીચલામાં નીચલા ધરના મારા પડોશીઓમાંથી, અનેક તો આજ દિવસ સુધી સાથે ચાલ્યા આવ્યા છે. છતાં લાગે છે કે કાઢી ને કાઢી તો નજર ચૂકવીને રામરામ કર્યા વિના જ કોણ જાણે કયે ખૂણે છુપાઈ ગયા હશે કે એમને ગામતાં હવે તો ભોં બારે પડશે.

પણ આજ હવે ન્યારે સસ્મરણોની દુનિયા જાગી જીડી છે ત્યારે મને લાગે છે કે ધૃષ્ટતા મનાય તો ધૃષ્ટતા, અભિમાન ગણાય તો અભિમાન, વિનિષાત કહેવાય તો વિનિષાત, ગર્વ્યા સમજાય તો ગર્વ્યા, પણ એક વખત તો મારું સવળું અંતર પ્રગટ કરી દેજે ! હૈ, વધુમાં વધુ કાવડિયાં છત્રુનો પગાર લાવનાર, માત્ર બાર વર્ષનો, ગુજરાતી

જ, અને સાથે હું હતો કે જેને સ્ટેશનમાં ડાઈ ઓળખે નહિ અને સ્ટેશનમાં જે ડાઈને ઓળખે નહિ; દિવસો પણ હજી લાઈપ્રિસંગના, એટલે એમના સરસામાનને આણુ સુધી પહોંચાડી દેવાની વેતરણ કરી એ પણ મુશ્કેલીનો જ પ્રસંગ મળ્યાવ. એ મુશ્કેલીમાંથી રસ્તો શોધવા માટે અમે બંનેએ ઓફિસમાં પ્રવેશ કર્યો અને 'મેથાણીનું' નામ આવર્તા જ, આ ગુપ્ત ધાર્મિક ઓફિસના સામાન્ય ક્ષાઈ જેવા માણસે પણ, ગુજરાતી સાહિત્યમાં પોતાનો રસ પ્રગટ કરીને અમને બંનેને છુટકારાનો દમ લેતા કરી મૂક્યા. ત્યારે જ સાગેશું કે, કહો ન કહો, પણ આપણા જેવા નાના માણસોની નાની સુઠિમાં પણ રસ લેનારા ડાઈ ને ડાઈ નાના માણસો ડાઈ ને ડાઈ ખૂણે વસે છે ખરા. અવગત આવા પ્રસંગો અનિવાર્ય રીતે Subjective —આપણી જેવા મણાવ, એ એની મર્યાદા બ્યાનબહાર નથી, પણ આંહી તે આ પ્રયોગના ઉદ્દેશ્યની યોદી ઝાંખી કરાવવા પૂરતો જ ઉત્તેજ કર્યો છે.

આ સધળી મર્યાદાઓની વચ્ચે પણ આનંદામિત્તી એક ઝાંખી રેખા દર્શન દે છે. માણસ, પોતાના સંસ્કરણોનો પોતે જ સદા અને પોતે જ બોક્તા પણ છે. ડાઈ રસ ન લે તોપણ, પોતાના સંસ્કરણોમાં માણસનું જીવન કામ વસી રહ્યું છે. 'સ્વચ્છનો જેવા જીવજાણના દિવસો' —એકસમ નાટકમાં આવતું આ વાક્ય, હજી મારે માટે તો એ ની એ મહુરતા ગાંખી રહ્યું છે. સિગુબવરયા બના માગેલી, તર્કનાં દર્શ, શિક્ષ, મુખ, દુઃખ, ગદ્યાન અને ભવ આજ પણ ફરી ફરીને અનુભવાવ છે, એવા ખડેરને સંસ્કર-

શુંજલિ આપની એમાં એક પ્રકારની જોર મીઠાશ છે. એ પથે આજે ફરીને રસજતાં રસજતાં—કેટલા બધા પ્રસંગો અને કેટલી બધી બ્યક્તિઓનો દુઃખભર્યો સુખદ મેળાપ થશે એ સાંભરે છે ત્યારે તો, આજ દિવસ સુધી એ મેળાપને દેહી રાખવા માટે થોડીક અંતરઝાનિ પણ થાય છે; એટલા માટે કે, કદાચ, આટલે લાંબે ગાળે હવે એમાંથી કાઢીને કાઢી રહી નહીં.

પેલો લંબડો, ભૂતાવળની આખી સૃષ્ટિ રજૂ કરતો રજપૂત, એની સામે વાતમાં તાલ પુરાવતી ખાંટની વિધવા બાઈ સોમલ, પેલી તોનીડોશી, બકાલી નરસૈં છુપાણો, સુમરા, પીંજરા, ખાંટ, કાળી, રાવળિયા, મીર, કારકિયા રજપૂત, બરવાડ, મેહિસમ ગોડીએ પોતાની જીવનસંસ્મરણજલિમાં જે પડોશીઓમાં પોતે વસ્યો હતો એમને સંભાર્યા છે, એવા આ હમેશનું લાવીને હમેશ ખાઈ જનારા, નીચલામાં નીચલા થરના મારા પાડોશીઓમાંથી, અનેક તો આજ દિવસ સુધી સામે આલ્યા આવ્યા છે. છતાં લાગે છે કે કાઢી ને કાઢી તો નજર ચૂકવીને રામરામ કપાં વિના જ દાણુ નહો કયે ખૂણે છુપાઈ ગયા હશે કે એમને ગોધતાં હવે તો બો બારે પડશે.

પણ આજ હવે જ્યારે સરમરણોની દુનિયા નળી છાંટી છે ત્યારે મને લાગે છે કે ધૃષ્ટતા મનાય તો ધૃષ્ટતા, અભિમાન ગણાય તો અભિમાન, વિનિપાત કહેવાય તો વિનિપાત, ગર્વનાં સમજાય તો ગર્વનાં, પણ એક વખત તો મારું સપણું અંતર પ્રગટ કરી દઈને હું, વધુમાં વધુ આવડિયાં છનુનો પગાર લાવનાર, માનવ્યાર વર્ષનો, ગુજરાતી

સાતમીં પાસ કરી આંકમીમાં બસતો, વીરપુરની તાલુકા-
રફંદનો, તે વખતનો 'ધુવિત્ર ટીચર', તે વખતનો સંસ્કૃત-
રસો. જ્યારે આદેશમાં છે ત્યારે, આજની આ સ્થિતિની
એવી તે શી તમજા મારે. જગતવાની હોય કે ફરી યિશુ
બનવાનો આવે મહા આનંદ, મોંઝમોંઝ કપમાની મનઃમુદ્દિ
વડે મળી ગયો છે, તે જતો કરું ? એટલે હું તો orthodox
—જુનવાણી ગણાઉં તો જુનવાણી—જે ગણાઉં તે—મારે
મારી તમામ આંતરમુદ્દિ પ્રગટ કરી દેવી છે; પછી બહેને
એમાં ફાઈ ન માને એવો ચૂડેલો નજરોનજર રાસદા
રમતી જોવાનો પ્રસંગ આવે કે પેલા વીરપુરની ખજાવાંડના
જૂવાને કંકુ છાંતો દેખાડવામાં આવે! એ આંતરમુદ્દિને
પોતાની સમજાઈ હોય એટલે મનુ; એમાં પંદિખોડીકમનો
અધિક્યરો અભ્યાસ પણ આવે; રાયપુર જખાલીની પોળમાં
રહેતા એક રટેલન મારતર મલિલાલના 'મેરમેરીકમ'ના
પ્રયોગો પણ આવે; રુસિંદમસાંદ—નાનાજાઈ કદ—
શ્રીમતશુરામ સમાના આશ્રમમાં, સ્વપ્નમાં ગોપીભાવ
પામ્યા હતા એ આજો રમૂઝ પ્રસંગ—'બલનાઈ' નામે
માસિકમાં પ્રગટ થયેલો એ પણ આવે; અને એમ ને એમ
એ 'જવનપંથ' ઈ. સ. ૧૯૨૨-૨૩ની સાલમાં જ્યારે મેં
અમલગાઈમાં પહેલરહેલો પત્ર મૂક્યો ત્યાં સુધી આવીને
અટકી પડે; જવનપંથના આ પ્રથમમાત્રની આટલી
મર્યાદા દેખા—મર્યાદા અત્યારે આંકી રાખી છે. એથી
આગળનો પંથ—તદ્વન સમકાલીન છે એ એક કારણ, અને
એમાં અવતાં પાત્રો ને પ્રસંગો હજી નજર સમક્ષ છે એ
બીજું કારણ, એટલે એ હમણાં ન આવેજતા સંવિધ-

ના કાઈ દિવસ માટે રાખી મુકવે પડ્યો. પણ કાલમર્પાદો પ્રમાણે ગણતા જીવનનાં યત્નનાં તમામ વર્ષો અત્યારે આંદોલી રેખામાં આવી ગય છે. કાઈક જાહેને એક વખત પ્રશ્ન થયો હતો અને એમની દટાક્ષી સંલીમાં રમૂજ પણ કરી હતી, કે સર ચિત્રાધરના અંગનામાં બેઠાં બેઠાં મરીઓની સૃષ્ટિ વિશે લખનારા વાર્તાનવેશો આપણે ત્યાં ક્યાં નથી ? મારી રંકકૃતિઓમાં રસ લેનારા અનેકાએ આજ દિવસ સુધી જુદીજુદી રીતે એમાં રસ લીધો છે. 'દૂતરાં પાણું છું' કે નહિ ?' એવા પ્રશ્નથી માંડીને મેં અમુક વાર્તા કેવા પ્રસંગમાં લખી છે ત્યાં સુધીના અંગત કહી શકાય એવા પ્રશ્નો પણ પુછાયા છે. સોમાંથી નવાળુને આજ દિવસ સુધી પ્રત્યુત્તર આપ્યા નથી. અલગત એથી એક હવાઈ ખ્યાલ ફેલાયો જણાય છે કે અતકાપણું અને ગર્વિષ્ટતા એ બંને મહાન દોષો, ગૂંચગતના તમામ લેખકોના બાકાના ધરમાંથી ગાંસકપિટલા સીખે એમનાં 'રેશનકાર્ડ' લઈને મારે ત્યાં આવીને વસ્યા છે !

પણ ખરી વસ્તુ તદ્દન જુદી જ છે. મેં જો આ ઉદ્દેશો વર્ષોમાં પ્રસ્તાવનાઓ લખવાનું કામ કર્યું હોત તો એ એટલું મહાભારત કામ હોત કે એમની આડે મારી પુસ્તકો લખવાની તમામ મહેનત ખચી જતી અને વળી મારી કીર્તિસુવાસ ફેલાત; પરંતુ ફરક લેખકને પોતાની અમુક ખાસિયત છે, જેને આપણે મિનિમમ કહીએ [સારા અર્થમાં] એ હોય છે. મિનિમમની પણ જાતુઓ આવે જાય છે. અને જેને જાતુજાતુના પાક લેવાની તમીનતા લોહીમાં વહેતી થઈ ગઈ હોય એટલે કે કામ કરવાની

એવી જ દમ જોને ફાવી ગઈ હોય, એને કદાચ કાંઈ ઉપર એક દામ હોય, ત્યારે ખીણું કામ દેવે ચડે જ નહિ, અને ચડે તો એમાં એનો મીઠો અવાદી સરોવર જામે જ નહિ । એ તો કામ કરવાની કાવટનો અંગત અનુભવનો વિષય હતી શકાય; એટલે એવી અનેક વસ્તુઓની ગૂંચ પળ આ 'છવન પંથ' ને રસ્તે ઉઠાતી જશે એ કાંઈ જોવા તેવો લાભ નથી.

અત્યારે જ ત્યારે માલંગીયુગની આખી જુતાવળ મારી આસપાસ ફરી રહી છે, ત્યારે આ ગોઠવણી ગાઉ દૂર આવેલા, વીરપુરના સીમાડાઓ, નદીઓ, વૈકળાઓ, પાણીની પાટો, કુંજરાઓ, ટેકરાઓ, અનેક પાત્રો અને પ્રસંગોને જામત કરવાનું કામ મેં આરંભ્યું છે એ તો એક અનેખા જુમિમાં પ્રવેશ કરવાના હેતુથી. અને એક રીતે એ જામેનો પંથ સમાન જોવા છે. કારણ કે સીંહર, સિકંદર, જયસિંહ સિકંદરાજ, વનરાજ, પૃથ્વીરાજ, સિવાજી, પ્રતાપ, દાનિયાલ, નેપોલિયન, એપ્રીલીઝ, હેક્ટર, અલેક્ઝાંદર, બાહરાવ, બાપારાવજ, ચાર્લમન, મેકરિક, નર્મજીની ઈ. સ. ૧૮૬૬ ની ૭મી આરતિના પહેલા પૃથ્વી માંડીને પાંચસોત્રીસ પૃથ્વી સુધીના અનેક વખત થયેલા વાયને—આ ઈનિહાસપ્રસિદ્ધ વ્યક્તિઓને મારી શિશુસ્વપનામાં એક એવું તો વિચિત્ર અને અનેખા પ્રકારનું સ્થાન તે વખતે અપાવ્યું હતું, કે આજ દિવસ સુધી હજી એ કાવડો તો અચૂકોથો જ રહ્યો છે. વીરપુરના રેવાચંદ્ર મહારાજ પાસેથી દોઢ રૂપિયામાં ખરીદેલું એ 'નર્મજી' આજ પણ મારી પાસે છે. એના

માલિક તરીકે, મારું જે નામ મેં એના ઉપર લખ્યું છે તે 'મણિરાય વિ ગોવર્ધનનામ જોષી' જેકું સુખ ૪, વીરપુર' એમ છે. આ નર્મગદ્ય અને એક ત્રણ આનામાં પ્રસિદ્ધ થયેલું અને પાનકાગ નાનના હગ્ગોવનદાસ હગ્ગ વનદાસ બ્રહ્મસેલરે પ્રગટ કરેલું 'વૃદ્ધ આશુકથ' એ જે પુસ્તકોએ એટલો તો જીવન્ત-ગ્સ, એ વયમાં પણ મને આપેલો જણાય છે કે ચિત્તસાગ્રના થોડાપણા અભ્યાસ પછી પણ હજી એનું ખરું કારણ તો કાઢી શકે ન શકું છે. 'નર્મગદ્ય' મારી પામે છે પણ 'વૃદ્ધ આશુકથ' કાંઈ ચોરી મધુ છે. એ નર્મગદ્યના પૃષ્ઠો ફેરવતાં એમાંથી જેમનીનો મેડરિક, ક્રાન્સનો સુધ્ધ ૧૪મો ૧૫મો, મેવાહની મુખતેસર હકીકત અને એચિરિયા બેનિલોનની ઇતિહાસ-નોંધો ખાસ આકર્ષણથી વાંચેલી જણાય છે.

[૨] નર્મદના વીરોએ શિ'થેશ્વ' રિશુલુક્ય

૧. પૂજુ ને અણઉકળ્યા કામડાની વાત કરી તે કાચડે
 તો—આજ પછુ ને 'સ્નેહ' ક્યાંક સાચવીને મૂકી રાખેલી
 છે, તે 'સ્નેહ' ઉપર છે. એ મનોવિશ્લેષણ દર્શક, પછુ
 પૂરેપૂરું સમજાયેલા આવી, લક્ષ્યુ નયા, કે એ શી રીતે
 ચતુ કે શા માટે યશ્ન કે કઈ પરિસ્થિતિમાંથી એનો જન્મ
 શક્ય હતો. એ 'સ્નેહ' ઉપરનો કાચડો આ પ્રમાણે છે:
 એ 'સ્નેહ' ઉપર ભારતવર્ષના નકશા જેવી રેખાઓ
 દારીને પછી એમાં હિંદુસ્તાનના તમામ પરાક્રમી રાજા-
 ઓને એકીસાથે, જલ્દે રંઝમૂઝિ ઉપર મૂક્યા હોય, અને
 તેમની વચ્ચે સંધિ, વિમલ, વાટાઘાટો, સં-પરચના અને
 સામ્રાજ્યસ્થાપનાના પ્રશ્નો ઝેલા થતા હોય તેમ, એ પાટીને
 બોલિ ઉપર મૂકીને, એ નકશામાં પેન ફેરવતા ફેરવતા
 હ, ઠચારેક તો બાર વાગે જાગીને બેસી જતો, તે છેક
 સંજે ૭ સાડા ૭ સુધી, એ 'મનમાં પરચતું ને મનમાં
 રાંધતું' એવું કાષ્ઠનિક સૃષ્ટિનું કામ ચલાવ્યા જ કરતો !
 એમાં જયસિંહ સિદ્ધગજ, પ્રવીરજ સામે જતો, પૃથ્વીરાજ

ને શિવાજી વળી બેગા થતા, પૃથ્વીરાજ, શિવાજી, મતાપ, સિદ્ધરાજ, બાજીરાવ, અકબર, અશોક હોયૂર પાંચર સવારી લઈ જતા, ગળની સામે ભીમદેવનાજીવણી માળ્યો અને એની મહે પાજીગવ જઈ ચડતો, ક્યારેક કાઈ મહાભારતનો યોદ્ધો પણ એમાં આવી પડતો. ને એમ ને એમ એ મનમકે ચાલ્યા જ કરતું. ક્યારેક ક્યારેક તો માંભરે છે કે, પંદર પંદર દિવસ એવી સતત રાજરમત ચાલ્યા જ કરે ! સંભવિત છે કે નર્મદના રાજમરંગમાંથી આ કંપના જાગી ઊઠી હોય આવી રીતે અનેક વીર-પુરુષોની એકીસાથે પૃથ્વીમાં પરિવહ હારવાનું કવિ ન્હાનાલાલની 'નિશ્ચીતા'માં છે. આવી સ્થિતિ હોય ત્યારે આ પાત્રો હરહમેશ માંરી સાથે રૂપાં કરતાં ને હું એમની સાથે રૂપાં કરતો ! યાનતંત્રની આ ક્રિયા કામ કરી રહી હોય, ત્યારે ખીલુ કાઈકામ આવી પડે, તો ઉશ્કેરાઈ જવાનો મારો તે વખતનો સ્વભાવ આજ પણ નિર્મળતા-રૂપે હજી ગ્હી મયો છે. અને એમાંથી ઘણી વખત ગેદ-સમજણ પણ ઉત્પન્ન થાય છે. આ નમળાઈ મારામાં ન હોય-એમ ઘણી વખત લાગી આવે છે ! પણ માણસ પોતાની પ્રકૃતિનો ગુલામ છે ને સ્વામી. તો એ ઘણા ઘણા પ્રવતે ધઈ શકે છે. આ પાત્રો વિષે મારા મનમાં પાછો પહોંચતો હતો. પૃથ્વીરાજનો પરાજય સહન થતો જ નહિ. મહાભારતના અર્જુન કરતાં કહ્યું મને વધારે પ્રિય—અને એ જ મારો ભેરુ ! પરશુરામને તો હું રામચંદ્રની સામે પણ હારવા રહી નહિ ને ! અને યૂરપના એક્યકી સ્વામી નરસેસરી નેપોલિયન સામે . થવા . માટે તો ભારત-

વર્ષના ઇતિહાસમાંથી ગુપ્તવંશી સમુદ્રગુપ્તને મારે સંજેવન
 કરીને એ સંદેશાં મૂકવો પડતો ! કાઈ કાઈ વખત
 પરશુરામનો, સ્વામી તો હું પોતે જ ધારી લેતો; અને
 બીજો તો કાણુ સામો જોલો લુલ્લ કરવા આવતો હતો,
 પ્રિયુ વાડામાં જિગેલા આકાંક્ષાને કે તલખાવેળિયાને લાકડી
 લઈને કેતીર લઈને મૂક્યા કરતો, અને એમને 'આકાં-
 ગાન' ને 'તલખાવેળિયારોળ' એમ મનમાં મણતો.
 એવી ઘેલી કિયામાં જે રસાનંદ અનુભવાતો તે પાછળથી
 પુસ્તકિયા લખાણમાં રૂપાંતર પામ્યો દરી ! પુસ્તક લખવું
 એ એક પ્રકારની ઘેલી કિયા તો છે જ, જે કે ધણા એને
 માલી માને છે !

પરશુરામ વિષેના મારા આ પથપાતનું જે
 થોડુંક બધું મનોવિશ્લેષણ હું કરી ચકું છું, તે આ પ્રમાણે
 છે : હું યાતિએ યાદગળ યાદગળતનું અભિમાન
 એ સ્વભાવમાં રહેલું સ્થાયી તત્ત્વ. સિદ્ધાન્તવસ્થા
 એટલે વીરની પૂજા કરવાનો સ્વાભાવિક રસ;
 નર્મના વાચને આ હસપનાને ઉત્તેજન આપ્યું હોય;
 અને એક કૌટુંબિક પરિસ્થિતિ, મારા માતાપિતાના
 હસલ વખતે હું હમેશાં માતાની પાસે જિભો ગદેતો-
 એ પરિસ્થિતિ પણ, આમાં બીજાંકર રૂપે કામ કરતી હોય.
 પરંતુ એ જે હોય તે—પરશુરામ, વિશ્વામિત્ર, નેપોલિયન,
 એ સપળા જ મારા હોસ્તો હતા અને એમનો હું દોસ્ત
 હતો. મન યામરે છે કે નેપોલિયનનો પરાજય થાય છે જી
 વિજય હું વાંચી જ શકતો નહિ એની જ રીતે મરાઠાના
 ત્રીજા વિપ્લવમાં આનંદરાવ પવાર, સદાશિવરાવ આશ,

જ' દાઝ સિંધિયા કે વિશ્વાસરાવ—એમને રણભૂમિમાં પડેલા વાંચીને જે હિદાસી વ્યાપી જતી—એ બીજું તો શું કરે ? સાંજની મારી વાળુની ખીચડીનો સ્વાદ જમાડી જાય ! આ ઘેલછાને દૂર કરવાનો મેં પ્રયત્ન કર્યો નથી એમ નથી, પણ એને દૂર કરવા જતાં એ બમણા વેગથી મારી પાછળ ધસે છે ! આવી ઘેલછામાંથી હજી હું નવરો ધર્મ શક્યો નથી, એ તો એક પછી એક આવતી સોલંકીઓની જુતાવળ જ બતાવી દે છે !

પરંતુ તે સમેતી આ આખી મનઃસૃષ્ટિ ક્યારે અને શી રીતે સરી ગઈ અને એમાં બીજી સૃષ્ટિ શી રીતે આવી ચડી—એ સમજી શકાતી મનોભૂમિનો ખ્યાલ યોગ્ય સ્થાને અપાતો રહેશે. આઠો અત્યારે તો આટલું વિષયાંતર કહ્યું છે, તે એટલું જણાવવા માટે જ કે, આ વીરપુરુષોની પેઠે જ એમનાં જીવનચરિત્રો આપનાર ઠવિ નર્મદનું આકર્ષણ પણ મને શિશુવયથી જ થયેલું. આજ જે 'નર્મદ'ને મેં સાચવી રાખ્યું છે, એના ઉપર પાણકોરાનું પૂંકું છે. એ પાણકોરું ઠતિલું મારી માનું છે. એક રૂપિયાનું બાવીસ શેર સૂતર ઠાંતવાનો એ જમાનો. મારાં મા દિવસ રાત જવારે નવરાં પડે ત્યારે પોતાનો રંઠિયો ચલાવે અને એમના બોળામાં માથું ચૂકાને પડેલો હું, માથે ઝોડીને સૂતો સૂતો, ઠવિ નર્મદની સાથે, એણે રચેલી આ ઇતિહાસસૃષ્ટિમાં ફરવા નીકળી પડું ! નર્મદ સાથે થયેલી પ્રીતિ એ ત્યારની. આજે તો એ ઠવિને કનૈયાલાલ મુનશીએ ધણી ધણી રીતે પ્રસિદ્ધિ અપાવી છે—જતાં મને તો હજી પણ લાગે છે કે એનું એક જીવનચરિત્ર મારી ઉપર જણની પેઠે લટકવા

વર્ષના ઇતિહાસમાંથી ગુપ્તવંશી સમુદ્રગુપ્તને મારે સંજીવન
 કરીને એ સદીમાં મૂકવો પડતો ! કાઈ કાઈ વખત
 પરશુરામનો સ્વાગતો હું જોતો જ ધારી લેતો; અને
 ખીજો તો કાશ્ય સામો જોઈને લુહ કરવા આવવાનો હતો,
 પિય વૉડમાં જિમેલા આકાશને કે તલખાવેળિયાને સાકડી
 લઈને કે તીર લઈને ઝૂંક્યા કરતો; અને એમને 'આકાશ-
 ગાન' ને 'તલખાવેળિયારોગ' એમ મનમાં મંજૂતો.
 એવી ઘેલી ક્રિયામાં જે રસાનું અનુભવાતો તે પાછળથી
 પુસ્તકિયા લખાણમાં રૂપાંતર પામ્યો હશે! પુસ્તક લખવું
 એ એક પ્રકારની ઘેલી ક્રિયા તો છે જ, જો કે ઘણા એને
 શાહી માને છે !

પરશુરામ વિષેના મારા આ પદ્યપાત્રનું જે
 ઘોડુંમણું મનોવિશ્લેષણ હું કરી ચકું છું, તે આ પ્રમાણે
 છે : હું યાત્રિએ યાત્રણ આલણત્રવનું અભિમાન
 એ સ્વભાવમાં રહેલું સ્થાયી તરવ. સિદ્ધિઅવરણ
 એટલે વીરની પૂજા કરવાનો સ્વાભાવિક રસ;
 નર્મના વાચને આ કષ્ટનાને ઉત્તેજન આપ્યું હોય;
 અને એક ઘોડુંમણું પરિસ્થિતિ, મારા માતાપિતાના
 કષ્ટ વખતે હું હમેશાં માતાની પાસે જિભો રહેતો—
 એ પરિસ્થિતિ પણ, આમાં ખીજાંદૂર રૂપે કામ કરતી હોય.
 પરંતુ એ જે હોય તે—પરશુરામ, વિશ્વામિત્ર, નેપોલિયન,
 એ સઘળા જ મારા દોસ્તો હતા અને એમનો હું દોસ્ત
 હતો. મન સાંભરે છે કે નેપોલિયનનો પરાજય થાય એ
 વિશ્વાસ હું વાંચી જ ચકતો નહિ એવી જ રીતે મરાઠાના
 ત્રીજા વિશ્વદર્મ આનંદરાવ પવાર, સદાશિવરાવ ભાઈ,

[૩] કેરાળા ગાયકવાડનું; ત્યાંનું બાબા કુટુંબ

આંહી કહેલું વીગપુ ગ્રામ એ મારું જન્મસ્થાન. પગલું વીગપુરની પહેલાં જે સ્થળનાં સંમગ્ધો સમવાઈ રહ્યાં છે, વાર્તાલાપ દ્વારા, તે કેરાળા-ગમમરા બાબાણી પાસેનું, ગાયકવાડી ગજનું એક ગામકુ, એ અમારું મૂળ રહેઠાણ હતું શ્રી. મેવાણી મૂળ આ બ્રમસરાના.

એ કેરાળામાં એક કુટુંબ રહેતું—બાબા કુટુંબ એ બાબા કુટુંબ, નામે જ ઓગળાતું ગ્રામના પટેલનું ગોરખડું ઓગળે ત્યાં. એટલે આખા ગામમાં એ કુટુંબની એક પ્રકારની અનોખી પ્રતિષ્ઠા હતી. એ જમાનાની વિચારમરણી પ્રમાણે બાબાકુટુંબનો જે વરમનો ધોડિયામા હીમકતો છોકરો હોય, તે પછુ એ બાબો જ કહેવાતો; ને જન્મસ્થાનની વડુવારુ, જાને આધેડ હોય પછુ આ જે વરસના છોકરાની મર્યાદા કન્ટી. ખાસ કરીને કેરાળા ગ્રામનો વેકરો મને યાદ ગઈ ગયો છે. જો કે હું ત્યાં ઘણી મોટી ઉંમરે ગયો હતો, પણ કેરાળા અને કેરાળાની લગોલગ આવેલ આરણીની પીપળી—એ બંને ગામમાં વિષે એક પ્રકારનો

જ કરે છે ! જાણે મને કહેતું હોય કે અત્યા ! એક વખત તો આવ, આપણે મળીએ !

પણ આંહી આ બધી વાત આડકથા રૂપે થઈ ગઈ. કાલક્રમ પ્રમાણે એ જ્યારે આવશે ત્યારે એનો વધારે સ્પષ્ટ ખ્યાલ મળે છે.

આ એકથી ઐતિહાસિક સ્થિતિ જ મારી આસપાસ ફર્યા કરતી હોત તો મને લાગે છે મારું શરીર કાંઈક તો ભડકું થાત ! પણ એક ખીંછી સ્થિતિ પણ સાથે સાથે કામ કરી રહી હતી. મીડલ્ટન મરે 'ચોતાની જીવનકથા ' Between Two Worlds' માં એક વાક્ય આપે છે તે પ્રમાણે, "But this dream world had little to do with the day dreaming of which I was often guilty"—એક અનોખી જેવી જનમત મુદ્દમ અવસ્થા પણ આવતી જતી રહેતી. અને તે હતી કવિતાની સ્થિતિ ! જેવી રીતે નાનાં છાંદસ ધિસોડાનાં વેશનાં કુંભારણાંની ખીટીનો રસ લીધા વિના રહી શકનાં નથી, તેમ જાગ્યે જ કાંઈ પણ લેખક ચોતાની એક અવસ્થામાં તો, કવિતા ક્યાં વિના રહી શકતો હશે ! મેં પણ અનેક કવિતાઓ લખવાનો અપરાધ કર્યો છે. અને અનેક લખાતે ફાડી નાખવાના દોષ પણ કર્યા છે. એ કવિતાસ્થિતિ પણ ક્યારે સરી ગઈ તે આજે મુંઝારતું પડે તેમ છે.

પણ "જીવનપંથ"નો પ્રવાસ જેમ જેમ આગળ વધશે તેમ તેમ વધારથાને અને વધાસમયે આ વસ્તુઓનો નિર્દેશ આવી જશે.

[૩] કેરાળા ગાયકવાડનું; ત્યાંનું બાબા કુટુંબ

આંહી કહેલું વીરપુર ગામ એ મારું જન્મસ્થાન. પરંતુ વીરપુરની પહેલાં જે સ્થળનાં સંસ્મરણો સચવાઈ રહ્યાં છે, વાર્તાલાપ દ્વારા, તે કેરાળા-જગસરા બાપાણી પાસેનું, ગાયકવાડી રાજનું એક ગામકું, એ અમારું મૂળ રહેઠાણ હતું. શ્રી. મેધાણી મૂળ આ જગસરાના.

એ કેરાળામાં એક કુટુંબ રહેતું—બાબા કુટુંબ. એ બાબા કુટુંબ, નામે જ ઝોળખાતું. ગામના પટેલનું ગૌરવકું એમને ત્યાં એટલે આ બા ગામમાં એ કુટુંબની એક પ્રકારની અનોખી પ્રતિષ્ઠા હતી. એ જમાનાની વિચારસરણી પ્રમાણે બાબાકુટુંબનો જે વરસનો ઘોડિયામાં હીંચકતો છોકરો હોય, તે પણ એ બાબો જ કહેવાતો: ને જન્મમાનેની વહુવારુ, ભલે આધેડ હોય પણ આ એ વરસના છોકરાની મર્યાદા કરતી. ખાસ કરીને કેરાળા ગામનો વેકરો મને યાદ રહી ગયો છે. જો કે હું ત્યાં ઘણી મોટી ઉંમરે ગયો હતો, પણ કેરાળા અને કેરાળાની લગ્નલગ્ન આવેલ આરણી પીપળી—એ બન્ને ગામમાં વિશે એક પ્રકારનો

મનમોહક પક્ષપાત રહી ન્યય એવો સુંદર એ વેકરાનો પટ છે. મામદામાંથી હવે તો મર્દાનગીની રમતોએ વિદાય લેવા માંડી છે. બાકી મર્દાનગીની રમતો માટે એ પટ ધણું જ આકર્ષણ આપે તેવો હતો. એ કુટુંબના બે વડીલો રતનજી બાબા અને જીવરામ બાબા—તે જમાનાનું અસહી ૩૫ પ્રગટ કરતા આજ પણ મનોમય આંખની સામે નજરે તરી આવે છે.

જીવરામ બાપા અને રતનજી બાપા કેરાળા છાદીને વીરપુરમાં આબ્યા એ સખળો ઇતિહાસ તો કેવળ વડીલો સાથેની વાતચીતમાંથી જ મેં સંધરી લીધેલો છે.

મારા પિતા, જીવરામ બાપાની એક વાત કહેતા, તે તે જમાનાનું સાચું ૩૫ પ્રગટ કરે છે. એ જમાનો એટલે માયકવાડ સરકાર ખડેરાવ મહારાજનો જમાનો. તે સમે કાઠિયાવાડના માનસમાં બે વ્યક્તિઓ માટે અદિતીય માન હતું. એક વડોદરાના મહારાજ ખડેરાવ માયકવાડ, બીજા જામનગરના જામ વિભાજી—‘જામ વિભો.’ ત્રીણું કાઠિયોની સાથે જામ પકાવે તો તે જસદણના આશા ખામર.

માયકવાડ ખડેરાવ વિષે મારા પિતા ધણી વાતો કહેતા. મહારાજ ખડેરાવ માયકવાડે એક વખત એવી બાણી કરેલી કે માયકવાડનાં તમામ મામદામાં જે કાઠિયા બાહણ કુટુંબ દોષ તે સૌને ધરદોડ રૂપિયા દસ દાન આપતું! આખા રાજને માટે આ દુકમ કર્યાનું મારા પિતાએ કહેતું એમ મને યાદ છે. આ દુકમનું પાતન પણ યોગેનું અને એ પ્રમાણે દાન અપાયેલું. મહારાજને મદદગારીનો એટલો શોખ કે કાઠિય પણ જુવાનડો યરીર

સંપત્તિ ખતાવે તો મહારાજ ધેલા ધેલા. એવા એક કેરાળાના જુવાનને મહારાજે નવાજી નાખ્યાની વાત પણ થાતી હતી. લોકકથના પોતપોતાની કિંવદંતી ગોઠવી કાઢે છે, એટલે એમાં કેટલું સાચું ને કેટલું ખોટું એ લખવાનું જણે. પણ કેરાળાના કાઈ કુટુંબને અધિકારીઓને હાથે અન્યાય થયેલો એ સાચું. એનો એક જુવાનડો પડોદરા પહોંચી ગયો એ પણ સાચું. મહારાજ ખડેરાવને ગળવાના તો ધણા પ્રયત્નો કર્યા, પણ એ સફળ થયા નહિ. ઉવટે કાઈ બ્યાયામપ્રયોગમાં એણે ખતાવેલી વીરતાથી મહારાજનો બેટો થયો ને એને ન્યાય મળ્યો.

એવી જ વાતો જામ વિલા વિષે પણ ચાલતી. એક રખારી અલકમલકની વાતો કરતો. એ નાગવા આમ પણ જાય, ને તેમ પણ જાય ! એણે વિલા જામને નજરોનજર નિહાળેલા. લોકકથનાને અમલદાર વિના તો કાઈ વાતમાં રસ આવે નહિ. ઠંડેપહોરે એકા હોઈએ ત્યારે એ હાકતો : 'મારા સમ-ભાઈ ! મેં નજરોનજર નિહાળેલું ને ! વિલા જામની માનતા હાલે. સવાસાખ કારીનું દન જગ્યે દાન કરે, પછી તો એ મોમાં હાતણુ લ્યે. એવો કાઈ સતજુગી મહો-પવિતર જીવ ! જિઠતવિંત વિલા જામને ઘોડો તૈયાર જોઈએ. ઘોડા ઉપર ખડિયો માંડ્યો હોય. ખડિયો કારીથી તો ફાટફાટ ચાતો હોય. પછી એ સવારી જીપડે. રસ્તે જે મળે, સાધુ-સંત, બાવા, પાહણુ, લગતબિખારી, માગણુ, મીર, ફકીર, તમામને મૂઠી ભરીને કારી આપતા જાય. કારીઓ ખૂટે

કે આંતી એક અત્યંત સુંદર જર્મન નવલિકા પાંદ આવે છે. એક જર્મન મહંતને એવી દેવ હતી કે પોતે યાત્રિકવારી

સારે ઘોડો પાછો કરે, અને ત્યાર પછી તો જનમ વિશે મોંમાં દાતણ નાખે ! આવી સતની આત્મધના ! પછી એની માનતા તો હાથે ?'

એમટલા નરસેસરી નેપોલિયનમાં વાગેલું કે નેપોલિયન

કરતો સવારમાં નીકળે, ત્યારે રસ્તામાં વૃદ્ધ અપંગ અશક્ત ને ઢાંક મળે, તેને સિકો આપતો જાય ! એની એવી નામના થઈ જાયેલી. એટલે એને ફરવાને રસ્તે અપંગ વૃદ્ધ અશક્તનાં ટાળાં પણ જામે. એક વખત એવું જન્યું કે કાઢંટ તો આ સૌને સિકા આપતો, પોતાને માર્ગે આવ્યો જતો હતો, પણ કોઈ દિવસ નદિ ને આળે, એણે અચાનક પાછા ફરીને જોયું તો એક લંગડો સિખારી, જેને એણે લંગડો માનીને સિકો આપેલો, તે લડપથી ઢોલી શુંલો એની નજરે પડ્યો ! કાંઈ ન દોષ તેમ કાઢંટ તો દહિં, પાછી ફેરવી લીધી. પણ જેણે સિખારીએ આકસ્માત્ કાઢંટની દહિને નીશખી હતી અને તે સ્તબ્ધ થઈ ગયો ! એક ક્ષણ તો એ એમ ઊભો રહ્યો, પણ પછી પોતાના તમામ જળથી કાઢંટને પકડી પાડવા માટે એની પાછળ એકોટ્યો ! થાસ માથ નદિ ને એણે કાઢંટને પકડી પાડ્યો. આશ્ચર્યમાંથી મુકત થાય તે પહેલાં કાઢંટ એના માર્ગમાં આટલે ઊભેલા સિખારીને જોયો. સિખારી જુઝમફ કંઠે બોલી રહ્યો હતો : 'મારા દાતા ! મેં તમને ઉત્તરેલ છે. પણ હું દોડતો આવ્યો છું એક માથના કરવા માટે. મારી આ અમાનુષી ઉતરપિંડીથી તમારા હૃદયને આધાર લાગે ને સેંકડો અપંગો, પોતાનો આશ્રય સુમાવી બેસે, એ ખીકથી હું દોડતો આવ્યો છું ! મારે એક જ પ્રાર્થના કરવાની છે તમારા હૃદયમાંનું દયાનું ઝરણું મારી આ ડગબાજીને પરિણમે, સુમાવા દેતા નદિ ! મારી આટલી આ ઉદ્ધવી પ્રાર્થના સ્વીકારો !'

કાઢંટ સ્થિત સાથે એને રત્ન આપી. પણ પછી એ લંગડો ઢાંક દિવસ ત્યાં રેખાયો નદિ !

ક્યે રસ્તે ગયો હ તે જાણવા માટે, ધોડાગાડીમાં બેઠાં બેઠાં ચાલતી ગાડીએ તેપોલિયને જે કામ ઉદ્દેશ્યા હોય, તે નદામાં કાળજિયાં ફેંકી દીધા હોય એ નીરજવાની પેરીસવાસીઓને ટેવ હતી ! કદાચ જામ વિજાને માર્ગે એ પ્રમાણે લોખા વેરાયેલી ડારીઓ જોતા હશે. જામ વિજા વિષેની તમામ વાતોને ભેગી કરી લેવામાં આવે તો એમાંથી તે જમાનાનો એક રસમય અને આપણા ગુણદોષોનું દુઃગ્રહ વર્ણન કરતો અર્ધધર્મિતાસ મળી આવે ! આ રજારી હાકતો તે પ્રમાણે, જામ વિજાની માનતા હાથે, કાઈ જામને આડું આંધુ હોય તો જામ વિકો સાંભરતો એતે ધરવા માટે નાજિયેર આવતું, જામ માયું નમાવતો, નાજિયેર ધરાતું. તે સત એવું કે નાજિયેરના તરત બે ફાડાં થઈ જતાં !

લોકઅભિકૃતિને અસામાન્ય ચમત્કાર વિના કાઈ વ્યક્તિનું મહત્ત્વ સમજાતું નથી એનું આ એક ઉદાહરણ છે.

અને આપણા આ જમાનામાં પણ, કૌશલિયાની જાળમાં ગાંધીજીનું નામ શુભાવાની લોકકલ્પનાને, પોતાના સ્વાર્થ માટે ઉત્તેજન આપનારા રાજદારી પુરધો કયા પકયા નથી કે આ અજ્ઞાનનો આપણે દબધોખો કરીએ ?

ખડેગવ મહારાજનો એ જમાનો—એટલે કાઠિયાવાડમાં હજી અક્ષરજ્ઞાનના પણ બહુશ મારેલા નહિ. કાઈ માણસ જ્ઞાનામાત્રવાળા અક્ષરો લખે તોપણ એની ગણના 'વેદવાન' માં થાય. સાધારણ રીતે બોડિયા અક્ષરથી જ વ્યવહાર ચાલતો. માગ દાદાની નામાપોથીમાં એવા બોડિયા અક્ષર જ મળે છે. પણ મારા પિતાએ એ જમાનામાં ત્રણ ચોપડીનું જ્ઞાન મેળવેલું, અને બોડિયા અક્ષરને

દેશવટો આપેલો. એટલી મૂડી હિપર તો આખા મામમાં એ 'વેદવાન' મણાતા અને 'ભાભા' ના વેદવાન છોકરા લેજે એમને પ્રતિષ્ઠા મળતી !

એક વખત કાંઈ ગાયકવાડી અમલદાર ફરાળામાં આવેલો. એમને મારા પિતાનો આટલો અહ્મરપરિચય અને સચક્ત ચરીર મળી ગયાં. એલો મારા પિતાને અને કાકાને કમ્પ્લેઝ 'છોકરાવ ! આવી જવ નોકરીમાં. જમાદારી હમણાં આપું', અને વહેંચેમોડે ફોનદાર ચર્ચ નાંચો !'

પણ એ જમાનો નોકરીને તુચ્છ માનનારો હતો. એટલે શાલ—જાણ્યાપાની સલાહ પૂછી. જેમલો જીવનભર દરરોજ સત્તારમાં જમવાન ચંદ્રમોલીશ્વરને જલ્મઅભિપ્રેક્ષ કરવામાં ખાઈજીવનની અવધિ નીરખી હતી, એમને આ વાત ભયંકર વિનિષાત સમી લાગી. ફરાળાની પાસે જ આરણીની પીપળી નામે નાનકડું મામડું છે. ફરાળા મામક-વાડનું પણ આરણીની પીપળી એ જૂનામડનું. આ પીપળીમાં ચારણ દરખાર. મારા બાપા—પિતાયી મોટાભાઈ—મૂજછાપા, આ ચારણ દરખાર પાસે કારભારું કરતા. કારભારામાં બીજું તો શું ? માયકવાડી ફરાળા મામ સાથે, પીપળાના ચારણને, સીમાગાની હમેશની તકરાર રહેતી. —એટલે બંને મામકાના સ્વર્ધનિર્મિત મોટરાઓ વારંવાર ભેગા થાતા. અને એમાં એ જમાનાના કાકામાડ પ્રમાણે, લાકડો, તલવાર, બાલા, કુદાકા દેખા દેતા. એ વખતે પીપળી અને ફરાળાની વચ્ચેનો એ નાનકડો પ્રમ, રશિયા અને પોલાંની પૃથ્વી જેવો જ મહત્વનો ચર્ચ પડતો, અને એમાં તો નાક જવાની ને જલ્મ જોવાની અધિકાલીન રજપૂતવટ આવતી !

મૂળજાપાને કામદાર લેજે રણમૂમિ ઉપર હાજર રહેવું પડ્યું. ગડાજાપાએ મોટા ઊકરાનો આ વિનિષાત દુઃખ-ભરેલા હૃદયે નીરખ્યો હતો, ત્યાં તો નાનો પણ એ પંથે પળવાની વાત કરવા લાગ્યો, એ એમનાથી સહન થયું નહિ. એમણે જીકળતા દિલે કહ્યુંઃ 'અધ્યા ઊકરાવ ! તમને આ સપાઈકાં થાવાનું કોણે સુઝાડ્યું ? આજીવ્યનો ઊકરો હાથમાં બંધૂકડી ભેરે ત્યારે તો ધરતી રસાતાળ જનશે ! આપણે એ સપાઈવિદ્યા કરવા નથી. આપણે ધરમ આજીવ્યનો, સવારના પહોરમાં આ કેરાળાનો વેકરો બોલો ને સંકરડાડાનું મંદિર બંધુ ! એ સોટા પાણી ત્યાં ફેડી આવો, એટલે દી આવો બયો બયો ! આપણે એ જમ્મદારું કે ફામદારું નેતું નથી !'

જીવરામજાપાની આ વાત એ જમ્મદારની આંખેહાથ માનસ છપી બતાવે છે. પણ જીવરામ જાપાનો જમાનો બદલી રહ્યો છે એ મારા પિતાજીની ગમા હતી. તેમણે ફલીફ કરીઃ

'પણ જાપા ! આ તો ગાયકવાડ સરકારની નોકરી. એમાંથી કોઈ દી ફામદાર થવાશે ! ને ગામ આખું સલામ ભરશે !' જીવરામજાપાનો પિતો ગયોઃ 'અધ્યા ! તું બીડીને, લાભા કુટુંબનો ઊકરો, આખા ગામની સલામતી વાતું કરે છે ? તને ખબર છે, તારી આગર આજીવ્ય લેજે કેટલી વધારે છે ? લાભા કુટુંબનો ઊકરો, બલેને ધોદિયામાં એક દોઢ મહિનાનો પડવો હોય, એંસી વરસની કણ્ઠીની ડોશી એની લાજ મરજાદ કરતી ત્યાંથી નીકળે છે ! અને તને સલામતો મોઢ થયો ! ગામ આખું તને બે હાથ જોડે છે એ શું આખું છે ! સાવરકુંડલા જઈને બાઈ ! તારું

બાહ્યનું કર્મકાંડ શીખી આવ. આપણે ઉદાર બાહ્ય-
યાધરમમાં. સપાઈધરમમાં પડતું હોય તો આ ત્રણ તાતણા
તોડી નાખો !'

એ વખતે સાવરકુંડલા બાહ્યધર્મનો દીપક જળારી
રાખનારું મથક ગણાતું. ત્યાં જઈને કારવત બણી લેવાની
છંછાએ, ફેરાળામાંથી મારા પિતા—અને એમના કાકાના
દીકરાઓ, એમ ચાર જ જુવાનકાઓએ પ્રવાસ કર્યો જણાય
છે. પણ મુનનો મહત્વાકાંક્ષી પવન થોડોધણો તો, ફેરાળા.
જેવા છેક ખૂણે પડેલા સ્થાનને પણ, સ્પર્શી ગયો હતો.
એટલે સાવરકુંડલામાં રહીને થોડુંધણું કર્મકાંડી સંસ્કૃત
તો મારા પિતા શીખ્યા, પણ એમને આ બાહ્યધર્મના
સર્વોત્તમું જિજ્ઞાસુકાર વિષે હવે શંકા પડી મંઈ
હતી, એટલે ત્યાંથી પછી એમણે ને દેવકુંજ કાકાએ
જામનગરની વાટ પકડી. છોટી કાશી લેખે જામનગરની
એ વખતે પ્રસિદ્ધ એ આકર્ષણ તો ખરું જ;
પણ વિખ્યાત ઝંકુભટ્ટના અંતેવાસી જની, વૈદવિદ્યાનો
પરિચય મેળવી લેવાની છંછા વધારે જાગરાન હતી.
પણ જુવાનો એ વખતે કાઠિયાવાડને ખૂણે ખૂણેથી
ઝંકુભટ્ટ તરફ આકર્ષાતા. બટ્ટનું વ્યક્તિત્વ અદ્ભુત
મનાતું, ને એ રીતે મારા પિતાએ પણ જામનગરનો પંથ
લીધો. ઝંકુભટ્ટના અંતેવાસી લેખે એમણે વૈદવિદ્યાનો
ઠીક જણાય એવો પરિચય મેળવ્યો હતો. જ્યારે દેવકુંજ
કાકાએ તો વૈદ વિદ્યાને આજીવન ચોતાનો મુખ્ય અવસાન
બનાવી મૂક્યો હતો. એ ઝંકુભટ્ટ વિષે મારા પિતા અનેક
વાતો કહેતા. તેમાં એક વાત કહેલી તે આજ પણ

યાદ આવે છે. બૃહદ્ વિદ્યાર્થીઓને કહેતા કે જ્યાં સુધી શરીરરચનાનો પ્રત્યક્ષ પરિચય ન મળે ત્યાં સુધી વૈદવિદ્યા અપૂર્ણ રહ્યાય. તે વખતે આગની જેમ માણસના મુકદ્દાં સરતાં નહિ હોય અને જમાનો અનુકૂળ નહિ હોય, એટલે બૃહદ્ પોતાના વૈદવિદ્યાર્થીઓને, 'દેહ અને અમાર દોર ચીરે ત્યારે ત્યાં હાજર રહીને બધું નિરીક્ષણ કરવાની સૂચના આપતા. બૃહદ્ની રજવાડામાં ધણી પ્રતિષ્ઠા હતી ને એમને જેસવા માટે મિલાનો આવતો. જેતપુર દરબાર મુરગવાળા, વીરપુર દરબાર સુરસિંહજી, પોરબંદર રાણા વિક્રમાજિત અને જૂનાગઢના મુવરાજ છોટુમિયા એ તમાગની કંડુબૃહદ્ પ્રત્યે શ્રદ્ધા હતી અને સૌ સંકટ સમયે એમને પાલ કરતા. વીરપુર કાકાર સુરસિંહજીની હવા કરવા માટે બૃહદ્ વીરપુર આવેલા તે વખતે મારા પિતા ગુરુભક્તિથી એમની સેવા કરવા માટે ચાર માસ જેટલો સમય તેમની પાસે પશ્ય રહેલા.

વૈદવિદ્યા જીવનભર મારા પિતાની અત્યંત પ્રિય વિદ્યા રહી. પરંતુ, એનો ધંધાદારી ઉપયોગ તો એમણે કાંઈ દિવસ ક્યેઈ ન હતો. પશ્ય અનેક કુટુંબોને એમની શક્તિ ઉપર શ્રદ્ધા હતી. અને એમણે અવારનવાર પોતાની એ વિદ્યાનો ઉપયોગ કરી દેખાડ્યો હતો. આજે જે વસ્તુ વૈદ્યાનિક રીતે 'વિટામીન' જાળવનારી ગણાય છે તે વસ્તુ આજથી વર્ષો પહેલાં એમણે અમારા ઘરમાં ચાલુ કરી હતી તે આ જામનગરના પ્રવાસને પરિણામે. એમણે મોગરી, મૂળા, મેથી અને પાકાં ટમેટાંને કાચાં ને કાચાં ખાવાની, આજથી લગભગ ચાલીસ પિસ્તાળીસ વર્ષ પહેલાં સૌને સલાહ આપેલી.

એવી જ રીતે, આજે તો હારમારપદ લાગે, પણ તે વખતે તો એ મહાન પરાક્રમ ગણાય એવી જે વસ્તુઓ—લસણ અને ડૂંગળી—એમનો ઉપયોગ અમારા ઘરમાં એમણે શરૂ કરાવ્યો હતો એમના આ નાસ્તિકવાદનો હિમ સામનો ઘરમાં સૌએ વારંવાર કર્યો હતો, પણ એમણે તો સોફાચાર જળવાય એટલું પ્યાન રાખીને, આ પદાર્થોનો લાંમ ઉઠાવવાની પ્રણાલિકા ચાલુ કરી દીધી હતી. મને જરાખર સાંભરે છે કે આજે હિંદુના ઘર પાસે ઇકાનાં જોખાં પડ્યાં હોય તો જેવું કુતૂહલ સોફામાં પ્રગટે છે, એવું કુતૂહલ પ્રગટાવવાનું એ વખતે ડૂંગળીના ફાતરામાં સામર્થ્ય હતું । અને એને પરિણામે એ ફાતરાઓને અધારું પડ્યે જમીનમાં દાટી આવવાનું કામ અને સોંપાતું. એ દાટવાનું કામ કેખાય છે તેટલું સહેલું નથી. ફાતરાં તમામ તોફાની હોય છે અને ડૂંગળીનાં ફાતરાં વધારે તોફાની હોય છે । પવન એમનો મેરુ છે. અને જરા જેટલી બૂલ કરે તો આ ફાતરાં, આજના જમાનાના વર્તમાનપત્રની ચાર કે પાંચ 'એમ'માં પ્રગટ થયેલી જાહેરાતની જેઠે, તમેને જાહેર કરી દે ! એટલે એ દાટેલાં ફાતરાંની, બીજાં દિવસે સવારમાં જ વહેશે જીડીને કું હાજરી લઈ આવતો—કોઈ રકમું-ખકમું તોફાની વૃત્તિવાળું ફાતરું ઝેંકતું ઝેંકતું પાડોશીને ત્યાં પ્રભાતફેરી કરવા પહોંચી જાય તો ?

તો તો પછી ગમતી રહી જાય નાં ? ગામ આખું આ અવલોકન કરીને માટે ટાલ પાડી નાખે !

ક્યાં એ ડૂંગળી-લસણથી ડરનારો જમાનો અને ક્યાં આજનો ઇકાને અને મત્સ્યને શાકાહારમાં ગણાવનારો આ

જમાનો ! પ્રજાજીવનમાં ચાલીસપચાસ વર્ષ ફેટલો બધો ફેરફાર કરી નાખે છે !

મારા પિતા અને એમના કાકાનાં દીકરા બાઈઓ બન્ને સાવરકુંડલા બંધુવા ગયા તેમાં ખીલું પશુ કારણ હતું. એ વખતે સાવરકુંડલામાં પાંડ્યાણામાં બંધુવા જનાર વિદ્યાર્થીને સીધું મળતું. એટલે બંધુવાનું કાંઈ ખર્ચ નહિ ને ભાગવત રીતે તો ગ્રામ આખામાં પ્રતિષ્ઠા જામે. પણ પછી, મારા પિતા—અને કાકા દેવકુંજી—બન્ને જ્યાં સાવરકુંડલાથી ઝડુભટ્ટ પાસે જામનગર ગયા. બટ્ટા બારે સ્વમાની અને ઉદારતા પશુ હતા. જામ વિભાની પાસે પણ એ હાથ લાગ્યા ન કરે એટલી એમની પ્રતિષ્ઠા હતી. અને છતાં જ કાંઈ દહીં આવી ચડે, એની દવા—દહીંનું રહસ્ય મેળવી લેવાની ખાતર પણ કરતા. અને એમાં મરીન દહીંને તો પોતાના ખર્ચે નિકાવતા પણ ખરા ! અને વિદ્યાર્થીઓને રાજમાથી સીધું અપાવતા.

પણ જોવા ઝડુભટ્ટ સ્વમાની હતા એવા જ જામ વિભા વિવેકી બંધુકાર હતા. મારા જ મદિને વિદ્યાસપાત્ર સાધનો દાન તપાસ કરાવી લે કે બટ્ટા ઉપર ટેલકુંકે દેવુ થયું છે ? અને પછી એક દિવસ એ તમામ દેવુ પોતે કરપાર્ષ કરાવી દે ! બટ્ટા જ્યારે હાથ ઉપર રકમ આવે ને વાણિવા વેપારીને પાછી દેવા જાય, ત્યારે તો એમને ખબર પડે કે દેવું ભરપૂર્ણ થયું છે !

એ જમાનાનું આ એક સુરેખ ચિત્ર છે એને પોતાના ગુણદોષ નથી એમ નથી, પણ સુમતા પવન સાથે સુમેળ રાખીને એમથી શી રીતે એક નવીન ચિત્રસર્જન કરવું

એ ડ્રાવડો એટલો અધરો હતો અને પરદેશી અત્યંત વિચિત્ર રાજસૂતાની જમાવટને લીધે એવો અટપટો થઈ ગયો હતો કે એમાંનાં તમામ શુભ તરવો વેંકાઈ ગયાં— અને અશુભ તરવો જ મોટા રૂપમાં બહાર આવી.

કદાચ આપણી આજની પ્રજા પાસે એજ પ્રશ્ન નથી ! આપણું જે મૂળધન છે એને કેમ સમજવું અને દુનિયાનું જે પ્રગતિધન છે એને કેમ આંહીં જાવવું !

નમનમરના આ પ્રવાસે પછી દાધાર તરફનું આકર્ષણ થયેયું જણાય છે. એમાં બીજાં પશુ કારણ હશે પશુ મુખ્ય કારણ તો યજમાનનાં ગામડાં—ઉમરાળી, હામતાળા, ચરખડી, ધોળીધાર, ધોરાજી, ગોંડલ, ગોમટા, ફરેલી, રીનડા, કાટડા એક બાજુ પડી જતાં હતાં એ હતું. અને આંહીં પ્રત્યે આજની જેટલી સુખદેશી રાષ્ટ્રીય અસ્પૃશ્યતા હશે અસ્તિત્વમાં આવી ન હતી । એટલે તેમાં જીવનનિર્વાહ આલે તેમ હતું ।

આ વિષય ઉપર એક નવું દૃષ્ટિબિંદુ રજૂ કરી સૂચવું. અંગ્રેજ જાયો તો કાશો હતો; એણે રાજ નાનાકડનરીસ જેવા પાત્રેથી પકાવ્યું હતું. એને દિલ્હીનાં તો 'આંહીં ભયંકર રીતે સુદૃષ્ટાગી લાગે, એ 'સ્વાભાવિક' હતું. એણે તો આજે રાખ્યો છે તેવો વર્ગવિમુક્તો રજુખાંશ રોપાવવાનો યત્ન કર્યો. એણે બીજાંએને કહ્યું કે 'દિલ્હી' પતન થયું. દારણ કે આંહીં તમારા ઉપર અધિપત્ર જમાવીને એકા હતા । અને પછી સૌએ એ અર્ધસત્યને પોપટમંત્ર પેટે પઢ્યે જ રાખ્યું. એની ઐતિહાસિક જૂમિકા સમજવાની, સામાજિક અધઃપતનનાં વલણો તપાસવાની, મૂળમાં જોડાં ઊતરવાની, અન્વેષણપદ્ધતિ તો મળે નહિ, એટલે એમણે

ગાખાળ્યું તે સૌએ ગાખ્યું કે હિંદના પતનમાં ને પ્રજાકીય વિનિપાતમાં સાક્ષીઓ જ મુખ્ય કારણરૂપ હતા ! એણે એ જ પ્રમાણે એક વર્ગને બીજા વર્ગ સામે ઉશ્કેરીને કસાવ્યું ન હતું કે તમે પાછળ રહ્યા, કારણ કે પેલા દુષ્ટા આગળ વધી ગયા છે !

અંગ્રેજોની રાજનીતિનો આ વિશ્વચક્રો લેલા સેંકડો વર્ગોથી ચાલ્યો આવે છે. અને હજી પણ એની એ રાજનીતિ જ સફળ થતી આવે છે.

પણ એ જમાનામાં સાક્ષીઓને હજી ઠીક આશ્રવિકા યજમાનો આપના રહેતા, એટલે યજમાનનાં આ ગામડાં ને સાચવવા હોય તો કેરાળા એક ખૂણામાં પડી જતું હતું રેલવેનું સાધન નહિ. ખડિયા ખભે બારવાને ત્રીસ ત્રીસ માઈલ ચાલવું એ છવરામખાપાને હવે બારે પડતું. એમની ઉંમર પણ ચર્ષ હતી. સરીર એમનું બારે પડતું, જીવનું. અને ધણામાં ધણો શ્રમ લેવાને કસાયેલું હતું, છતાં હવે એમને જરાક આગોટવાની જરૂરિયાત બધાંતી હતી. વળી મોટા ડોક્ટરોએ સાક્ષીશત્રુનું સિન્ધામ રૂપું એ પણ એમના જીવા નિત્ય બેરખાધારીને મન્યું લાગતું નથી.

એટલે કેરાળાથી લાલાકુટુંબના ત્રણ છોકરાઓએ વીરપુરનો પંથ લીધો. એક ચારા પિતા, અને બીજા એમના કાકાના દીકરા બે ભાઈઓ. દેવકૃષ્ણકાકા અને હામોદરકાકા.

આ વીરપુર ગામ આજે એટલું પ્રસિદ્ધ નથી, પણ એક વખત હાલા લજપતરાય ને તિલકમહારાજના જમાનામાં, કહેવાય કે, અંગ્રેજ સરકારની કાળી કે વાદળી, જે કાંઈ ચોપડી એના રાજકીય ખાતામાં રખાતી હોય, એમાં નામે

ચક્રવાનું માન, આ જગત્તે જ અદારસો ઓમણીસસો માણસની વસ્તીવાળા વીરપુરને મળ્યું હતું. એના અત્યારના ઠાકોરના પ્રપિતામહ—સુરસિંહજી ઠાકોર—સુરાજી—અનેક રીતે મધ્યયુગના ગુણગોષ્ઠનું સામર્થ્ય ધરાવતા હતા. તે વખતે પ્રસિદ્ધ થતા 'સત્યવક્તા'ના માહકોને પદ્મી કે પછી ૬૩મી ભેટ લેખે, એ પત્રે, ઠાકોર સુરસિંહજીની એક જમી ભેટ આપી હતી. સુરસિંહજી ઠાકોર માયા ઉપર ચક્રવર્તી જેવી પાપડી રાખતા. ઉદારચાહીનો એ સુધારેલો વધારેલો આધાર હતો. ટીપુ સુલતાનની પાપડીને જો આમળ લેવામાં આવે—ત્રિકોણના ખિંટની જેમ—તો એ આધાર બને. એક હલ્તરને એક રાજા બેઠા હોય તો એમાં પણ એ પોતાની ચક્રવર્તી પાપડીથી તરત એકલા તરી આવતા !

ઠાકોર સુરાજીને ત્રીજા વર્મનો અધિકાર હતો, બાર ગ્રામ હતાં, અને આસરે એકલાખની ઉપજ હતી. પણ ભવ્યભક્ષા રાજાઓમાં ન મળે એ એમનામાં હતું એનો આત્મા પરદેશી ફાસન સાથે ઝઘરીને મેજ સેતો ન હતો. દેખીતી રીતે તો એવડું 'નાનકડું' રાજા, રાજકોટના એક પોલિટિકલ એજન્ટની ચિકી આવે ત્યાં નરમથેંસ થઈ જાય—ને ઠાકોર સુરાજી તો પાછા રહ્યા પણ, જગા હાથ છૂટા એટલે નિજના દેવાદાર, એટલે 'બીલુ' તો શું થઈ શકે ? પણ ઠાકોરનામાં—બીજા કાર્ત્તવ્યમાં ન મળે એવી જૂમિપ્રીતિ હતી. અને કેટલાક પ્રકારની સામાજિક ધાર્મિક સુધારણાનો એમને રોખ હતો. સુરસિંહજી ઠાકોર, કહેવાતું કે, જુવાનીમાં તો અસહ રજપૂતી રંજ ધારીને ફરતા. મનદુઃખે થોડો

વખત ગામડાં લાંચવામાં પણ એમનો હાથ હોવાનો રાક પડ્યો હતો એમ સંભળાતું ને ઘણું કરીને એ દારણે ૭-૮ વર્ષ જેલમાં પણ રહેતા એમ લોકકંઠમાં અર્ધી સાચીખોટી વાત ચાલતી. પણ બાકાકુટુંબના આ ત્રણ દોકરાઓ આંહી રહેવા આગ્રા ત્યારે તો દોકાર-સાહેબની પ્રતિષ્ઠા એક રાજવી તરીકે જામી ગઈ હતી, અને ગઈ મુજરીને કાઈ સંભાળતું પણ ન હતું.

દોકાર મુગસિંહજીને આ ત્રણ નવા આવેલા માણસોમાં કાંઈક વિચિત્રતા લાગી હતી. એમણે તો ગામ વચાળે કે ગામની પાસે, મીનજવાવના દરવાજે કે એવે કાંઈ સ્થળે, એમને જમીન આપવાનો આગ્રહ રાખેલો. પણ શુવરામ-આપાનું તો એક જ મદ્દાન પ્રત હતું. ‘આજીવન બંધન નહિ ! કાંઈની નોકરી નહિ, અને વસ્તીનો વાસ નહિ.’

‘અમે છેક છેવાડે સારા, બાપુ !’ એમણે કહ્યું : ‘ખજાવાડ પાસે પડે, બહાર આવવુંજવું ઠીક પડે, ગામ મમતરે જવું હોય તો અમને દરવાજાનું મફતનું બંધન થાય ! બહાર હોઈએ તો નદીકૂવે નાઈને ધરભેગા !’

રતનજીઆપા—એમના નાનાભાઈ સાથે હતા, એમનો પણ એ જ મત.

એ પ્રમાણે વીરપુર જેવા માત્ર અદારસોની વસ્તીના ગામમાં છેક છેવાડે—જ્યાં કાંઈની વસ્તી જ મળે નહિ, ત્યાં માત્ર પિતાએ, પિતામહે, અને સાથે આવેલા રતન-જીઆપાના એ દોકરા—દામોદરદાસ અને દેવકુંભુદાસએ નવાં માટીનાં મકાન સર કર્યાં. એ વખતે વિક્રમ સંવત ૧૯૪૩ની સાલ હતી.

મારો જન્મ ૧૯૪૯માં થયો એ દિસામે ૭૫૦૦ વર્ષ પહેલાં જ કેરાળાથી વીરપુરનો વાસ થયો કહેવાય. હું લગભગ ૧૪ વર્ષનો થયો ત્યાં મુધી તો આ વાસમાં મુધારા, વધારા, બટાકાનું, પોતાનું જ કહી શકાય તેવું કડિયાકામ, મારા પિતાએ આશુ રાખ્યું જ હતું ! એક દિવસ એવો ન જાય કે જ્યારે કડિયાકામ આણતું ન હોય ! પરિણામે ઘણી વખત જમને એ મજૂરીનો લાભ મળ્યા જ કરતો. નિશાએ ન જવાની સરતે એ મજૂરી મેં કેટલી લોભથી કરેલી એ આજ સમયે ■ ત્યારે લાગે છે કે ઉલોગને કળવણીથી જુલો પાડ્યો ત્યારથી ખમ્મેનાં પતન થયાં ! જને નિશાળની છૂટ મેળવતી હોય તો મારાનાં તમારાં વડેનાનું કામ કરવાનું એ એક સામાન્ય નિયમ જ હરમાં હતો ! અને એનો સૌથી વધારેમાં વધારે લાભ—આપણે ઉઠાવેલો !

[૪] વીરપુર

અમા વીરપુર ગામમાં ઈસ્વીસન અઢારસો બાણું [૧૮૯૨] ના દિસેગરની બારમી તારીખે મારા જન્મ થયો. તે વખતે વિક્રમ સંવત ૧૯૪૬ના માગશર વદી ૯ અને સોમવાર હતો. એક કાલ જેવું થર હતું, તેમાં ગાયબેંશ વાહરડાં બંધાતાં, ખડ પછુ રહેતું, ને સંસારમાં નવો પ્રવેશ પામનાર માટે આતિથ્યગૃહ પછુ એ જ હતું. નાનપણમાં મારી બાબો એટલી નબળા હતી કે કદાચ એમાંથી જોડ બાવી જાશે એવો ભય લાગતો હતો. પણ એવી કુદરતને વશ કરવાનો સંકલ્પ કર્યો હોય તેમ મારી માએ, સતત, વર્ષોનાં વર્ષો સુધી, કાસાંજી—કાયાની મેંશ કરી કરીને, એને સવાર ને સાંજ નિયમિત રીતે આંખમાં આંજવાનું પ્રત જ જાણે લીધું. મને જરાજર સાંભરે કે ગુજરાતી સાતમી ચોપડીમાં હું આવ્યો ત્યાં સુધી તો આંજણુ વિનાની આંખ રહેતી જ નહિ. આને લીધે હો કે મને તેમ પણ મને ત્યાર પછી આંખનો ઝોછામાં ઝોછો વ્યાધિ થયો છે.

તે વખતની એક નોંધણી જોઈ હમેશના બનાવોની મારા પિતાએ નોંધ રાખેલી છે તે હાથ આવતાં

તેમાંથી એક વાત માલમ પડે છે કે સદ્ગાતમા મારું નામ 'ભીમદેવ' રાખવામાં આવ્યું હતું. સંવત ૧૯૫૦ના આષાઢમાં શીળી દહાવ્યાની નોંધમાં આ નામ છે.

આ સમયનું મારું જૂનામાં જૂનું સ્મરણ શુભરાતી ત્રીજી-ચોથી ચોપડીનું મને માદ આવે છે. હાથમાં ફક્તર અને પાટી લઈને નિશાળે જવા નીકળું ત્યારે એ હાંખી ઘેરીના નાકા સુધી ફતરાઓ સાથે વળાવવા આવતા. એક ધોળિયો ફરીને ફતરા હતો. એ અમારો સૌનો ખાસ માનીતો હતો. ધર ઉઠ છેવાડા—અને શુવરામ બાપાએ તો રજમાન સાચવવા માટે ધઈને વીરપુર વસાવેલું, પણ મારા પિતાને એ વૃત્તિમાં આવી રહેલ ફેરફારના પક્ષા સંભળાતા હતા, એટલે એમણે તો પોતાની પાસેની ચારસો સાકાચારસોની નાની સરખી મૂડીમાં ધરેણું હિપર પૈસા ધીરવાનો, વ્યાજવટાવનો ધધો ગામમાં સડ ક્યોં હતો. પાસે પૈસા નહિ, છતાં એમણે સડ કરેલા આ ચાલી ધધાને લીધે, થોડા વખતમાં આખા ગામમાં એમની સાખ શાફુદાર તરીકેની સડ થઈ ગઈ. એનું એક પરિણામ એ આવ્યું કે, આ તદ્દન છેવાડા ધરને જગવવા માટે નાનીમોટી એક ફતરાની સેના જ અમારે આંખે પડીપાધરી ગણવી પડતી.

એ સેનામાં ધોળિયો સેનાનાયક હતો. એના જોડે આઠાકિન, વિશ્વાસપાત્ર અને સમજુ ફતરા કાઈ નહિ. ધોળિયો, બાવળો, ટીપુડી, રકમયો અને સસસો—એવી પાંચજી ફતરાની સેના તો અમે ફરવા નીકળીએ ત્યારે પણ સાથે રહેતી. આમાંથી પકડી બાવળાને રાજાતલ દરવામાં આવ્યો હતો. એણે લઘાઈમાં એક આંખ શુભાવી

હતી એટલે એ કાણો થઈ ગયો હતો. અને ‘કાશિયા નગ ઠાક સાધુ’ એ લોકવાયકા માથુસો માટે છે, પણ આ બાવળાએ કાણુ જાણે કેમ એ કૂતરાને માટે પણ સાચી કરી બતાવી ! કાશિયો ન હતો ત્યાં સુધી બાવળો સાધુ હતો પણ કાશિયો થયા પછી એ અસાધુ મની ગયો. એ પાસેની ખાંટ બાઈ સુમનડોશીના ફળીમાં પણ બેસતો. સુમનડોશીની એક જીત અમાગ ફળીમાં પડતી અને બેસેના વાકા વચ્ચે તો માત્ર વંડી હતી. એક વખત એવું બન્યું કે મધરાતે એક નાનાસરખા કુરકુરિયાના કરુણ આક્રમ્થી અમારું ફળી આખું જાગી ઊઠ્યું !

તાજી વિવાએલી દીપુડીના નાનકડા કુરકુરિયાને ઉઠાવવા માટે કાઈ જ ગયી જનવગ આવ્યા પહોંચ્યું હતું.

હોદા થઈ ગઈ. ચારે તરફથી લાકડીઓ લઈને અમે સૌ ફળીમાં આવ્યા દીપુડી જોસથી બસી ગઈ હતી. ઘોળિયાએ આક્રમણ કરનારને વડી પાસે સપડાવ્યો હતો. પણ પેસો ધાસનેટિયો દીવો કાંઈ કામનો ન હતો અને એક ફાનસ હતું તે મેકા ઉપર પડ્યું હતું. પ્રકાશના અભાવે આક્રમણ કરનાર જનવગ કોણ છે તેનો પત્તો લાગતો ન હતો. કાઈ જ ગયી ‘નારડો’ આવ્યો. લાગે છે એ અનુમાને સૌ સાવધાનતાથી આગળ વધી ગયા હતા.

એટલામાં ફાનસ આવ્યું અને આત્તારીની—સુમન ડોશીની વડી પાસે પહોંચીને, એને ઠેકવા માટે મથતો કાશિયો બાવળો નજરે પડ્યો !

ઘોળિયાએ એને પકડી પાડ્યો હતો, એટલે છેવટે એને ‘કુરકુરિયું’ ઝોડીને બાગી ખેંચી પડ્યું. પણ ત્યાર

પછી એ કાણિયા બાવળાને સેનામાંથી રદગાતલ કરવામાં આવ્યો હતો. આ કૂતરાની સેના શેરીના નાકા સુધી વળાવીને પાછી ફરે એટલે મારો નિશાળ તરફનો પ્રવાસ ચાલુ થાય. એમાં પાછા વિરામ આવતા જાય.

પહેલો વિરામ આવે દરબારી વાડે. ત્યાં દરબારની માથોભેંશો રહેતી. એનો ધણખૂંટ અને પાડો એ બંને જોવા જોવી જોડ હતી.

મોટાં માસાહેબની એક હાથણી જોવી ભેંશ પશુ ત્યાં બંધાતી. જોતાં ન ધરાઈ એ એવી જબરજસ્ત હતી. ટંકે દૂધ મધુ પોણો આપતી. ને જે રબારી દોવા માટે વારાફરતી ખેસતા ત્યારે દોવાતી. આ મોટાં માસાહેબને જનવરનો શોખ હતો. લોકકંઠમાંથી મળેલી એમની એક વાત માદ આવે છે: દરબારજદમાં ભેંશો એમની હાજરીમાં દોવાતી. પોતે ઢાલણી હાળાને દૂર ખેસતાં. એક ભેંશને, રબારી બપોરે શેઠે દોહી લેતા હાગે છે, એવી એમને શંકા ગયેલી. એટલે ભેંશને ઘેર રાખીને સાંજે પોતાની હાજરીમાં રબારીને દોવા ખેસાર્યો.

રબારીએ દોહી લઈને બોમરું જતાબું તો દૂધ જીલટાનું હમેશ કરનાં આણું!

‘અમ્યા આમ કેમ? આચળમાં ગખું હાગે છે.’

‘ઝગીઅપરવર! ભેંશની જાત, હું શું જાણું? ઘેર બાંધી એટલે આહિમાં ચઢાવી ગઈ!’

પશુ વાત જુદી હતી. રબારીએ સાચક થાવા માટે પોતાની જુકિત ગોઠવી હતી. દોતાં દોતાં જરુની બે ઝીણી બુંગળા મોંમાં રાખેલી: દૂધ દોતો જાય ને પીતો જાય.

ખાસ્સો સાતશેરનો ખાડો પાડી દીધો.

નિશાળે જતાં બધાં જાંપાની બળીમાથી ગાયો, મેશો, વાછરડાં, પાકરડાં એમને જોવાનું શરૂ થાય. ખખર તો હોય જ કે ખાસ્તર પહેલવહેલાં મહિતના દાખલા લખાવે છે. અને મહિત સાથે ત્યારથી જ શિવાબાડું. એટલે જો કોઈ વખત વીતે એ હોય તો મેળમા જ ! પણ એટલામા બને એવું કે કાં મા—અથવા તો બાબી—કોઈ ને કોઈ મીનલવાવે પાણી બગવા માટે નીકળે, અને એમનો રસ્તો ત્યાંથી ગળ્ય એટલે પછી મીનલવાવના દરવાજા ઉપર બેસતી નિશાળ સુધી એ સાથે આવે, અને જેમ રખારીને ઢોંગની સોપણી થાય, તેમ છેક ખાસ્તરની ખુરશી સુધી જઈ ને નિશાળમાં મારી સોપણી ચઢી જતી.

એ સોપણી ચઢી મઠ એટલે તો પછી કોઈ છટકપારી મળે નહિ. આગ્યાર વાગ્યા સુધીનો ઘટ વાગે ત્યાં સુધી નિશાળમાં રહ્યા વિના છૂટકો નહિ.

પણ એટલું છતાં જ નિશાળ તદ્દન અરસિક ન હતી. નિશાળની નીચે જ જોઈ હતી. અને ત્યાં દરવાજો સિપાઈ એની ચોક્કી ગહેતી. એટલે નિશાળ ઉપરથી કેદીઓ જોવા મળે—ને સિપાઈ એ ની પણ જાંખી થાય છતાં મહિતનો ભયકર વિષય, કલાસમાં એ પહેલો જ વિષય—એટલે ‘નિશાળમાંથી નીસરી જવું પાંશરુ ઘેર’ એ લીટીનું તો અથગ્ગઃ પાલન થતું, પણ ધેરથી નીકળીને નિશાળે જતા એ ભુલાઈ જતું. ને દમેશાં મોડું થાતું !

એવામાં એક જળજળસ્ત ફેરફાર થયો—ગુજગતી નિશાળમાં નીચલા ધોરણમાં તો છેલ્લો જ વિષય હોય તેમાં

તમારે જ્યાં નંબર હોય તે નંબર હાજરીપત્રકમાં નોંધાય—
અને આખા મંદિનાના એ નંબરના સરચાળા પ્રમાણે બીજા
મંદિનાનું ‘ફેટલોમ’ તૈયાર થાય એ વખતે એવો રિવાજ
હોતો. એ ‘ફેટલોમ’ હેલ્લી તારીએ સાંજે બધાનું દેાય
ત્યારે ધારાસભાના બજેટની - જોટલી આતુરતાથી આજે
સરોડિયા રાહ જુએ છે એના કરતાં હજારગણી વધારે
આતુરતાથી હાકરાઓ, પોતાના નવા અનુક્રમની રાહ જોના
હોય ! પણ આપણા રામને તો એક ખાતરી જ હોય કે
ત્રીસ હાકરાના વર્ગમાં, આપણો અઠાવીસની હિપર નહિ
હોય ને ત્રીસની નીચે તો નહિ જ હોય ! એટલે હાકરાઓ
તો હેલ્લી તારીએ સાંજના સાતઝાઠ વાગ્યા . મુખી
શંકાર્જુને માસ્તરને સરચાળા બજવામાં મદદ કરીને પણ,
પોતાનો નવો અનુક્રમ મેળવવા તલપાપક રહેતા, ત્યારે એક
જ જણ એમાં સ્થિતપ્રજ્ઞની દશા અનુભવતો; અને તે હું !

પણ આ સ્થિતપ્રજ્ઞની દશા અચાનક જ ફરી ગઈ.
હેલ્લો વિષય આત્માર મુખી આંકનો રહેતો એને બદલે નવા
આવેલા એક માસ્તરે ઇતિહાસનો રાખ્યો !

આ નવો માસ્તર બારે ક્રાન્તિકારી નીવડ્યો. એણે
આંકને બદલે ઇતિહાસને હેલ્લો વિષય કરાવ્યો. અને એક
નવી પ્રથા પણ હાખણ કરી—હાકરાઓ અંદરઅંદર
સવાલો પૂછે એવી. એમાં જે જવાબ ન આપી શકે એનો
નંબર, સવાલ પૂછનાર, જવાબ આપીને લઈ ગંધ. હેલ્લા
નંબરે સવાલ પૂછ્યો હોય અને પહેલો નંબર એનો
જવાબ ન આપી શકે, તો એ હેલ્લો જઈને જોશે, ને
હેલ્લો નંબર પહેલો આવી જાય !

આ નવીન પ્રયાગે કેટલાકને ભારે અકળામણમાં મૂક્યા. કેટલાકને એમાં રમૂજ પડી. ધણીને સમજણું ન પડી. પણ મારા જેવા થોડાકને એમાંથી નવીન દિશા પણ જડી.

મેં તો ઘેર જઈને ખાખાખોળાં શરૂ કર્યાં. ઘરમાં જે જે પુસ્તકો હતાં તે ફેંચ્યાં. ‘કાબૂના ઘોડા’ની વાર્તા નીકળી. ‘મેના પોપટની વાત’નીકળી. ‘ગુલાબકાવલી’નું ગુલાબી પૂંકું તો હજી આજ પણ નજરે પડે છે, એ પણ નીકળ્યું. ‘સુંદર કામદાર’ની વાત જડી પણ એક પુસ્તક મળ્યું અને એણે જાણે નવું જ માર્ગદર્શન આપ્યું. એ પુસ્તક હતું ખુકખુકિયા અને ખારેટ કૃત મુજરાતના ઇતિહાસનું. હિસ્માન ખયલ ખુકખુકિયા રાજેકોટ દેનીંગ કોમેનમાં કોઈય મારતર હતા. એમણે અને ખારેટિ આ ઇતિહાસમાં ઠાંસી ઠાંસીને હકીકતો બરી હતી.

તમામ ડોકરાઓ પાસે જે ચાલતો હતો તે જ મુજરાતનો ઇતિહાસ હતો. મારતર એમાંથી શીખવતા ડોકરાઓ એમાંથી ઠક્કઠાટ જોણી જતા આ ઇતિહાસની રીઠને ખજર ન હતી. મેં એ ઇતિહાસ ઘેર વાંચવા માંડ્યો.

ખીજે દિવસે—ક્રાન્તિકારી પ્રયાના પહેલે જ દિવસે—છેલ્લા વિષય તરીકે ઇતિહાસ લેવાયો. અને ત્યાર પછી સવાસોની પરપરા જીવડી.

નિયમ પ્રમાણે આપણા સમનો છેલ્લો નંબર હતો. પણ પેલા ઇતિહાસમાંથી જે અમેદલ ચરત્ર મળ્યાં હતાં તે વગર વિવેક ફેંકી દેવાનાં ન હતાં. એમાં તો મહારથી રજાના કુંડળ જેવી અમેદલ રમત હતી. જેમ જેમ વખત

જોતો મયો તેમ તેમ છોકરાઓને રસ પડતો મયો. નંજર યોનારા મૂંઝાતા હતા, તે નંજર મેળવનારા ખુશ પણ થતા હતા. આખો વિષય રસિક યર્ષ મયો હતો !

એમ કરતા કરતા નિશાળ છૂટવાને લાગ્યે જ પાંચ મિનિટનો સમય ગતાવતી, રેતઘીથી જે સામે જ ટિંકાની હતી, તેના ઉપર દૃષ્ટિ પડી. અમોઘ શબ્દ ફેંકવાનો અરેખકો વખત હવે આવ્યો હતો. ફરીને જ્યારે મારો વારો આવ્યો કે તરત જિજ્ઞાસા યર્ષને મેં નંજર પહેલાંને જ પ્રશ્ન પૂછ્યો :

‘ભીમ આણાવણીની ગણીઓનાં નામ આપો !’

‘રાણી ઉદયમતી,’ પહેલાં નંજરે ચડી ઉતર આવ્યો અને તે તરત વિશ્વમહેર મેસી મયો.

‘જોડું. રાણી ઉદયમતી અને જકુલાદેવી !’

પણ આશ્ચર્ય ઇતિહાસમાં જકુલાદેવીનું નામ મળે નહિ. એટલે તકરાર ચર ચર્ષ. તકરાર માસ્તર સાંભળી રહ્યા હતા.

એક છોકરો ચોકુંધણું બહારનું વાચન કરે છે એ જોઈને એમને આનંદ થયો.

‘જકુલા-રાણીવણ—ભીમદેવની રાણી હતી, એ બરાબર છે. નંજરછેડેતો, પહેતો આવે. પહેતો, છેડેતો જાય !’

એકદમ ત્રાસમે નંજરેથી મળેલા એ પહેલા નંજરે મને જે આનંદ આવ્યો તે અવર્ણનીય હતો. પણ પેટમાં ચકક ચકક ચકકાકા ચર્ષ રહ્યા હતા. નંજર પહેતો મળ્યો ખરો—પણ એ ટકારી શકાશે ? સામે ટાંમેલી રેતઘીથી ઉપર દૃષ્ટિ કરી. રેતી પૂરી થાય ને અનિવારના દોરાર પડે તો રંચ રહી જાય !

પણ જે માણસ છેલ્લે નંબરથી પડેલો આવ્યો, એને આરામ મળના દે એવો એ ક્વાસ ન હતો પહેલા નંબર ઉપર તરત એક પછી એક ઇતિહાસના સવાલોની ઝડી જ વરસવા માંડી ' મારે તો જોએ જો જવાબ ઉપર જવાબ આપવાના આવ્યા ।

એમ કરતાં કરતાં મારી પાસે જ બેઠેલા બીજા નંબરનો વારો આવ્યો એને તો પહેલા નંબર સિવાય બીજા કોઈને પ્રશ્ન પૂછવાપણ હતું નહિ એણે પ્રશ્ન પૂછ્યો જવાબ મળી ગયો ૨૩ ગઈ ગયો

પણ સામેની રેતચીચી હજી જરાક રેતી દેખાડી રહી હતી, એટલી પૂરી થાય તો જ મળતી જવાબ. કોઈ દિવસ નહિ ને આજે આ રેતીને પણ કાણુ 'મણે શુ થયું હતું તે જલદી જલદી નેહમાથી સરી જતી ન હતી !

અને એટલામાં તો છેલ્લો નંબર ખડે પગે તરત જોએ પણ થઈ ગયો હતો.

' પહેલો નંબર—' એણે વિજયથી પડકાર કર્યો અને તરત સવાલ મૂક્યોઃ ' પૃથ્વીરાજની માનું—'

પણ ' નામ ' એ શબ્દ એના મોંમાંથી બહાર નીકળે તે પહેલાં, બાજુ પ્રભુ દેશપાડિએ સાંભળી હતી એવી, નિરાંતનો હમ આપનારી તોપમજના જેવી, ઘટની મજના સબળાઈ રેતી પૂરી થઈ ન થઈ ને નિચાળને છૂટવાના વખતની તો બરાબર ચોકી રાખનાર કોઈ જોડગએ, હેડ માસ્તરના આખના ઇસારે, દન દન દન દન કરતો, છટીનો થંટ વમાડી દીધો હતો '

નીચેની ચોલીસ ચોકી ઉપરથી આંખમારના દેશરા

પણ વામના માંક્યા. નિશાળમાં ધડાધડ પાટીઓ ને દફ-
તરોનો અવાજ યર્ષ રહ્યો. નાની નિશાળના બીજા ઘંટ
પણ ધણેણી ઊડ્યા. રેતીની ચીચી ફેરવાઈ ગઈ. એકકિ-
યાનો આખો વર્મ તો નિશાળ ઉપરથી ઝીતરવાનાં અરધા
પગધિયાં પણ ઝીતરી ચૂક્યો હતો !

રંગ રહી ગયો. સવાસ સવાસને ઠોણે : જો નંબર
પુરાવા માંક્યા તે દિવસે પુરાયેલા નંબર એકે જે આનંદ-
સમાધિ આપી હશે એની આજે તો કેવળ કપના જ
કરવી રહી.

પણ ત્યાર પછી ઘેર જઈને તો ઇતિહાસનાં નેટલાં
મળ્યા એટલાં નાનમોટાં પુસ્તકો વાંચવા જ માંક્યા

૧-૬૦૮ પછીનો તારીખવાર ‘ સ. ન [સારાં
નકારાં] કૃત્યનો સવિસ્તર જિંદગાની હેવાલ ” એક મારી
પાસે સચવાયેલો પડ્યો છે. તેમાં આ સમયની ઘણી
વાતો લખેલી જણાય છે. કેટલીક તો ખાલિસ છે જ, પણ
કાંઈક શાદશકિતને ઠીક રૂઝ આપે તેવી પણ છે. એમાં
લખ્યા પ્રમાણે એક બોળ માસ્તર પોપટમાઈએ ‘ વિદ્વાનજી ’
ઉપનામથી મને સંબોધવાનું હર કરેલું એનું કારણ આ
ઈતિહાસ જણાય છે.

પગંતુ આ તો એક જ વિષયની વાત યર્ષ. લેખા
જીભાં દોષ, ‘ અગિયારી અગિયારી એકતીસાસો ’ ગદ
જોતાં દોષ, પાંતી દોષ, ભયંકર એનું લાલસ કરનું નાનું
ગણિત દોષ—એમાં કયાંય આપણે પતો લાગે તેમ ન
હતો. અંટમે નિશાળના નેટલા દિવસ પડે એટલા દિવસ
ચી રીતે પાકવા એ એક જ યુક્તિ ઉપર ખ્યાન કેન્દ્રિય થાનું !

અને એને માટે એ વખતે જે જે સાધનોનો ઉપયોગ કર્યો હતો એ તમામ સાધનો તેા આજે સ્મરણુમાં ચક્રવાં મુશ્કેલ છે. પણ એમાંનું એક પ્રિય સાધન—'Sun bath' — 'સૂર્યસ્નાન'નું હતું.

એ સૂર્યસ્નાનનો મહિમા નીચે પ્રમાણે છે.

એ વખતે પ્રાથમિક શાળાઓનાં સવારખેારનાં દરખોલેવા જેવાં જેવાં હતાં. એક બાજુથી ચારખાંચ ડોકરા કાઢીને ટીંગાટોળી કરી લાવતા હોય, તેા બીજી બાજુ, ઢોરને દાંકવા માટે હોય તેમ કાઢી મા, પોતાના ડોકરાને સોડીથી દાંકતી દાંકતી આવતી હોય. ક્યાંય ભારતર કાઢી તોડાની ડોકરાને ઉપાડી લાવવા માટે એક સેના જેટલા વિદ્યાર્થીઓ લઇને જતા હોય, તેા બીજી બાજુ બેઠકા તાણતા ડોકરાને ધૂળમાં ખેંચીને કાઢી ને કાઢી વીર સેનાપતિ લાવી ગયો હોય ! આ પ્રમાણે જે ડોકરા અનિર્વામિત રહેતા એમને યમ્ને તે રીતે નિશાળ ભેગા કરવાની અનેક મુશ્કેલનાઓ અસ્તિત્વમાં હતી આજે જેમ રાજદારી પુરુષો અપમાન થાય તેા માદમીની રમ ઉપર જિતરવાનું અમોઘ શસ્ત્ર વાપરે છે, તેમ નિશાળમાંથી પણ એન્હાજર રહેવા માટે એ જ અમોઘ શસ્ત્ર કામનું હતું. એટલે જપોરે મગભમ જે અડીવાળે ડોકરાઓ બોલાવવા આવે તે પહેલાં, જમે તે રીતે યરીર જિનું દેખામ ને તાવ લાગે એવું કાંઈક કરવાનું !

સૂર્યસ્નાન એને માટે સર્વોત્તમ સાધન હતું આર-એક વાગ્યે જમીને તડકે બેસી જવાનું, તે જપોરનો નિશાળ શરૂ થયાનો પાંદ સંજગાત ત્યાં સુધી બેઠા રહેવાનું. બોલાવવા આવનારા ડોકરાઓ ચેરીના પ્રવેશદ્વારે પ્રવેશ

કરે કે તરત જ, ખાટમો અમાઘથી ઢાળી રાખ્યો હોય તેમાં, ગોઠકું ઓઢીને સૂઈ જવાનું. હોકરાઓ આવે, ગોઠડામાંથી માંક માંક જમ્યા દોઢએ એવી રીતે આપણે મોં બહાર લાવીએ, 'આજ તો તાવ આપ્યો છું' એમ કહીને ગોઠડા બહાર દાઘ કાઢીએ, મા બેઠાં, આ અસત્યને મનમાં કબાવેલા દાસ્ય વડે જરાક પ્રેમમયુક્ત પ્રેત્સાદન આપતાં હોય ને એમાં એમો તેડવા આવનારો જીનો જીનો દાઘ ભેંઈને રવાના થાવ. મનમાં ખાંક ખાતો જાય કે મદિા હનો એટલે શું નહિતર ઉપાડયા વિના ન રહેત ! આ સૂઈ જવાનું કળ !

પણ હોકરાઓ હજી શરીરને નહિ માંક પહેંચ્યા હોય તે પહેલાં ગોઠકું ફેંકીને તરત દું જીભો થઈ જતો. કૂતરો ઘોળિયો, આ સપળા કરતૂકનો પોતે જાણ્યાર હોય તેમ, જીભ કાઢતો સામે જીભો જ હોય !

અને તરત એ આખી સેના સાથે બેલાડિયાની પાટ, હેમડ્રો, બિહામણીનો પુથ, કનુલાની વાડી—એ સપળાં રથાનો રાહ ભેઈરલાં હોય, ત્યાં રખડપટ્ટીમાં ઊપડવાનું.

અસજત, આમ કાવતરામાં પહેરેથી માને મેળવી લેવાં પડતાં. પણ એ તો ગમે તેમ કરીને ગોઠવી શકાતું.

પણ આ નિશાળ પ્રત્યેની અનશિરુચિએ બીજાં અનેક ક્ષેત્રોમાં મને રસ લેતો કરી મૂક્યો હતો. એમાંનું એક ક્ષેત્ર તે બેંચો ચારવાનું.

[૫] અમલ જાળીને બણાવતાં બણતરનો શીખ જાણે !

દુરેક ગામડાને પોતાનાં બેચાર કાવ્યમય રથજો હોય છે. આ રમણીય સ્થાનોની પિછાન જેટલી રખડુઓને અને રખારીઓને હોય છે એટલી ખીજા કાઈને હોતી નથી. અને ગામડાનું હૃદયતંત્ર જે આનંદ આ સ્થાનોમાંથી ખેંચે છે એવો આનંદ એને ગોટ્ટીમોટ્ટી મેદની જમાવતી સમાઓ-માંથી પણ મળતો નથી. આવાં રમણીય સ્થાનોમાં કુદરતે છૂટે હાથે સૌન્દર્ય વેચું હોય કે કાઈ આરસની મેડી-મોલાતો કે મનોહર ઉઘાનો ત્યાં બિર્ખા હોય એવું પણ કાઈ હોતું નથી; ધણી વખત તો માત્ર વેકુરબરેસો નહોતો વિશાળ પટ પોતાની સાદી રમણીયતાથી ગામડાનું અનુપમ આકર્ષણરથજો યજ્ઞ ગયેલ હોય છે, કે ગામને ઝાંઝરે બેઝેસો ખોખડખજ* વડ કવળ પોતાની છાયાથી મોહિનીનું ધામ બની રહેલ હોય છે !

વીરપુરનું એવું એક રમણીય સ્થાન માનકિશ્વરનું મંદિર. પણ તે ગામની બહુ પાસે. ગામથી દૂર અને તેથી

જ્યાં ખોખડખજ શબ્દ છે સિદ્ધરાજ નયસિંહના જમા-નાના ' કુકુટખજ'નો વારસો જળવી રહ્યો છે.

કરપનામય રંગથી રંગાયેલું સ્થળ તો 'હેમદ્રો' હતું. ઉનાળામાં પણ ત્યાં પાણી દિલોળા હતું હોય. લોકોએ તો હેમદ્રાની વ્યુત્પત્તિ પણ શોધી હતી. કાઈ સાધુની મુદ્રા ત્યાં પડી મઈ, અને હકોગી સાધુએ તો આસન જમાવીને ત્યાં ને ત્યાં મુદ્રાનો જાપ માંડ્યો. 'હે મુદ્રા ! હે મુદ્રા ! હે મુદ્રા !' એમાંથી થઈ ગયું હેમદ્રો. આ તો આપણી લોક-કથાની જૂમિકા કરી રીતે તૈયાર થાય છે એનું એક ઉદાહરણ છે. બાકી તો 'હેમદ્રો' એ સમુદ્ર ઉપરથી જ નિષ્પન્ન થાય તેવો શબ્દ છે, અને એ નાનકડા મામલો તો જળ-લંકારી સમુદ્ર જ હતો !

આ હેમદ્રાની વાસવાસ પણ 'બેલાદિવાની પાટ' અને ખીજાં ઘણાં જળસ્થાનો હતાં. ત્યાં આગળ કુંભરા, ટેકરા, ધાર, પથ્થરખાણો ને કુદરતી રીતે બાર માસ લીલી-છમ રહેતી ધરતી હતી. રજારીઓનું એ પ્રિય સ્થળ હતું. લાગેકુળો માટે સંતાવાની જગ્યા ત્યાં હતી. નર્મદ મણાવે છે તેવા 'લાલ લલના' માટે એ જ સ્થળમાં રસિકતા સભર કરી હતી. અને મૂરખાઓ માટે રૂખી મરવાનું સ્થાન પણ એ જ હતું !

આ બેલાદિવાની પાટે તો અમે વારંવાર લગ્નકાં ધોવા જતા—માની સાથે. એકલા જવાની તો દિમ્બન ચાલે નહિ. હેમદ્રામાં મધર અચૂક રહેતી—પણ બેલાદિવાની પાટે એનો વાસ નહિ જેવો મણાતો. એનાં સાત, મીઠાં, પવનની લેરખીએ ચડેલાં, કાળાંનીલાં પાણી એવાં તો મનોહર હતાં ને કંડિ આવેલાં પાનડેલાં એવાં પડખાં, રંગે એમને સજાગી દેતાં કે મને તેવો કાળજીસાચવું પણ એક

વખત તો એને કઠિ ડોલી જાય. મા કપડાં ધોઈ લ્યે, પછી પોતાને તરતા બહુ સરસ આવડતુ એટલે લાંબે શેલારે પાણીમાં પડે ! હુ કઠિ લીભો લીભો આનંદથી ઠેકઠા મારું, પણ પાણીમાં પડવાનું નહીં નહિ. પછી પોતે પાછાં ફરે, ને મને ખબે લગાડીને લાંબે સુધી પાણીમાં લઈ જાય !

આજ વર્ષો, પછી જ્યારે એ પ્રસંગ હુ સભારું છું, ત્યારે એક ક્ષણભર તો વર્ષોનાં વર્ષો જાણે દૂર દૂરી જાય છે—અને એ શાંત મીઠાં જળ, એ નીલાં ધાસ, કુંભરા, ટેકરા, ધાગ ને પાણુખાણે સઘળાં જ જાણે મને પાછો રમવા બોલાવી જાય છે. ખરેખર, મા ધરતી, એનું અમી, નો કાઈની સાથે સરખાવાય તો એક જન્મદાત્રી મા સાથે જ એક વખત મારા કાકાએ કહેલો એક દોહો યાદ આવે છે :

ગર મોરો, સર દાદરો, અમરત કૃણ ચૂવો,

તેતુકેણ, જનમભોમ, શે વિસરે મુઓ

આ બેલાડિયાની પાટે પાણી ધાંમી શાંત લેરખીમાં આપો ! દિવસ લહેરાતું હોય—માને તરતા આવડે એટલે જ્યારે બેલાડિયાની પાટે લૂમડાં ધોવા જાય ત્યારે પાણીમાં અથૂક પકવાનાં અને તરીને સામે કઠિ નીકળી જવાના એક વખત મારી દાકી પણ ધોવા માટે સાથે ગયાં એમને તરતાં ન આવડે પણ પાણીમાં હાથપગ હલાવવાથી તરાય છે એટલું જાણે. માએ પાણીમાં હેલારે લીવો ને તરવા પક્યાં કે કાણુ જાણે છુ ચણુ—પગ નીચેથી પરખર સર્વો કે પછી રહી શક્યાં નહિ—પણ જન્મનાઠાકી, તરત પાછળ જ પાણીમાં પડાવક્યાં. માએ એટલો ઝાલવાનો ચત્ત કર્યો

જેવા ગણી શકાય. એ જ રજપૂતવટ અને એ જ ટેક. એ જ રંગ અને એ જ રાગ. એમાં પાછા સુરસિંહજી તો પોતે જીવાનીમાં કૈક રજપૂત રમી ચૂકેલા ટેકનો. વટનો અને વચનનો એકરંગી પુરુષ. માથાના વાળ જેટલું દેવું થયું ત્યારે કાઈકે કાઈું કે હવે તો આ કામ-દારને કાઢો—પણ એનો જરાળ એક જ: ‘જેને મેં હાથ આપ્યો એને હું ન કાઢું!’

એક વખત કોઈક ભરવાડે વાત કરી કે ‘બાપુ ! એલાકિયાની પાટે દીપડો આવ્યો છે. ને એક આળાને ચૂંટ્યાં છે!’

દરબાર તરત તૈયાર થયા. વીરપુરની ઘોડાર એ વખતે આરતવિખ્યાત હતી એમ કહીએ તોપણ અતિશયોક્તિ ન ગણાય એવાં સરસ જાતવંત ઘોડાં વીરપુરમાં રહેતાં. દરબાર ઘોડેસવાર થઈને ચાલી નીકળ્યા અને એની પાછળ પણ એવાર જણા નીકળ્યા.

દીપડો એક બાઠામાં અંદર સૂતો. ધીમેધીમે રમારી ડાંગ લઈને આમળ ચાલ્યો. ને છેક સુધી પહોંચ્યો. સમગ્ર મળ્યો. મરચાંની ધુમાડી દીધી હોય તો અંદરથી જીરાપો થઈને બાગે. સૌ થોડે છેટે બેઠા રહ્યા. ધુમાડી કરીને સમગ્રિયો બાગી બધો.

થોડીવાર થઈને અંદરથી વિહળ અનેસો દીપડો નીકળ્યો. નીકળ્યો તો ખરો, પણ કાણ જાણે શું થયું તે નીકળ્યો એવો જ સીધો આવ્યો કાંકર સુરાજી કેપર. કાંકરને થોડો સાચરવાનો હતો, બંદૂક સંભાળવાની હતી, ને દીપડાને એક જ ધાગે પાડવાનો હતો. બીજા ધાનો

વખત ન હતો. 'બીજા' કાઈ ધા 'કરે' એમાં તો સો ટકાતું
'જોખમ' હતું. બોલવાનો સમય ન હતો. ઇશારાનો પણ
વખત ન હતો. સ્થાન સાચવવાનો જ મોકો હતો.

ઠાકોર સુરાજીએ અબળ જેવી સ્ફૂર્તિથી એક હાથે
ધોડાને પોતાને વસવર્તી બનાવી દીધો ને બીજો હાથ
ધા કરવા માટે તત્પર, પણ વિવેકી એવી પળને સોંપી
દીધો. એ પળમાં જીવનમરણ હતું. માથા ઉપર ખાબકે
'એવી તરાપે' દીપડો અદર ઊડ્યો ને એક ક્ષણ—
આંખ મીચી ને ઉધાડો એટલી 'ક્ષણ', આશ્ચર્યમાં એ
લગભગ માથા ઉપર તોળાયો. પણ જો તોળાયો ન
તોળાયો ને એક હાથે મજબૂત લગામ પકડી, ધોડાને
'પણ જરાક અદર થઈ જાય એટલી' વલમરતાથી વચ
રાખી રહેલા ઠાકોર સુરાજીએ, સરીરને થોડોક પાછળનો
ટકાર એક આંખી, -એવી તો અજગ કુનેદરથી બંદૂક
ફાડી ને ધોડાને પણ પાછળ 'દહાવી' લીધો; કે શું થયું
'કે શું થાય છે, -એ આસપાસના કાઈ જણે તે પહેલાં તો
'દીપડો નીચે ફંગોળાઈ ગયો હતો ! આ ઠાકોર સુરાજી ।
'આ હેમત્રો, એલાંક્યાની પાટ, ને વીરપુર જેતપુર
જોડતી રાજકોટને સાંધનારી 'મોટી પચસઠક ઉપરના
નિહામણીના પ્રથમ સુધી, પાણીની જત રહેતી, એટલે એ
બધાં રથાનમાં ગયો, બેસો, જકરાં ચારવા માટે રખારી,
ભરવાડ રખડવા જ કરતા.' મેં પણ અમારી ગાય, બેસોને
'વાં ચારવા માટે લઈ જવાની તૈયારી બતાવી

'નિશાળે' ન જવા માટે તો એ વખતે મને તેનું
કામ કરવાની આરામાં દિગ્મત હતી. કંઈ એટલી કે

નિશાળમાંથી ગળ મળી જોઈએ અને કેક લેવાડે રહેતા,
અને એક સાધારણ નદિ જેવી મૂડી છતાં, કાણ જાણે
કેમ શાહુકારમાં અપતા ! મારા પિતાની રહેણીકરણી અને
કાંઈક કંગડો, સ્વભાવી, કંગડો ન કરે તેવો, આમલી અને
જમાનાની ને 'ફેશન'ની હમેશાં સામે યનારો. એકદમ
નિખાલસ, હિમ અને એમની ત્યાંની નાનકડી કાર્યમર્યાદામાં
સગખામણી કરવામાં ગહેનાં જોખમ અને અપોગ્યતા વિષે
ભાન છતાં, સરખામણી કરવી જ હોય તો, વાણી પૂરતો,
સગદાર વસ્ત્રભાષા પટેલ સાથે સગખામણી કરી શકાય
તેવો કહવો, તીખો, એક ધાએ ને કંગડા કંગવાવાળો, એવો
સ્વભાવ આમાં કાચુરૂપ હોવો જોઈએ એમની આખમાં
ગતાશ ગહેતી મો ઉપર ગળીરતા સાથે કકકર્ષ દેખાતી.
સ્વભાવમાં ઉમતા હતી વાણીમાં સ્પષ્ટતા હતી વર્તનમાં
નિખાલસતા હતી વ્યવહારમાં ભગવાન કૌટિલ્યની કુનેહ-
શક્તિ હતી સકટસમયે ધીગજ ને શૂગરીરતા હતાં અને
અત્યંત આમલી સ્વભાવે લીધે ધારુ પગ પાકવાની તેજ-
રિવના પણ હતી એમના પ્રિય પુસ્તકો ને 'પવ્યત્ર' અને
'વૃદ્ધ્યાશુક્ય' આ બન્ને પુસ્તકોમાં કોઈ જગ્યાએ પરાજયનો
મહિમા ન હતો એટલે હાર્યો દા લેતાં એમને મૃત્યુ જેટલું
દુઃખ થતું

પણ એમણે આ જે વગરમાગેલી અને નાહકની
ઉપાધિ મેળવી હતી—શાહુકારીની—એણે અમને તો રાત
ને દિવસ સચેત રાખ્યા કર્યા કર્યાક ચોરી થાય એટલે
પહેલો ફફાટ અમારે ત્યાં અમારા ફળિયામાં ફૂતરાની
લગાર તો ગહેતી, પણ એ ઉપરાંત અમારા ઘરની ચારે

તરફની વંડી, એ કોણ જાણે કેવા મદાન કિસ્વાની બીંત બનવાની હોય તેમ, એ કોઈ દિવસ પૂરી જ થાવી નહિ ! જ્યારે જુઓ ત્યારે સરકારી સમારકામની જેમ એનું સમારકામ ચાલતું જ હોય !

અને આ સમારકામ પાણું કરવાનું ધરનાં માણસોને પોતાને જ ! એટલે કાકિયા, મજૂર, ચણવાવાળા, પાણા લાવવાવાળા, પાણી સારવાવાળા—એ સધળા અમે પોતે જ. ત્રાગુએ ત્રાગુએ એ બીંતો નવાં નવી રીતે ચણાયા જ કરે !

હાલ તો કાકિયાવાડમાંથી નાશ પામી ગઈ છે એ હાથલા ધોરની મજબૂત વાક પશુ ધરને વીંટગાઈને પડી હતી. એટલે પાંચપંદર દિવસે એકમે બલ'કર' બોરિંગ પશુ ધરમાં દેખાવ દે ! અમની સાથે પશુ ચોપાસ કલાકનું જુદું ને ચોપાસ કલાકની સીધું ચાલતાં જ હોય ! પરંતુ ચોરથી, સાપથી, કે એવા કોઈ બલથી કરીને પશુ નામમાં રહેલા જવાની મારા પિતાએ ક્યારેય ઇચ્છા કરી ન હતી. હા, સર્પને પકડવાનો એક લાંબો દોરી ગાંધેલો મજબૂત વાંસ હમેશાં ધરમાં રહેતો. અને મોટો બાલા આકાગનો લોહનો સળિયો પશુ રહેતો. એકબે બાલા પશુ હતા. અને બીજાં પશુ અનેક સાધનો હતાં. નામમાં તો એટલે સુધી વાતો ચાલતી કે અમારા ધરમાં પ્રવેશ કર્યા પછી કોઈ માઈનો પૂત ધરમાંથી સાંભળતાં બહાર નીકળે એ વાતમાં કોઈ માલ નથી. કારણ કે ત્યાં એવી બુદ્ધભૂલામણી છે અને ટોકરીઓની એવાં પરપરા ધરમાં રચેલી છે કે પ્રવેશ કરતાંની સાથે જ આખા ધરમાં અવાજ અવાજ

ચર્મ રહે છે ! આ અતિશયોક્તિની વાતોએ અમને ચોરી,
ચોરની રંજડમાંથી બચાવી લીધા એમ કહેવાય !

ખરી રીતે આ તમામ દંતકથા કેવળ બેપાંચ વખત
દરબારી માણસો—ખાસ કરીને ગણીઓના કામદારો—પેલા
લેવા માટે આવતા જતા કાષ્ટકે જોવા તેમાંથી ઉદ્ભવેલી હતી.

પણ પછી એ દંતકથાને થોડીબણી ભૂમિકા આપી
આણુ રાખવા માટે અમે પણ બારણાને થોડી ટોકરીઓ
વળગાડી રાખી હતી ! એટલે બારણાને કાંઈ અડે કે
તરત જ ટનન ટનન એવા અવાજ ચર્મ રહેતા !

ધરનાં તમામે તમામને મજૂરીનો પદાર્થપાક તો
પેલી બીંત ચણાતી હોય એમાંથી પ્રત્યક્ષ મળી રહેતો.
અણુવાવાળો કાષ્ટ મજૂર હોય તો ભલે, નહિતર મારા પિતા
પોતે જ ચણતા ! મારો, ગદેડાં, બેઠાં ને ગડગડિયા
પાણી—એમનો તો અમારે ત્યાં ભંકાર ભર્યો જ હોય.
એ વખતે, ખાસ કરીને બપોરને સમયે, નિશાળનો મંડ
ચવાની તૈયારી હોય ત્યારે, હું એવા ઉત્સાહથી એમાં ભાગ
લેવા માંડું કે થયરાઓને બરાબર મોકલવા માટે નાનકડી
પાતળી પથ્થરની ઠરચો બેઠએ, એ મને ત્યાંથી શોધી
શોધીને પણ હાબર કરી દઉં ! આ કામના ઈનામ લેએ
ધણી વખત બપોરે ઘેર રહેવાની રજા મળી જતી. આવી
રજા મળે ત્યારે એ રજા વારવાર પાછી મળ્યા જ કરે
એવું કરવા માટે, પરચૂરણુ ધરકામની હાંશી જવાય એટલી
મજૂરી ચીવટથી આપવી પડતી. પણ નારો સારવો, ગદેડાં
ઉપાડવાં, ગડગડિયા લાવવા, મીનલવાવમાંથી પાણી લાવવું,
કાંથી ભાંગવી, ખાટલા ભરવા, નળિયાં ચણાતાં હોય તો

ખોરડા ઉપર નળિયાં લઈ જવાં—એ તમામે તમામ કામ
મારા મનથી સહેલાં દનાં. અવરું તો પેલું બહિત હતું !

પણ આટલું કામ આપ્યા છતાં નિશાળની દાજરી
ગેરદાજરીનો સમાલ તો તરવારની પેઠે માથે લટકતો જ
રહેતો છોકરો. તેકવા આવે તો તો ઠીક, પણ કોઈક
વખત ભારતર પોતે આવી ચડે ત્યારે તો પરાણે જતું જ
પડે. સવારે આંક લેખાં થયાં હોય તો બપોરે બહિત
હોય—ને સવારે બહિત થયું હોય તો બપોરે આંક લેખાં
હોય. જીલ્લામાં નીકળે તો ચૂલમાં પડે; એવું આ વિષયક
ત્યાં દાજર જ હોય ! અને ભારતરની કાળી આંકણી—એ
પણ ત્યાં દાજર હોય ! એ વખતે મોન્ટેસેરી હતી તદ્દિ
ને સોડી લાગે ચમચમ એ સૂત્ર સર્વમાન્ય હતું.

પણ ભગવાન બાંધ્યાનો બેરુ કહેવાય છે, કેટલાક
બાંધ્યાનો બેરુ કહે છે એ બરાબર નથી. બાંધે એનાથી
તો ભગવાન પણ બાંધે. પણ જે બાંધે એનું ગમે એમ
કરીને ભગવાન ગાડે બાંધે. હું પણ મને લાગે છે બાંધતો
જતો હતો. આખમાંથી આંસુ તો કોઈ ધોધમોઢે ચામ્યાં
જતાં હોય, હીંગકાનો તો પાર ન હોય, રાઈ રાઈને
આંખો સૂકી મઈ હોય, પણ નિશાળ—નિશાળ, કોઈ દિવસ
મને ઊડે, એ વસ્તુ હજી કંઈયે સિતિજમાં દેખાતી ન
હતી ! એવામાં એક બનાવ બન્યો.

મોટાબાઈ પરણ્યા હતા બહુ નાનો હતા ત્યારે.
એટલે જાણી આખ્યાં ને પિયરથી xધામેણી પાડી લાખ્યાં.

આ પાડી બહુ જાતવંત હતી. ગામમાં તો નવીસવી એટલે સીમની અમણી રચારી ચારવા છોડી જાય, પણ સાંજે પાછી ઘેર ફરે કે નહિ એની ખાતરી કાણુ આપે ? અમારી બેંશ હતી, એક વાછડી પણ હતી, એમાં આ એક પાડી આવી એટલે તથુ ચાર-દેર થવા પાડોશમાંથી છોકરાં ને છોકરીઓ બેંસો ચારવા જતાં—એમાં હું પણ જણી ગયો.

સવારમાં કાં સાયવો લઈને કાં મધ્યરોએ લઈને, કાં દશમી લઈને અને નહિતર પછી ધઉનો રાટલો લઈને, પણ પાણીને બદલે એ દૂધમાં કર્યો છે એવો ઢોંગ કરીને, નીકળી પડું. અને પાડોશી ખાંદ, રજપૂત, સુમરા એમનાં છોકરાછોકરીઓ સાથે છેક ખેલાડિયાની પાટ અને હેમદા સુધી એમનાં ઢોર સાથે મારાં ઢોરને લઈ જાઉં. આ કમ ઘણા દિવસ ચાલ્યો, અને તે પ્રમાણે નિશાળની મુક્તિનો આનંદ હું માણી રહ્યો.

સવારે જાતું અને છેક સાંજે આવવું. સવારમાં દહીં-રાટલો ખાધો હોય કાં જરતું ધાન ને હાથ ખાધો હોય, ને બપોરે ઝાકને હાંપે બેસીને બપોરાં કરવાં ને ઠટકબટક વધે તો વળી રેઢો પણ થાય; કોઈ વખત કોઈ દરિનો લાલ રચારી મળી જાય તો આપણને બકરીની જે રોક પાડવા દે તો રાટલાનું બટકું ને દૂધની રોક એમ નાસ્તો પણ થઈ જાય; અને એ ને હિલોળા દેતાં પાણી જોવાં કરવાં કે કોઈ નીલીજમ ધાર ઉપર બિઝા રહીને છેટે છેટે

* ધરિયો એટલે લોહને દૂધમાં રોકી જતક ગળપણ માટે ગોળ નાખે તે.

ચરતી તમારી ગાયબેચોને નિદાખ્યા કરવી—શુભનું આ પ્રજાતી આકર્ષણ આજ પણ એટલું સતેજ રહ્યું છે કે, જો મને કાયાકલ્પથી કે જંતરમંતરથી વીસપચીસ વર્ષ પાછા મળી જાય તો તરત પાછો 'નીલાહમ ટેકરાઓ ઉપર કાંઈ પણ હેલુ વિના રખકવા માટે તો હું એકલો જ છું છું !' એ મનોદયાનો પડથો ફરીને અંગઅંગમાંથી જાગી ઊઠે ! નીલગિરિના ઉત્તાકામાંક પાસેના વિસ્તીર્ણ નીલાહમ ટેકરાઓ અને એમાં ઠેરઠેર આવેલી કુંજ નિકુંજવાળા હરિયાળા બોં જોઈને મને મારી સિશુવયની આ ગોચરભૂમિ સંભરી આવી હતી. દ્વિમાસ્યની મનન-ચુંબી પર્વતમાળા જોયા પછી આ નીલગિરિનાં કુંજરાઓ કેટલાકને અનાકપંક લાગે છે, પણ એમનામાં જે વિશિષ્ટ બ્યક્તિત્વ રહ્યું છે—એ અદ્ભુત છે. એવાં વિસ્તીર્ણ ક્ષીલાં મેદાનો માણસને કલ્પનાનો નિઃસીમ પ્રદેશ દેખાડે છે, એટલે જ મને તો દ્વિમાસ્ય અને નીલગિરિ જન્મેની સરખી મોહિની લાગેલી.

આ હેમદ્રાનાં જળમંડારી રમ્ય સ્થાનોમાંથી પાછા કપારે નિર્મમિત નિશાગતત્રયાં આવીને જહકાયા એના ચોક્કસ કાલમર્ચાદ જણાવવી મુશ્કેલ છે, પણ કાંઈક એવું સંસ્મરણ છે કે આ જાણી—જે આવ્યાં હતાં—મોઢી જાણી—એમનામાં મજનનું વાત્સલ્ય હતું. અને લગભગ રાજવંશી કહેવાય એવું રૂપ હતું. એ જે સ્થાનેથી આવ્યાં હતાં—ચારણની પીપળી—ત્યાં એના જાણ કામદાર હતા. ચારણની જાણમાં જે લાકબરેલી મીઠાસ દોષ છે, એ લાક-બરેલી મીઠાસનો વરસો જાણીને મળ્યો હતો. એનામાં

દેવાલોકલત એવી હતી કે થોડા જ સમયમાં એણે ધરનાં સધળાંને પોતાનાં બનાવી દીધાં અને પોતે ધરનાં બની ગયાં. એની કાપા મજાજૂત, કસાયેલી અને શ્રમને સહન કરનારી હતી. મોટી, નિર્મળ, પ્રેમભરી આંખો, સીધું, પાટીલું, અશ્વિશુદ્ધ નાક, ચંપકવર્ણી—ખરેખરા અર્થમાં ચંપકવર્ણી એવી દેહ, અને સપ્રમાણ શિંચાઈ—ભાણીની સાથે ગીનલવાને પાણી ભરવા જવાનો એક નવો આનંદ મને મળી ગયો.

ભાણી આવવાથી ધરમાં મારા પિતાને પણ ધરપત થઈ હતી. અત્યાર સુધી એ બહારગામ જાય પણ જીવ ધરમાં રહેતો. રાતે કોઈએ ખાતર તો નથી દીધું કે ? એની ચિંતા હમેશાં રહેતી. મોઢીભાણી આવ્યાં, એની આવડત એમણે જોઈ, એની હિંમત દીડી, અને એમને હૃદયે જણે ભારે નિરાંત થઈ મર્ધા પોતે નહિ હોય તો પણ આ વડુ કોઈનાથી ગ્રાંથ જાય તેવી નથી.

પણ જ્યારે મોઢીભાણી આવાં સમર્થ હતાં, ત્યારે મોટાભાઈ રામજીભાઈ એવા જ નિર્જન હતા !

એ હજી નાના હતા. આ નારીનો પરિમલ જાણવાની એમનામાં શક્તિ ન હતી. આ મધ્યયુગી કંડારેલી આરસસમી સીમાં કેટલી અજગ જેવી શ્રદ્ધા છે એનું કોઈને શાન નહોતું.

ભાણીની ઈર્ષ્યાશક્તિનો એક પ્રસંગ મેં અનુભવ્યો હતો: વર્ષો પછી ભાણી ધરમાં જતાં આવતા થયાં, ત્યારે એક વખત અમે બાકવા ગયેલા. કાટકાસાંભણી પાસેનું આ નાનકડું ગામડું હમણાં તો મોટાં નાનાં રાજ્યોના

બેજાંબેજા વખતે એના દરબાર ચંદ્રસિંહજીને લીધે પ્રસિદ્ધિ પામ્યું છે, પણ તે વખતે તો બાડવાનો કાઈને કાઈ દિસાબ નહોતો. ગજા મેનેજમેન્ટ હતું. રફલ ઉપર એજન્સીની દેખ-રેખ રહેતી. રામદુબાઈ ત્યાં મારતો હતો:

બાડવાથી સવારે નીકળેલા અમે, લીરપુર આવી ગયા: હતા. ગોંડલ ભોડ્યા પછી ધોમ તડકો તપવા માંડ્યો. વંશાબ રહિનો હતો. શીમમાં આમ કરતી હતી. નપાણિયો એક લાખો ગાળો ગોંડલ લીરપુર વચ્ચે આવે છે. એ વખતે એ નપાણિયા લાંબા માત્રામાં કાઈ કાઈ મુસાફર પાણી વિના તરફીને મર્ખાના કિચ્છા પણ ખનતા હતા. હજી ત્યાં પરમ બેસારવાનું કાઈને સૂઝ્યું ન હતું. આસપાસ ક્યાંય વાવડવાનું ઠેકાણું નહોતું. આ ગાળો ઉનાળામાં લખંકર ગણાતો. આ માળામાં અમે, ભાબી ને દિયર. ચાલી રહ્યા હતા.

શીમમાં નજર કરે તો શીમ આખી ઉત્તજ વેરાન સમી પડી હતી. કાઈ ક્યાંય દેખાતું ન હતું. કાઈ ઠેકાણે એક બાકતું પણ નામનિશાન નજરે આવતું ન હતું. એકલી આમ પ્રજવણી હતી.

એ વખતે એ માળામાં અધવમાળે, અતિશય તૃપાને લીધે મારું મળું સુઝાવા માંડ્યું. પાણીની કંખના યર્ષ આવી. મોં ઝાંખું પડી મળ્યું. હોઠ ઉપરથી અમી જીડી મળ્યું. પાણી ! પાણી ! પાણી ! 'એમ મન મોટેથી મનમાં પોકારવા માંડ્યું.'

ભાબી એ કુળી ગયા. લઈવા તો એક અક્ષર પણ નહોતો, પણ મર્યા એટલું મળ્યું હતું, કે એક વાક્ય. અત્યારે મોલતું એ સક્તિ ગુમાવવા જેવું છે એ સમજી ગયા. એટલે મનમાં માંક વાળીને, પોતાની આલનો સાત

રીતે વેગ વધારી દીધો, ને મને ઝડપી ચાલે રસ્તો કાપી નાખવાની આશા આપી સાથે ઉપાડ્યો !

અમે સપાટાબેર લગભગ દોડવા માંડ્યાં, પણ જેમ જેમ વેગ વધારતાં ગયાં તેમ તેમ ‘પાણી ! પાણી ! અને પાણી !’ નો આતંનાદ પણ મારા મનમાંથી વધારે ને વધારે મોટો અવાજ કરતો જોડવા માંડ્યો. પાણી નહિ મળે—એ ભયથી પગ બળહીન થતા જણાયા.

ધડી એ ધડીમાં તો ટાટિયામાંથી ચાલવાનું સામન્ય જારી દેવાં એવું લાગવા માંડ્યું.

છેટે એક કૂવો દેખાતો હતો. બાબીએ લગભગ દોડ મૂકી—એ કૂવા તરફ, અને ત્યાં પહોંચી પણ ગયાં હું તો ખાજળ દસકાતો હતો. મારે માટે જીવનમરણ જેવો પાણીનો પ્રશ્ન હતો.

હું કૂવા પાસે આવ્યો. બાબી ચાળા ઉપર બેઠાં હતાં પણ એની આખમાંથી તો બોર બોર જેવડાં આંસુ પડી રહ્યાં હતાં. હું પહોંચ્યો—ન પહોંચ્યો ને એણે મને વાતસહ્યથી તેડી લીધો: ‘મરણભાઈ ! ચાલો, કાપડા, હમણાં પાણી આવ્યું દેખાડું !’

હું તો એની આ અચાનક ચાલથી અકળાઈ જોડ્યો. પગ પછાડવા માંડ્યો. જાત ઉપર ગયો—‘અરે ! વીરા ! હમણાં—હમણાં—આ આવ્યું—જુઓ, ત્યાં કૂવો દેખાય !’

બાબીએ તો કૂવા પાસે પણ મને જવા ન દીધો. મને તેડીને આગળ જ વધવાં માંડ્યાં. જેણે તથુ તથુ મણુ ધાસની ભારી સાથે ઉપાડી હતી, એને આ મારે

ઝોઝામાં ઝોઝી સત્તર અઢાર માઈલની આ બરતકાની મુસાફરી થઈ ચૂકી હતી. એના પોતાના હોઠ પણ સુકાતા હતા; છતાં એ તો અને તેડી લઈને આમળવધવા માંડ્યાં.

પણ બાબીએ આ કૂવાનું પાણી જણાવેલું ને છોડી દીધું—સાહસો પહેાંચતો કરીને, કે પછી સાહસો, માફ પોતિયું, પહેરણ, સઘળાને બાંધીને, પાણીમાં બીંજવીને પણ પાણી મેળવી લેવાત એ પાણી જવા દીધું! પાણી! પાણી! મારા મનમાં એ વખતે પાણી એટલે શું એની જાણે ખબર જ ન હોય, તેમ એ બાઈ તો ગાંડાની માફક સીધી સડકે દોડવા માંડી! મારું મન બિજ થઈ ગયું. પાણી જણાવેલું ને બોલ્યું. હવે નહિ મળે એ ખાતરી થઈ મઈ. બળ રહ્યું નહોતું. હું તો હતાશ થઈ ગયો. એટલામાં થોડે આધે બીજે કૂવો દેખાયો. અને ત્યાં કાંઈક માણસ પણ ફરકતું લાગ્યું—પાણી જરૂર હોય તેવું. બાબીમાં હિંમત આવી મઈ.

તેણે ઉતાવળે ઉતાવળે રસ્તો કાપવા માંડ્યો. 'મણિ-બાઈ! જુઓ, ત્યાં પાણી રહ્યું—એ કૂવો દેખાય!'

એ કૂવા પાસે પહેાંચ્યા ત્યાં તો એક માણસ પાણી જેવી રસો હતો. અધીરાઈની હદ ન હતી. આનંદનો પાર ન હતો. મેં ધરાઈને પાણી પીધું—શાંતિ થઈ ગઈ. બાબીને પણ તરસ તો જલ્દી હતી, પણ એણે હદ મનો-બળથી માથું ધુલાવ્યું:

'મારે નથી પીવું!'

'કેમ?'

કાંઈ જોત્યા નહિ. પણ પેલા માણસની આબડકેટ

જાણે એમને મૂંઝરી રહી હોય એમ લાગ્યું. મેં તો જાત-જાત પૂછ્યા વિના જ પાણી પીધું હતું. જાણીએ ના પાડી, એટલે મને તક મળી ગઈ.

‘તો પછી, જાણી ! ત્યાં પિવાત નહિ ! જોયે કૂવે—સાડલો પામડી પહોંચી જાત નહિ !’ પેલા કૂવાનું પાણી જાણી જોઈને ‘આણે જોયું’ એ મૂરખાઈ ઉપરની તીખાણ મેં ઠાલવી.

‘જાઈ ! હાલો દવે, પહોંચી જશું,’ જાણી જોત્યાં : ‘મારી ફકર નહિ, મને પાણી વ ન પડે !’

‘ત્યારે જોલે કૂવે તેં પી લીધું’ હોત તો— ! એટલી બધી ચોખલી...’ જાણીએ પેલો કૂવો છોડી દીધો એનો શાવ હજી પણ ચમતો ન હતો—પાણી પીધા છતાં પાણીની વ્યથાનો અનુભવ મને પીડી રહ્યો હતો.

જાણીએ શાંતિથી કહ્યું : ‘જાઈ મહિજાઈ ! એ વખતે તમને કહ્યું હોત તો તમે ચક્રર જાઈને નીચે પડી ગયા હોત. એ કૂવામાં ત્યાં ઠંડકરા જિડતાંતા !’

‘હેં !’ આશ્ચર્યમાં એક ક્ષણ તો સ્થિર થઈ ગયો. આ સમાચાર જાણીએ પેલો કૂવો આપ્યા હોત તો જે માથે વીતત એના જાને સ્તબ્ધ જ થઈ ગયો !

‘પણ ત્યારે હવે તમે આંહી પાણી પી લ્યો, જાણી ! આપણે પછી ચાલોએ—’ મેં કહ્યું.

જાણીના હોઠ હજી સુકાતા હતા. ચહેરા ફિક્કો પડતો જતો હતો. પણ એણે પોતાનું કૂવાનું સ્મિત ક્યું : ‘મારે તો જાઈ ! માનકિશ્વર મંદિરે નાજિયેર વધાર્યા પછી પાણી પીવાનું છે; હાલો, હવે આપણે, લ્યો.’

આંખી આ અદ્ભુત નારીની છાયાની મને જે મોહિની લાગી અને લીધે ધીમે ધીમે પાછો નિશાળ તરફનો પંથ લીધો હોય એમ જણાય છે.

આજે એની કડીગંધ રચના આપવી એ તો અશક્ય છે પણ થોડાંધણું સાધતો મારી પાસે પડ્યા છે, તેમાંથી કેટલોક ઇતિહાસ મળી શકે તેમ છે.

આ લાબીમાં આટલી જધી મીઠાસ અને વાતસલ્ય વસી રહ્યાં હતાં, એટલે જેમ ઘરનાં સીને એણે પોતાનાં બનાવો દીધાં તેમ મને પણ એણે પોતાનો દોસ્ત કરી લીધો.

જ્યાં તો એ કંઈ ન હતાં. એક ચાંકડો પણ નહિ. જે પહેલી ચોપડી મેં એમને જણાવવાની શરૂ કરી એ પહેલી ચોપડી આજ પણ મારી પાસે પડી છે તેમાં 'લાસખાઈ', 'ગીમાખાઈ', 'વાસખાઈ', 'પુનાખાઈ' એવાં નામ એમના હાથથી લખેલાં છે. ગીમાખાઈ એ પીપળાના ચારણ દરબાર. લાસખાઈ એનાં, સ્ત્રી. વાસખાઈ ધણું કરીને દીકરી.

લાબીના કુટુંબનો શેઠશો આ ચારણ દરબાર સાથે હતો. એ કુટુંબની મિટ્ટી માયામરેલી ચારણી જ્યાં, એના ઉચ્ચાર અને બારણમાં નહિ, પણ અર્થમાં તો લાબીને વંચી હતી. એ વાતાવરણમાંથી લાબીએ પ્રેમનો પ્યાસો લીધો હતો. એ કુટુંબની નારીકથાએ લાબીને પણ ઈંદુગ્રિહ બાર તો સ્ત્રીઓ માથે જ હોય એવી આત્મ-શ્રદ્ધો આપી દીધી હતી જ્યારે એ 'જમાનામાં' મામડામાં વર્તમાનપત્રો પહોંચતા નહિ, સ્ત્રીઓ મોજશોખનાં સાધન હતાં નહિ, બહુ લખનછપન દેખાતી નહિ, ખોટી, ચગડાટ-

ભરેલી, ચહેરી નારીઓ ગામડામાં દોડીને મોટાભા યાવાની બપુંકર લાલસા સેવે છે એવી લાલસા પ્રગટેલી નહિ, ત્યારે તો જે જાણ ગામડાની નજરે શ્રેષ્ઠ ગણાતું તેનું ઉદાહરણ અનેકાને પ્રેરણાજનક બનતું.

આ દરબાર ગીગાભાઈ તે જમાનાના અધિષ્ઠિત સજ્જન માણસ હતા. સંકરના ભગન હતા બાબા કુટુંબના આપ્તજન સમા. એના કામદાર વિઠ્ઠલજી મદારાજે એની આ કન્યા મારા મોટાભાઈ રામજી વેરે આપી હતી.

પણ એ સમપણ કદંચું-હતું. મોંઘીભાભી સમયે. રામજીભાઈ પ્રુદ્ધન. મારા પિતાના વિચાર તો આ જમાનામાં પણ ધણા આગળ જાય એવા, એટલે એ જમાનામાં તો આતિ સાદસિક બણાય તેવા હતા. એનું મૂલ્ય એમને અવશ્ય આપવું પડ્યું—છતાં એમણે સિદ્ધાંતમાં ભાગ્યે જ ફેરફાર કર્યો હતો.

આ ભગન કદગાં છે એમ ધારીને, એ જમાનામાં મારા પિતાએ અજળ દિશ્મતથી એમ લાત મૂકેલી કે મોટીને બદલે નાની છોડી સાથે સમપણ ગોઠવવું. કારણ કે આ જોકું બરાબર નથી. પણ ગીગાભાઈના જમાઈ ગંગદાસભાઈ, ગીગાભાઈ પોતે, અને બાઈઓ સૌને આ વિચારથી અરેરાટી છટી. એટલું જ નહિ બાબાકુટુંબ જેવા ધર્મનિષ્ઠ કારભારી કુટુંબમાં આ અલ્પહૃદય વિચાર આવ્યો જ ક્યાંથી એનું એમને આશ્ચર્ય થયું. સમપણ રાખવું, પડ્યું. વિવાદ થયો. પણ મોંઘીભાભીના અમીરી સ્વભાવે સધળા કદંચતા અજળ જેવા ધીરજથી માળા નીખી. અને મારા પિતાના અતિક્રમ સ્વભાવને પણ એ

ખાઈ ફેરવી શકી. એ એક નારીનો મહાન વિશ્વસ હતો.

આવી શક્તિ ભાભીમાં આવી—અભણ ભાભીમાં —એનું કારણ વિચારતાં, તેણે જે વાતાવરણનો ઉછેર લીધેલો તે કારણરૂપ. એ ઉછેરનો એમાં ખજો મોટો ફાળો હતો.

આ પીપળા દરબાર ગીંગાભાઈને પુત્ર નહિ. પીપળા જૂનામઢ તામે. એની કામકચેરી ભેંસાણમાં ગીંગાભાઈએ પોતાનો મરાસ દીકરી વાલજાઈને ધણું કરીને રજીરદર કરાવી અપેસો. ગીંગાભાઈ જ્યારે મરણ પામ્યા ત્યારે જૂનામઢે તો આ કિસ્સો ગેરકાયદે ગણી જમીન ખાલસા કરી !

હવે શું થાય ? વાલજાઈએ પોતે જૂનામઢના તે વખતના નવાખને રૂબરૂમાં મળવા જઈને હાદ મેળવવાની હામ ભીડી.

વાલજાઈ એ રીતે, ગીંગાભાઈની દીકરાની ખોટ ભાગે એવી શક્તિશાળી નીવડી.

એવા નાનકડા, ભાગ્યે જ ૨૫૦-૩૦૦ માણસના મામમાં તો, આ દિગ્ભ્રમતે ઐતિહાસિક ભૂમિકા સરજી દશે. અને લાગે છે, ભાભીને પણ એમાંથી ખ્યાલ આવ્યો હશે કે નારીને પોતાનો કામ ભજવવાનો છે. વાલજાઈ જૂનામઢ પહોંચ્યાં. હંમેશાં ધક્કા ખાય. પણ માયકવાડી ને નવાખીની તો કહેવત વિખ્યાત છે. કાંઈ પતો ખાવ નહિ ! ને અમલદારે એમણે પોતે કરેલા કામને ફેરવવા મચનારને એમ પતો લામવા દે ખરા ?

પણ એક દિવસ કાણ જણે કેમ—ચારણ છે એમ ધારીને, નવાખ પાસે, ખાઈને જવા દેવાની ભૂત કાપકને દાણે યઈ મઈ ! યઈ રજું. એ તો પછી વાલજાઈ ! એની

વાણીની મીઠાસે તો એલિયા નવાજને ડાઘાણી દીધા !
ખીજ વખત મળવા આવવાનું હતું.

‘ ભણે બાપ ! તું તો મહદનો આદર્શ !’ કેવા—પણ
આ તારી લાખું કરોડની મોલાતમા અને કાણુ ફરીને
આવવા દેતું તું ? આઈ મારો બાઈ માણસનો. કાઈ ટાટિયો
કાંઈ ઠપવા હશે ! પરપત આવવી જ હોય તો બાપ !
હમણા કાંઈ નથી દેનો ? ’

નવાખી હુકમ થયો કે વાલગાઈ મળી શકે. પણ
અમલદારો—અમલદારો કાંઈ મુજબાં જાય ? જિવાઈ બાંધી
આપવાની વાત સરકાવી.

‘ જમી’—જમી તો મારી મા છે, ’ વાલગાઈએ કહ્યું :
‘ મડિયાનો હોય તો મડિયાનો પણ ગરાસ. ધારણ બંધાવવી
હોય બાપ ! દીકરીને, તો, એના વળી કપાંય વાયદા હોતા
હશે ? તારે બાપ ! કપાં ખોટ છે ? ’

નવાજ તો આરણી બાઈની વાણીએ વાણીએ વિનોદ
પામે છે વાલગાઈ ને આવવા જવાની ગેફટોક ગર્ફ. પણ
પોતાનું ક્યું પાછું ન ફેરવવાના અમલદારશાહીના વજન-
કિલ્લાને બેઠવો મુશ્કેલ હતો.

વાલગાઈએ તો જમીન વિના પાછા ફરવાની ના
પાડી દીધી, ‘ હું બેઠી છું, બાપ ! જૂનોરહમાં. આઈ મારે
મોજ છે. એ ને મારે જમિયતવાદ દાવારનાં દરજન થાશે ! ’

વાલગાઈ હમેશાં કચેરીએ જાય. બેસે. કચેરી ખરખારત
થાય એટલે ઉતારે પાછી ફરે. કાઈ દી કાઈને કાઈ બોલાવતી
નથી, પણ પોતે જમીન લીધા વિના પાછી નહિ ફરે—એ
અડગ નિશ્ચય એના ચહેરા ઉપર બેઠો હતો..

એ જમાનો પણ દુધા નવાળોનો હતો. વાલ્મીકિ પોતાની જિંદગીની દયાતી સુધી એ જમીન પાછી મેળવવાનો હુકમ લઈને જ-પીપળી પાછી ફરી. કાઠિયાવાડની જમિમાં થયેલ આ સદાગ્રહની નોંધ કેવળ બેચાર અંબત માણસોના કંઠને આધારે રહી હતી. એને આંહી નોંધી છે, એટલા માટે કે જમિમાં ખમીર તો હમેશાં હોય જ છે: યોજક્ષતત્ર દુર્લભ:

બાબીમાં પણ આ વાલ્મીકિની મીઠાશ, અદ્ભુતા, ટેક, તે સમર્પણી ધર્મની છાપ જોડી હોવી જોઈએ બાબીએ બતાવેલી કુનેહ ગજબની હોવી જોઈએ. કારણ કે તીખો પણ અસમર્થ નાનકડો સ્વામી, અતિ ઉગ્ર અને તલવારની ધાર ઉપર ચોકસાઈ માટે એવા 'શસુર, વાત્સલ્યપૂર્ણ' પણ દુરાગ્રહી અને કામ-સેવામાં એકાં સાત, અને મોઝે ચકાવેલા આ દિવસો—એ સૌને એક તંત્રએ બાંધી રાખવા એ સહેલું ન હતું.

એક દિવસની વાત છે. ઘણું કરીને રાતના આઠ કે નવ થયા હશે. મારા પિતા આમમાંથી ધીર આવી બધા હતા. હમેશના નિયમ પ્રમાણે કાંઈ જમાઉધાર કરવા માટે ચોપડાનો કાલજો લોધો. એક ચોપડો કાલજો ચક્રવા ચકાવ્યા. કાંઈક જોયું ને પુઠા ઉપર નજર કરી અર્ધ માનના ન હોય તેમ ઉતાવળે દીવાની વધારે નજીક આવીને કાંઈક વાંચી કાઢ્યું. હું સામે બેઠો હતો, નજર એમના તરફ દત્તી; તોય દિવસ નહિ ને આજ પિતાના ચહેરા ઉપર એવી તો વિષાદજાવા આવી અર્ધ કે માન મનમાં રું હશેની ફક્ક પેસી અર્ધ !

એ તો તરત ઊઠ્યા ચોપડો ખંધ કર્યો. પોતાનો ખડિયો ગોત્યો એક લોટો એમાં નાખ્યો. એક ધોતિયું મૂક્યું. જે દોઢ જેર સાચવો મા પાસે બધાવ્યો.

‘શુ છે ? કયા જાણુ છે અટાણું ?’ મારી માએ પૂછ્યું.

‘એ તો રામજી...’ એમનો અવાજ શોકથી વિહ્વળ, દોષથી હિમ્મ, પરાજયભાનથી જરાક હિરાનજો, વિષાદથી દમાયેલો, એવો નીકળ્યો. એમની આંખના એક ખૂણામાં સહેજ આંસુ હતું. મોટો કુબર હાથે એવી એ નિશાની હતી. આસુ—માગ પિતાની આખમા જરાક જાગૃતિયું—એ કુકુડ માટે આશ્વર્સની પરિમીમા હતી.

‘શુ’ કે ગમજીનું ?’

‘રામજી ભાગી ગયો !’

‘કયા ?’

‘વડોદરા !’

ગમજીભાઈ ચોપડાને પાને હડીકત આપીને, પોતે થયાસ કે સો રૂપિયા લઈને ઊપડી ગયા હતા એ વખતે ગજકોટ માડી બદલવી પડતી. વીરપુરથી બપોરે ગયેલી માડી ત્યાં રાતોગત પકી રહેતી, ને પછી સવારમાં વહેલી ઊપડતી લગલગ સાતેક વાગ્યે વીરપુરથી રાજકોટ અદાર ગાઉ—જનીસ માઈલ થાય. આ અંતર સવારના સાત પહેલાં કાપી નખાવ તો જ રામજી હાથ આવે નહિતર મોટો હોકરો જાય ! અને તે પણ એવે વખતે કે ધણુ કઠીને એકમે દિવસમાં મેલીબાબીને મૂકવા માટે એના પિતા પીપળીથી આની રવાા હતા !

રામજીભાઈ એટલા માટે જ બાબા. એ વખતે સરસ્વતીચંદ્રનો લોકોને ધરો શોખ. બાબતું એ 'ફેશન' મનાતી. રામજીભાઈ અને અમાગ કાકાનાં દીકરા રેવાશંકરભાઈ બન્ને સરખી ઉમરના. એમણે ફરતા ફરતા સતલસ ગોકુળી કે આપણે વડોદરા બાગી જવું. ત્યાં કલાભવનમાં દાખલ થવું અને પછી દમણાં આદી પાણું જ ન ફરવું. રેવાશંકર તો એ પ્રમાણે વડોદરા બાગી મયો. પણ રામજીભાઈને તક મળતાં વાર લાગી. પછી તક મળી મર્મ કે રામજીભાઈએ પણ રૂપિયા ઉપાડ્યા. રેવાશંકરે તો મદિયાણા દોઢ મદિયાણા સોનું લીધું હતું. રામજીભાઈએ રૂપિયા ઉપાડ્યા. ચડો બેઠા માડીએ. અત્યારે ત્યારે રાતે મારા પિતાને ખબર પડી, ત્યારે તો એ રાજકોટ પડ્યો હોય. ને સવારમાં તો વહેલાં વડોદરા જવા નીકળી ગય ! હું મેટ્રિકની અમદાવાદમાં પરીક્ષા દેવા આવ્યો, ઈસ્વી ૧૯૧૪ની સાલમાં, તે વખતે પણ અમદાવાદ પરદેશ જેવું લાગતું. ત્યારે આ સમયે તો વડોદરા સાબરપાર જેવું મનાય; અને એમાં રામજીભાઈ તો બાગ્યા હતા. એટલે મારા પિતાએ તો રાતોરાત રાજકોટનો પંથ કાપી નાખવાનો નિર્ણય કરી લીધો ! એ સિવાય બીજો કોઈ માર્ગ જ ન હતો.

પણ એ નિર્ણયે તો ઘરમાં સૌ ખળખળી ગયા ! આખી રાત—એકલા સીમમાં ચાલ્યા જવું ! અને એ સૌ વિચારથી ધૂણી ઝીક્યા.

પણ ઘરનાં દરકત કરે ન કરે તે પહેલાં મારા પિતાએ તો પાણી પીને વહેતાં મૂક્યો !

સૌ એમને જતા જાઈ જ રહ્યાં ખડકી બંધ થઈ
જોડાનો અવાજ સમી ગયો। ફળીમાં સનસનાટી ફેલાઈ
મઈ. રાત્રિનો નિરતબ્ધતા વધારે ભયંકર થઈ રહી.

સવારમાં સાત વગ્ગે રામજીભાઈ ટ્રિકિટનારો પાસે
વડોદરાની ટ્રિકિટ ઠલાવવા ગયા હતા.

બેચાર મિનિટ ચાલી જાય તો રામજીભાઈ વડોદરા
જીપડી જાય !

ટ્રિકિટના પૈસા પથુ હાથમાં હતા. ખારી બિધે એટલી
જ વાર ખારી જીપડી ને રામજીભાઈએ પૈસા પથુ ઠાઢયા.

ખરાબર એ જ વખતે એમના ખભા ઉપર પાછળથી
કાઈનો હાથ પડ્યો !

અને એની સાથે જ ‘રામજી !’ એવો કાનમાં, પિતાનો
પરિચિત અવાજ પથુ તરત આવ્યો. રામજીભાઈનાં તો
ધરણુ જ મરી ગયા.

પહેલાં તો આ મનાય તેવું ન હતું. સવારના
વહેતે કાઈ આંહી આવી પહોંચે એ એમણે અચક્ય
માન્યું હતું !

પથુ રામજીભાઈને ખબર નહિ કે પિતાએ તો રાત
આખી રસતો કાપ્યો છે ! ખારસા છત્રીસ માર્કલ !

પથુ આ વસ્તુને માગ પિતાએ ત્યાર પછી ને રીને
વળાંક આપ્યો એ રીતનો ખ્યાલ કરતાં તો આજ પથુ
એમની છુદ્ધિમતાને માટે માન જીપજે છે એ વખતે તો
છોકરાને વશ કરવા માટે સૌ ખારતા વધારે ખારે તે
વધારે ડાકો ગણાતો માસ્તરોની તેજસ્વિતા પથુ અંકુશથી
મપાતી. એવા એ જમાનામાં માગ પિતાએ થોડા દિવસ

પણી જ, રામજીભાઈને વડોદરા જવાની દિશિટ પોતે જ લેવરાવી દીધી !

પણ આ વાતની—રામજીભાઈ ભાગ્યાની—જ્યારે ભાળીને વાનવાતમાં વહેલેમોડે ખમર પડી ત્યારે એમના મનમાં શું થયું એ વાતની તો દાઈ જાણ મળે તેમ નથી. પણ એક દિવસ એમણે મને જાણાવ્યું જ કહ્યું : “ મણિભાઈ ! તમે મને જણાવો ! મારે તમારી પેઠે વાચતાં શીખવું છે. ”

ઝાંખા દીવામાં ભાળીનું રૂપાળું મોં શોભી રહ્યું હતું. એમની આંખમાં આંસુ હતો કશું જ સ્વામી કદજાલ કાળી આંખની રેખા એનાથી વધારે શોભા રહી હતી.

મેં તરત જ સંકેત કરી લીધો. ભાળીને જણાવવાનું મારે માથે એ જણાવનારો ગુરુ હું બન્યો. એટલે આવી કાઠી મોટી શિષ્યાના ગુરુ લેખે પણ મને વિદ્યાને રંગ લાગવા માંડ્યો. નિશાળે ન જવામાં સરમ દેખાવા માંડી.

‘ જ આજ ’ આપણે આંખમાં દબે અંજનનો સિવાજ રજો નથી, પણ મારી મા જે રીતે, એ ગ્રંથ તૈયાર કરતાં તે રીત નીચે પ્રમાણે છે. આ ગ્રંથને લીધે જ અમને આંખમાં કાયદો જણાયો છે. જેવપુરથી મા કાયો—એ નામનો પીળચટો મૂળ જેવો પદાર્થ લાવતાં એને હોડાની કાઠીમાં નાખી દેવતા માથે વપાવી પછી ધી નાંખતાં. ધી નાંખતાં ભથ ને જેમ ધી બળતું ભથ તેમ તેમ કાયો તૈયાર થતો ભથ. જ્યારે પાણીને તૈયાર થાય ત્યારે નીચે જવતી હોડાની કાઠીથી જ એને કાઠીમાં ધૂટ. બીજે દિવસે એ જ કિચા ફરી કરે, ધીની, જાળવાની, ને ધૂટવાની. ત્રીજે દિવસે પર્ણ એ કરે, ત્યારે કાયો તૈયાર થાય. આનું અંજન ‘ ધણું ’ જ ગુણકારી છે. પણ ‘ કાયો ’ જાળનાં આવડવો એઈએ.

બાબીને બાણવર્તા—ને તેની પાસે વાતો વાંચત્યાં ફું પણ
બેગો બેગો બાણવાના તાનમાં પાછો જવા લાગ્યો.

સારું થયું કે બાબીએ મને આ કહ્યું. નિશાળે ન
જનારો એવો ફું કામધંધા વિનાનો થતો જતો હતો.
સીમમાં દોર આરવાનું ખરું, પણ બાબી આભા પછી તો
હવે મેર રહેવાનું પણ મને એટલું જ મમતું. પણ ઘેર
રહીએ તો નિશાળે જવું પડે. માટે આ સીમ ઠીક હતી.

પણ સીમને વળી પોતાનું જુદું જ લક્ષણ હતું.
સીમમાં અગે હોકરાવ ગોઠા ગોઠા પથરા જીંઘડીને નીચેથી
વીંછી કાઢતા. અને એમાં કાઈ વખત સાપ પણ નીકળી
પડતા વીંછીનો તો જાણે અમે મારવાનો ઇનકાર જ રાખ્યો
હતો. એમાં વળી ફૂતરાના લંગર સાથે હોથ ને કાઈ નથી
દેખતું એવું લાગે તો સસલાંની ને હરણની પાછળ પણ
થતા. એમાં કાઈ વખત સસલાનો શિકારી આનંદ
મળી જતો.

આ વખતે મને એક ગુવો તુકો પણ સૂઝ્યો હતો.
અમારા ઘરમાં એક નાનકડી કાચેળી હતી. હેલામાં હેલી
સાલના તાંબાના પેસા એ ચેલીમાં લેવા થતા. ખીજ તો
તમામે તમામ પેસાનો હિસાબ રહેતો ને હમેશનો હમેશ
સેજમેજ મેજવાતો. એટલે એક પેસો પણ ખૂટે તો રાતે
આંકનવે તો મારા પિતાને એના પત્તો લાગી જ જાય !

, પણ આ નવા પેસાની ચેલીમાં પેસા મળ્યા વિના
નખાતા. મેં એ ચેલી નજરમાં લીધી. અને ગામમાં
રાવવા કંદોઈ ને નજરમાં રાખ્યો.

પછી તો ચેલીમાંથી પેસા લઉં. રાધવાને ત્યાંથી

પારોર પેડા જોખાનુ. જેલાકિવાની પાટે નારતો કરું.
વીંછીનેા સિકાર કરું. ને કૂતરાં બેમાં આઘ્યા હોય તો
સસલાને તમકવાનું કામ કરું. બેંચ તો જેલાકિવામાં પડી
હોય. ને સૌ દોર બેમાં ગાવવાછડી ચરતાં હોય

પણ આ પૈસાની એક વખત માત્ર મોટાભાઈ અંબા-
સંકરને ખજાર પડી ગઈ. એણે મા પાસે ફરિયાદ કરી.
એ વખતે તો બાબી મદદે આઘ્યા. મપલમાંથી પૈસા તો
મેં આપ્યા હે !

એ વખતે તો આ આશુ. પણ પૈસા ધીમે ધીમે
ઓછા થતા જતા. નવા પૈસા જેટલા આવે એટલા મારા
પિતા એ કાશળીમાં નાખતા. એટલે મારા મનને ધરપત
હતી કે આ ચક્ર તો આસ્વાજ કરશે, ને રાખવા કદાઈના
પેડા પણ મળ્યા કરશે ! પણ એક વખત અંબાસંકર-
ભાઈએ એ બેઠ જરાખર પકડી પાડ્યો !

તે વખતે વળી માએ મદદ કરી છતાં એનું રહસ્ય
હવે પ્રમટ થઈ જવા આશુ.

અંબાસંકરભાઈને રહસ્ય શીધી કાઢવાનો આનંદ
હતો. માને, આ અનિયમિતતા જે વાતાવરણ ફેલાવશે
એની ચિંતા હતી. બાબીને, વખતે મણિભાઈને માર પકડે,
એ બીક હતી. પણ એક વખત ફરીથી આ પ્રસંગે પણ
મારા પિતાએ અપૂર્વ ધરજ ગતારી.

તેમણે મને બોલાવ્યો સૌ ધરવાળાં કૂજતાં હતાં.
મને એની લેવા માટે બાબી ત્યાં લાજ કાઢીને ઓચરીમાં જ
ઊભાં હતાં—બીંતની ઓચે માને બોલું બોલવા સિવાય
બીંતે કાઈ રસ્તો મળ્યો ન હતો. પણ સૌને આશ્ચર્ય થયું.

માગ પિતાએ તો શાંતથી બે આના મારા હાથમાં આપ્યા એ વખતે બે આને જે પેડા હતો અને એમણે મે આની ન આપી પણ વજન લાગે એવા આઠ પૈસા મારા હાથમાં આપ્યા પછી પોતે મારી સાથે મામમાં ચાલ્યા : ' જો, તને કદોઈ ઉતરે, આટલા પૈસાના ટુટલા પેડા આવે એ હું દેખાડું ! '

એમણે અને એકીસાથે ચાગ પેડા અપાળ્યા ધેર આવીને અળાસક-ભાઈને ચોરી પકડવાનો એક પેડો મારે આપવો પડ્યો પણ ભાબીને તો હું પોતે આપવા દોડ્યો ! મને સંભરે છે કે મે ત્યાર પછી લગ્નમાં કોઈ દિવસ એક પૈસો ચોર્યો નથી હવે મને બે શિષ્યો એકસાથે મળ્યા. ભાબીએ મારી પાસે પહેલી ચોપડી વાચવી શરૂ કરી, અને માએ પણ પહેલી ચોપડી વાચવી શરૂ કરી આવા એ બન્ને શિષ્યોનો હું શુરુ થયેને—પોતે જ બલુતરા ન જાહિ તો તો આજરૂ જ જમ નાં ? એટલે એની મનમાં શુભ આવી હશે અને ધીમે ધીમે પાછો નિશાળનો પથ પકડ્યો હોય એવું જણાય છે

ખજાવાડમાં જતી વખતે, લલુશ્ચી વખતે મેલાડિયાની પાટે મા ભાબી ધોવા વાચ ત્યારે અને કોઈ મહેમાન આવે એ વખતે, રમ લેવાની છૂટ એમ સમામાન થયું

એ વખતે પણ માનામાં વાચન-મળ ઠીકઠીક હતું મારા પિતાએ જામનગરથી ત્રણ ચોપડીઓ મગાવી હતી મળિ-સકર ગોવિંદજી—આત્મકનિમલ ઔપચાલવગણા—એમનું એક પુસ્તક ' રામ અને ગરુડ ', બીજું ' માર્કર અને કોરવ, ' ત્રીજું એક વિષનાથ ગોવિંદજીનું ' બરડાગદપંથ '.

અપોરે જન્મ્યા પછી આ 'વ્યવહારકર્મણ્યુ' વાંચવાનું મારે માથે આન્યું.

હું વાંચું. પિતા સાંભળે, માં સાંભળે, બાબી એક સાંભળે—એ પરિસ્થિતિમાં ગ્રહેલા જોરવે મને વધારે ને વધારે વાંચવા માટે પ્રેર્યો. બાવવાહી વાચન કરવાની હિતગતી મળી.

'વ્યવહારકર્મણ્યુ'માં કપિલા ગાયનો એક પ્રસંગ આવે છે. જેમાં કપિલા, સિંહના ઝપાટામાં આવે છે. ને ધેર સૌની રત્ન લઈ પછી હું પાછી આવું એમ વચન આપી ધેર આવે છે. ધેરથી વાછરતી રત્ન લઈ, પાછી ફરે ત્રે—એ પ્રસંગ વાંચતાં તો હું આંસુ ખાળી શકું નહિ. કંઈ મદમદે થઈ જાય. બોલો સમય નહિ વાચન એની મેળે. બંધ થઈ જાય.

સાંજે, બાબી પાસે 'રામ અને રાવણ' માલે. ધીમે ધીમે એ રસ જામતો ગયો. બાબીને બહુવવાનું ને સૌને વાંચી સંભળાવવાનું મારે માથે આન્યું. મને એ ગમતું હતું. બાબી જેવડી મોટી શિખા પાસે મશ્કરી ન થાય, એટલા માટે પણ, મન કંઈક હગીને નિશાળ ચાલતી કરી દોવ. મને તેમ દોવ, પણ ત્યાર પછી તો એકોસાથે અનેક આકર્ષણો જાગી પડ્યાં. આ કથાવાર્તાનું વાચન ચાલ્યું. સીમમાં જવાનું બંધ થયું. એટલે સાંજે લંગડા રજપૂતને ત્યાં અમારી પડોશી હોદ્દગવની સભા મળતી, તેમાં પ્રવેશ હોય. ત્યાં સુમથ ડોશી બેસી દોવ. એક ગોરૂણી આવે. પિંજરા આવ્યો દોવ, પિંજરાની વદ્ધ પણ આવે. ચોથી ખાંટ આવે રાધવો ડોળા દોવ. કાક વખત જમણ નરસે

હુવાણે! આવી ચડ્યો હોય. લંગડાની પાસે જૂતની, પ્રેતની, ખનીસની, મામાની કાકણની-કાઈ પાર વિનાની વાતો હતી. લંગડા વાત ઉપાડે—તે અમે સંભળીએ. ઘેર પછી પાછા ફરતાં, જાવું હોય તો માત્ર પચીસ કગલાં, પશુ મેથી શરીર પ્રજ્વલિત હોય ! પશુ રસ તો એવો આવે કે પાછા ખીજે દિવસે ત્યાં હાજર !

મારા પિતાને પોતાને પણ વાંચવાનો ધણો શોખ હતો. ‘જદ્દઆણકચ’, ‘પંચતાંત્ર’, ‘ભર્તૃહરિના ચતક’, ‘વ્યવહારદર્પણ’ એમનાં વાચન ચાલતાં જ હોય. ઘરમાં ‘મેનાપોપટની વાત’, ‘કાષ્ટના ઘોડાની વાત’, ‘ગુલમંકાવલી’, ‘મુન્દર કામદારની વાત’, ‘કાવ્યદોહન’, ‘સરસ્વતીચંદ્ર’, ‘ઠરણુધેલો’ અનેક પુસ્તકોનો જાંડાર હતો. મેં એ તમામે તમામ પુસ્તકોની એક ‘લાયબ્રેરી’ બનાવી એનું ‘લીસ્ટ’ તૈયાર કર્યું.

એમાથી કાઈ કવિ ‘મોતી’ કૃત ‘ગોપીચંદ રાગનો ખેલ’ એ નામની પુસ્તિકા આજ મારી પાસે પડી છે. તેમાથી જણાય છે કે આ પુસ્તિકા લાયબ્રેરીના લીસ્ટમાં વર્ગ પહેલામાં મૂકેલી છે. નજર ૧૨મે છે. ઉપર તા. ૨૦-૧૦-૦૪ છે. મોતીકૃત ગોપીચંદ રાગના ખેતની આ ‘આવૃત્તિ બીજી’ “ મુબૈઈ મધે ફરશુજી બલાલ એઓએ ” ખાપી છે. સંવત ૧૬૨૩ના સને. ૧૮૬૭ ઈસવી. ઠેકાણુ વાઠણવાડી.” આમાં ગોપીચંદ રાગની વત છે. એનો કાંઈક નમૂનો આ પ્રમાણે છે:

‘મમામમે મંમાદેતા’ કીલકતેમે કાલી ॥
જાધાણામે ચાંમુડા, વે લાલ ચુંદડી વાલી

‘બાલબ્યાસ ઘેરતાદ દમારા લીભે મુજરે માન—’
આ ત્રીજી લીટી ક્રમપદ છે. અને ‘દલકારના દૂધા’ એ
નામના પદમાં વારંવાર આવે છે.

‘જંજાણાસે આવા દલકારા, સગદે મનમેં ભાવા ॥

આવેત્રા ગોપીચંદ રાજ, જાજે નેમત બાળ-બાલ,

સિંહસિંહણે જંજાણમાં કેર વર્તાવ્યો છે ને ગોપીચંદ
રાજ શિકાર કરવા આવે છે. રાજ સિંહણને ભાગી
જવાનું કહે છે. સિંહને જમાડીને લક્ષ્મીમાં મોકલવાનું
કહેવડાવે છે. સિંહણ જવાન વાળે છે.

‘દૂર ભાગ કે કાંઠાં મેં જાવું, લડું સેરકે સંજ

સનમુખ આપ મોરચા માંડ્યા કરાં ફેજમેં જંગ

તીરીવા લહે આવદ કે આમે, જીને જીતનો પ્યાર

લગી ચોટ શીર સેર મરમણી, તું ચોર કરેગી માર.

ચોર મારકુ આમ લગાવું, જો જૂને ભરમાર

સગી હોમ કે સંજ મહુંગી, જહું ઇનુકે લાર.

‘ગોપીચંદને જોગી જનાવનાર મા મેનાવતી પોતે જ
છે. ગોપીચંદ માને રાવાનું કામણ પૂછે છે:

‘મેં જાવત માતા નીર ભર્યાં ચારા નેંજમેં ॥

બાલમ જરમે કંચન મહેલમેં, ગોપીચંદ લગા ॥

હયું માતા તું ઉનમનીય રે, નીતકી રહેન ઘેરાસ

જો કાઈ કહેવે જીમ કટાવું, કરું દુસમનનો નાશ

મેં જાવન, માતા નીર ભર્યાં ચારા નેંજમેં. ॥

જોગી જલધરને મોનીએ આજુવાસી જવાવેલ છે.

નીમમ મારાજ અંજુડી જગ્યા

જહાં રહેવે જોમેસર નમ્યા ॥

પુસ્તકર હે હીંદુશ પદ્મ
ખાલવ્યાસકુ મેરી સદામ ॥

આ પુસ્તકાલયની સંભાળ લેવા માંડી. તેની સાથે સાથે જ કાંઈક ને કાંઈક આંકડા માંડવાની પણ શરૂઆત થઈ ગઈ જણાય છે. એક વખત અમારે એક કાગળ લખવાનો હતો. નિયમ એવો હતો કે મારા પિતા બોલતા જાય તે હું લખતો જાઉં. નાનકડા પોસ્ટકાર્ડમાં એક વસ્તુ લખવાની હતી કૌટુંબિક સંબંધ અંગે લખવાનું હતું કે તમને વાત પસંદ ન પડે તો તમે ફરી ચક્રા છો. મનદર છંદમાં એ વસ્તુ મેં લખી કાઢી. એનું ઉદાહરણ ૪૬ કાંઈક આવું હતું :

... 'પસંદ ન પડે તો તો ફેરવદ્ધીનો દક્ક છે ' સૌ એ મનદર છંદ સાંભળી રહ્યાં હતાં. પછી એવા મનદર છંદ ખતાવવા માટે પિતા ઉત્તેજન આપી રહ્યા હતા. કારણ કે એમણે અનેક સુવાક્યો ભેગાં કર્યાં હતાં. નવરા બેઠા હોય ત્યારે પોતાના વિચારો લખ્યા જ કરતા. એમાંનાં કેટલાંક સૂત્રો તો આજે પણ તાજાં ને સમર્થ લાગે છે. એમણે એક એવી નોંધપોથી રાખેલી કે જેમાં જેઠ, અપાઠ, આવણ, બાદરવો વગેરે ચોમાસાના ચારેયાર માસનાં પરનં, તાપ, વાદળાં, ને ઋતુનંત્રી માહિતી ટપકાવી હતી. લગભગ દસેક વર્ષના ચોમાસાની એમની એ નોંધપોથી આજે ક્યાંક આડીઅવળા ધર્મ મર્મ છે વર્ષા-ઋતુનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવવાની એમની મહત્વાકાંક્ષા હતી. એમણે મને લખવાનું ઉત્તેજન આપ્યું. પડેલો એક પ્રસંગ મને સંભિરે છે કે જ્યારે અમારી જાયને વાછડું આવ્યું,

ત્યારે મેં એક કિઝાર્મન વાળી મનોહર હસ્તપત્રિકા-
હાથી છાપના ચીનાઈ કામળના પતાકામાં પ્રગટ કરી,
એમાં લખ્યું હતું:

‘આ વાછકાને સૌએ ‘મેઘનાદ’ એ નામે ઓળ-
ખવાનો છે.’

આ મેઘનાદ સખ્દ તો ‘રામ-રાવણું’ માંથી ઉદ્ભ-
વિતના બીજા નામ તરીકે વાપરવામાં આવ્યો છે એ જ
છે. પણ મને તેમ, હવે પછી થરની માહિતી આપનારી
એક નાનકડી પતાકાપોથીનો હું ‘મણિરામ સંપાદક’
થયો હતો.

પુરતકાલમ રાખ્યું. પતાકાપોથી કાઢી. વાંચવાનું
શરૂ કર્યું. બાળીને બચ્ચાવવા માંડ્યાં. લંગડાની વાતોમાં
રસ લેવા માંડ્યો. અને પકળે પડેાશમાં એક કવિ રહેતા
હતા.—‘ગૌરીશંકર’—એમને ત્યાં બેસવું જવા માંડ્યો.

એ કવિએ કાઠિાર સુરાશ્ર વિશે લખેલી એ પંક્તિ
આજ પણ માંદ છે:

રુએ નંદિ રમકડાં, રમત રણરેમની,

બડાદુર બંકડો બાલપણથી,

બટંકો આકરો, સત્ય આમદ ઉરે,

વિભુધને વશ કરે વંદાલપણથી.

કવિ ગૌરીશંકર મજલાપાના સાગ અજાણી હતા:
મારણી દમે પણ કાવ્યો માઈ શકતા: મેં અવારનવાર
ત્યાં જવાનું રાખ્યું.

[૧] વ્યાસ, વાલ્મીકિ, શામળ અને ઘોઠવાંતરિઓની દોસ્તી.

તે સમયનું વીરપુત્ર હું આને સંભારું છું, અને મને અતિ આશ્ચર્યકારક બટના કલ્પનામાં દેખાય છે એવડી નાનકડી રિવાસતે ઠાકોર સુરાજને લીધે એક પ્રકારનું અનોખું મંદસ્વ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. તે જમાનામાં આર્યસમાજનો એ અમેઘ કિલ્લો ગણાતો. વીરપુત્ર દરબાર સુરાજ, સંગિથવા દરબાર શિવુભા, લાખણકા દરબાર, અને બીજા પણ કેટલાક નાના મોટા ગરાસિયાઓ એ સમયે આર્યસમાજના રંગે રંગાયા હતા. એ તમામની કેન્દ્રબુમિ વીરપુત્ર.

જાતવંત ધોઠાઓનો વીરપુત્ર ઉછેર કરતું. ક્ષત્રિયોચિત મધ્યયુગી રંગમાં રાચતું. ગોપાલન ખરા અર્થમાં ત્યાં થતું. એની હદમાં પગ મૂકવો એ સિંહની જોડમાં પગ મૂકવા જેવું મનાતું. અને માથાના વાળ જેટલું દેણું ન હોત, તો ગોરાને પણ કેટલું માન આપવું ને કેટલું ન આપવું, એનું ઠાકોર સુરાજને પૂરેપૂરું રાષ્ટ્રીય દષ્ટિનું જ્ઞાન હતું એ જમાનામાં એટલી સિદ્ધિ એ જેવી તેવી વસ્તુ ન હતી

આ ઠાકોર સુરાજનું બાણતર તો નામનું બેઠાં

નેટકું. પોતાની સહી માંકમાંક કરી ચકે તેટલું.

પણ એનામાં અનુભવ ધણો હતો. અને અનુભવ કરતાં પણ વધારે તો જાતગુણોનો કેટલોક વારસો—જમીનરત જાળનો એને મળ્યો હતો. ઘોડા ઉપરની એની સવારીમાં જે ઝોરવ અને ગર્વ અને સાહિત્ય દેખાતાં એવાં ઝોરવ, ગર્વ અને સાહિત્ય એવા માટે, તમારે મધ્ય-યુગનો સીમાડો નિદાનવો પડે.

પોતાની ઘોડેસવારીનું, ઘોડાનું અને તલવારનું પોતાને અભિમાન હતું. એના હૃદયમાં એક જાનો ખૂણો હતો. એ ખૂણામાં રજપૂતોચિત વસ્તુઓનો સંસ્કારી વારસો ભર્યો હતો. એમાં એ જમાનાના દોષ પણ હતા. જતાં ઝોરવ આપે એવા ગુણોનો જાળનો પણ હતો. એક વખત વીરપુરને પાદર સિંહ નીકળ્યો હતો. એ સિંહે એક જે દોરને ચૂંચ્યાં છે એવી ફરિયાદ ઠાઠાર પાસે આવી. ઠાઠાર સાહેબ તરત ચડ્યે ઘોડે સિંહનો સામનો કરવા બધા હતા. એમને સિંહરનો શોખ હતો. અને અચૂક નિશાનગાજી એમને વરી હતી. સિંહ તો સફળાએ વીરપુરની હદ ઝોડી ઘોડીવારમાં જ જતો રહ્યો, પણ મારી રિયાસતી હદ, એની તમુએ તમુ જમીન પવિત્ર વારસા સેજે જાગવવાની, એવી અભિમાની વૃત્તિ ત્યાં વસી રહી હતી. અને આ અભિમાન કેવળ શાબ્દિક અભિમાન ન હતું.

એક વખતની વાત છે કે, લગભગ સંધ્યા ટાણે એક ગોકળા મમાચાર લાગ્યો કે જામને સીમાડે મીમાંણા આપ્યા છે અને ગત્રે વીરપુર ઉપર જાયો મારવાનો મનસુબો રાખી રહ્યા છે. આખા જામમાં આ સમાચારે સનસનાદી

દેવાવી દીધી. ગામને ફરતો તો કાટ પથ્થુ ગલો ને હરવાળ મધ યાય એટલે કાંઈક પથ્થુ ગલ્લ મળે પથ્થુ અમારા જેવા ને ટાટની બહાર રહેતા હતા એમના તો ફડકે શ્વાસ અધર રહી ગયા મીમાંસાની ટોળકી વીગપુર ઉપર ખામડે તો એને પહોંચવું બારે પડે એ તો નફકરા માણસો હતા. માર્યા આદેશ મૂકીને ગાયકવાડ જૂનામઢ સામે બહારવટે ચડેલા. એમનો સામનો કરવો એમાં કાંઈ જેવું તેવું જોખમ ન હતું.

અમારે ત્યાં પિતાએ ધરવખરી સંતાકવા માંડી. કાંઈક ભોં બેચું ક્યું. થોડુંક આકુંચવળું મૂકી દીધું. કાંઈક ધાસમાં સંતાક્યું. ખીલુ મોઢવામાં મૂકી દીધું. ગામના માણસોની ને ચીજો હતી એમને છવની પેઠે જળવીને જાત ઉપર બાંધી લીધી. રીડિયા પડે કે તરત શી રીતે સીએ વરતવું એની સચના અપાર્થ મર્ધ. બેરા-હોકારની સલામતી ખડના ફાંદવાને આધારે ગળી પુરુષોએ પામેના સુમગએને ઘેર રહેતું એને ત્યાં જોખમ જેવું જણાય તો જ બહાર નીકળતું એમ ક્યું. સુમરા સિંધના મુસલમાન રહ્યા, એટલે એમના સ્થાન સલામત માન્યા હતા. આ પ્રમાણે રાતના પહેલા પોંગમાં બહોનસ્ત કરીને અમે સૌ ફળીમાં બેઠા. ક્યારે રીડિયા યાય છે એ સંભળવા.

એવામાં ગતની ચાતિને વીંધીને આવતા થોડેસવારી કાજસાએ સબળાયાં. હોકાર મુરાજી પોતે, પોતાના જેવા થોડાક માણસોને સર્ઈને અત્યારે રાત્રે જ મીમાંસાની ટોળકીનો સામનો કરવા માટે ચાલી નીકળ્યા હતા એવા અમાયાર આખ્યા. સૌના જીવમાં ઝવ આવી ગયો. હોકાર-

સાહેબ પોતે નીકળ્યા હતા એટલે વીરપુર તો સલામત હતું. એટલે જ્યાં એમની જાતજહાડુરીનો વિશ્વાસ લોકોના મનમાં બેઠો હતો.

ઠાકોર સુરાજી નામમાં પાકો જદોજરત કરીને અને કદાચ પોતે ખપી જાય તો સૌએ શી રીતે વરતવું એવી સૂચના આપીને ખરા સુત્રિયોચિત વેશમાં નીકળ્યા હતા.

સરિયામળી નામે નહીના બાઠામાં મિયાણા પકચા હતા. એમને સનસા આવી કે સુરાજી પોતે આવ્યા છે એટલે એ પણ વિચારમાં પકચા. બહારવટા બેઠનારા સૌમાં એમના નામની પ્રતિષ્ઠા હતી જળવાઈ રહી હતી.

મિયાણાએ એકાદ જા બળ આપવા કરી બોલો. પણ સામેથી તરત જવાબ મળ્યો. અને તે પણ આગાદ.

વીરપુરની આ બતબતહાડુરીનો વારસો પણ વખત મુધી સચવાયો હતો. વીરપુરના એક કુમાર રામસિંહજી, એક વખતના પાલીતાણાના હીવાન મૂળરાજસિંહના પિતા, એમનું સોહાગ્રિય લાડીલું નામ નવલુભા હતું. નવલુભા, માનકેશ્વરના મંદિરના પાછળના ભાગમાં, એ વખતે દરબારી બનીયો હતો ત્યાં, અવારનવાર બંદૂકના ખેલ કરી બતાવતા. એક આજબ જેવો ખેલ તેા આજ પણ ચાલુ આવે છે. એક ચક્રમાં રંબરંજનાં માઠીના લોટકા ચોટવાતા. પછી એ ચક્રને ફેરીને, વળ આપીને ફેરકુદ-રૂડીમાં નાખવામાં આવતું. નવલુભા થોડે દૂર પોતાના થોડા ઉપર સૂઈને, માથું નીચે ઢાળી, એ ચક્રને દેખતા. જ્યારે બરાબર ફેરકુદરૂડીએ ચક્રને જતું. ત્યારે પ્રેક્ષક વર્ગમાંથી-અમે તે એક રંજના લોટકાનું નામ દેવાઈ, ને થોડી સેકંડમાં એ જ રંજના લોટકાને, નવલુભા બંદૂકના નિશાને લટાવી દેતા. નવલુભા થોડો વખત લશ્કરી તાલીમ પણ લઈ આવેલા.

વ્યાસ, વાલ્મીકિ શામળ અને લોકવાર્તાઓના દોસ્તી. ૮૫

એટલે એની જાતને એમણે નદીને આધારે રસ્તો પકડ્યો.
હાકારે પણ એમની પાછળ જ ચાલ રાખી.

પોતાની હાલની બહાર જૂનાગઢની હદ સુધી એમને
પહોંચાડીને અને પાછા વીરપુર સામે ન જોવાનો સંદેશો
આપીને હાકાર મધરાતે પાછા ફર્યા.

નાની નાની રિયોસતોએ આપણા સાર્વત્રિક વિકાસને
ફાંચે! હતો 'એ-જેટલું' સાચું હતું, તેટલું જ આ
પણ સાચું હતું કે પરદેશી સત્તાને તો તમામ પ્રકારના
ખમીરની દરરાજી બોલાવી દેવી હતી! એક લોકોક્તિમાં
સચવાયેલી આ વાણી કેવું સત્ય રજૂ કરે છે!

અંગરેજ છુંમાં અકલ નહિ,

વાળાને તેડાબ્યો હોત વેલાત,

તો રે'વા ન હોત રામડો

જરમર વાળી જાત!

એ દૃષ્ટિ આપણા નવસર્જનમાં દેવે આવડી બેઠે છે.

એક ભારત ને એક ક્ષત્રિયવટ સંરક્ષણ સોમર્થ તો

આપણે કેળવવું જ પડશે! બીઓના અપહરણ કરનારા-
ઓને ત્યાં પણ સાતિદૂતો મોકલવાની કોઈક હદ નહિ
ખંધાય, તો તો પછી કોઈ હદ જ નહિ હોય!

વીરપુર દરબારને જેવો ગૌપાલનનો, જૂની ક્ષત્રિયવટ
જાળવવાનો અને અચોતો શોખ હતો, તેવો વેદકીર્તિવાદ
વેદવિદ્યા અને મંત્રવિદ્યા અને રસભરેલી વસ્તુઓ જાળવવાનો
પણ શોખ હતો. કેક ખૂણમાં હતું રિયાસતની દૃષ્ટિએ
નાનકડું રાજ હતું: છતાં એનું નામ ભાવનગર જૂનાગઢ
જામનગરની તુલનામાં પણ અમલ્યનું ગણાતું. એનું કારણ

મુરાજી ઠાકોરની આર્થસમાજ પ્રીતિ અને એનું ક્ષત્રિય માનસ. મધ્યયુગી રસભરિત વસ્તુઓ જાળવવાની અને એ પરંપરાને વળગી રહેવાની પ્રીતિ છતાં, પરિવર્તનના સમયનું મહત્ત્વ જાણવાની ઠાકોરમાં અજન્મ શક્તિ હતી. એમના એક કુંવર જેઠીજી છેક વિદ્યાવત જઈને માન ભરેલી ડિગ્રી લાવ્યા હતા, એ આ શક્તિના પ્રતાપે.

જેઠીજી એ જમાનામાં M. R. C. V. S.ની ડિગ્રી લાવેલા. કેપ્ટન જોરાવરસિંહજીના બહેન આનંદકુંવરબા એમનાં ધર્મપત્ની. જેઠીજીનું અકાલ મૃત્યુ થયું ન હોત તો ચોક્કસ નામ ઠાકત.

મુરાજીની આસપાસ એ જમાનાની તાસીર પ્રમાણે એક નાનકડી મંડળી ફરતી. એમાં આ કવિ મૌરીયકંર હતા. મૂળ તો રહેવાશી ગોમટાના. પણ એમણે વીરપુરમાં એક નાનુંસરખું મકાન અમારા મમન પાસે જ પંદર રૂપિયામાં વેચાતું લીધું હતું. એમની એક ઝોરડી હતી તો કાચી ઇંટની, મૂંઝડી જેવી, ક્યુમયુ ને નાનકડી, પણ એમણે એની આરે દીવાલોને સુંદરમાં સુંદર વેદન્યાઓથી માંડીને પ્રજાબાણના સત્રાત્મક સુંદર દોહાઓ સુધીનાં સુવાક્યોથી સજ્જારી દીધી હતી. દુર્લભેસવા જતો. ત્યારે કવિરાજ કાંઈ ને કાંઈ કાવ્ય જનાવતા હોય. એમના એ. એ વિદ્યારંગી વાતાવરણે ઠીક અસર કરી હોવી જોઈએ. ખરું કરીને મેં પણ મારી જોડકમાં ઠીક ઠીક સંખ્યામાં કાગળિયાં લટકાવ્યાં હતાં! અને એ શોખ સાથે ચાલ્યો આવ્યો હો એમ પણ કહી શકાય! કોલેજમાં હતા ત્યારે સ્વ. ભાઈચંકર દ્વિવેદી, આવો જ વિચિત્ર શોખ ધરાવતા-

એમના ટેમલ ઉપર તો હમેશાં એક નવું ચિત્ર પણ આવતું । કવિરાજ ગૌરીશંકરમાં ઝડઝમક લાવવાની સારી ચકિત હતી. જૂના કવિઓની હમે વાતાવરણને બકીબર મુગ્ધ ગનાવી દે એવી રીતે ગાવાની તાલીમ હતી. આજ સમાજ સિક્કાત પ્રભાણે કેટલાક ઇશ્વર સ્તવન એમણે રચ્યાં હતાં. દર સોમવારે આ સમાજની સભા ચલી. તેમાં એ બવાતા હતાં. એ વખતે એવી સભામાં હું જતો અને જ્યાં માણસો ગેઠા ઉતારતા ત્યાં એસીને પણ એનું કામકાજ નિહાળવા કરતો.*

* આ કવિ ગૌરીશંકરનો સંસ્કારવારસો એમના પુત્ર હમેશ કવિ—ખાસે ઉછ સમવાઈ રહ્યો છે. એમના એક પત્ર ઉપરથી કેટલીક નવી વાતની ખબર પડી. હમિરા કવિની કૃતિઓ પછી જાણીતી છે. કવિ ગૌરીશંકરનાં થોડાં વધુ સંસ્મરણો, જે એમણે મારી ઉપર મમતાથી મોકલેલાં, તેમાં કેટલીક નોંધ ઉપયોગી થઈ પડે તેવી છે. કવિ ગૌરીશંકરનો હાથ દલપત સંખાલા પ્રવીણ સામળની પાછલી દહેશમાં હતો. સાળશમીના રેતપટમાં દલપત પુત્ર કવિ ન્હાનાલાલને એમણે રમાડેલા. નરિયાદ-નિવાસ થોડો વખત કરેલો, ત્યારે ગોવરધનરામ, કવિ મણીલાલ નજીબાઈ, રણછોડભાઈ વગેરે અનેકના સાહિત્ય પ્રસંગમાં પણ આવેલા હતા. કવિનો અને કાકોર સુરાજનો સંબંધ સમરસી આત્માઓનો સંબંધ હતો. એવી મૈત્રી વિરલ જ ગણાય, કવિ ગૌરીશંકર છુલમાં જઈ મજલાપાનો અધ્યાસ કરી “કવિ” ઉપાધિ ત્યાંથી લાવેલા. કાકોર સુરાજનું અને એમનું ઉલ્લેખ મિલન, જે વિષે કવિ ઉમેરો લખ્યું છે, એ તો કેવળ એવા મધ્યકાલીન રસાત્માઓની અનેખી મોજ છે ।

કવિએ વાતવાતમાં છેલ્લા મદરાડે કહ્યું કે ‘કોણ જાણે છે બાપુ ! હું તમારી મોઢા આજળ આવતો ચે યાક’ ।’

આ આજ સમાજ સમાચોનો ખરો રંગ તો પાછળથી
 આવ્યો. પણ ઠાકોર સુગંજના એક બીજા શોષે મને
 આકર્ષ્યો હતો. જ્યારે ઉનાળો આવે ત્યારે મામડામાં આજ
 પણ ઘેર ઘેર ઝોખાંદરણ વંચાવ છે. જ્યોરનો વખત
 આજમ્મ ને વાતોડિયો કે ઉંધણી થઈ જાય, એના કરતાં
 જ્યાં ઝોખાંદરણ વંચાવું હોય ત્યાં જોઈએ. ટોળે વળીને
 એમે ને પોતપોતાને ઘેરથી પેસો કાઢીને બહારની પોથી
 પાસે ધરે ને એ રીતે એ કાબજાંચની પ્રથા ચાલે, એ
 વસ્તુ ઈચ્છવા મોગ્ય છે. એમાં ધણા સુધારાવધાગને અવકાશ
 હશે, પણ એ તો નથીતાલીમ પામેલા, કેવળ વાતોડિયા
 થઈને બહારે, લોકમાનસ ને લોકપ્રયાનો અભ્યાસ કરી, એને
 અનુરૂપ ચક્રિતનો વિદ્યાસંસારવાની તપાસી બતાવે ત્યારે
 થાય. ઠાકોર સુગંજની દરજ્જાદારની ડાહીએ જ્યોરે ચારને
 સુમારે કે કંચારેક તો એથી પણ વહેલાં, દર ઉનાળે રામાયણ,
 મહાભારતની, કથા મંડાતી. એમાં દરજ્જાદારની ધણી
 માણસો આવતાં, જાનડીઓ એસતી. ચક્ર આડે નાખીને
 રાંધીવાસ અંદર એસેનો. રૈવના માણસો પણ આવતા.
 અને એક નાનો સરખો પણ સુંદર 'સમાજ' થઈ રહેતો.

આ કથાવાર્તા કહેનારો માણસ જોશી જીવરાજ, જો
 વીરપુરને, બહારે મુંઝઈમાં હોત ને એ જમાનાને બહારે આ
 જમાનામાં હોત, તો એના પત્ર પાસે પેસાનો વરસાદ વરસત.

ચલ્યેમી ઠાકોરે જવાબ વાલ્યો: 'ના ના, કવિ ! તો તો
 પછી, મારા મરણ્યા કોણ જોડશે ?'

આ બધી વસ્તુઓ તો જમીનની માણસ સાથે હવે બઈ
 સમજવી કે આપણે નવી રીતે લાવવી પડશે એમ સમજવું ?

એવા તો એના કંઠમાં કુદરતી સહિત બરી હતી વાર્તા ઠહેતી વખતે રસને અનુરૂપ કંઠ અને મુમુક્ષુ એ એને સદંજ હતાં એટલા સદંજ કે એક મિનિટમાં એના ચહેરાએ અનેક ચહેરા દોર્યા હોય. એની બરપટ લીઆઈ જામનગરી ઝડુભટ્ટ જેવી પામડી, પાસાળધી લાંબી નાચનુ આગળ કસ આવે એવું અગમ્ય ને સોનેરી િનાગનો દુપટો એને એક પ્રકારનું ગૌરવ આપતા યાત્રિએ એ સાગરવત પ્લાઝમ થતા એના કંઠમાં કાઈ તાલીમ પામેલા ગમની મોહિની ન હતી, પણ જેમ સ્વ બાઈ મેધાણીને કુદરતે છુટે હાથે બહિસ આપી હતી, તેમ જીવરાજ જેથી ઉપર કુદરત વગમી હતી એ વાત સર કરે, પછી માણસનો બાગ નહિ કે આખનું મુઠકું પણ મારી સહે મહાભારતની એની વાતની માંડણી—‘વૈશંપાયન એણી પેર મોલ્યા, તું સાંભળ જનમેજય ગયે ’ એ માંડણીના પ્રવળ સૂરોના બચકાગ ગાજ આટલા વર્ગે પણ સભળાય છે

જીવગજ જેથીની ઉનાળાની આ કથાએ મને તો એક પ્રકારની મોહિની લગાડી હતી પેની રૂપેશ્વ નહીની સોહવાર્તા મે લખી છે એમાં મુસાફરને પ્રશ્ન થાય છે કે ઋતુમાં ઋતુ, કંઈ ઋતુ સૌથી સારી ? એવો પ્રશ્ન જો કાંઈ એ વખતે મને કરત તો મારો જવાબ એક જ હોત. જીવગજ જેથીની ધર્મવાર્તાવાળી ગીધમનઝડુ આ જીવરાજ જેથી મહાભારત રામાયણની કથાવાર્તા ઉપરાંત, ક્યારેક રાને ગતે દરબારમુદમાં ‘જેમ મળ્યા હાથીની વાત’ ‘શામળિયા સોડની વાત’ ‘જગદેવ પગમાગની વાત’ બોજપ્રજ ધની વાત’ અને શામળ કવિની જમીસ પૂતળીની વાત પણ

માંડતા. એ ખચર મને પડી ત્યારે તો હિનાળાની ઝાતુ એ મારે માટે અત્યંત હિલોગી સમય થઈ ગયો.

દરગારમદમાં તમે આવતા જતા હો, તો તમને ઠાઈ ટપારે નાંદ. ને તમે રાને પણ મુખેથી વાત સંભળવા બેસી રહો, એટલા માટે હિનાળાની એક વખતની નિશાળ થાય, એટલે બપોરના એકથી માંડીને રાતના દસ સુધીનું મારું સમયપત્રક તૈયાર થઈ જાય ! બપોરના એક પણ ન વાગે ત્યાં જ દરગારમદમાં પહોંચી જવાનું. જઈને તમામેતમામ ઘોડા જોવાના. એક 'ટાપિંડો' નામે જાંચો કદાવર ઘોડો હતો. એની પાસેથી તો હું ખસું જ નહિ. એની ડોક, એની આંખ, એની કેશવાળા, એની છટા જોવા જ કરું. ઘોડા જાંચા પછી તમામેતમામ પક્ષીઓ જોવા માંડું. એમાં ફૂકડાં હોય, બતક હોય, તેતર ફોય, રામતેતર હોય. બધાં જોવાં. એટલામાં જણ સાક્ષત્રણ થાય ને છુર-રામ જોશીની પ્રધાન સુરાવલિ કાને પડે કે તરત ત્યાં હાજર થઈ જઈ ! એ વાર્તાઓએ મારામાં મુપ્ત પડેલો વાર્તાશિલ્પ જગાડ્યો એમ કહું તો ખોટું નથી.

છવરાજ જોશીનો એક હાકરો હતો, રતિલાલ એનું નામ. પછું કરીને એનું અક્ષયમૃત્યુ થયું છે. પણ એ રતિલાલને નાટકનો શોખ હતો. અમે ગુજરાતી નિયાળમાં પ્રાણથી નાટક લખવતા ત્યારે રતિલાલ રાજપાઠમાં હોય તો હું પ્રધાન બનતો. ને હું રાજપાઠમાં હોઈ તો રતિલાલ પ્રધાન થતો. અમે પછું કરીને રાંબેમાગનું નાટક લખ્યું હતું અને સાધનને અભાવે તાલુકામાસ્તરનો ખાટલો મરવે-મદ મિરનાર બન્યો હતો ! પ્રેક્ષક વર્ગમાં તાલુકામાસ્તરનાં

વહુ દતાં, પાંચ છ આંસરદંડ દતા, નિશાળિયા ને નીચે
દરવાજો બેઠેલો સિપાઈ હતો !

આ પ્રમાણે જ્યારે હું નિશાળે જવા માંડ્યો ને
જોશી હવરાજની કથાવાર્તાઓમાં રસ લેવા માંડ્યો ત્યારે
એક અત્યંત મહત્વનો ખનાવ જન્યો.

રામજીભાઈ વડોદરાથી છ મહિના પછી પાછા આવી
ગયા હતા. ત્યાં તેમણે ડ્રેઈંગલસમાં છ મહિનાની તાલીમ
લીધેલી. આંહોં આવ્યા ત્યારે ગોમટાના માસ્તર નવલરામે
માગ પિતાને કહ્યું કે આને રાજકોટ ટ્રેનીંગ કોલેજની
પ્રવેશક પરીક્ષા અપાવો તો સારું.

પછી તો રામજીભાઈએ પ્રવેશકની પરીક્ષાની તૈયારી
માંઠી. એ વખતે હંટરમેઈલ ટ્રેનીંગ કોલેજનો સિતારો
અહતો હતો. પ્રવેશક પરીક્ષા દેવા માટે કાઠિયાવાડમાંથી
કોઈરાઓ ત્યાં આવતા. અને એનું મહત્તર જાણે કે નાની
સરખી મેટ્રિકની પરીક્ષા જેવું જની ગણ્યું હતું અંગ્રેજી
સિવાય વિષયો પણ મેટ્રિક જેવા જ હતા.

રામજીભાઈને પ્રવેશકમાં તૈયાર કરવા માટે નવલરામ
માસ્તર અવારનવાર ગોમટાથી અમારે ત્યાં આવતા જતા
થયા. વીરપુરથી ગોમટા દોઢ ગાઉ. ત્યાં એ માસ્તર હતા.
દર શનિવારે એ આવે, રવિવાર આજો દિવસ રહે, એક
અઠવાડિયા જેટલો અભ્યાસક્રમ તપાસે ને આપે ને એવી
તાલીમ દ્વારા પ્રવેશકની તૈયારી કરાવે.

પણ આ નવલરામ માસ્તરનો આત્મા સાહિત્યકારનો
હતો એ લખતા પણ ખરા. એમણે વાતાવરણમાં એક
નવી અમક આપી. એ વખતે 'ગુજરાતી' પેપર સ્વ.

વ્યાસ, વાકમીદિ શામળ અને લોકવાર્તાઓની દોસ્તી. ૬૩

પણ ગમજીભાઈ રાજકોટ જતા આવતા થયા, એટલે હવે ધરમાં વિદ્યાનો પ્રવેશ થયો અને બાળવામાં સૌને રસ પડવા માંડ્યો.

તે સમયે કાઠિયાવાડમાં ધર્મની બે છાંયણી પડી હતી. એક તરફ આર્યસમાજ હતો. બીજી તરફ સનાતન ધર્મ હતો. આર્યસમાજનો અભેદ કિલ્લો વીરપૂરમાં. સનાતન ધર્મનો જ્વળ રાજકોટમાંથી ફરકતો. ને દ્વારકાના તે વખતના શંકરાચાર્ય માધવતીચંદ્રસ્વામી એ એના પ્રભુતા હતા. આને પ્રતાપે વીરપૂરમાં અવારનવાર વિદ્યાનો, સાધુઓ, શાસ્ત્રીઓ આવતા જતા. તે સમયના ને સ્થળના પ્રમાણમાં ધણી મહાન ગણાય એવી સભાઓ ભરાતી. આર્યસમાજ મંદિરમાં બાંધેલો થતો—અને સમગ્રય કે ન સમગ્રય પણ એક જાતની ધાર્મિક રસની પરંપરા જીવી થતી હતી.

એ વખતના આર્યસમાજ વક્તાઓમાં મુખ્યત્વે સ્વામી આત્માનંદ, શંકરાનંદ, નિત્યાનંદ, ગણદેવીના શાસ્ત્રી મણિશંકર અને એક કોઈક પગલ તરફના આર્યમુનિ હતા. સામે પક્ષે પડિત બીમસેન હતા. હાથીભાઈ શાસ્ત્રી પણ ખરા. પડિત બીમસેન ઈંટાવાના રહીશ હતા અને ધૂરંધર વિદ્યાન અને બયંકર ન્યાયશાસ્ત્રી ગણાતા. એમની સામે ટકવું એ લોકાના અથા આવવા જેવું હતું.

આ વાતાવરણ કેવું હિંમત અને સ્વતંત્ર હતું એનો કાંઈક ખ્યાલ એ વખતના લોકકંઠમાં જિતરી આવેલા એક બે દાખલા દલીલોથી સ્પષ્ટ થશે. મારા પિતાને આ વાતનો રસ લાગ્યો હતો. પોતે પહેલેથી જ સ્વતંત્ર સંકલિતવાળા અને મોટા અમરનધીની પણ દગ્ગર કરે તેવા ન હતા.

એમનો તત્ત્વજ્ઞાની પરિપક્વ સિદ્ધાંત તો એ હતો કે ઈશ્વર હોવા, વિષે જોટલાં કારણો છે એટલાં જ ન હોવાનાં પણ કારણો છે. પરંતુ ઈશ્વરનું અસ્તિ-નાસ્તિ શાસ્ત્રાધારે નહિ, પણ અક્રિાને આધારે રહ્યું છે. અને વ્યક્તિના જીવનમાં જોટલું સ્થાન મૂર્તિપૂજનને છે તેટલું જ અમૂર્તની પૂજનને પણ છે.

એમણે પોતાના સિદ્ધાંતના મમથન માટે અને પોતાના સ્વતંત્ર ખવાસની સક્તિના વિલાસ માટે એક વિદ્વાન સનાતની સંન્યાસી ગણેશાનંદનો ખુલ્લી રીતે સત્કાર કર્યો.

એ જમાનામાં આ ઘણું મોટું સાહસ હતું. વીરપુર આપું, આર્થસમાજ હોય કે ન હોય, પણ ઠાકોર સુરાજ બહુ જ મજબૂત મનોમળથી આર્થસમાજ હતા. એટલે એમની સામે આવા સંન્યાસીને આશ્રય આપવો એ સાહસ જેવું હતું.

પણ વીરપુરમાં એક ભગત યર્ષ બધા છે. જહા ભગત. 'હા જહા ને હા અહા' એવી એની નામના છે. એના નામનું અગ્રણેય ચાલે છે. ભગત, સિખારી, સાધુ, સંત, ગરીબ, અર્ધંગ, કુટીર તમામને કોઈ પણ જાતના શેદલાવ વિના ત્યાંથી એક દંકનું અનાજ મળતું. આ જહા ભગતની ગાદી ઉપર એ વખતે દરિદ્રભગત હતા. અત્યંત વિનયી અને કુચળ પુરુષ હતા. એમને તે વખતના જોતપુર દરબાર મુળુવાળા સાથે મેત્રી હતી. મુળુવાળા દરબાર વારંવાર ત્યાં જગ્યામાં આવતા. એ યુસ્ત સનાતની હતા. ભગતરાજ તો સનાતની હોય જ. ગણેશાનંદને આશ્રય આપવવામાં મારા પિતાએ આ જાનેનો ઉપયોગ કર્યો.

સ્વભાવમાં સ્વતંત્રતાનો અતિશય પ્રેમ ન હોત, વાણીમાં થોડીક મૃદુતા હોત અને પોતાના વિચાર પ્રમાણે જ ચાલવાની વૃત્તિમાં જરાક છૂટછાટ મૂકવાની રાજદારી કુનેહ હોત, તો એમનું સ્થાન કોઈ પણ ગજદરબારને આગળે પ્રથમ હરોલમાં હોત પણ કોઈની સેવા કયવી જ નહિ અને સંવા કરવી તો એ માણસને પોતે જ દોરે, એ સૂત્ર એમના જીવનશૈલ્યમાં અચળ હતું એટલે એમણે શકિત છતાં રાજદરબારમાં કોઈ દિવસ સ્થાન મેળવ્યું નહિ આ ગણેશાનંદનો પરિચય એ પણ એક રીતે ઠાકોર સુરાજીનું મન દુખાય એવો જ પરિચય હતો.

ગણેશાનંદ વિદ્વાન તો હતા. પણ જ્યસિંહ સિદ્ધરાજની પાસે આવેતા દેવમોષની પેઠે, અત્યંત સ્વાભિમાની અને સ્વતંત્ર મિગજના હતા કહેવાતું કે જાવનમગમાં એ પ્રભાશક પદ્મણીને ત્યાં રહેતા. ત્યાં કોઈક વાતમાં મતભેદ થયો કે પછી કોઈકે કોઈકે કહ્યું—યુ જન્યુ એ આજે બરાબર યાદ નથી—પણ ગમે તે કારણે, પદ્મણી સાહેબ સાથે એને વાકું પકડ્યું ગણેશાનંદ પાસે એક ધોકો ગમતા. સ્વભાવે ઉમ્ર હતા અને સંન્યાસી એટલે કોઈની પણ દરકાર ન રાખવામાં ગૌરવ સમજતા એમણે તો ધોકો ઉપાડ્યો પદ્મણી સાહેબને મારવા દોક્યા ! પદ્મણી સાહેબ સમય વરતી પાણીની ઝોરડીમાં પેસી ગયા પોતાનો ક્રોધજિતપો ત્યારે ગણેશાનંદને લાગ્યું કે પોતે લીધેલું પગલું અન્યાયી હતું મનસ્વી માનસની રીત પ્રમાણે જે લણે એમને લાગ્યું કે પોતે ખોટું કર્યું ■ તે જ ક્ષણે પોતાનું કમડળ લઈને એ ચાલી નીકળ્યા ! આ ગણેશાનંદ !

ગણેશાનદે ગીતાની કથા શરૂ કરી હતી. ઠાકોર સુરાજ પેજ એ કથામાં આવતાં. પણ પાછળથી ગણેશાનદે સીની સાથે લડીને રાજકોટનાં સર્નાતની મેંડળેને આંધારે યાઆપમાં રસ લેવા માંડ્યા હતા.

દિંદુ સંસ્કૃતિએ મુર્ખપંચિવર્તન પ્રમાણે ન ફરવામાં જે સદન કર્યું છે એનું પરિણામ જાણે તો હવે સ્પષ્ટ રીતે જોવા મળે છે. જેવી રીતે, ધીમે ધીમે દમેશા જે નમતું જોખવાનો મામો ચદણું કરવા બેતાં, આંપણું રાજદારી પક્ષોએ ન નીકળી શકાય એવી જગમાં પ્રવેશ કર્યો, તેમ કોઈ પણ વાતમાં પરિવર્તન ન સ્વીકારીને, દિંદુધર્મે નંજગાઈની અધ્યખૂટ ખીણનો રસનો લીધો છે. તે વખતના અનેક સંન્યાસીઓના ઘખલા આ વાતની પ્રતીતિ કરાવી આપે તેવા છે. એક બીજું ઉદાહરણ ચાલે આંવ છે. વીરપુરમાં એક સંન્યાસીનંદ નામે સંન્યાસી આવેલા. એ પણ વિદ્વાન ને નેજસ્તી પુરુષ હતા. માર્ગ પિતાએ એની મેત્રી સધેલી. અને હરિશ્ચતના આશ્રયે એમનો સત્કાર કરાવીને એમને વીરપુરમાં રાખેલા. સંન્યાસીનંદ શ્રેતરંજની રમતના કોખીન હતા. જમત મદારાજ અને હરંમાર મથુવાળા પણ એ રમતના કોખીન હતા. એટલે મેત્રી જામી મઈ.

એક વખત એવું બન્યું કે શ્રેતરંજ રમતાં રમતાં કોઈ ચંતુવેંદી 'સોંક વિષે' અસ્રમાતી ચર્ચો મઈ. હરિ-જમત ભણવાંતા થોડું, પણ બદ્ધચુત જેવા બની મવા હતા. એમણે એનો અર્થ અમુક રીતે ઘટાવ્યો. સંન્યાસીનંદ પાઠભેદે એ જ અર્થ બીજું રીતે ઘટાવ્યો. એમાંથી મળેલ

થયો. પુસ્તકનો આધાર લેતાં ભગત મદારાજનો અર્થ સાચો નીકળ્યો ! 'યર્ધ રહ્યું'. સચ્ચિદાનંદ બીજો દિવસથી અદેશ્ય થઈ ગયા તે આજનો દી ને કાલની ઘડી ! પ્રખર વિદ્વાતામાં ગ્રહેષા વિચિત્ર વ્યક્તિત્વનો આ જોવો તેવો દાખલો નથી ! આપણા ત્રિનિષાતમાં આ વસ્તુ પાયામાં હોય તેમ નથી લાગતું ! એનાં તમામ અંગો સહિત દિ'દુધમ' સકટમાં છે, એટલે કોઈ મદાન સંગઠનની જરૂર છે, અંધાર રીતે એ ધર્મ નમતું જોખ્યે જ ગયો છે, એના બળની પરીક્ષા 'યર્ધ રહી છે—આવો' કોઈ જ અતિદાસિક પ્રયાસ, ઉદ્દેશો સો વર્ષમાં, કાઠિયાવાડમાં તો એક દયાનંદ સરસ્વતી સિવાય બીજા કોઈને આવ્યો જ નહિ એ એક ખરેખર આશ્ચર્યકારક બીના છે. આપણો ધાર્મિક વ્યવહાર નેવરંચનાને માર્ગે વળી શક્યો નહિ—એ જોવો તેવો અકસોસનો વિષય નથી.

“વીરપુરમાં જામેલા આ ધાર્મિક વાતાવરણે એક રીતે જીવનને નહું ‘‘બળ આપ્યું’ હતું. પ્રથમથી જ અમારું કુટુંબ કાર્ષિક પ્રયાસો કરવાની બાબતમાં વિચિત્ર ગણાતું. સામે પૂરે જવાની જાણે કે એના લોહીમાં રાસાયનિક સિદ્ધિ હોય તેમ હરકોઈ બાબતમાં એ સામે પૂરે જ વિચરતું. ગણેશાનંદનો તો એક દાખલો છે જ. પણ એવો જ એક બીજો કૌટુંબિક દાખલો આજ મને યાદ આવે છે.

અમારા કાંકા વૈષ્ણવ દેવકૃષ્ણ અત્યંત વિચિત્ર લાગે એવો, પણ પરિવર્તનશીલ વિચારોના સંગમસ્થાન જેવા હતા. કાર્ષ પશુ વસ્તુને પ્રચલિત વ્યવહાર પ્રમાણે ને કરવામાં એમને એક પ્રકારનો જ્ઞાનંદ મળતો. એમાં જો

એ કાર્યપ્રણલિતને મારા પિતાનું અનુમોદન મળતું. તો
તો પછી એ વસ્તુ વળતેપ થઈ રહેતી. આજે તો હારમા-
રપદ લાગે એવી એક વસ્તુ એમને હાથે એ વખતે થઈ હતી.
એમાં પણ આ પ્રણલિતકાંતનો ખ્યાલ જ મંગવાન હતો.
એમનાં ચિરંજીવી શામજીભાઈનું સમપણ આસપાસ કોઈ
મામમાં કરેલું. આ સમપણ તો એ જમાના પ્રમાણે મા-
ળાપોની વચનસિદ્ધિ મારેનું સમપણ હતું. એમાં બધું
લાગેલું કે આ વચન હવે સામાન્યના પાળશે નહિ.

એટલે એક દુઝા રસ્તો દેવકૃષ્ણ કાકાએ લીધો.
એમણે કોઈ બહાને કન્યાને તેકરીને માંડવોખાંડવો નાખવાને
બદલે ધૂળના દમલા કરીને એનો વિવાહ કરાવી નાખ્યો.
તમામેતમામ ક્રિયાઓને વિશ્વાંશ્લિ આપીને, કેવળ દોડ એ
વેશમાં પતાવેલો. આ વિવાહ એ એ જમાનાની વિચિત્રતા
વિચિત્ર રીતોમાં પણ અનેખી વિચિત્રતા લાખવી રહ્યો.
સામી પાટીમાં જ કોઈ હશે એમને આ ખમર
પડી એટલે એમણે માડી ફાળદારી.

આ ફાળદારીના સમન્સને, વેઘરાજ, વીરપુર અને
જેતપુર, વગેરે આઠાદેસ કરાવે. વીરપુરથી એમણે જેતપુર
અધવારું કર્યું હતું. એટલે હેવટે ચાકીને સમન્સ દેવવા-
વાળાઓએ પોતાની રીતે પોતાનો માર્ગ શોધી કાઢ્યો.
એક વખત જેતપુરથી આ કન્યાને લઈને અંબા-
સંકરભાઈ વીરપુર આવી રહ્યા હતા. રસ્તામાં બાઈનાં સર્મા-
વહાલાઓએ માર્ગ-રોક્યો ને એને પાછી લેવાડી મવા.
આરી તદ્દન વિચિત્ર અને અબ્યવહારુ પથે વળેલી જોશી-
કુટુંબની ઈસીએ, થણું કરીને વર્ષો સુધી, ચાલિના કઠોપ-

વેંપાસ, વાદમીકિ શામળ અને લોકવાર્તાઓની ડોસ્તી ૬૬

કંઠમાં, આ પૌરાણિક વરતુનો રસાસ્વાદ અવન્ત રાખ્યા કર્યો ! અને વિધિનિર્માણની અજમ જેવી ધટ્ટના કોય તેમ, ત્યાર પછી જેટલા વિવાહ થયા તે દરેકેદરેકની પાછળ એક એક વાર્તા હજી સુધી તો રચાતી રહી છે !

રામજીભાઈ, પછી અંગાશંકરભાઈ, ને શામજીભાઈ એ સૌ રાજકોટમાં ટ્રેનિંગ કોલેજમાં લખલ થઈ ગયા. એટલે હું પણ મોરો અભ્યાસ આગળ વધારી રહ્યો. એ વખતે ગુજરાતી સાત નહિ, પણ આઠ હતી. આઠમી ચોપડીમાં ખલું કરીને નર્મગદ્ય ચાલતું કે પછી બાલમિત્ર ચાલતું. હું આઠમીમાં આવ્યો ત્યારે વીરપુરની સ્કૂલમાં ત્રણ રૂપિયાના માસ્તરની એક નવી જગ્યા નીકળી હતી. આ જગ્યાને માટે બે ઉમેદવાર હતાઃ એક છોટાલાલ રેવાશંકર અને બીજો હું. તે વખતે તાલુકા સ્કૂલમાં પ્રેમજી દલ્લુ હેડમાસ્તર હતા.

આ પ્રેમજી દલ્લુ મહામહેનતે પહેલું વર્ષ પાસ થઈ શક્યા હતા. એ અને એમની વડુ બે જ બચ્ચાં હતાં. પોતે હમેશાં ગલદા થતા જતા હતા. વડુ હમેશાં વધારે જુવાન થતાં જતાં હતાં. એ જાતનાં ઝાલાવાડી બાલકો હતા. સોડીનો મહિમા એમના જેટલો બીજા કોઈને સમજાશે ન હતો. અને સોડીની બિલકુલ બિનઅસરકારકતા એમના જેટલી બીજા કોઈએ સિદ્ધ કરી ન હતી. એમનો વિચાર છોટાલાલને પાસે કરવાનો અને મને નપાસ કરવાનો હતો. પ્રેમજી દલ્લુની પહેલાં કરસનજી બાવાભાઈ નામે માસ્તર હતા. એમની સાથે 'રામજીભાઈ'ને તકરાર થયેલી. એટલે પ્રેમજી દલ્લુ હું પાસ થાઉં એમ કોઈ રીતે ઇચ્છતા નહિ.

તે વખતે કેળવણીખાતામાં એન્જીનેયરશનલ ઓફિસર તરીકે ધીરજરામ ત્રિશનાથ બાસ હતા. એ બસલ સુરતી દબના ગોખીન અને બાદશાહી કાઠ્યા રહેનાગ માણસ હતા. ઉનાળામાં સાહેબ પરીક્ષા લેવા આવે, ત્યારે માનકેશ્વરના મંદિરમાં એમના ઉતારાની આરે તરફ વાળાની દફીઓ બંધાતી. બપોરે તરબૂચ મુઘરતાં, દુધિયા બામ તૈવાર થતી. કાઠ અવાજ કરી ન બેસે માંટે હેઠમાસ્તર ને આસિસ્ટન્ટો આરે તરફ પહેરા કરતા. અને લગભગ પાંચ સાકાપાંચે સાહેબ જગીને એક અરધી કલાક પરીક્ષા લેતા. પરીક્ષા તથા દિવસ ચાલતી. સાહેબના એક અવાજ આવતી કેક છોકરાઓનાં હાજી મમડી જતાં ! ધીરજરામ ત્રિશનાથ કઠપી પુરુષ હતા અને દેશી રાજ્યમાં પોતાના હોદ્દાને અનુરૂપ ગૌરવથી રહેતા ! સાધારણ રીતે દેશી રાજ્યોને કેળવણીખાતા જેવું નકામું ખાતું એકે સામણું નહિ, ધણી જુના વખતની એક સાંભળેલી વાત છે કે એક વખત રાજકોટમાં દરબાર બગાયો ત્યારે, દરેકદરેક ગમને બાગે, એક એક ઓફિસરની સહબેઠકનો કાર્યક્રમ ધક્કાચો હતો. બોમ ભેગે તે વખતના નવાજ સાહેબની સાથે કેળવણી અધિકારીની બેઠક આવી ! કેળવણી ખાતાના અધિકારી તરીકે તે વખતે ગોપાળજી મુરબાઈ નવાજ સાહેબને પહેલાં તો ખબર પડી નહિ કે એમની સાથે કાની બેઠક છે. એમણે તો એન્જીનીના કાઈ હોદ્દાને પારેલા. એમ કરતાં પૂછા હઈ. 'એન્જીનેયરશનલ ટ્રિપાર્ટમેન્ટ' ને એવા એવા સંજોગમાં તો કાઈ નવાજ સાહેબ સમજ્યા નહિ ! છેવટે એમના દરબારીઓએ સમજાવ્યું

પાડી કે આ તો 'લઠકેડી તાલીમ'ના સાહેબ છે, ત્યારે નવાખ સાહેબ સમજ્યા: 'હા, હા, વો ઘેટાંસાહબ !' નિશાળનાં ડોકરો એટલે ઘેટાં અને આ એના સાહેબ !

પણ ધીરજરામભાઈ પોતાના ગૌરવને બરાબર જાળવી રાખનાર હતા. હાથના ઉદ્ધાર હતા, અને પોતાની માનહાનિ ન થાય એવી રીતે રહેતા.

આ ધીરજરામભાઈ પરીક્ષા લેવા વીરપુરમાં આવે ત્યારે અમારી આંકરામાં આંકરી કસોટી થવાની !

પણ સદ્ભાગ્યે આ સાહેબને એક ટેવ હતી. ધણું કરીને જમિતમાં એ યુક્તીકનું એકતાલીસમું 'યાઅરમ' પૂછતા.

વર્ષો થયાં એમાં ફેર પડ્યો ન હતો એમ સૌ કહેતા. દવે ફેર પડવાનો સંભવ ન હતો. વિદ્યાર્થી પરપરાએ એ વસ્તુ સિદ્ધ જેવી કરી મૂકી હતી અમારે ફાઈ પણ ભોગે એકતાલીસમું કાકકાટ કરવાનું હતું ! એકતાલીસમું જિહવાએ હોપ તો બાણુતમાં અરધો વિજય થઈ ચૂક્યો !

ખીનું બધું ડોકીને અમે તો એકતાલીસમાને ગોખી માધું. એવું ગોખું કે એમાં એક અક્ષર આમ કે તેમ જૂઠ નીકળે તો જૂલ કાઢનારના જ ભોગ !

ધીરજરામભાઈ પાસે પરીક્ષા સરૂ થઈ. એક પછી એક વિષય લેવાતા ગયા. કોટાબાલ એક વિષયમાં બીડી મળેા. હું હજી સુધી અણુનમ હતો. વીરપુરના મોનીટર-સિદ્ધકનું પદ મારા લઘાટમાં નિશ્ચિત લાગતું હતું

એ વખતે એક ચમત્કાર જન્યો.

ધીરજરામભાઈ જુમિતિનાં પત્તા ફેરવતા હતા. અધીરી અપપી એકતાલીસમું કરી નાખવાના ઉત્સાહમાં હું સામે

ઊભો હતો. પાસે ટેબલ ઉપર પાટી મૂકી હતી. પેન ઉપર આંગળાઓ રમી રહી હતી.

‘એ આખું ! એકતાલીસમું !’ એવી અમર આદ્યાના સ્વરથી વાતાવરણ ખુશ્નુમા હતું. ધીરજરામ-ભાઈની નજર જરાજર એકતાલીસમા ‘થીઅરમ’ ઉપર હતી. તેમણે ચોપડીમાંથી જરાક નજર બહાર જેવી કરી, ચશ્માના ખૂણામાંથી મારી તરફ દૃષ્ટિ કરી. અધીરી પેને પાટી ઉપર જરાક પ્રાડેલી રેખા ઉપર સહેજ એમની નજર ફરી ગઈ. અને ઠાણે ઠાણે કેમ જે શક્ય ન હતું તે બન્યું. તેમણે ધીમી મીઠાસથી કહ્યું : ‘હોકરા ! ઓગણ-ચાલીસમું કર તો !’

આ સંગીતતાજ મારા તો રામ રમી ગયા ! નીચે ખમ હોંટથી પૃથ્વી સરી રહી હતી. અને પૃથ્વી નીચે પાતાળ ઉબકતું હતું !

એક સહેજ ઊતાવળથી આખી આંકમી ચોપડી રફ થતી હતી. વરસ બમકતું હતું. માસિક ત્રણ રૂપિયાની મહાન નોકરી જતી હતી. પાસ થયો છું એમ ધેર પહોંચીને ખુશખુશાલ સમાચાર આપવાની ઉત્સવક્રિયા ટળી જતી હતી. પણ ઠાઈ દિવસ નહિ ને આજે આ ધીરજરામભાઈને પણ શું સંજયું હતું ?

‘એકતાલીસમું નહિ સાહેબ ?’ એમ પૂછવાનું મન થઈ આવ્યું. પણ પ્રેમજી દંડલુ ત્યાં શકરાગાજ જેવી નજરે ઊભા હતા. તે આ વાત કમી ગયા. હોટાલાલ તો નપાસ હતો, ને આ પણ નપાસ થાય તો યછી પસંદગીનો સવાલ એમના વિવેક ઉપર હોવાય. તેમણે ઉત્તર આપ્યો.

‘ આવડે છે ! ’

પણ આવડતું શાનું હોય ? બહાદુરીમાં પીછેહઠ કર્યા વિના ખીજે કોઈ માર્ગ જ ન હતો. મેં સાહેબને સલામ કરી, ડોકું ધૂણાવ્યું. રસ્તો માપ્યો. સાહેબે આપું ખાનું બરાઈ જાય તેવડી મોટી ચોકડી મૂકી ! હવે શું થાય ? એમજ દંડુએ તો પોતાની વિશેષબુદ્ધિ વાપરી છાંટાલાલને મોનીટરે નીમ્યો. હું રખડી પડ્યો. એ વખતે એક નવીન વસ્તુ મારા માર્ગમાં આવી. ગમદામાઈ રાજકોટથી ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ લાગ પહેસો લામ્યા હતા. ખાખા-ખાખા કરતા એ ચોપડી મારે હાથ ચડી ગઈ ! ચર્ચ રજુ. નાપાસ થયાની નિરાશા અદૃશ્ય ચર્ચ મર્ચ. તથા રૂપિયાનું મોનીટરપદ ખોવાનો શોક પણ જુથાર્થ ગયો મને તો જાણે કોઈ અમુક્ષખ ખજાનો મળ્યો હોય તેમ રાત ને દિવસ જોયા વિના હું તો એમાં તસ્લીન ચર્ચ ગયો !

સમજું ન સમજું પણ વહાણમાંથી ઊતરેલો નવીનચંદ્ર કોણ હતો ને શી વાત હતી એ જાણવાની જિજ્ઞાસામાં આમળ વાંચતો જ ગયો ! એ વખતે એમાંથી શું સમજ્યો હમણ ? કંઈ નહિ. પણ એ વખતના જેવી છાપ ત્યાર પછીના કોઈ પણ વાચન વખતે નહિ પડી હોય એટલું તો લાગે જ છે ! શિશુ અવસ્થાને કેળવણી, નેઈએ તેટલી સારવાર આપે, તો એમાંથી પણ પ્રગતીય ગુણોનો વિકાસ શક્ય છે. પણ હજી કેળવણી એ આપણે માટે તો ઘુમરાનો, નોકરીઓનો અને પરીક્ષા-ઓનો ત્રિવિધ સંજમ જ રહ્યો છે !

[૭] ભૂવાને કંકુ કાઢતા દણુ છું ને સુડેલને રાસડા
લેતા જોઉં છું ।।

સુરસ્વતીચંદ્ર ભાગ પહેલામાં એક પ્રસંગ આવે
છે. ચક્રલીના માળાનો. એક લક્ષ્મીનંદન પાસે ચંદ્રમાન્ત
એ પ્રસંગ વર્ણવે છે. સુરસ્વતીચંદ્ર વાંચતાં વાંચતાં જ્યારે
એ પ્રસંગ આવ્યો, ત્યારે તે એપડી હાથમાંથી ઊઠે મુકાવ
નદિ ને આંખમાંથી વહી રહેલાં આંસુ આડે એક અક્ષર
વંચાય પણ નહિ. ફરતા ફરતા મા એ જોઈ ગયા. એમને
નવાઈ લાગી. ને ધરનાં સૌને પણ આશ્ચર્ય થયું । ઠોઠ
વાત ધરમાં જતી હોય ને છોકરું રહે એ સમજી શકાય.
પણ આવી કેવળ કાષ્ઠપત્રિક વસ્તુ ઉપર રહ્યું આવે એ
એમને સમજાયું નહિ ।

એ તણ દિવસ સુધી આ અસરમાંથી હું મુક્ત થઈ
શક્યો ન હતો એ જાણ પણ મને સ્પર્શરે છે. ખાવા-
પીવામાંથી ને રમતગમત તમામ વસ્તુમાંથી આનંદ જ
જાળે ઊડી ગયો. એવી જ એક ખીજ વાર્તા, તે વખતે
અંગ્રેજ નિસાળમાં ચાલતા, 'નાઈમિસ'માં, 'ન્દાના',
જગુની આવે છે. એ અત્યંત કરુણ વાર્તાએ, મારા
છવનમાં એવું તો એક ચિરસ્થાથી રથાન મેળવી લીધું હતું

કે ન પૂકો વાત. ત્યારપછી પણ વર્ષો સુધી, હું કોઈ દિવસ 'હાના બેગુ'ની વાતને પ્રવિત થયા વિના વાંચી શકતો નહિ ! કોઈ દેખી ન ગયે માટે જાને ખૂણે બેસીને એ વાંચતો. એમાં એવું દૃઢ લાગતું કે જાણે એ વાંચ્યા વિના ચાલતું જ નહિ ! એક તરફ તે સમયના આર્યસમાજ વક્તાઓ—આર્યભુનિ, અશ્વિરાંકર શાસ્ત્રી, શંકરાનંદ, આત્માનંદ—જેવાનાં તેજસ્વી બાપણો, 'આર્યસમાજ'માં વારંવાર થતાં, ત્યાં હું નવરોધૂપ હોવાથી આંટાફેરા મારતો, બીજી તરફ જે હાથ પકડું તે વાંચવામાં મરગૂલ રહેતો. પણ તે વખતનું વાચન કેટલું અભ્યવસ્થિત અને વિવિધતા ભર્યું રહ્યું હશે, એની કોઈક કાંખી તો આજ મારી પાસે સમવાયેલી તે વખતની એક નાની પુસ્તિકા આપી રહે છે.

એ નાની પુસ્તિકાનું નામ 'ગૂજરાતી ઇદ્રબળ' એવું છે. કોઈ જોશીબબાઈ મોતીબાઈએ પ્રાચીન પુસ્તકો ઉપરથી ઈ. સ. ૧૮૬૨ની સાલમાં એ ઇપાવેલ છે, એમાં તાત્કાલિક ચનાગ મહાન ફેગ્ફારની ચાવીઓ આપેલી છે. આ પ્રમાણે જાદૂઈ હાકડી કરતાં એકદમ સિદ્ધિ મળી જાય એ વાત મને તેને આકર્ષી શકે તેવી છે. તો મારા જવાને એ કિશોર સમયમાં આકર્ષી રહે એમાં તો શી નવાઈ ? એ ઇદ્રબળમાં કેવી કેવી વાનો હતા તે નવેના એ નમૂનાઓથી જણાશે :

જેરાજસભામાં માન પામવાનો જંત્ર :

૪૦	૫૦	૨	૭
૬	૩	૪૭	૪૮
૪૬	૪૪	૮	૧
૪	૫	૪૫	૪૭

આ મંત્રને કરતૂરી અને કપૂરના રસમાં લખી પાસે રાખે તો રાજસભામાં સારું માન પામે !

આ મંત્રને રાજસભામાં માન મેળવવા માટે મેં લખીને પાસે રાખ્યો હતો કે નહિ તે તો આજે સંભરણ નથી. હદાય કરતૂરીને અભાવે નહિ જ ગમી શક્યો હોય. આટલાના દૂધથી લખવાનું હોત તો વગી કરી નાખત ! પણ એક બીજો પ્રયોગ અવશ્ય કર્યો હતો. એ પ્રયોગ વીંછી ઉત્પન્ન કરવા માટેનો હતો.

મધેડાનું મૂત્ર પાંચ શેર, તથા બેંચનું છાશ, ખાજરીનો લોટ, ખજૂરીનાં છાશ ને પીળા મટાડી એ બધાંનિ એક ઠીંકરાના વાસણમાં ભર્યા અને લગ્ગાં વતી તે વાસણનું મોં બંધ કરી રાખી મૂકવું. પછી ત્રીજે દહાડે તે ઉપાક્રપાથી

સેંકડો વીંછી દેખાશે ।

ઉદ્ભવજાતી આપેસો ત્તા પ્રયોગ કરવાનું મને મન થયું. અમારા ધરના ઉત્તર તરફના પાછલા ભાગમાં ઘણું મોટું ફળી હતું. ત્યાં ફળીને છેડે એક ખાડો હતો અને તેમાં રામ બાવળ, બોરડી ને એવાં કાટાળા ઝાડવાળું નાનકડું ઝૂંડ હતું એ જગ્યા ઉપર પસંદગી કીતરી. આ પ્રયોગ માટે ઘણી ઘણી છાની તેષારોઓ કરી રાખી. વાસણ મેળવાયું. કાંઈ ને ખખર ન પડે તેમ એ મૂકવામાં આવ્યું. પળે પળે એની ચોટી રહેવા માંડી. ત્રીજો દિવસ થાય ને સેંકડો વીંછી એમાં દેખાય, એવા અન્દગ્રભક્ષિ આકર્ષણે મારી જાંધ પણ કીડી ગઈ ।

અંતે જેની રાહ ભેવાલી હતી તે ત્રીજો દિવસ આવી પહોંચ્યો. તે દિવસે હું સવારમાં વહેપો જ જાગી ગયો. કાંઈ ને ખખર ન પડે તેમ પ્રયોગસ્થળ તરફ ગયો. આતુરતાભર્યા પગલામાં ઠપ્પતું કંઈ જોવાની મહેત્તો હતી. દેવતાઓ જાણે પ્રગટ થવાના હોય એવી ઉતાવળી ધડક છાતીમાંથી આવી રહી હતી હજી મેંસૂજાણું ચાતું આવતું હતું. મેં ત્યાં પહોંચીને નજર ઠેરવી, બહુ જ ધીમેથી ગોઠણબર બેસીને મારી સમૃદ્ધિ જોળવા માંડી. પણ જોત તારોની આ શું ? સમૃદ્ધિ સમળી વેરશુદ્ધેગ્યુ થઈ ગઈ હતી ! માટલું ફૂટી મથુ હતું. ઉપર બધેલું લૂગડું, એ પણ, કાંઈક ઉપાડી ગયું હતું ।

કાંઈક બાણીજોઈને મારા આ મહાન પ્રયોગની રેવડી કરી નાખી હતી કાંઈક વાંકેખાને, મને મળી જનાર વિજ્ઞાનસિદ્ધિની ઈર્ષ્યા આવી હતી ।

સારું થાય પેલા લંઘા રજપૂતની છોકરી કેસરનું
કે એણે આ કામો કરનારનું મને ખાનગીમાં નામ
આપી દીધું !

અમારી પડખે રહેતી ખાંટની ડોશી સુમતના છોકરા
જનમલાનું એ કામ ! જનમો કાણુજણે કપારે એનાં
ફળામાંથી આ જોઈ ગયો હતો. જનમલાને આમાં કંઈ
મથ્થું નહિ ને મારો તો આ પ્રયોગ માર્યો મધો તે માર્યો
જ ગયો. એવું થયું હતું કે આ જનાવમાં કંઈ જૂના
પ્રસંગનો પડ્યો પડ્યો હતો. અમારો ફરાર બાવળો,
એવડા થઈ ને, અમારી ટોળકીમાંથી ખસી જઈને, જનમલાને
ત્યાં આશ્રિત તરીકે રહ્યો હતો એ વાત તો જૂની થઈ ગઈ.
પણ ત્યાર પછી જ્યારે અમારો ધોળિયા ફૂતરા સાથે આ
બાવળાને મુઠ્ઠા થતું ત્યારે કાણુજણે કેમ એ મુઠ્ઠામાંથી,
મુઠ્ઠા છતાં ધોળિયો લોહીમુદાણું ખોળે પણ વિજેતા બનીને
બહાર આવ્યો. આવા એક ખૂનખાર મુઠ્ઠામાં બાવળાએ
તો એની એક આંખ પણ મુમાત્રી હતી ! અને ત્યારથી
એ કાણુયો બની ગયો હતો. જનમલાની માન્યતા હતી કે
આ મુઠ્ઠામાં અમે જો પક્ષ લીધો ન હોત તો બાવળો વિજયી
થાત ! અમે તેમ, ત્યાર પછી એ અમારી ને એના ફળાની
કિલ્લુજંદી ઉપર હંરતાફરતાં કંઈ ને કંઈ લાટા રોપ્યાં
કરતો. મારો વિદ્યાનનો પ્રયોગ એ વેગની વસુલાતનો
ભોગ બની ગયો ! ત્યાર પછી મેં એક બીજો પ્રયોગ પણ
ઉપાકર્યો હતો. સિંદૂર, કંકુ ને ગોરાચન તે સેષળાને ખાડીને
તેનો ચાંદ્રો કપાળે કરવાથી જોનાર લોહો વચ થાય છે.
એ વાંચીને એનો ચાંદ્રો ક્યો. પણ આંદરમાંજ સોને

હેનાડે જોડા પાસે બેસવાનું મળતું એ મહાભાગ્યમાં એને લીધે કાંઈ ચમત્કારી ફેરફાર થયેલ દીકો નહિ કે ભગતની જગ્યામાં જ્યાં લોટ ભાગવા જતા, ત્યાં લક્ષ્મણ કોડારી એક દોથો લોટ આપતો, એણે પણ આ ચાંદવાથી વશ થઈને કાંઈ દોથાનો ખોત્રો કર્યો નહિ, એટલે પછી ધીમે ધીમે એ ચાંદલો જૂંસાઈ ગયો ને ભગવાન સંકરની વિમૂર્તિ પાછી વાપરવા માંડી !

પણ હવે આઠમી ચોપડીમાં પાસ થઈને શું કરવું એ 'મોટો પ્રશ્ન' થઈ પડ્યો. રામજીભાઈ ને અંબાશંકર-ભાઈ તો નોકરીએ ચડી ગયા હતા. એટલે મારે માટે ટ્રેનિંગ કોલેજના દાર ખુલ્લા હતા. ત્યાર પછી હું ઈ. સ. ૧૯૦૬માં આઠમીમાં પાસ થયો. જૂનિયરમાં ૩ માર્ક વૂટતા હતા, તે મળ્યાં. એટલે હવે નિયામમાં જગ્યા તો મળે, પણ પ્રેમજી દલ્હુ કાંઈ મને રાખે તેમ ન હોય. તે વખતે અંગ્રેજી ફૂલ ન હતી. વળા વીરપુરમાંથી હજી સુધી કાંઈએ અંગ્રેજીમાં જેલેલ વાળું ન હતું. એટલે એ મારું એ વખતે વીરપુરમાં અભણો હતો અને ભવંકરે મણાનો. જેતપુર જવાય તો અંગ્રેજી બણાવ. અથવા ગોઠલ જવાય તો અંગ્રેજી શીખાવ એ સિવાય બીજો કાંઈ રસ્તો ન હતો.

પણ જેતપુરમાં ક્યાં રહેવું ? એકલું શી રીતે રહેવું ? એટલે એ આંખો અંગ્રેજીનો પ્રશ્ન બિડી જતો હતો.

પણ મારા મનમાં અંગ્રેજી ભાષાની એક મોહક ચિનગારી પ્રગટી હતી. દરજાર મુરાજીના સુવરાજ હમ્મીર-સિંહજી રાજકોટ રાજકુમાર કોલેજમાં અંગ્રેજી બણીને આવ્યા હતા, કુમારશ્રી રામસિંહજી—જેને લોકો તો હમેશા

નવલુભા સાહેબને નામે જ ઓળખતા—એ પણ અંગ્રેજ ભણીને આવ્યા હતા.

આર્થસમાજ અને સનાતનધર્મ વચ્ચે રાજકોટ ખાતે એ સમયે જે વાગ્યુદ્ધો ચાલતા, એનો તો એક આખો રસિક ઇતિહાસ ખડો ચાંપ તેમ છે. એ વખતે જે જે પ્રત્યેની શાસ્ત્રચર્ચા માટે સામાપદ્યને આહવાન દેવાતું તેમાં 'હમ્મીરસિંહજી વર્મા' ની સહી આવતી. કેટલીક વખત સ્વામી શંકરાનંદ આત્માનંદ એમની પણ સહીઓ થતી. ક્યારેક વળી એક કારકુન વેસ્ટજી વર્માનું નામ પણ દેખાતું. આ હમ્મીરસિંહ વર્મા—એટલે તે સમયના યુવરાજ મોટાભાઈ સાહેબ, ને નવલુભા ખત્રેને બાપણે આપવાની પણ ટેવ હતી. માનકિશરના મંદિર પાસે સાતમઆક્રમને એળા બરાતો. ત્યારે ધણી વખત નવલુભા બાપણ આપતા. એવું એક બાપણ—Duty ઉપરનું મેં સાંભળેલું. એમાં વારંવાર જે અંગ્રેજ શબ્દ પ્રયોગો આવતા તે પરદેશી હિન્દુઓનું માધુર્ય મનમાં રમ્યા કરતું. અંગ્રેજ બાંધવાનાં આકર્ષણનું આ ખીજ હતું. એક અકસ્માત લેખે. આ નવલુભા સાહેબ વિશે સાંભળેલી એક આકર્ષક—એના સત્ય અસત્ય અંશેની જવાબદારી લીધા વિના નોંધપાત્ર છે.

પણ કરીને પાંખલા વખતમાં એ ચોક્કસ વખતને માટે જેતપુરમાં પોલીસઅધિકારીને ફરજી આવ્યા હતા. જેતપુર ગામની એ વખતે એક ખૂબી હતી કે ત્યાં ધણીયોરી દોષ મેળે નહિ. તે વખતે તો ત્યાં અદાર ભાંગીદાર દના. એક પાટીમાં ગુન્હો કરીને ચારે ચોરી વટાચી જવ ત્યાં એ ખીજ રિવાસતનો આદમી ખની જાય. આવી રિવાસની વ્યવસ્થાને

લીધે જેતપુરમાં કોઈ પ્રકારનું કંક સાસન કોઈ દિવસ ચાલતું નહિ. જે કોઈ આવે તે બાઈગાપા કરીને દિવસો કાઢી નાખે.

વળા જેતપુરની રૈયત પણુ પૈસે ટક ને વેપારે સુખી. બહારેય એમનું આગણું. પરદેસ જતું આવવું એ તો એમને મન રમત. સાહસિક પણુ પૂગ. જખ્ખરં વેપારીઓ. માયાના ફરેલા ને કોઈની તમલા ન રાખે એવા.

આવા જેતપુરમાં જેમ બ્યાપારની ઊણ રહેતી તેમ જુમારની અને જુમાઁ અંગેનાં સર્વ અલંકારોની પણુ ઊણ રહેતી.

એક સમયની વાત છે કે રામસિંહ પોલીસ મુખિ-ન્ટેન્ડેન્ટ તરીકે સાથે હતા અને તાલિયા નીકળ્યા હતા. સમણું શાંતિથી ચાલી રહ્યું હતું. એ વખતે તો કોઈ હિંદુ-મુસ્લિમ પ્રશ્ન ઊભો થયો ન હતો. બાબરદાર માણસો પણુ સાથે હતા. પણુ આવા ટોળામાં બને છે તેમ કાંઈક અકસ્માતી ગેરવ્યવસ્થા થઈ જાય તો એનો લાજ ઉઠાવનારા પણુ સાથે સાથે જ ચાલી રવાા હતા.

રામસિંહજીના કાન ઉપર એક સનસા આવી મઈ. બંરાબર મોટા દરબારમદ પાસેના ખાંચામાં જ્યાં, સોના-રૂપાના વેપારી પારેખોની દારખાંધ દુકાનો આવેલી છે ત્યાં, તોફાન સર કરવું, એવી હવાઈ વાતો રામસિંહજીને કાને અંધડાઈ.

પોલીસજી તો બિચારું કંટેલુંકે ચળું કરે ? અને જેતપુરમાં પોલીસજી હોય પણુ શું ? સામે તો માયાબારે માનવીએનો એક મહેરામણુ હતો.

પણ આ ગમસિંદણએ પાણી પીધેલું વીરપુરની આર્યસમાજની વાતનું એ પાણીમાં લોહ ધણ છે. એના લોહમાં દણ મધ્યકુળનો અસલ રજપૂતી વારસો થેડો હતો. એને મન જેતપુરનો પોલીસ સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ એ તો ઠીક હવે, પમારદાર નોકર, પણ વીરપુરનો રાજકુમાર એ મદામોનો વારસો હતો. અને એની હાજરીમાં આ અને તો તો થઈ રહ્યું નાં ? એણે એકે સળમાં શું કરવું એનો નિશ્ચય કરી લીધો. પોતે ત્વગથી આમળ થઈને બદોબસ્ત કરતા હોય તેમ આમળ ચાલ્યા, એમની અચૂક નિશાની બાંદક સાથે હતી. બેટમાં તલવાર હતી. માથા ઉપર કેસરી સાફો ફરફરી રહ્યો હતો.

પારખની કુકાનો શર થઈ ચોડીક કાંકરીઓ આકાશી પથે ઊડતી લાગી. વાણીમાં જગાક વધુ તીવ્રતા, જણાવા લાગી. રામસિંદણ એના જઈને તરન આમળ વધ્યા. એક જોડા આટલા ઉપર, સિંદ્રતિએ ચડી ગયા. એમની એક નિશાનીએ પોલીસદળ થંભી મૂક્યું. માણસો પણ જરાક ખમચાઈને સ્થિર થતાં જણાયા. રામસિંદણનો અવાજ આવ્યોઃ ‘જુઓ. બાઈ ! તમે અમારા બાઈઓ છો. આજનો તમારો આ તમામ કાર્યક્રમ વંચર દરેકને પાર પાડવો એ મારી ફજ્જ છે. પણ હું તમને એક વાત કહી દઉં છું. જો કાઈનું મન ફરશે તો પછી હું સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ પોલીસનો નથી. પછી તો હું રજપૂતનો બચ્ચો છું. ને વીરપુરનો રાજકુમાર છું. બમવાને ધામું દગે તે ચાશે. પણ તમારે તમારો કામો કરવો હશે તો મારા મૂકદા ઉપર એ કામો માત્રે હું ચાલી મરીશ ને તમાગમાંથી

પાંચ, પંદર પચીસ જેમની આવરદા ખૂંટી હશે એ પણ બેગા ઢળી પડશે! મારી પાસે ધાર્યાં નિશાન પાકનારી 'આ' છે. 'રામસિંહજીએ પોતાનું અચૂક શસ્ત્ર ગતાવધુ.

અર્ધ રહ્યું. આજ બરાબર તક નથી એવો ન સમજી શકાય તેવો મૌનબ્યવહાર ટોળામાં ફરી વળ્યો એ પળમાં તો એનો પકડો પકડ્યો; અને શાંતિના આદક તરીકેના ઉદ્ગારો સાથે જ સૌ આમળ વધ્યા! આ રાજકુમાર રામસિંહજી!!

એટલે વીરપુરના મે મારી આ વખતે જે વાતાવરણ પીધું, તેમાં અનેકરંગી વસ્તુઓ આવી મર્દ હતી.

એ વખતની પણ જેવી તેવી નેધિપોથીઓ આજે મારી પાસે પડી રહેલ છે. એમાં વહેલામાં વહેલી તારીખનો એક કાગળ છે. તે તા. ૧-૫-૧૯૦૭નો મોટીકુંડાવાવના મહેતાજી કાકાનજી જીવા પરમારનો છે. 'કાકાનજી જીવા પરમાર' એ દેશજી પરમારના પિતા, એ વખતે તે ત્યાં હેકમારતર હતા. મોટી કુંડાવાવમાં હું ત્રણ

૧ આ રામસિંહજીના એક પુત્ર નલમસિંહજીને મેં ઘોરો વખત જૂનાગઢમાં બાણબ્યા હતા. અમાળ મૃત્યુ પામ્યા ન હોત તો નલમસિંહજી આગળ ઉપર દીપે તેવા હતા. એવી જ રીતે વીરપુરના એક બીજા રાજકુમાર નેરાવરસિંહજી, જ્યારે જૂનાગઢમાં બાણબ્યા ત્યારે મોફેસર પેન્ડેનેના પુત્રોને બહુનિશાનબાણનું શિક્ષણ આપતા હતા. શસ્ત્રોનો શોખ એ પણ વીરપુરની એક વિશિષ્ટતા હતી. મેં ઘોરો વખત આ બહુશિક્ષણ નેરાવરસિંહજી પાસે લીધેલું. પણ પછી તો ગિરનારની રખડપટ્ટીમાં ને શુભાબ્સિંહ વાચવામાં પડી ગયા એટલે માર્ગ પ્રગતિ કરી નહિ!

રૂપિયાથી કે ચાર રૂપિયાથી આસિસ્ટન્ટ તરીકે રજો હતો. ત્યાં પછી રાજીનામું આપ્યું ને પાંડો વીરપુર આવ્યો. ત્યારે રાજીનામું મંજૂર થયાનો આ કાળ છે. એ ઉપરથી જણાય છે કે ૧-૫-૧૯૦૭ની પહેલાંના એક વર્ષ મેં મોટીકુંડાવાવમાં ગાળેલાં.

મોટીકુંડાવાવમાં મારે આસિસ્ટન્ટ તરીકે જવું પડ્યું. કારણકે પ્રેમજી કલ્કુ મને લેવા પુથી ન હતો. એમાં એની મોટામાં મોટી ફરિયાદ એ હતી કે આવડો નાનકડો છોકરો વર્ગમાં જદોગસ્ત થી રીતે રાખી શકે. વધના પ્રમાણમાં મારો જિંઘાઈ જોઈએ તેટલી તે વખતે ન હતી. આથી કરીને આકાશીમાં પાસ થયા પછી થોડો વખત મારે આમ તેમ રખણું પડ્યું.

એ રખણપટ્ટીનો કેટલોક અનુભવ આજે પણ તાલે છે. જે ગામોમાં વીધોટી હોતી નથી, અને જાગ જાગ્યાનું ધોરણ હોય કે ત્યાં, ખેડૂતોને પોતાનો તમામ પાક ખજાવાડમાં લાવવો પડે છે. જ્યારે કાણા તેવાર થાય ત્યારે ખજાવાડમાં આવેલી ખરી જીવજાતી દરખારી જાગ ને ખેડૂતનો કામ એમ કામ પાડે છે. બધું કરીને આ રીતે એ પ્રમાણમાં હોય છે. આ કામજાતીનું ધોરણ વીધોટીના કરતાં વધારે સારું જણાય એમ માનનારો પણ એક વર્ગ છે.

વીરપુરમાં કામજાતીનું ધોરણ પ્રચલિત હતું. એથી કરીને અમારા ઘરથી થોડે દૂર 'બીંસાઓળ' નામની એક વાડી હતી, તેની સામે ખજાવાડ થતી. જીને સમયે મેરાન જેવો જાગતો દાયઝાવોરની વાડથી રક્ષિત બનેતો.

ખળાવાડનો વડો, આસો મહિનાથી દુતાશની મુધી લગ-
ભગ ચાર છ મહિના માણુમોથી માણુ ગહેનો ગાઈ, ખેડા
દોગડાખર, ભતવારીઓ, ગખેવળો, ચોકીદારો; સાહારો,
સાધુઓ, ભવતભિખારીઓ—માણુસોનો એક અખંડ પ્રવાહ
દિવસરાત ત્યાં વહેતો જ હોય !

આ ખળાવાડમાં હું પારંવાર જનો. બીંસાબોળની
વાડી દિવાળી ઉપર તો છેક ઠાંકાં મુધી પાણીથી છસકાતી
હોય—જેમાં મંડાણેયી ધૂનકા મારવાની મળ તો જેણે
માણુ હોય એને જ એના ખરા સ્વાદની ખખર પડે.
ત્યાં એવા અકંઠ તરવાવોળા પણ આવેતા કે જે આવ્યા
હોય સરીરે નવ વાગે, પણ પાછા ફરે ત્યારે ધોળનો ચાર
ધાગેતા હોય બપોરનું ખાવાનું ભેગું જ લાગ્યા હોય ! ત્યાં
કઠિ એક પીપળો હતો. આ ખળાવાડ જામતી ત્યારે
વેલ્લમમાં ત્યાં ભરાતી. એમાં દુર્બેળદેહી મેપણ મહારાજ
આવે. રેવાશંકર મહારાજ ત્યાં અચૂક હાજર હોય જ.
એક છવરામે મહારાજ હતા. જેહા મહારાજ હોય હરિસાહ
હોય આધવંજી મહારાજનો જીશંકર આવે. કરસનજી અને
એનો દોકરો કારીરામ એ પણ આવ્યા હોય. છોટાસાહ
રેવાશંકર હોય. આપણા રામે પણ ત્યાં બેસા હોય. બ્રહ્મ
સજામાં વિષયવિચારણીનો પછે ઠાઠમાડે જોમતો આખો
વીરપુરની નવોજૂની ત્યાં આવેતો. ચક્રજીના જોમટા કે મંદા-
તાળીમાં કપારે ચોરાશીછે, એ સમાચાર ત્યાંથી પહેલાં પ્રગટતા.
કોની ઠંડ કે બીન આવવાની છ ને કેટલા વચ્ચે રૂપિયો
કોટાસણનો મળશે એ આગાહી પણ ત્યાં થતી. ત્યાં જ
કાણુ ધાર્મિક રહ્યા છે, ને કાણુ અધાર્મિક બન્યા છે, એની

જાહેરાત આવતી. બીંસામોળના એ પીપળાએ જોટલી વિનોદ વાતો સાંભળી હશે, તેટલી સાચી જ કાઈ કોનુકમાળામાં પણ સંધરાયલી પડી હશે. વાર્તાઓનો ત્યાં અખાડો ગમતો. અલકમલકની, સાચી ખોટી, મર્મ, દાસ્ત-મશ્હરી સાંભ્યાં જ કરતાં હોય. આજ પણ મને કાઈ દેવાધિદેવ ઇંદાસનની સીધી બેઠક આપે તો એને દૂ કહું કે ઇંદાસન સેવાની ના નથી, પણ વધારે નાહ તો છેવટે એ પણ પણ એ પીપળાનું. સ્વાન જેવું હતું તેવું મને દેખાઈને !

એક વખતની વાત છે. એક કણ્ઠીનું ખજું આમલી સાંજે ભરાઈ ગયેલું. પણ મોકું ચવાથી બાહ્યોની પંખતને બોલાવવી રહી ગઈ. આમ - ખજાણેખણે, વિવાહે' રહી જવાથી, ખીજે દિવસે સવારમાં કામદા બોલ્યે જ, બ્રહ્મ-સભાના અતિ ઉત્સાહી કેટલાક મેખરો ત્યાં દાખર થઈ ગયા હતા. દુ પણ તેમાં હતો. હવાલદારની મૂંપડી પાસે મોગાકારે બાધેલી માટીની દેવારખીની આકાશ હતી. તેમાં વચ્ચેના જાગમાં મારે કરીને બેસવા લાગે જો બનારી હતી. ત્યાં મધ્યમાં એક ધૂણી ધખતી રહેતી. આ ધૂણીમાં જ્યારે જુઓ ત્યારે યોધીસે કલાક દેવતા જળતો જ હોય. યુગી પીવાવાળા, ખીટીવાળા, દોડવાળા, કાઈને કાઈ ત્યાં બેઠા જ હોય. એ દેવારખીની જમીન કાચ જેવી સ્વચ્છ રહેતી. જરાક ઠંડી હોય ત્યારે તો ધૂણીની આસપાસ મોગા ફંદાનું વળા જનું. દેવતામાં સૌ દાચ રાખીને તાપતા દોચ ને અલકમલકની વાતું આવતી દોચ. જકરીની લોંટીઓનો તાપ એટલે જોઈની મરમી તેમથી સોને મળ રહે ને તથ્યો! બહાનો કે એવો બે નાહ

તે દિવસે જરાક ઠંડી જેવું હતું એટલે અવારના પહોરમાં જ ત્યાં ગોળકૂંડાળે માણસો બેસી ગયા હતાં.

પેલો કણખી આવશે ત્યારે સાફ કરશે એમ ધારીને અમે બાકાળો પથ્રુ બે ચાર જણા ત્યાં નિરંતરે તાપી રહ્યા હતાં.

એ વખતે ત્યાં એક ખાંટ કણખી પથ્રુ બેઠો હતો. એ શૂવો મથાતો. સૌ એને વાતોએ અક્ષવીને કૈં કૈં પ્રશ્નો પૂછી રહ્યા હતાં.

હવે પછી ત્યાં જે બનાવ બન્યો એનો હું પોતે આખસાક્ષી છું. જે બન્યું તે બનવાની અનેક શક્યતાઓ વિષે વારંવાર મેં મારા મનને પ્રસોત્તર કરી બોલા છે. પણ જે બન્યું તે બનવાની કોઈ જ ચાવી હજી સુધી મને માલુમ પડી નથી. મારો સ્વભાવ ખાસ વહેમી હોય એવું હું માનતો નથી. અમત્કારમાં સ્વભાવસિદ્ધ રસ આવતો હોય એવું પણ માનમપ્રયક્ષરણ કરતાં કોઈ દિવસ જણાવું નથી. એટલું જ નહિ, ત્યાર પછીના જીવનના ચાર ૭ પ્રસંગોએ મારી એ માન્યતા દબ કરી છે કે જેટલી સુષ્ટિ દેખાય છે તેના કરતાં અનંતમણી સુષ્ટિ અણુદોઃ રહી છે. આકાશમાં આકરી તર્કસરણીથી વાવતાં પણ કાંઈક ને કાંઈક એવું અવરોધ આ બનાવોમાં રહી જાય છે કે જેનું પ્રયક્ષરણ થઈ શકતું નથી.

મા જૂવાનું નામ અત્યારે યાદ નથી. આ બનાવ ઈ. સ. ૧૯૦૭ પહેલાંનો છે ને મારી પાસેની નોંધપોથીઓ સાત આઠ પછીથી શરૂ થાય છે. તે પહેલાંની એક બે ખરી, પણ એ આક્રોશવળી મૂકાઈ ગઈ છે, ને અત્યારે હાથવગી

નથી. વહેલામાં વહેલી સ્કામિય નોંધપોથી ઈ. સ. ૧૯૦૪ની છે. આવી નોંધેલી આ હકીકત જોમાં હોવાનો સંભવ છે. એના અભાવે જો, જાપ અત્કાર સુધી આવી આવી છે, જો, જ કુ' પ્રગટ કરું છું. પણ મારા પર જો જાપ પડે છે એ કટલોક વખત પર્યટરમાં લખેલા અક્ષર જેટલી જ દઢ થઈ રહે છે એ મારો જાતઅનુભવ છે અને એ બહુ-અઠ' ખરી હોય છે. કુ' અજ પછુ, ઇ. સ. ૧૯૨૭ માં જોયેલો જાવ સુર્યોદય નિહાળી સકું છું, અને રાજકિરકુમાર બાહુરીનો કલકલા નાટકનો 'સીતા-ચી... તા' સુખ સાબળી સકું છું. અને સીતા જનની પ્રભાની આખી મૂર્તિને આખ સમક્ષ જોઈ કરી સકું છું. આ માનસને પોતાના લાભ હશે પરંતુ ગેરલાભ મળ્યાં મોટા છે. એ તમામ ગેરલાભો જીવનમાં મળતા પછુ રહ્યા છે. મોટામાં મોટો ગેરલાભ, આવી જાતના માણસને એ છે કે એ કદાપિ પછુ વ્યવહાર જાની સકનો નથી; અને એની આ હરણુ વિનાની વેદનામાં કાંઈ જામ લઈ શકતું નથી. એણે એનાં વેદના આનંદ કે જો. કાંઈ હોય તે અંદરનાં એકલાં ભોમવવાના રહ્યાં, અને પોતાની સ્વેચ્છાસર્જિત ખુમારીમાં પોતાની ખુવારી પછુ વહેરવી રહી ! લોકો એને સમજે કે ન સમજે એ કાંઈ બહુ મોટો પ્રશ્ન નથી. દરેક કાર્યકરે પોતે લોક સમજે એ રીતે જ કાંઈ કરવું જોઈએ. પણ આવા મનસ્વીઓને લોકો સમજે કે ન સમજે, કદર કરે કે ન કરે, એનું પણ કાંઈ નહિ માત્ર પથગનો માર ન આપે તો ધણુ !

આ જુવાને સૌ વિનતી કરી રહ્યા હતા. અમને કાંઈક બતાવો. કુ' ત્યાં જગજગ એની સામે જ એકો હતો. જુવે

કાંઈ બોલતો ન હતો. માત્ર નકારાત્મક માથું ધૂણાવતો હતો. મોં સૂજતું થતું થતું હતું. એની દરેક હિલચાલ રપબ્ટ રોતે જોઈ શકાય તેમ હતું. કુંકળું બહુ નાનું હતું. અંતે બૂવાને કાંઈક ચાનક ચડી લાગી એણે ત્યાં પડીતી, એ એક થાગો, હાથમાં લોધી. બોલ્યો : 'જુઓ આત્મા કે કાંઈ ગ્રીહાઈનીકાઈ નહિ થાય હો !'

માઠું તો સમગ્ર ધ્યાન એની દરેકદરેક હિલચાલ ઉપર ચોટતું હતું. બૂવાએ થાળી લીધી પછી એક ચપટી જ રાખ ધૂધીમાંથી લીધી. એને રાખ લેતો અમે જોયો હતો. એણે કંઈક બોલીને એ ચપટી રાખ થાળી ઉપર જોરથી લીટી કરતો હોય તેમ ધસી. સોના આશ્વર્થનો પાર રહ્યો નહિ ! ત્યાં રાખ ન હતી. થાળીમાં સુદરલાલ જામનગરી કુંકુમ જાણે ચમકી રહ્યું હતું !

હવે આ બૂવાએ ધારે કે પોતાની બામમા આટલું કંકુ 'હુપાળુ' હોય, પણ તો આટલી બધી નજરને ચુકાવીને એણે જે રાખ થાળીમાં ધસી તે રાખ ક્યાં મઈ ! નીચે ઠાળતાં તો કાંઈએ જઈ ન હતી. રાખ ત્યાં ન હતી એ ચોક્કસ હતું. કુંકુમ હતું એ પણ ચોક્કસ હતું. શી રીતે થયું એ જ માત્ર અચોક્કસ હતું. ને આજ દિવસ સુધી એ અચોક્કસ રહ્યું છે !

મેં ઘેર જઈને બીજે દિવસે ચુલાની રાખ લઈને થાળીમાં ખૂબ જોરથી ધસી જોઈ હતી એ મને હજી યાદ છે. પણ એ રાખ તો રાખ જ રહી હતી !

છતાં આ પ્રસંગ ઉપર બહોં મદાર મેં બાંધ્યો છે એમ લાગવાનો સંભવ છે. એના તર્કવાદીઓ માટે, કાલને

બ્યુટકમ અને વર્ણનનો દોર તોડીને પણ, એક ખીજે એવો જ આખ સાક્ષીનો પ્રસંગ રજૂ કરું છું. આથી આમાં કાઈ પ્રયોગના વહેમોને હિતેજન આપવાનું ક્યેવ રહ્યું છે એમ ન મનાવું એઈએ. પણ કાઈ કાઈ વખત કાઈ વસ્તુ આપણા માટે કોવણ રૂપ ગઈ જાય છે અને જ્યાં સુધી એનું ખીજું કાઈ કારણ આપણે આપી ન શકીએ, ત્યાં સુધી એને માટે ગળુ થતાં કારણોનું આપણે શુદ્ધ શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિથી સંશોધન કરવું એઈએ એટલો જ કહેવાનો આશય છે. એક ઉચ્છેદક પૂતકારથી કાઈ અનુભવને ઠાઠી મૂકવો એમાં તો કાઈ દૃષ્ટિ જ રહી નથી.

આ ખીજો પ્રસંગ આ પ્રમાણે હતો. એ વખતે તો મારી ઉમ્મર પણ ખાસ્સી છવીસ સતાવીસ વર્ષની હતી. હું ઈન્ટરની પરીક્ષા દેવા અમદાવાદમાં આગ્યો હતો.

એ વખતે મેં જ્યાં મૂકમ કરેલો ત્યાં એક ગૃહસ્થ કેટલાક લીપોટીઝમના પ્રયોગો કરતા હતા. આ ગૃહસ્થને મેં તે પહેલાં જાણ્યો હતા. એમણે મારી હાજરીમાં વર્ષો પહેલાં એનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો હતો. એટલે આ 'ખીજ' વાર હું એને મળ્યો ત્યારે એ વાત ઉપર હલમમ 'હસેક વર્ષ' વીતી ગયાં હતાં.

ઈન્ટરની પરીક્ષા હતી ત્યાં સુધી તો મેં મહામયામણ કરીને મારા મનને આ ઘટનામાં રસ લેતું રાખી રાખ્યું.

પણ મન તો અંદરથી પોકાર કરી રહ્યું હતું કે ક્યારે લોજીકફોજીક પૂરું થાય અને ક્યારે હું આ પ્રયોગો નિહાળું. મલિલાલ નજીબાઈનું 'પ્રાણવિનિમય' વગેરે કેટલાક પુસ્તકો તો મેં જાણ્યાં હતાં, એટલે આ વિષયમાં મારો

મહેજ ચંચુપ્રવેશ ક્ષી ચકાવ, રસ લેવા જેટલો. વળી એક સમય એવો હતો કે, જ્યારે આ ગૃહસ્થે માગ ઉપર દીપ્તોડીઝમનેા પ્રયોગ શરૂઆતમાં કર્યો હતો અને ખરાબ વાહક-madīyā તરીકે મને છાડી દીધો હતો. જેનું અંતઃકરણ ક્રમણ ને તરત આગા માને તેમ હોય એ madīyā તરીકે ખારું કામ આપે.

હું જેઠો હતો બીજા પછી કેટલાક અન્યથા ગૃહસ્થો ત્યાં હતા. એક બક્ષિત ઉપર પ્રયોગ ચર્ચા ચલેો હતો.

વચ્ચે એણે દાર્ઢિક એવું કહ્યું કે “હવે પૃથ્વી તત્ત્વથી મેં આને બાંધી લીધેલ છે એટલે કાઈ ચલિત તત્ત્વનેા હમણાં ભાગ નથી.”

હું ત્યાં જેઠો હતો અને મારી હાજરીમાં એણે આ કહેવાની હિમ્મત કરી એથી મને નવાઈ વાગી. કારણ કે અમારે ને દિવસે થોડી દલીલો થયેલી, તેમાં મેં એના આ ધર્તિંગ ઉપર કંઈ પ્રહાર પણ કરેલા. એટલે અત્યારે જેનું એણે આ વિધાન કર્યું કે તરત મેં પ્રશ્ન કર્યો. ‘આ પૃથ્વી-તત્ત્વ શું ? ને આ બંધન શું ?’

તેણે પ્રત્યુત્તર આપ્યો : “હું તમને સમજાવું એના કરતા તમે જ અનુભવ લ્યો ને !”

‘મી રીતે ?’

‘તમે આંહી આવો. આનો પગ ઉપાડો.’

હું તરત જીભો ચડ્યો. એ વ્યક્તિની ખાસે ઘયો દેખીતી રીતે એ નિદ્રા અવસ્થામાં પડેલી જણાઈ. એનું સરીર સાંત, હલનચલન વિનાનું, મુઠ્ઠા જેવું પડેલું હોય તેમ પશુનું હતું. મેં થોડીવાર એની તરફ જોયું. એના ઉપર પ્રયોગ ચર્ચા રચો

હતો એ એક જુવાન સો હતી. અને એનાં બંધ પોપચાં
 હિપર રમણું સૌન્દર્ય એટલું મોઢક હતું એટલું જ નિર્દોષ
 હતું. એનાં, અને જુવાન કૃષાળી એનાં કિસ્સોં હતો એટલે
 તે પ્રયોગ કરનાર રિષે, વધારે લેભાગુ પડ્યાને. આરોપ
 મૂકવાનું મન થાય તેમ હતું. પણ એણે શાંતિથી કહ્યું:
 'પૃથ્વીતત્ત્વ એટલે ધન-ભાર. આને મેં આઢી પૃથ્વીતત્ત્વથી
 બાંધી દીધેલ છે. તમે એનો પમ ઉપાડી જુઓ. અત્યારે
 એ આઢી નથી એમ સમજવાનું. એનામાં કાંઈ ભાતની
 સંજ્ઞા રહી નથી, એ તો તમે જોઈ શકો છો.'

મેં ઉપેક્ષાપૂર્વક આહવાન સ્વીકારી લીધું. અત્યંત
 વિશ્વાસથી અને કાંઈક તિરસ્કારથી પણ કપાટાબંધ વધારે
 નિકટ જઈને એ એનાં પમ ઉપાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

મને તો ખાતરી જ હતી કે આવી કૃષ્ણ એવા કામળ
 એનાં પમ હું જુવાન માણસ ઉપાડી ન શકું એ કાંઈ
 બનવાનું ન હતું. મેં તરત એના પમને જમણા હાથથી
 ધૂંટી પાસે પકડીને જિંચો કરવા માંડ્યો.

પણ મારો હાથ જોડી પકડો હોય એવો અનુભવ
 થયો. પમ બંધો બારે જણાતો હતો.

પણ એ તો આ સૌંદર્ય અંદર અંદર મળી મળેલા
 હોય. એટલું જણી શકાય એવો નિર્દોષનો અનુભવ મેં
 લીધો હતો. એટલે એની રીતે આ કાંઈ છેતરી જાય એ
 વસ્તુ મને આકરી લાગી.

મેં વધારે જોરથી પમને જિંચો કરવા માંડ્યો. સૂઈ
 રહેનાર એ બદલીજોઈને પમમાં બારે માત્રી દોષ તો
 જણાયા વિના રહે નહિ. પણ એનામાં ઈન્ધાશક્તિ રહી

હોય તેમ લાગતું ન હતું પગનો બાર નક્કર લોઢાના બાર જેવો જણાતો હતો.

અતે મેં હાથનો આધાર લીધો. જેટલું હતું તેટલું જોર કયું. પણ જીપકચો ખરો, પણ જારે વજનવાળા કોઈ પદાર્થને આપણે પરાણે પરાણે થોડીવાર અધર રાખી શકીએ, ને હરપણે આપણો હાથ દગો દર્ધ દેશે એવો ભય મનમાં રહ્યા હશે એવી મારી સ્થિતિ હતી. થોડી વાર પછી મેં પગને હળવેથી નીચે મૂકી દીધો.

શી રીતે આ યુ તો સમજાયું નહિ, એ સાબુસ જે સમજૂતી આપતો હતો—પૃથ્વીતત્ત્વ વગેરેની—તે મનમાં બેસતી ન હતી. એટલે હારેલો હાથ સ્વીકારીને હું પાછો મારે સ્થાનકે લો ગયો, પણ કોઈ રીતે એનું Explanation—વિવેચન એ વખતે મારા મનમાં બેઠું નહિ. આજ પણ બેઠું નથી. અને છતાં આ મેં લીધેલો અનુભવ, સગદીમાં હાથ મળે એના જેવો નક્કર બનીને એક ટાપકા રૂપે આજ દિવસ સુધી રહી જ ગયો છે.

આવો જ એક ત્રીજો પ્રસંગ તત્ત અનુભવતો છે. એમાં મારી પાસે બેઠેલા સાબુસના ખિસ્સામાં જે સિક્કો હતો, એ સિક્કાના ખરી સાલ, ‘હિપ્પોટીસ્ટે’ પોતાના મુર્ચ્છિત વાહક દ્વારા બોલાવી હતી. આ તમામનો સાર એ કે ‘મન’ વિષેનો આપણો અભ્યાસ અધૂરો છે.

આટલી આકથા માગ પેલા વીરપુરના જુવાના અનુભવ માટે આંહી આપવી પડી છે. એ આકથાને છોડીને મૂળ વર્ણન ઉપર આવીએ, તો પ્રેમજી હૃદયએ મને નોકરી ન આપી અને મારે જે ચાર છ મહિના

રખકનું પકનું, એ રખકપટ્ટીએ એક રીતે મણો તો મને
અફાટ શીમનો અનુભવ આપ્યો.

બામ, બગીચા, વનોપવન, જંગલ, મેદાન, રણ,
આરોપાટ, પેલીપટ એ તમામ કરતાં શીમમાં એક જુદું
જ અકિતવ વસી રહ્યું છે. આ શીમમાં તમને કય લાગે
નહિ. એનું રૂપ એકધારું કંટાળો ઉપજાવનારું નહિ.
એમાં જગલનો આનંદ મળે, પણ જ્યાં નજર કરે ત્યાં
ઠાપ ને ઠાપ ફગુ દેખાય ! એટલે તમને એતનની હાજરીનો
વિશ્વાસ આવે !

મારી મા શીમમાં ધાસની ભારી લેવા જતાં. બારના
ટોરા ધામ ને અમે શેરીને છેડે અમારા ઘર પાસે રાહ
ભેળ ને ઊંઘા રહીએ એટલામાં વસી ફાટફાટ થતો હોય,
ધોળિયા ધાસમાં કે એવમાં કે મિમાં મોં પથ છપાઈ
મર્યું હોય, પરમેવો તો રૂબરૂ વહેતો હોય ને ઉતાવળા
મતિએ દોડ્યા આવતાં મા ને ભાભી નજરે પડે. એમની
ભારીમાં કાં મગની શીંગ કાં કાંકાં કાં ચીલકાં કાંઈક ચોક્કસ
હોવાનું. એ આ ચીજો લાભ્યાં હોય—આખરે સાટે, ચોરીને.
જતાં એ લાભ્યાં હોય એ નક્કી. ભારીની અધવચાળે એકાદ
ધાસના પૂજામાં એવી રીતે છુપાવીને આ વસ્તુઓ રાખી
હોય કે કદાચ કાંઈક એણે કબુળી શેઠે મળે ને ભારી
ઉતરાવીને આખી વીંખાવે તો પણ એની નજરે તો
ધાસનો પૂજો જ ચડે !

કેટલા પ્રેમથી મા, આ વસ્તુઓ ચોક્કસ ને ચોક્કસ
લાવતાં એ આજે આટલાં વર્ષે સંભારું છું, ત્યારે મને
લાગે છે કે જીવનની ખરી કરુણતા મોટા થવામાં, રહી

છે ! એ શેશવ કાઠ પણ દિવસ ગયું જ ન હોત—એ મા પણ ગયાં ન હોત, એ શીમ, એ ધાસ, ને એ ચોરીશ્પીનો ખળનો પણ મયો ન હોત—કાંઈ જ ફરકાર વિના એમ ને એમ એ રહ્યું હોત—પણ લગવાન મદાકાલની મર્યાદા, રામચંદ્ર જેવાને પણ યાદી આપતા આવી ચડે છે એ વાતમીકિના કવિસત્ત્વમાં કેટલું કારુણ્ય રહ્યું છે ! આવીથી સપળાએ એક પછી એક જવું જ જોઈએ અને આવી જ સપળાએ એક પછી એક આવવું જોઈએ.

એ વખતે કેટલાક સંસ્મરણો વેરણુ ઉરથ પડેલાં છે એમાનું એક અત્યંત પ્રમળ સંસ્મરણ આજે દષ્ટિએ ચડે છે. એ સંસ્મરણ છે નજરોનજર ચુડેલને રાસડો રમતી જોવાનું.

એ વખતે ખાદી રૂપિયાની સોળ હાથ મળતી. ખાદી એવા સુધરેલા નામે એ કાપકને કાંઈ ઓળખતું નહિ. એ તો પાણ્યકોરું કહેવાતું. તે પાણ્યકોગ તરીકે વેચાતું અમારે ત્યાં રૂળીમા વાળુ ધયા પછી સભા ભરાતી. એમાં ચાંદની રાત હોય તો રાતના અગિયાર બાર સુધી એ સભા ચાલતી. એમાં એક તરફ ‘છગ’ માળિયા’ ચાલતા હોય, ને બીજી તરફ ત્રણ કે ચાર રેઢિયા ઉપર મારી મા, મલહીમા, કાકી, લાબી સૌ કાંતવા મંકયા હોય. એ વખતે ‘કાંતણુ મઠ છ’ એવું, પાચ વરસના છોકરાને વાચતા વાચતા, ન સમજવાને લીધે આપવાત કરવાનું મન થાય એવું વાક્ય, કાંઈ છઠ્ઠાંધીધેલાએ, હજી બાળ પાઠપોથીમાં ધુસાડી કાઢેલું નહિ, એટલે જે નાનકડા છોકરાં હતાં એ પણ કાંઈ ને કાંઈ કવિતા મેળેથી જોલીને આ મોટાએના-

આનંદમાં પોતપોતાનો ખુશો સાચવી ચકતારાં હતાં. અર કાંતણુયય યાલતો હતો, પાણુકે.રું તૈયાર કરવા માટે નહિ, પણ કંઈકની રૂપિયા એકનું ખર્ચાગર એણ શેર કાંતી દેવા માટે ! મને સાંભરે છે કે કે મ્યારે ખરોજ હોય ને મણી કાઢી નીકળે ત્યારે માને કાંતેલા સુતરની થદ પૂરી કરવા માટે ધણી વખત સવારમાં વહેલા ઊઠીને કાળકા નેવે મૂકવા પડતા કે એના ઉપર થોડો મેચરવા પડે ને થદ દેખાય નહિ. આ સુતર કંતાણુ તે અને જાણી વેચાતાં તે —એ વેંસા માંતી ખાનગીમાં રહેતાં. એ વખતે રૂપિયાના એકાદશીસેાં જાણી મળનાં માનો જાણુ બેથું કરી કરીને દરક નીકળી જતો, ત્યારે થોડા એકાદશીસેા જાણી થનાં !

આ કાંતણુયય યાલતો હોય ત્યારે અમે કુટુંબ રમતા. અથવા તો કાંઈ કાલી વાત સાંભળવાં એસી જતા. એક વખતની વાત છે કે આંદની હોવાથી આંમ કાંતણુયય આલી રજો હતો, ત્યાં સૌને સાંભળું કે આંદ તો કુતાચની છે. કાંતણુક્ષાસમાં રબ પડી મર્ષ. સૌ મખએ એડી ગયા. સૌ ધોનાં ધરંમાંથી, લાંસગીમાં ધાંણી ખમ્પર, ટેમરો જે મળ્યું તે લાંવીને ખાટલી ઉપર ખાવા એસી ગયા. કુતાચની પ્રમટે, તો દરન ક્યાં પછી બીજું કમ હાય ઉપર લેવું એમ નહીં થયું.

અમારા ધરનાં પાછલાં ઉતર તરફના ભાગમાં મોટું ફળું હતું. કૈં ફળીમાં એક લીમડો હતો. લીમડાને ફરતો મોટો જોટલો હતો. એ જોટલા ઉપર ચડીએ તો સારે દર મતવાનાં ટોરા ઉપર ન્યાં કુતાચની પ્રમટની તેની નવાંજા નંજરે ચડતી.

વીરપુરની તાલુકારૂઢ એના જૂના કિલ્લાના એક
જા ઉપર આવેલો છે. નીચે એલ છે ને સિપાઈઓની
જ રહે છે. ઉપર નિશાળ છે. નિશાળ ઉપર જવા
રસ્તા ઉપરથી પથ્થરો છે. આ પથ્થરો ઉપર
એ એટલે કાઠની રાંજે રાંજે પૂર્વ પશ્ચિમ તરફ પથ્થર
જા છે. આમાંથી પૂર્વ રાંજે રાંજે જતાં, કાંઈક ઠીક
પથ્થર જા અગોચર મણાવ એવા સ્થળમાં, એક
જ આવેલો છે.

અમે અમારા લીમકાવાળા ઝોટલાથી, હુતાશનીના
ફાંન કરીએ, તો ખરાબર સીધી લાઈનમાં અને લમભગ
અમાં આ કાઠો આડે આવેલો દેખાતો.

આ કાઠોને અમે મણીવખત, નીચે રસ્તા ઉપર
જા રહીને ડાક જાંચી કરીને જોયો હતો. કાંઈ ને કાંઈ
જાપ ડાકાતો ન હોય એવું ત્યાં જાએ જાં જનતું. એ
કાં સુધી, નિશાળની રાંજે રાંજે આલીને જવાની, દિવસે
જા જાએ જ કાંઈ દિશ્મત કરતું. કારણ કે ત્યાં એટલી
સુધી અગોચર પડીપાથરી રહેતી કે ન પૂછો વાત ! કાંઈએ
જાસ કામ માટે ત્યાં સુધી જવાની દિશ્મત કરી હોય તો
મને, જાહી મારી સાંભરણમાં કાંઈ છાકરો તો ત્યાં મથે જ
ન હતો !

અમે સૌ હુતાશનીને ગ્રગટ ચવાની રાહ જોઈને
જોઈ હતાં. તે દિવસે કાંઈક મોડું મુહૂર્ત હતું. એટલે
આકાશવર્ણા ગર્જા આવતાં હતાં. એમ કરતાં કરતાં તો
કંઈ મધુરા પવનને લીધે આંખ ઘેરાવા મારી. ને એજા
ગ્રહાણુ હતા તે સૌ એક પછી એક સરવા આવ્યાં.

અંતે અમે—હું, મારી મા અને જાબી તથા બધાં
અને એક બેન—એ સૌ અમારી ખડકીમાં ઘડીને
પાછળના ભાગમાં મૂક્યાં. અને એટલા ઉપર ચઢીને
કુતાચની જોવા ગયાં રહ્યાં.

અમે એ પ્રમાણે સા જોઈ હતાં. પેલો કોઠો, સીધી
સાઈનથી જરાક પશ્ચિમ તરફ આવેલો, ઊંચો બૂખરો ચાંદ-
નીમાં નાહી રહેલો ત્યાં જોલેલો નજરે પડતો હતો. અમારી
દૃષ્ટિ કુતાચનીની જગ્યા જોવા માટે અંધીરી હતી. રાતના
લગભગ-દસ અગિયારનો સમય હતો. એ પ્રમતી એવો
અંધીરો જાન સૌના મનમાં વસી રહ્યો હતો.

એટલામાં એક મહાન આશ્ચર્ય થયું. પેલા કોઠા ઉપર
કોઈ બાઈ દેખાઈ. જણે કે અંદરથી જોડીને પડી હોય
ચાંદની નાચા જગતમાં ધણી વખત આકારની ને રૂપરૂતા
દેખાય છે એ જામણાત્મક હોય છે. એ પ્રમાણે આ આકાર
દેખાયો તે દૃષ્ટિજનનો હોઈ શકે.

જ્યાં દિવસે લોકજાણીનો માણસ જવાની હિંમત ન
કરે, ત્યાં રાત્રે એક બાઈ આરવાનું સાદસ કરે એ તો જનજની
વાત હતી. છતાં આ બાઈ ત્યાં જોબી રહીને ચાલી બઈ
હોત તો તો સંભવિત હતું કે કોઈ અંકુશમાર એમ પણ
કરી બેસે, નીચેથી ઉપર આખું હોય. પણ એ પણ
થઈ—ને આ બાઈ ચાલી !

આવી રીતે ચાંદનીમાં ચાલવાના જમ પણ આપણી
દૃષ્ટિને ઉતરે એવા ધણી વખત દેખ્યા છે. એટલે આ સિધ્ધિ
સુધી, ખરી રીતે એ દૃષ્ટિજન રજાવો જોઈએ. પણ હજી
એક વધુ આશ્ચર્ય બાકી હતું.

પેલી બાઈએ તો જે જ સ્વભાવ પોતાનું રૂપ પ્રગટ્યું લાગ્યું. આંદનીમાંએનાં વસ્ત્ર ધોળાં દેખાતાં હતાં. મેં કોઠાની દીવાલ ઉપર રાસડા લેતી ફરવા લાગી. હવે તો દષ્ટિભ્રમ હોય તો આ દષ્ટિભ્રમ કેવળ હિમાલયના પર્ચીસ હજાર શીટ ઉપરાંતના બરફ ભર્યાં મેદાનનો ભ્રમ હોઈ શકે. ત્યાં આપણા પોતાનાં મોં ઈન્દ્રધનુરંગી વાદળમાં આપણી નજરે પડે છે. અને આપણી ખરી જાત વિષે આપણને ભ્રમમાં નાખે છે. તે દિવસે વાતાવરણમાં આવું કાંઈ હિમાલયનું મોજું આવી ચડ્યું હોય તો ભલે-બાઈ આ બાઈને ત્યાં રાસડા લેતી જોવી, નમતી, વળતી, કેઢવાળતી, તાલી લેતી, અસલ રાસડા રૂપમાં નિહાળવી, એટલી બધી દષ્ટિભ્રમની વ્યાખ્યા, મન, ધણા પ્રશ્નો કરીને સ્વીકારે-કે વખતે ન પણ સ્વીકારે.

મેં મારી માને પ્રશ્ન કર્યો પણ ખરો: 'મા ! કાણ હશે ! ત્યાં શું કરે છે અત્યારે ?'

'કાંઈક એ તો બેટા ! કુતાચનીનાં દર્શન કરવા.' પણ સૌ-મા જાબી આ જોઈ રહ્યાં હતાં. એટલે એક દષ્ટિનો આ ભ્રમ ન હતો. પણ દષ્ટિનો ભ્રમ હતો. અને વધુ નવાઈની વાત એ હતી કે-વસ્તુસ્થિતિ ઉપર કાંઈક પણ વાતચીત થઈ હોય, તો તો એકના ભ્રમનો ખીજને એપ પણ લાગે. પણ વાન કાંઈ જ થઈ ન હતી. ને થઈ ત્યારે ખજર પડી કે જે હું જોઈ રહ્યો હતો તે સૌ જોઈ રહ્યાં હતાં. ને સૌ આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયાં હતાં !

,પરંતુ પ્રસાદા તો હજી હવે આવવાની હતી. એ પ્રસાદા વિના તો આ આખી ઘટના સપૂર્ણ ન ગણાય.

ફૂતાચની પ્રગટી. અને દસન કર્યાં. પેલી રાસદા રમતી બાઈએ પણ જાણે કે દસન કર્યાં-કરણ કે તે કાદા ઉપર ફરતી ફરતી થોડી વારે થંભી ચર્ધ દતી.

અને પછી કાંઈક હવામાં જીડ્યું, -કાદામાં જ પડ્યું સાગ્યું. અને એક જવાળા જેવી જવાળા ચર્ધ જતી નજરે પડી.

‘આલો સુઈએ...’ માએ કહ્યું. પણ કેખીની રીતે સૌના મનમાં આ વાતનો ફાવડો અણુજોડ્યો એકો હતો. હોકરાનાં દેખતાં ન બોલાય માટે કાંઈ બોલતું ન હતું.

મેં આ વસ્તુ ઉપર વિચાર કર્યો છે. દેખાયું એ ચોક્કસ ત્યાં દેખાયું હતું. કાંઈ વાસના દેહ જેવી સ્પષ્ટ અસ્તિત્વમાં હોઈ શકે ખરી ? હોય તો એના નિયમ શા ? ન હોય તો આવી આંખ સાક્ષીના ભ્રમનું વિવેચન શું ?

પણ જો ખગોળશાસ્ત્ર પોતાને અપૂર્ણ માને, વિજ્ઞાન પોતાને અપૂર્ણ માને, ભૂગોળ પોતાને અપૂર્ણ મણે, તો હવન-શાસ્ત્રે શા માટે પોતાને સંપૂર્ણ મણવું નોંધ્યું ? આધ્યાત્મવિદ્યા તો શિશુ અવસ્થામાં હજી ન હોઈ શકે ? વિષય જેમ વધારે ને વધારે મનની એકાગ્રતા માગનારો તેમ તેમ એના અધિકારી જન ઓછા ને ઓછા-એ નિયમ પ્રમાણે, આવા અનુભવ યાનના યાતા કાંઈ એક બે જણા હોય એ સંભવિત નથી લાગતું ? અને આવો અનુભવ વ્યક્ત કરનારી પરિભાષા સમજવા માટે જો અધિકાર જોઈએ તે અધિકાર પણ દુનિયાનાં ઘણા જ ઓછા માણસોમાં મળ્યા આવે અને એથી આ વિદ્યા ઓછી બાધક થાય એમ ન જતે ! અને એમ પણ ન જન્યું હોય કે આ મદામ-

દયવાન વસ્ત્રના ઝાંતા ગોણ હોવાથી એના લેલાગુની સંખ્યા જ વધારે દેખાતી હોય ને એ રીતે આખી વિદ્યા જ ખાડે મઈ હોય ?

એ જે હોય તે. આ કાવડાઓ હજી તો દુર્ભેદ જ રહ્યા છે.

વીરપુરના વસવાટનો પહેલો અંત હવે નજીક આવી રહ્યો હતો. પ્રેમજી દલ્હુએ ન્યારે મારી બલામણુ ન જ કરી ત્યારે એક ખીજ દિસામાં પ્રયત્ન કર્યો.

મોટીકુંડાવાવમાં મારી ફરિયા દીકરા શંકરભાઈ રહેતા હતા. એ વખતે મોટીકુંડાવાવ જેને 'હાંડા' જેવું મામ કહીએ એવું મામ ગણાતું. ત્યાં પ્રભાશંકર મયાશંકર કરીને એક બાહણ હેઠભાસ્તર હતા. શંકરભાઈએ પ્રયત્ન કર્યો. અને પ્રભાશંકર ભાસ્તરે અરજી મંજાવી બલામણુ કરી. કાલાભાઈ વેણીરામ મહેતા, હિમરેડના ખેડાવાળ, એ વખતે આસિ. એલ્યુ. ઈન્સ્પેક્ટર હતા. જેતપુરમાં એમનો મુકામ રહેતો. એને જરૂર હોય ત્યારે આવો મામણુ ધીવીરપુરથી પહોંચાડવામાં આવતા. એટલે એ પરિચિત હતા. કામદાએ કામદાની બારીઓ સરજી છે તે પ્રભાણે, મારી ઉમરનો બાધ નેવે મૂકવાની બારી ગોતી કાઢી. ને મારી નિમણુક ધઈ. મોટીકુંડાવાવના ચોચા આસિ. ભાસ્તર તરીકે. માસિક રૂપિયા ચારના પમારથી.

એ હુકમ ન્યારે વીરપુરમાં આવ્યો, ત્યારે આખા ધરમાં આનંદ આનંદ આપી ગયો.

પણ એ આનંદ ધણજીની નીવડ્યો તરત-અમને-માને અને દીકરાને-બહેને જ્ઞાન આવ્યું કે અમે છટાં

પ્રકર્તા હતી !

કોને ખબર હતી કે અમારું આ છૂટા પડવાનું
હેતુ જ હતું !

કોને ખબર હતી કે એ વિદ્યાપ્રયાણની એવી તો
ચિરસ્થાયી કારુણ્યભરી અસર જીવનના તાણાવાણામાં
વણાઈ જશે કે કાંઈ મેયાણી જેવાનો.

‘મા અને કાંઈ હી સાબર ને’

કવી હતી ને કવી ને’.

એવો સ્વર સાંભળતાં જ આંસુ ડહકાતી આંખોને હંમેશા
હૂપાવવી પડે ?

આ વિદ્યાપ્રયાણની એક ટૂંકી નોંધ સદ્ભાગ્યે મારી
પાસે છે.

વિદ્યાપ્રયાણ વખતે યથેચ્છા સર્પદર્શનની હકીકત એને
આધારે નોંધી છે. નહિતર તો એ યાદ પણ ન હોય !
આ નોંધપોથી સચિત્ર સુંદર ત્રિરંગી બનાવેલી છે. ને
એમાં આવેલી હકીકત, વિશેષ તો નૃદિ, પણ તે વખતની
સાચી છાપ રજૂ કરનાર મણામ.

[૮] જેમાં મરિયમ ખીખી પાસે નવલકથાઓ વાંચતાં
કરીને સાહિત્યરસ ભગી બિઠે છે !

વીરપુરથી જેતપુર આઠ માઈલ એટલે ચાર માઈ
ચાપ એની ટિકિટ બે આના. પણ સાધારણ રીતે બે બે
આના ખરચવા બે વૈભવ ગણાતો. એટલે વીરપુરથી જેતપુર
જવું હોય તો આલીને જ જવાય. આ જમણે કે અમારા
ધરતો રિવાજ હતો. અમારું બર પણ જેતપુરની સડકે,
એટલે વહેલા બીડીને ખ ખેરી મૂકીએ, તો બાહર નદીએ
હાતણપાણી ચાપ કટકગટક શિરામણી કરીને પછી
આમમા જઈ કાંઈ લેવું કારવવું હોય તો લઈને સાંજે
પાછા વીરપુર બેઠા સોળ માઈલની પગ મુસાફરી ચાપ.
ચાર આના બચે. શીમની તાણ હવા મળે. આ અમારા
ધરવ્યવહારની સામાન્ય પ્રણાલિકા પડો બચેલી. એ જ હ'મેશાં
અમારા ધરનું વાતાવરણ !

વીરપુરથી જેતપુર સુધીના આ ચાર માઈના
રસ્તાએ મને જેટલો કદપનારસ પાયો છે એટલો લાગ્યો
જ ખીખ કાંઈ રસ્તાએ પાયો હતો હું પછી પાછળથી
જેતપુરમાં ભળવા આવ્યો હતો, એટલે આ રસ્તો મળો

પરિચિત બન્યો. રસ્તાઓ ઘણી વખત મને મિત્ર જેવા બહુમા છે ! એમની સાથે તમે સુખદુઃખની વાતો કરી શકો. કષ્ટપનાનો વેશવ માણી શકો. અરે ! ઘણી વખત તો છવન ફરવી નાખે એવા નિશ્ચય લઈ શકો. મેં એવા ઘણા નિશ્ચયો રસ્તા ઉપર ફરતા ફરતા જ લીધા છે !

જેતપુર વીરપુરનો આ ધોરી રસ્તો રાજમાર્ગ બહુતો. રોડને જઈને ઘેટાં બકરાની પેડે પૂરાઈને નવાગઢ જિતરહું અને પછી ત્યાંથી ચાલતાં જેતપુર જવું એ વાત મારા પિતાને તો બિલકુલ રુચતી જ નહિ. ઘણી વખત એમને તો જોખમ લઈને પશું સીધી સડકના આ રસ્તે જવામાં જ મગ્ન પડતી. જેતપુર જવા માટે વીરપુરવાળાને નવાગઢનું રોડનું ફાવે. જેતપુરનું પોતાનું રોડનું તો ઘણું દૂર પડે. એટલે આ રસ્તો જ અમે લેતા. એ રસ્તાને અમારી સાથે ઈતિહાસ રસ્તાનો સંબંધ બની ગયો હતો. આ રસ્તે જતાં એક વખત પોતાને કેવી વીતી હતી તેની વાત મારા પિતાએ, સૌને ચેતવવા માટે કહી હતી. એ આક્રમકાએ ઠીક ચેતવણી, બહુવા જેવી-આપી.

આખમાંથી કણું કાઢે એટલીવારમાં તમને સોના-રૂપાના ભારમાંથી મુક્તિ અપાવનારા સંતો જેતપુરમાં કમલે ને પત્રલે મળે. એક વખત મારા પિતાને એવા કાઈ જોખમ સાથે ફરતાં ત્યાંની ચોકશી બજારના કાઈ બે ગૃહસ્થોએ નજરમાં રાખ્યા હશે. ભાદરનો પૂલ જિતરીને રસ્તે પહોંચા ત્યાં પીઠડિયે જનારું બાકું મળી રહ્યું, એટલે પેલા બે ગૃહસ્થોએ ત્યાં કેડો પકડવામાં માલ નથી એમ

ધારીને, પીઠકિયા પછી ટોડા ખાંધ્યા.

પીઠકિયા મૂકો, પછી ચોડે દૂરથી વેરાન પાટ શરૂ થાય છે. એકલા મકગકિયા પાણી અને ઝાડઝાંખરા વિનાના ધાર ટેકરા.

પીઠકિયા પછી ખદિયો ખભે નાખીને મારા પિતાએ વીરપુરની દુશ નોંધી અને ખંખેરી મૂક્યાં. કલાકની આર માઈલની એકધારી ગતિ એ એમને માટે સફળ વાત હતી.

વીરપુરનો ધાર ઉપરનો ઝોરડો દેખાય છે તો ધણે દૂરથી, અને એમ લાગે કે આ વીરપુરની હદ આવી, પણ એમ આવતા આવતા ચાલનારને એ ગાળો લાંબો લાગે છે. વળી એ ગાળો એકાંતનો, આસપાસ ખેતર વિનાનો, ને લાગનાર લાગી જાય તો, ધાર ટેકરાઓમાં ગુપ્ત થઈ જવાની મજ પડે તેવો છે. આ ગાળામાં પેલા બે બધ્યાએ હાથચાલાકી કરી લેવાની તક જોઈ.

પોતે એકલા હતા, એટલે મારા પિતા ઝપાટાખંધ માર્ગ કાપી રહ્યા હતા. પાસે જોખમ હતું. સમય સાંજનો નહિ, પણ ખપોરના બાર એકનો હતો. આ ગાળામાં સમ ખાવા માટે પણ ઝાક ઉઘડતું નહિ એટલે ક્યાંય છાંયડો મળે તો ચોંકવાની વાત જ ન હતી. ચાલી નાખવાનું હતું.

પોતે એ ધૂનમાં ચાલ્યા જતા હતા ત્યાં રસ્તા ઉપર જ જાણે કે જમીનસરસો પડેલો પણ જમીનમાંથી ફૂટ્યો હોય એવો એક માથુસ આવળના જેવા તેવા છાંયડા પાસે દેખાયો. એ પણ જાણે કે કોકના સાથની રાહ જોતો હોય એવો લાગતો હતો. મારા પિતાને જોતાં

જ એ બોલ્યો: 'આવો, આવો; મારાજ! સોપારી ખાઈને ચાહ્યાં જઈએ. આટલામાં તો મારું બેટું ક્યાંય કુંકુંય નથી! હું વાટ જોઈ છું કે, કા'ક સાથ આવે તો નીકળું! આવો ને!'

પણ મારા પિતાનો જીવનભરનો એક સિદ્ધાંત હતો. મુસાફરીમાં કાંઈ મિત્ર નહિ. 'એમની પામે જોખમ હતું. એટલે આંખ તો ચારે તરફ ફરતી જ હતી. એને કાંઈ જવાબ ન દીધો. ચાલતા રહ્યા.

થોડેક દૂર આગળ જતાં આ રસ્તા ઉપર એક ખીજા માણસને એમણે ઝડપથી આવગળા ઝાંખરા પામે, કુદરતી હાજતે ગયો હોય તેમ એમનો જોયો. એમને ટાંકા પડી. પણ એ થોભ્યા નહિ, ચાલતા રહ્યા. એટલે પેતો માણસ પણ સાથ લેવા આવતુર હોય તેમ બેઠો થયો. 'મા ગ જ છા! ક્યાં વીરપુર જવું છે? ના તો મારે પણ ત્યાં જ આવવું છે. સાથે ચાહ્યા જઈએ!' એણે પણ સાથ આપવાની વાત કરી.

એક ક્ષણની પણ સરતચૂક થાય તો પ્રભ જીવન-મશણનો હતો. ખાંધે તો જલ-એ તો ઠીક, પણ માર મળે તે નફામાં. એક પણ વાક્ય બોલવામાં જોખમ હતું. કારણ કે એટલું તમારું ખ્યાનમંત્ર થાય તો આ ઉલ્ખળટાઉ માટે એ પૂરતું હતું. પાંચ રૂપિયાની નોટ ફેંકીને, પાંચસોની, બેંકના ચકા ઉપરથી ઉડારી લેનારા આ ખ્યાન-ભંજની રમત જ રમે છે. ચારી પણ એ જ રમત હતી. જરાક વિશ્વાસ રાખો એટલી જ વાર. તમામ કમ જાણે છે કે માણસ માત્ર થોડોક ને થોડોક તો વિશ્વાસમાં

તણાઈ છે. અને એને માત્ર એ પણ પકડવાની હોય છે !

પણ મારા પિતાએ જોયો આ નવા મિત્રને સાચુ આપતો નોયો કે તરત એ સાવચેત થઈ ગયા. પાછળ બેઠેલો માણસ અને આ માણસ, એ બેની વચ્ચે પોતે આવી ન જાય એ જોવાનું હતું !

એમણે તરત રસ્તો જ બદલ્યો !

‘ અરે ! કેમ મારાજ ? કેમ ત્યાં ? ’

જેણે જીવનભર ભગવાન કૌટિલ્યના વ્રદ્યાધ્યયનો કરેલે સ્તોત્ર, આખો દિવસ અત્યંત પ્રેમ ને પ્રશંસાથી વારંવાર વાંચ્યો હતો એણે પ્રત્યુત્તર આપવામાં જે ભયંકર ભ્રમ રહ્યું હતું તે તરત કળી લીધું. સમય, રાખ્ખ માટે હતો નહિ—ત્વરિત કાર્યનો હતો.

પ્રત્યુત્તર ન વાળ્યો. બનેલી વચ્ચેથી નીકળી જવાનો જે માર્ગ એમણે લીધો હતો, તે ચાલુ રાખ્યો.

‘ અરે, પણ મારાજ ! એ બાલુ ક્યાં દાસ્યા ? ત્યાં ક્યાંય પાણી મળે એવું તમારી જાણમાં છે ? બાલુ તો અમારી બેગુન આ રહ્યું ! પણ પાણી વિના બાલું કેમ ફરીને ? ’

ઉત્તરમાં માત્ર પિતાએ આસપાસ પડેલા થોડાક મદમદિયા બેગા ફરીને ખડિયામાં નાખ્યા. ભાગવામાં ભ્રમ મદ્યું. પણ જીભા રહેવામાં કાંઈ ઓમડું ન હતું. એટલે ધીમી ગતિ ચાલુ ગઈ. થોડી વારમાં મદમદિયા પથરા વધારે ધાટા પડ્યા હતા એવું ઠેકાણું હાથ ફરી લીધું. રથજ પણ ગેમ્યું હતું.

આવા જાદેર માર્ગ ઉપર વધારે વાર રહેવામાં તો

ભવ રહ્યો છે એ બંને હેઠળ ટાલિ જાણતા હતા. એમણે વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરવાની એક નવી તરકીબ શોધી કાઢી. પંથરા બેઠા કરવા એ કાંઈ ગાંડપણ હોય તેમ બંને જણા દસવા માંડ્યા !

‘અરે ! પણ આ શું આશ્ચર્ય છે તમે મારાજ ! આપણે તથા જણા છીએ ન બેટીના કાંઈ આપણને મારી જાયે ?’

એટલી વારમાં તો ઠીક જેવું અંતર પોતાની ને બંને આશ્ચર્યની વચ્ચે પડી ગયું હતું. વળી પોતાની આસપાસ ગમગમિયા પડ્યા હતા. સ્થળ પણ જીંચું હતું. પેલા હેઠળ ટાલિ સરકના ધૂળવાળા મારગમાં બેઠા હતા. ત્યાં પાણી હતા નહિ. હવે મારા પિતાએ તરત જ એમને પકડ્યા : ‘એક કમલું બેટીના ! હવે ને આ બાળુ ભયુ’ છે તો માયુ’ રંગાઈ જાયે !’ : અને વાટ જોયા વિના એમણે તો ગમગમિયા આણુ પણ કરી દીધા !

માણસ એટી મયો હોય તો, સિંદ જોમ ચિહારને જતા રહેવા દેવાની હિદારતા બતાવે છે, તેમ આ સત્તજનો પણ એ નિયમનું પાલન કરે છે !

તરત બંને દસતા દસતા પાછા જેતપુર તરફ રવાના થઈ ગયા.

જ્યારે મારે કુંડાવાવ જવાનું નક્કી થયું ત્યારે હું અને મારી મા—આ પરિમિત રસ્તે, નવામલને સ્ટેશનેથી ગાડી પકડવા છિપાયા. અમે બંને મા દીકરા, એ રસ્તા, ઉપર અલકમલની વાતો કરતાં નીકળ્યાં. બેઠાંથી કાંઈના અંતરમાં ખાલ નહોતો કે અમારો બેઠા રહેવાનો આ છેલ્લો

પ્રસંગ હતો. જાણે જણા આનંદમાં હતા. મારે કુંકાવાવ જવાનું હતું. માને પોતાનો છોકરો પરદેશ કમાણીએ ચઢ્યાનો મંત્રોષ હતો. કુંકાવાવ પણ એ વખતે પરદેશ હતું. ને ત્રણ રૂપિયા તો ત્રણસો જેવા લાગતા હતા !

આ રસ્તા ઉપર સ્ટેશને જતાં એક વાવ આવે છે.

આ વાવમાં હું અને મારી મા જાણે પાણી પીવા મળ્યાં. અરધાક પગથિયા ઊંચાઈ ઉઠીશું ત્યાં એક જામુંકર સપાં દીઠો. કાણ જાણે કેમ અમારા જાનના દિલમાં એની ધક્ક સપાં તરીકેની નહિ—પણ કાઈ આશાની અમંગલ તરીકેની ખેસી મળી !

એકદમ બહાર દોડ્યાં મળ્યાં બહાર જઈ ને શ્વાસ લીધો. હવે સ્ટેશન પાસે હતું. માડીનો વખત હતો. મારી માએ અચાનક કહ્યું : ‘આજ આપણે જાવું નથી !’

‘અરે બા ! છેક આંહીં આવીને હવે નથી જાવું !’

મારી બા કાંઈ બોલ્યાં નહિ પણ એમની આંખ-માંથી આંસુની ધારા ચાલી તીકળી. સાહસથી જેમ જેમ આંસુ લૂએ તેમ તેમ નવાં નવાં આવે !

‘આપણે ત્યાં જાવું જ નથી બા ! ચાલો. કાલે નોકરી જાતી !’

‘ના, હું તારે જે દિ પછી જાજે, પણ કાણ જાણે કેમ પેટમાં કાંઈક જગવા માંડ્યું છે. આ નામ આજ ક્યાંથી જાયો ?’

‘અરે ! બા ! તમે તો આવ્યાં ને આવ્યાં વહેમી રહ્યાં. એવા તો આપણા પરમાં હમેશાં નીકળે છે. હમેશાં મારા કાકા વાંસડો ઘઉંને નાગ સાથે જ જુદાં ખેલે છે. તમે તે

‘માયું ઓળતાં તાં ને મોભારથી તમારી પકળે જ પડ્યોં તો એ બૂલી જવાં ? અવાવરુ વાવ હોય તો નામ પશુ નીકળે !’

‘પશુ કોણ જાણે કેમ—મમા ! મને લાગે છે—’ મા તે પછી વાક્ય પૂરું કરી શક્યા નહિ. ‘આ તો સાક્ષાત જમદેવ ! આપણે વખતે પાછાં ન મળીએ...’ એવો કાંઈ ભાવ એમના મનમાં આંચો હતો ! કાણુ જાણે !

‘અરે ! મા ! જોડો. મારે નોકરી કરવા જ નથી જાતું, હાતો, પાછા વીરપુર બેમા થઈએ. વીરપુરમાં લોટ માગશું ને મળે કરશુ, હાતો !’

તે દિવસે અમે મા દીકરા અરેખર વીરપુર પાછા ફર્યાં. છેક સ્ટેશને જઈને ગાડીને જાતી જોઈ. અને પછી પાછો વીરપુરનો પંથ પકડ્યો.

પશુ જેનું જાતનું નક્કી છે એ કેટલા દિ રોક્ષમ ! એ દિવસ પછી પાછાં એ જ રસ્તે સ્ટેશને આંખ્યાં. ટિકિટ લીધી, માની વિદાય લીધી. લાકડાની જાળીની બહાર મા જિભા રહ્યાં. મોટામાં મોટો—કાંઈ જગરજસ્ત ત્યાગ કરતો હોઈ તેમ હું, મારી પામે રહેલી એ કે અડીઆનાની સિલિકમાંથી, માને બેવડિયું ફરિયું આપવા એક વખત એ જાળા પાસે આંચો, અને એક બેવડિયું કાવડિયું એમને આપ્યું. રસ્તે કાંઈક લઈને જાતાં જવાવ માટે દોડીને પાછો ગાડીમાં બેઠો. ગાડી જીપડી હું એતો ગલો. મા પશુ જેતાં રહ્યાં. દૂર-દૂર નજર પહોંચી ત્યાં સુધી અમે જેતાં જ રહ્યાં ! પછી હું મારીમાં રડી પડ્યો. મા ત્યાં કાંક નીચે. અમારું આ હૃદય મળતું. ત્યાર પછી અમે એકબીજાંએ કાંઈ દિવસ

એકબીજાને જોયાં નહિ ! મા ગયાં ! ‘જાણે કાઈ દિવસ હતાં જ નહિ ! વીરપુરમાં વિ. સં. ૧૯૬૨ [ઈ. સ. ૧૯૦૬] માં ભયંકર પ્લેગ આગ્યો. તે વખતે હું કુંઝવાવ હતો. પણ આંહી વીરપુરમાં તો પ્લેગે સોય વાળી નાખ્યો. એ જમાનામાં એ રોગ નવો હતો, એટલે ઈ. સ. ૧૯૧૮ માં જેમ ઈન્ડિયન-ગેઝેટે અનેકને ઉપાડી લીધા, એવું જ કાઠિયાવાડમાં આ પ્લેગે ક્યું ! સેંકડો ધરને તાળાં દેવાઈ ગયાં. એ વખતે મા ગયાં. જાણી પણ ગયાં.

મારા પિતાની એક નોંધપોથીમાં આ કૌટુંબિક ઘટનાનો ઉલ્લેખ છે: “રામજીની વયુ’ મોઢીનું ‘ત્રતુ’ ૧૯૬૨ના આશુ સુદ ૧૪ સોમવારે ‘વીરપોર’ થયું છે. ઝોડે આવતાં, તે પહેલાં ડોકરો ત્રણ દિવસે આવીને વળી ગયો. તથા રામજીની મા, સા. ૧૯૬૨ ના આશુ વદ ૯ ગુરવારે મરણ પામ્યાં છે. જપોર વખતે. વીરપોરમાં. જન્મે મરણથી મરણ પામેલ હતાં, જોલતાં જોલતાં જેવટ સુધી.”

પરંતુ એક સાથે થયેલાં આ બન્ને મૃત્યુએ મારા પિતાની ધીરજની જેમ કમોડી કાઢી, તેમ એમનામાં રહેલી એકસપથી વિચિત્રતાની—અને પોતાનો વિચાર સત્ય લાગે તો એને માટે મને તે હદ સુધી જવાના એમના નિશ્ચયજનની, અને જમાના કરતાં ઘણા આગળ રહેલા એમના સર્જનની પણ પરીચા કરી.

મારાં જાણીની ઝવનદષ્ટિની એક વાત આગળ આવી મઈ છે. એ બાઈમાં કાઈ એવી અજ્ઞ મીઠાસ હતી કે ‘એના સાંજિંધમાં રહેનારું’ પછી એના વિના આંધળું બીંત થઈ નવ જાણી મૃત્યુ પામ્યાં પ્લેગમાં, તે વખતે મા પાસે

હતાં. એમની વચ્ચે સાસુવદુ જેવો સંબંધ તો રહ્યો જ ન હતો. એમ લાગે કે જાણે મા અને દીકરી એકાં છે । જ્યારે જુઓ ત્યાર બન્ને એકબીજાના મુખદુઃખની વિશ્રમ્ભ કથા કરતાં હોય. એટલે બાબી મૃત્યુ પામતાની સાથે જ માએ જીવનનો મનથી તો જાણે ત્યાગ કરી દીધો !

આ વખતે આશુ' વીરપુર ખેતરમાં ખૂંપડાં બાંધીને રહેતું. અમે ખેતરમાં ખૂંપડાં તો બાંધ્યાંતાં, પણ ધર રેડાં મૂકવાનું પાસવે તેમ ન હતું. આ નવીન રામમાં વેદ કોઠેર હજી કંઈ સમજ્યા ન હતા. કોઠાર સુરાજીએ લોક-દષ્ટિ કેળવવાનો ખજો પ્રયત્ન કર્યો હતો, પણ હજી ભયના વાતાવરણથી જ અનેક ઢળી પડતા.

મારા પિતા એક વસ્તુ વારંવાર કહેતા. એમને જંદગી જ્ઞાન એ વખતે થયેલું, પ્તેમનાં 'રજકણ' ફેલાઈ જાય છે માટે શીમમાં બાબી જતું એવું સૂત્ર એમણે સ્વીકારેલું. પોતે ધણુખરું શીમમાં રહેતા. વાડીએ રાટલો ફરી લેતા. બાબીને મુલાવા આવે તેમ હતી—એટલે ધરખાંમણે પણ રણા વિના છૂટકો ન હતો. પણ જેમ જતે તેમ આજાં 'રજકણ' લેવાં એ નિયમ રાખેલો. મેં અપનાવેલો 'રજકણ' સખ્દ, ટાંગોરના 'રપાક' ઉપરથી નહિ, પણ આ ધર વાતાવરણમાંથી સૂચિત થયો હતો. પણ પ્તેમનાં આ રજકણ ધણું સમકર હતાં. બાબીનાં મૃત્યુ પછી એનાં કપડાં ઘોઈ નાખવા માટે જા મર્વા, ત્યારે મારાં પિતાએ, કપડાંને બાળી નાખવાનું કહ્યું. પણ બાબો જાણે કે જીવ બાબીની સાથે જ હતો. એમણે કહ્યું કે 'હવે જ ધાણ' હોય તે બલે થાય. હવે વદુ આજ્ઞા મર્વા છે ને મારા

‘વને પણ આહીં ધરપત નથી !’

ત્યાર પછી મારી માને પ્લેગ લાગુ પડ્યો. ઉવટના પણ દિવસની એમની જીવનમૃત્યુની લક્ષત રહી. એ વખતે અંબાશંકરભાઈ જેતપુર હતા, એટલે એ એકલા આવતા જતા, પણ માને દહેશત હતી. અંબાશંકર માની પધારી આસપાસથી ખસે નહિ. મા બહુ કહે તો આપાપાછા થાય પણ હોય ત્યાં એટલામાં જ ! કેસરકર્ષ કુંઠાવાવથી માની માવજત માટે આવી પહોંચ્યાં હતાં. માએ એને કહ્યું કે અંબાશંકરને ગમે તેમ કરીને પણ કાઢી મૂકો.

એવામાં એક દિવસ સવારે, અંબાશંકર વાઢીધુંમાં શેટલા કરવા ને ખાવા માટે ગયેલ.

કેસરકર્ષએ સમાચાર આપ્યા: ‘ભાભી! અંબાશંકર તો જેતપુર ગયો !’

‘ગયો ? હા...ય !’

મા એટલું બોલ્યાં. ને ત્રણ દિવસ થયાં જે જીવને દહેશત લાગતી હતી કે અંબાશંકર પણ આમાં જરખાઈ જશે કે શું—એ જીવ, આ સાંભળ્યા પછી માત્ર અરધા કલાકમાં જ પ્રવાણ કરી ગયો !

ઉવટની ધડીએ મારી સંભાળ લેવાની કેસરકર્ષને પોતે લલામણ કરતાં ત્યાં !

માનવની અંદર કેવી કેવી અવનતી એમની રંગ સૃષ્ટિ વસી રહી છે !

આ પ્રમાણે ભાભીની પાછળ મા ત્યાં. માનું મરણ ‘સાંભળ્યું ત્યારે મારા પિતાને એક વિચાર આવ્યો. ‘આ પ્લેગનાં ‘રજકણ’ હવે તમામને જરખી જશે. એને સ્મશાન

લઈ જશે તો ઝોઝામાં ઝોઝા ખીખં ચાર માથુસો—
માને ઉપાડનારા—ભરખાઈ જશે. મરણ પામેલાની તમે
આ ક્રિયા કરો કે તે ક્રિયા કરો. એમાં કંઈ જ મહત્ત્વ
નથી. એ તમામ અર્થહીન છે. આ વિચાર એમણે અનેક
વખત અમારી પાસે મૂક્યો હતો. આજે એ વિચારને
એમણે એટલાએ ક્રિયાત્મક રવરૂપ આપવાનો શીવશ્ય નિશ્ચય
કરી લીધો !

ફળીમાં આટો માર્યો, જગ્યા શોધી. કાઈને કંઈ
કહ્યું નહિ. પણ ધરમાંથી ડાદાળો લાગ્યા. ખાડો ખોદી
નાખ્યો. કેસરકું તો આજા જની મર્વા. આ વિચાર
સાબગતા એમને વિચારાને કંઈ સમજણું પડી નહિ !
‘અરે ! પણ કાઈ ! તને દરબાર કપડો આપશે ! અને
માથુસ શું કહેશે ?’

‘માથુસનું કામ નથી. ઠીક પડે તેમ બાંસે બોસે.
દરબારનો એ વિષય નથી. આ વિષય વેદકનો છે. અને
આને આદિયા ઉપાડીને જનારા અને એના સંસર્ગમાં
આવનારા હવે તમામ ભરખાઈ જશે મારે રાત્રનાં ‘રત્ન-
કણ’ ફેલાવા દેવા નથી !’

એમણે માને ખામમાં સુવારી દીધાં. ઉપર ધૂગ
વાળી નાખી. તક મળ્યે એ ઉપર પોતે ઝોટસો ચખાવીને
ત્યાં વેદ-વેદક-વેદાંતના વિષયનું વાચન કરવાનો મનથી
સંકલ્પ કરી લીધો. પછી માની માંદગીની આસપાસની તમામ
જગ્યાને જાળી નાખી. ધરમાં પણ ઠેર ઠેર અગ્નિ પ્રગટાવ્યો.
રજશ્ય માત્રને જાળી નાખવાનો પ્રયત્ન કરી જોયો.

કઠોર સુરાઈને આ વાતની ખબર પડી. એમણે મારા

પિતાને તેડાવ્યા. ઘાટવાથી મુસલમાન ચર્ચાને બાળવાથી હિંદુ થવાય એ વાતનો પિતાએ સાફ ઇન્કાર કર્યો. કામતી આશુજં છે. પછીના બોળિયાને કાંઈ જ નથી એ વાત દર્શાવી. પણ હેવટે દરબાગ માફું આપે, ને બળદગાડીમાં માને રંમેશાન લઈ જઈને ઘાઠ રેવો, જેથી બોજામાં બોણું માનવજોખમ થાય એ સરતે એમણે માને રંમેશાનમાં ઘાઠ દીધો! માની પાછળ તરત ધરની સમૃદ્ધિ ચાકી નીકળી. માય ગઈ. બેંસ ગઈ. દુગાણું ગયું. ધર આંચણેથી જાય ગઈ. રેટિયો ગયો. રાટલો ગયો. ધરશોભા ગઈ. જાતમહેનત ગઈ. અતિષ્ઠા ગઈ અને સૌથી વધુ તો એ કે, પિતાની જીવનની રસપ્રતિ જાણે આસરી ગઈ! જહી એમને જીવનનો વૈજયી રસ રણો નહિ! અને કોઈ દિવસ મળ્યો પણ નહિ. એમનું જીવન કેટલું સંપંમિત હતું એનું એક જ ઉદાહરણ બસ છે. વર્ષો સુધી એમણે દૂધ અને રાટલાને મુખ્ય આરાક બનાવી ઘાઠ્યો હતો. કોઈ વખત દ્રેષનમાં આવીને રાતના અગિયાર વાગે ધરની સાંકળ ખખડાવીએ, તો પોતે બિડીને બારણું ઉઘાડે. પછી ખખડાવતર પૂછીને તરત જમવાનું પૂછે. ગખમાંથી જોગદરની માફક ચીપિયો ભરાવીને ફટ બાટી કાઢે—અને એ બાટીનો સ્વાદ તો ઘાઠમાં રહી જાય એવા. એવે ટાણે પણ એ ભીની ભીની હોય; ને એને કાચનો સ્પર્શ પણ નહિ. ચીપિયાથી જ કાઢવાની! જાણે ખાખીની ધૂણી. આ જીવન એમણે પાછલાં વર્ષોમાં પોતાની સાથે એવું તો વણાટમાં મેળવી લીધું હતું કે એ જ એમનું મુખ્ય ધ્યેય થઈ પડ્યું હતું. જીવન શું છે એ

જાણવાનું. મારા પિતાના મૃત્યુ પછી છ સાત મહિને કે
બે અસલ ખાખી રખડતા રખડતા ઘર આંગણે આ
ચક્રા. અંબાશંકરભાઈએ એમની તેજસ્વી સાધુમૂર્તિ
નોંધ સત્કાર કર્યો; એસાર્યા. બોલ્યા કે 'વો ડાસા ઈ
મેઠા યા, વો કહાં હે? ઉસ્કુ મિલનેકે સિયે કમતો!
આયે હે.' જ્યારે સમાચાર જાણ્યા. ત્યારે પછી તરત આવ
નીકળ્યા. અંબાશંકરભાઈએ સત્કાર કરવા પોતે તેમ
છે, એમ કહ્યું, પણ એમણે તો કહ્યું કે અમે વરસમ
એક વાર એમની સાથે યાનવાર્તા માટે આવતા. કપડાં-
અનાજની અમારે પડી નથી!

આ પ્રમાણે માના મૃત્યુનું એક અત્યંત કઠણ નાટ્ય
જ્યારે મારા પ્રિય ઘરને ખંડેરમાં ફેરવી રહ્યું હતું કે
સપ્તો સમય હું કુંઠાવાવમાં હતો.

કુંઠાવાવમાં એ વખતે પ્રભાશંકર મયાશંકર જોશી
મુખ્ય મહેતાજી હતા. એના હાથ નીચે હું ઉઠતો આસિરદાંટ
હતો. પચાસે ધણું કરીને રૂપિયા ચાર હતા. મારા ગયા
પછી થોડા જ વખતમાં પ્રભાશંકર માસ્તરની તો જાણી
યઈ ગઈ. એની જગ્યાએ કદાનજ છવા પરમાર-આપણા
કવિ દેસળજીના પિતા ત્યાં આવ્યા.

દેસળજીભાઈનું નામ તે વખતે પોપટભાઈ હતું.
પણું કરીને એ રાજકોટમાં મેટ્રિક કક્ષાસમાં હતા. પોપટ-
ભાઈમાં કુમાર ઘણી હતી. જ્યારે જુઓ ત્યારે હસતા
હોય. અમાગ જેવા માટે તો ગાયકામાં, એ વખતે
એ મોટા માનનો વિષય હતા. મેટ્રિકમાં બધવું એ કંઈ
જેવી તેવી વાત ન ગણતી. દેસળજીભાઈના પિતાને પણ

પોપટભાઈની પ્રગતિ માટે ધણી મોટી યાચા હતી. અને પોતે પિતાના જોવા નહિ પણ પોપટભાઈ સાથે મિત્રના જોવા વર્તાવ રાખતા. પોપટભાઈ વેકેશનમાં આવે ત્યારે અમને ઠીક મળ પડતી.

તે વખતે કુંકાવાવ ગામ એક રીતે સુખી ગણી શકાય તેવું હતું. વીરપુત્રની બજારમાં દિવસે જોવા ન મળે એટલા માણસો ત્યાં રાત્રે બજારમાં હોય. અમારા કંઈના ઠીકરા શંકરભાઈ વેપાર કરતા, ખાસ કરીને ખાંડનો. કપાશિયા ને ગોળ પણ સંઘરતા. એમની દુકાન ગામને એક છેડે. એટલે અમે રાત્રે જમીને નીકળીએ તો ધીમે ધીમે દુકાને પહોંચીએ. ત્યાં દુકાનના પાછલા ભાગમાં એક નાનું બંડકિયું હતું. એ બંડકિયામાં શંકરભાઈ રાત્રે મોરસની દાબોટા બનાવતા. મને એમાં રસ પડતો. અમે નિરાંતે મોરસની ચાસણી કરીએ. પછી પતાસા જેમ આકરી ચાસણી થાય કે એનો જીનેજીનો ધાણ ઉતારી ઉતાવળે એને લોટાથી કે એવા સાધનથી ભાંગવા મંડી પડીએ. એટલે દાબોટા જેવી જુઓ ખાંડ થઈ જાય. બંને ખાંડના ભાવમાં ઠીક ફેર ગેરો, એટલે કાંઈક કમાણી થતી. મેં એ ખાંડની ચાસણી બનાવવાનું ‘ટયુશન’ લીધું. અને મને તો એ ભારે સરસ વાત લાગી. મને વેપારમાં રસ પડવા માંડ્યો.

શંકરભાઈનો સ્વભાવ એટલો સરસ હતો કે તમે દુઃખ માત્ર ત્યાં જૂઠી જાવ. એમના સ્વભાવમાં એક પ્રકારની મીઠી મોહિની હતી. મારા પિતા એમના મામા થાય. મામા બાણેજની વચ્ચે એટલો બધો પ્રીતિમેળ

હતો કે એકના વિના બીજાનું કાંઈ શુભ કામ આરંભાય
જ નહિ. એ પ્રીતિને લીધે હું પણ ચંકરભાઈ માટે પ્રીતિ-
પાત્ર બની ગયેલ. ચંકરભાઈ વળી બાળધાની વેપાર પણ
ખેડતા. આંહીં સુઝતોત જાણુ—વડિવારમાંથી બગદારેલાં
આવતા. એ તથા દુધની સાથે નીકળતા. એક વખત, એ
પ્રમાણે ઝોગણીય બજાર લાખ્યા. ફળી નાનું ને એમાં
ઝોગણીય તો બજાર બાંધ્યા. પછી દાસવાની જાખ્યા તો
ગેતી હોય ? એમાં પાણું ફેરફારનું ને વફુનું નિત્યમુદ
આણવું હોય. પદખે પાડેલમાં જુમરાણુ મળું હોય. પદ
મુકવાની જાખ્યા મળે નહિ. એ છતાં એ સ્થંકમોહકવાળું
દર અનન્ય જેવી આકર્ષક શક્તિ ધરાવતું.

ધરનાં તમામેતમામ-માણસ, ફેરફાર, ચંકરભાઈનાં
વહુ—તમામને, આ વીરપુરથી આવેલ કાકા માટે અનન્ય
પ્રીતિ હતી. એટલે તો મને કુંઠવાવમાં માના મૃત્યુ
પછી પણ એકલવાણું ન જણાયું.

એ જામ એક રીતે જુનવાણી હતું. પણ એને નવે
રંગ આપવાનો પ્રયત્ન થઈ રહ્યો હતો. પ્રમથચંકર માસ્તરે
એક શિશુકસમાજ સ્થાપેલો. એનાં આઠ પ્રણેતા તો મળું
કરીને બજારના દરવાર વાજસુરવાળા હતા. કસાંપીના
મિત્ર તરીકે એટલામાં એ, એક સંસ્કારી અટક્યા હતા.
એમના મામના દડાણાની દરવારી નિશ્ચયના મહેતાજી
હરખજી, આ શિશુકસમાજમાં અગ્રેસર તરીકે ભાગ
લાવતા. આ શિશુકસમાજ એક મહત્વનો પ્રસંગ બની
રહેતો. કડાનજીભાઈએ પણ પ્રભાચંકર માસ્તરની પ્રજ્ઞા-
લિપ્ત ચાણુ રાખી. એવા સંમેલન કરતાં ત્યારે અમને

આનંદ આનંદ થઈ રહેતો ।

છતાં વીરપુરના હિસાબે આંહીનું જીવન ધણું જો સંસ્કારી હતું. કારણ કે આ બાજુ હજી કેળવણીનો પ્રતા આવી રહ્યો હતો.

પણ કુંઠાવાવમાં નિરાંત ન હતી. કારણ કે તે તો ધમાલ હોય. દુકાને જર્મએ ત્યાં જોખવાનું, હિસા માંકવાનું, ખાંડ તૈયાર કરવાનું કામ ચાલે. એટલે કે વર્ષોમાં भारी કમનાનો મૂળરંગ ઊડવા માંક્યો. પ કુંઠાવાવમાં એક મોટો હાથદો થયો. એણે મને થોડો ખં બંધાવે બનાવ્યો.

કુંઠાવાવનો એક પ્રસંગ મને બગબર પાક છે. મા દેડ એ વખતે ઠીંગણું હતું. મારા કરતાં તે મોટા મોટા છટ્ટી સાતમીમાં હતા પણ એક ઊંઘરો, અંદરજી, ત્રીઝોપડીબણતો, તે ધણો જંગમ. તાકના ત્રીજા જામ જેવડે જિભો હોય તો હું એની જાતીએ માંક પહોંચું. આ આં રજની આંખો ગોળ બિંદામણી. સાંખી ખળૂરી જે પાતળો દેહ. સ્પષ્ટ ઉચ્ચાર વિનાની નાકમાંથી જોલા બાપા અને મો ઉપર ગિલાડીએ ચૂંટ્યા હોય તેવા ઉચ્ચર માણસ એને જોતાં જ ફૂજી જોકે. એવો વરવો અને કહોં અને પાત્રો દોડડો. એ પાઠ જોઈવા જિભો ચાપ તો મા કરતાં જમણો તો જંગમ સાગે. હું તો એ વખતે ટમ ઉપરથી ઊંડું જ નહિ ને! અને-કા એને જિભો કરવો દો ત્યારે આજળના મોટા ટમજ ઉપર જેસું એટલે નાતો તે ન સાગું! પણ અંદરજી આ કળી ગયો હતો, એટલે તે તો તોફાન પણ કરે! ટમજ ઉપર ચડું તો એના મા

હું માંડ તમાચો ચોડી ચકું. એટલે તમાચો તો અશક્ય. સોડી હજી એ વખતે હું રાખતો નહિ. એ વૈભવ મેં બીલખામાં શરૂ કરેલો. એટલે અંદરજી, મારે એક કોયડા રૂપ ચર્મ પડ્યો !

કસાસમાં મોનિટર એને બનાવ્યો હોય તો ઉપાધિ ચોછી થાય. પણ અંદરજી બહુવામાં ભેંચના બાર્થ જેવો.

છોકરા નાનકડા હતા. પણ ટીખળને ને ઉમ્મરને બહુ બહુ ધાટો સંબંધ છે. નાનકડા હોય તો ટીખળ વધારે હોય. મોટા હોય તો મસ્તી વધારે હોય. એટલે અંદરજી તો હવે મારી સત્તા માટે પ્રશ્ન રૂપ ચર્મ પડ્યો.

એક દિવસે કાણુ જણે શું બન્યું તે ચારામાં દિગ્ભ્રમત આવી ગઈ. અંદરજીને કંઈક સવાલ પૂછ્યો. અંદરજીએ એવો જવાબ આપ્યો કે સૌ હસી પડ્યા. ચર્મ રહ્યું. મારું તો નાક કપાતું હતું. મારે અંદરજીને બેસારી જ દેવો જોઈએ. દિગ્ભ્રમત આવી ગઈ. અંદરજી બેઠો હતો ત્યાં પહોંચી ગયો. મોહ્યા વિના ચોડી જ હીધી. ચોડતાં ચોડાઈ ગઈ—પણ મનમાં બીક હતી કે જો અંદરજી બોલે થયો, તો મારું માથું એની છાતીમાં દાખી દેશે. એ બીકમાં ને બીકમાં મોટેથી ત્રાક મારી: ‘હું’ અને બનાવે છે એમાં હો !’ એમ કરીને બીજી ચોડી ને પછી તો ત્રીજી પણ. ત્યાં તો અંદરજી રડી પડ્યો ! એ તારીની ! આ આવડો દેહ છે, પણ અંદર તો છોકરું જ રહ્યું છે. એ ખબર અચાનક પડી ગઈ. બસ, તે દિવસથી અંદરજીનો ધાક કોડી ગયો.

પણ હેઠમાસ્તર કઢાનજી પરમાર માણસપરજી હતા.

એણે મને એકદમ આઠગીયા બોલાવી લીધો ! અને ચોતાના બાસ મદદમાર તરીકે રાખી લીધો. એમની તબિયત એ વખતે નાજી હતી. એમને* દમનો બ્યાધિ હતો. એટલે એક એવો શિક્ષક એમને જોઈ તો હતો જે ટાકરીઆનો ટાકરીઓ હોય અને પાછો હોશિયાર પણ હોય એમણે મને પસંદ કર્યો

એમની આ પસંદગીથી મને ઊંચુ ધોગણુ તો મળ્યું, પણ બેસવાનું એમની પાસે જ. એમાથી મારા ઉપર એમનો વિશ્વાસ બેઠો. એટલે ધરમાં કામકાજ માટે મને રોકવા માંડ્યા, પાંચ વાગે માસ્તરના ઘેર ૧૧૫-૫૬૬ હુ સૌથી નાનો, એટલે ધરમાં કામ કરવા રોકાઉં. ખાટલા પાથર, પથારી કરું. દીવાખતી તંવાર કરું વાતો કરું ને પછી મોડથી ઘેર જાઉં ! આ વસ્તુ મને તો બારે પકવા માંડી. મને તે વખતે ખબર નહિ કે આ વસ્તુ મારી જેવી તેવી મહત્તાનો પામે નાખનારી નીવડશે. આ કામમાતૈયાર થયો તો એટલી વાત ઉપર મને વીરપુરમાં પાછળથી નોકરી મળી, ત્યારે મોટી સગવડતા મળી મઠ હતી. બેઠાં બેઠાં વીરપુર માસ્તરની વહુ પાસે ચોપડીઓ વાંચનાની ! તે વખતે ખૂચતી આ વાત પણ ઉપકારક નીવડી. કુદરતની કેવી યોજના છે !

એક વખત રવિવારે અમે મે જાણુ લૂગડા ધોવા

* આ દમનો બ્યાધિ એમણે પ્રાણાયામથી લગભગ કાઢ્યો હતો. પ્રાણાયામથી જે જ પ્રમાણે દમને નાજુદ કરાવે. એક ખીલે કામલો પણ બે જોશે છે. પ્રાણુડં ચાલે આપણે લગભગ શુભાવી રીધું છે.

છિપક્યા. હું અને એક નોનમેટ્રિક થયેલો સાત રૂપિયાનો મારતર હતો એ. એ નોનમેટ્રિકયો વળી નાટક લખતો. ને એ બજવામે ત્યારે પોતે સાદુકાર યાશે એમ સ્વપ્ના સેવતો. એને આ હેઠમાસ્તરના કપડાં ધોવા રવિવારે જવું પડે તે પસંદ ન હતું. પસંદ, તો મને પણ ન હતું. પણ હું એ છતાં કાઈ દિવસ એકમદરાઈ ન કરતો. હવે આ નોનમેટ્રિકયાએ મને એક સુક્તિ બતાવી.

‘તારે અભ્યાસ-કાઈ દિવસ કપડાં ધોવા આવવું જ ન પડે એમ કરવું છે?’

‘શી રીતે?’ મેં પૂછ્યું.

‘એ ધોરિયામાંથી ઝીણામાં ઝીણી રેતી લે. પછી આ સાહેજનું, લોનનું કડિયું છે ના, એમાં થોડી થોડી ચેરી દે. પછી તારે તુમકું ધોવું તો છે જ. એટલે જગાક ધોશી દેજે. જોઈ લે મળ. આ કાઈ દી કપડું ધોવા ન આપે. બીજું શું?’

તે દિવસે એના કબા પ્રમાણે કપડાં ધોવાયાં. પણ ઘેર જઈ ને સૂકવ્યાં ત્યાં અસંખ્ય કાણાં!

કાઈ નોનમેટ્રિકયો તો જન્મનો નીવડ્યો. ખરેખર ત્યાર પછી કાઈએ કાઈ દિવસ કપડાં ધોવાનું કશું નહિ.

દેશગણ પરમારના પિતામાં એક મહાન ગુણ હતો. એ ન્યાયી ગદુ જ હતા. શક્તિ જ્યાં જુએ ત્યાં એને પ્રોત્સાહિત કરે. મારામાં શક્તિ જો એ જાણી મથા હતા. આ સ્થાનમાં હું જોડી રીતે આવ્યો છું એ પણ જાણી મથા હતા. એમણે મને આગળ વધવાની સલાહ આપેલી. પોપટ-કાઈને મેટ્રિકમાં જોઈ ને મને તો કાઈનું કાઈ થાય. પણ

ક્યાં કુંઠાવાવ, ક્યાં રાજકોટ અને ક્યાં ચેટ્ટિક ને ક્યાં એ ખરચો. ક્ષિતિજમાં સમળે અધકાગ હતો.

એક વખત એવું બન્યું કે અમારા મૂળગામ કેરાળામાં અમારા કુટુંબમાં લગ્નનો ઉત્સવ કેરાળા કુંઠાવાવ વચ્ચે પાંચ જ માહિતું અંતર મારું મન ત્યાં જવા ઠેકઠા મારે. પણ નિશાળ-નિશાળમાંથી રંગ ન મળે.

શંકરભાઈ પોતે બાબુ, પણ રંગ ન મળી પરીક્ષા માયા ઉપર હતી આઠમીનો ભાર માગ ઉપર હતો એટલે રંગ એક દિવસની પણ આપવાની રૂપરૂ ના હતી.

એટલામાં પોરબંદરથી મારા એક કાકા ત્યાં આવ્યા. કાકાએ કહ્યું. એ પણ કેરાળા જવા ઉપડેલા. હવે તો મારું મન કશું નહિ કરે એમ લાગ્યું તોફારી છાડી દઈને બાગી જવાનું મન થાય. પણ એમ કંઈ બાગી જવાય છે? હું તો રાઈ રાઈને અધમૂઓ થઈ ગયો. પણ રંગ ન મળી તે ન જ મળી. શનિવારની બપોરે ઘેર જઈને એકશરીમાં રાતો રાતો પડ્યો. ખાવાપીવાનું રામ રામ.

પણ હેઠમાસ્તર અત્યંત પ્રમાણિક શનિવારે સૌ ઘેર મૂકા તે પછી પહેલા આસિસ્ટન્ટ લેમમાં જવાની રંગ માગી. પહેલો આસિસ્ટન્ટ તો વજનદાર ગણાય. એને ના પાડવી એ ઔચિત્યબંધ જેવું કહેવાય એમણે એને જવાની હા તો પાડી, પણ તરત એનું મન કંઈયું. આને હા પાડું તો પેલા નાનકડા માણસને કેમ નહિ? હું પડ્યો પડ્યો રાતો દનો, ત્યાં આવીને પહેલા આસિસ્ટન્ટ પોતે જ કશું કે તમને હેઠમાસ્તરે જવાની રંગ આપી છે આ હેઠમાસ્તર પ્રમાણિક અને હું પણ તરત ખાવાપીવા વિના

રસ્તે જ પહોંચ્યો ! વખત છે ને પાછળથી વિચાર ફરવે તો !
 હું કુંદાવાવ ખડુ રહ્યો નહિ હોઈ. પ્રેમજી દસ્યુ
 વીરપુરમાંથી બદલાઈ ગયા હતા. એની જગ્યાએ એક મેમણ
 માસ્તર બાદવાથી આવ્યા. નુરમદમ્મદ અદમ્મદ કુમળી
 એ એનું નામ. આ માણસે મહેનત કરી અને મારી
 નિમણૂક વીરપુરમાં થઈ.

આ પ્રમાણે હું બીજી વખત ત્યારે વીરપુરમાં
 આવ્યો, ત્યારે તમામ પ્રજાનું જીવનમાયું લઈને પછી
 જ ત્યાંથી નીકળ્યો. નુરમદમ્મદ માસ્તર એકલા હતા.
 હૈયાકાકરા કંઈ મળે નહિ. એમનો એક કાઈ જૂના
 વખતમાં બાગી રહેશે. તેનો પત્તો હવે નહિ. ભતના
 મેમણ હતા, પણ ખડુ જ અચરાફ આકમી હતા. એમની
 મારા ઉપર કોણુજાણ કેમ પણ ખડુ જ પ્રીતિ થઈ. એનું
 એક કારણ એ હતું કે જે વસ્તુની તાલીમ મેં કુંદાવાવમાં
 લીધી હતી, લાવનું મૂકવું, ધરકામ કરવું, બેસં પામે વાતો
 કરવા, વાતો લાંચવી—એ વસ્તુની જ નુરમદમ્મદ માસ્તરને
 જાદર હતી. એમણે મારી નિમણૂક કરાવી. અને હું વીર-
 પુરમાં આવી ગયો. વીરપુરમાં હું આવ્યો ખરો, પણ
 વિશાળ ધરમાં મા, બાબી, માવો, બેસો બરી બરી સમૃદ્ધિ
 હતી તે વિશાળ ધર હવે ખડેર જેવું લામનું હતું !
 મારા પિતા મામ જન ત્યારે તો એ ધરમાં એકલા રહેવા-
 ની દમ્મત પણ ચાલે નહિ. આખું ધર માના સંરમરજોથી
 લકું હતું કાઈ જગ્યા એવી નહિ કે જ્યાં હું જિભો રહું
 અને મા ન સાંભરે !

એ હાલ ઉપર ફેટ્યો જનરજસ્ત આપાત થયો હશે

અને એમાંથી ફેટફેટલી જીર્મિઓ મરી ગઈ હતી એ જાણવાનું આજે કાંઈ સાધન નથી. પણ એક વાત આજ પણ હજી યાદ રહી ગઈ છે. જોશીમાં જ્યાં મારા મામાયું ઝોળવા બેસતાં, ત્યાં મને કોણ જાણે કેમ, મનમાં લાગ્યા કરે કે કોઈક વખત ગા બેઠેલાં દેખાશે ! બહારથી આવુ ત્યારે એમ માનીને હું ત્યાં જઈ ! એટલે માની આ ખાલી પડેલી જગ્યામાં કોઈક પણ આવે તો આધાર મળે તેમ હતું. એમાં એ વખતે એક વસ્તુ આવી ચડી. વાર્તારસ.

તુરમહમ્મદ મારતરની વડુ જુવાન દત્તા ડોકરું-ઠેપું કાંઈ હતું નહિ કમકાજ આખો દિવસ કાંઈ મળે નહિ. આમ બાઈ થોડી મિજાજ, માનની કહેવાય તેવી નારી, પણ એને સાહિત્યનો કારે જાખ. બહેલ તો કાંઈ નહિ. આવડે નહિ એક અક્ષર, પણ જો કાંઈ વાંચે તો એ ઊંઘવાનું નામ જ લે નહિ ને ! ચૂલા ઉપર રાંધણું બળા જાય એ હા, પણ વાર્તા અધૂરી મૂકવી એ જાને નહિ.

તુરમહમ્મદ મારતરની વડુ—એનું નામ બહુ કરીને મરિયમ બીબી, એણે જુદા જુદા અનેક ડોકરાઓ પાસે વાર્તાઓ વંચાવી. પણ એને કોઈ ડોકરો કહે નહિ. મરિયમ બીબીમાં જોંયા પ્રકારની રીસકતા હતી. જેવો તેવો ડોકરો વાંચે એ એને ગમે નહિ. એને તો વાર્તાના તાનેતાનમાં એતપ્રેત થાવું હતું. એ વખતે વિદુલદાસ ધનજીભાઈનું 'દુર્ગાદાસ' વંચાવું હતું. એક દિવસ સૌ વાંચતા હતા—એમાં મેં પણ વાંચ્યું. થઈ રહ્યું. બીજો દિવસેથી એ આખી કામગીરી મારી ઉપર જ આવી પડી ! એટલું જ નહિ. પાંચ વાગે છૂટીને તરત અમે ઘેર જતા અને સાત સાડા સાતે

પાછા વાતરસિયા ને રમતગસિયા સહ્યા બરવા આવી જતા. મરિયમ-બીબી, સોપારી ને સૂડી લઈ ને મેસે. વાત વાંચતી ચર મામ.

મરિયમ બીબીમાં એક પ્રકારનું તેજસ્વી રૂપ હતું. અંખ ફેરવતે બોલે ત્યાં લાગે કે હમણાં કાપી નાખશે. હસે ત્યારે તો જાણે મોલીના હમણા પડી રહ્યા છે એવા મુંઝેર ધાત ! મોટી નિર્મળ આંખો, મુગલ ચિત્રમાં આવે છે એવું નોંધ-બાઈ શૈલીનું ચોકું જોઈ, નાના પાટીલા નાહતી મુરખના જાળવી રહેલું મુંઝેર મો—અને એવી જ બાવલરી એની હૃદય ઉદારતા !

નાસ્તો તો હમેશાં આસે જ. તુરમહમ્મદ ખાસ્તર ફરમા-રમહમાં જાય એટલે આ સહ્યા બરામ. એમાં પ્રમુખસ્થાને મરિયમ-બીબી. મરિયમ-બીબીને એવો જ ઝોપટનો શોખ. જો કાંકરી તાંડી કરે તો રાતના જાર વગાડે ! એવો જ એને નાટકનો પ્રેમ. જ્યારની પાસે નાટક તેજાર કરાવરાવે, કાંકર હાકમાં રહેલી, સ્વભાવે અત્યંત મિલનસાર, ચરિત્રમાં અણી-શુદ્ધ સો દયનું જાણે કુન્દન, ઝાકરા તમામ બેમા ધામ એ એના પુત્ર જેવા અને જેવા. એટલે ધમાચકરદી અને રમ-તગમત તો એવી જામે કે એમાં વખત કર્યા જાય છે એનું ઝાંઝને બાન જ રહે નહિ !

મરિયમ-બીબીએ, વિદ્યાનવિલાસ, સૌરાષ્ટ્ર દર્શણ, જૂનાં પુસ્તકો, અંતિદાસિક નવચક્યાઓ, કરચપેસો, વનરાજ ચાવડો, નર્મગદ્ય, અને ત્રીજાં જે જે વાંચનાં પુસ્તકો લાઈ-એરીમાં હતી તે તમામ દુકાબાં. પછી જે જે વાંચવા ચર કર્યાં, અને પણ એવો રસ પાવા માંડ્યો કે મરિયમ બીબીના

ટહોકા વચ્ચે આવે નહિ અને વાર્તાનો રસ જામે નહિ.
મરિયમ ખીખી વિના જાણે સભા નિજીવ થઈ જાય.
મરિયમખીખીએ તો જીવનની એક પણ પળ રસવિહોણી
રહેવા દેવી ન હોય તેમ સવાર, અપોર, સાંજ ત્યારે વખત
મળે ત્યારે, આ તમામ છ' વિહાસની નવલકથાએ સાંભળવા
મોંઢી । જોને મેં એ વાંચવા માંડી-

[૮] મરિયમખીખી ઉર્ફે ખતીન પાસે હું વાર્તાઓ ઉપર
વાર્તાઓ વાંચ્યે જ બહુ હું !

મરિયમખીખીનું પણ કરીને એક ખીજું નામ
પણ હતું. ખતીન. આ ખતીનમાં જેવી જિંદગી પ્રકારની
સાહિત્યરસિકતા હતી, તેવી જ શરરીરતા પ્રત્યે પ્રેમભક્તિ
પણ હતી. વીર દુર્ગાદાસ વાંચતાં, જ્યાં એ અન્યાયનો
સામનો કરતાં ધામધ ધામ છે તે કૂવામાં સંતાપ છે,
દુશ્મનો તપાસ કરવા આવે છે, અને જે કૂવામાં દુર્ગાદાસ
સંતાપે છે, એના સમભ્રમ કાંડા સુધી આવે છે, હમણાં
દુર્ગાદાસ પકડાશે કે શું એવી મંબીર પણ આવે છે,
વાંચનાર સાંભળનાર સૌ હવે શું યશે, એની આતુરહૃદયે
રાહ જુએ છે, અને ખતીનખીખીની આંખમાંથી આવજુ-
બાદરવો આવવા મારે છે। એનો સદાનુભૂતિભર્યો આત્મા
વીર દુર્ગાદાસની સંકટપરંપરા નિદાગીને દ્રવી જાય છે।

તે દિવસે તો મારામાં રહેલા કોઈ અચાંત માનસને
ખતીનખીખીનું આ વાર્તાગ્રિય માનસ ગમ્યું દશે એમ
હલી ચકાવ. પણ આજે જ્યારે આખા પ્રસંગને નજર
સમક્ષ ખડે કરીને પુનઃકરણશીલતાથી નિદાળું હું, ત્યારે

લાગે છે કે હું કુંઠાવાવથી વીરપુર આવ્યો ને જો વખતે
ધર, ચત્યતાના સાગર સમું લાગતું હતું, એ ધરમાંથી મારે
દૂર ને દૂર લાગી જવું હતું ! એ ધરમાં તો હું એક પળ
પણ જીવો રહું અને ઠેકાણે ઠેકાણે માતાં સંમરણે જાગે !
મા જ મા ખસે દેખાય ! માની મધુર હાસી સામે ખડી
ઘર્ષ જાય ! આખમાંથી આંસુ આંધ્યાં જાય ને મા દેખાય
છે તો હવે દેખાતાં શી વાર ? એવી વ્યાકુળતાનો ઘર્ષ પાર
રહે નહિ, કેટલીક વખત તો ઘેલછામાં હું ખરેખર માનું કે
ઘર્ષ ને ઘર્ષ ખંડમાં મા બેઠાં હશે ! એક પછી એક
ઓરડા જોવા પણ માંડું. પરંતુ મરેલ ઘર્ષ, ઘર્ષ દિવસ
પાછું આવ્યું ■ તે મા પાછાં આવે ? એ તો માનવને
મળેલા અપૂર્વ વારસાની વસ્તુ જની ગયાં. કંપનાની.
કંપના સૃષ્ટિમાં તો હું એમને વધે સુધી મળતો રહ્યો ને
એ મને મળતાં રહ્યાં !

માનું એ રથાન, એ વખતે મને લાગે છે, ખતીજ-
ખીખીએ ઘર્ષ લીધું ને મને જાગી જતો જમાવી લીધો.
ક્યાં ખાટવા પાસેના કોણુ જાણે ક્યાં મામડાની ધર્મે
અને જાતિએ તદ્દન જુદી એવી આ અજણ મેમણુઘાઈ
અને ક્યાં હું ઉચ્ચ કુળનો ધ્યાણજી ! વાર્તારસની સંકળે
તો અમારા જોવા અનેક હાકરાઓને ત્યાં બેઠા ક્યાં. પણ
મરિયમખીખીનો સુમધ સુમધ મહેકતો, જીવાન, દસમુખો,
નિર્દોષ, તેજસ્વી, કડક ચક્રેશ, એનાં લૂગડાંની મોઢક બબક,
એની ખારણા ઉપર આદી નાખીને રાણીની પેઠે બેસવાની
હડા, અને એને પોતાને હાકકું નહિ, એટલે મારા ઉપર
ને તમામ હાકરા ઉપર વરસી રહેલું એનું લગભગ માતૃત્વ-

બાપુ' વદાર્થ ! હું તો નુરમદમ્મદ અદ્દમેદ કુમકી માસ્તર
નો રૂપરંગી ખોચનો વમર ખરીદલો ચોવીસે કંઠાકનો રાજ-
ખુંશીનો ગુલોમ જ જની રણા !

નુરમદમ્મદ માસ્તરને અંબારી ઘર સાથે એવો તો
ખોટો સંબંધ પછાથી થઈ ગયો કે એ તો સુખેદુઃખે
અંબારી સાથે જોવા રહે. પોતે જાતના મેમણ હતો,
વધો સુધી જાંટવો 'સિવાય બીલું' કોઈ જામ વેઠેલું જ
નહિ. એટલે આંદો આવવું પડેલું એ એને મમ્મુ નં હતું.
પણ જ્યારે આવવું જ પડેલું, ત્યારે તો પોતે મામમા
એક એવી મીઠી માયા ફેલાવી દીધી કે નં પૂછે વાત.

નુરમદમ્મદ માસ્તર આંધા માયાળું હતા અને ખતીખ
વાતારસનો બારે શેખીન હતી, એટલે હું તો નિયાજનો
માસ્તર નહિ, પણ એમનાં નાનકડા ધન્યવદારનો કારખારી
જ થઈ રહ્યો. ગામમાંથી કંઈ લાવવુંકારવું હોય તો
ગોંડુજબાઈ પોસ્ટમેનને સામજીમાં વિશ્વજોસ્ટમેન સાથે
હું પંજે ખરા ! કોઈ નાનકડો નિયાજના 'પોલિટિકસ'નો
પ્રશ્ન હોય તો એમાં પણ હું ખરા ! અને દરગાહમાં
જતાં આવતાં માસ્તરની પાછળ ચાલવામાં પણ આપણે.

એક વખત મને સોજરે છે કે પોસ્ટખાતાને લગતો
કંઈક 'કેસ' હતો. આંદો નિયાજમાં રૂઢકોમ સાથે
પોસ્ટકામ પણ ચાલતું. સેવાની દસ-સામદસ થવા દશે,
હોકરો નિયાજમાંથી છૂટવાની તૈયારી કરતા હતા, નિયાજના
પ્રમથિયા પાસે એક ઊંટ હાક કરતું, આવીને બિલુ
રહ્યું. ઉપરથી પૂરા ઇંટ જિંઝા, મિલિટરી રેખાવના
લાંચકોશો જીતરી પડ્યા. અને એક પોસ્ટમેન જાણ્યાઈના

ગોટાળા અંગે આવેના એટલે પૂગ જે કથા સુધી સીની જતી લઈ લીધી એ વખતે નુરમદમદ માસ્તરે મને રજૂ કર્યો. નિશાળમાંથી વખતે, પોતાને ચાર છ દિવસ બહાર જવું પડે તો પોસ્ટની એમને જારે મિત્રા ગહેની, અને પોસ્ટલખાતું જતી લઈ ન નાખે માટે, કોઈક પોસ્ટનો જાણકાર એમને વિશ્વાસુ માણસ આપી છે, એમ વાત રજૂ કરવી પડતી અને એવા પોસ્ટખાતાના જાણકાર આદમી તરીકે લાલકાકા પાસે રજૂ કરવામાં આવ્યો. લાલકાકા તો મારી સામે જોઈ જ નહા. 'આ હોકરો તમારી ગેરદાનરીમાં પોસ્ટખાતું જાળવશે ? આતુ માનશે કાણ ?'

નુરમદમદ માસ્તરે કહ્યું : 'અરે સાહેબ ! આ હોકરો તો જારે હોશિયાર છે નિશાળનો કારબાર એ જ ચલાવે છે ને !'

ગોટાળામાં પોસ્ટમેને એ વાતને ટેકા આપ્યો. પોતાની રજાની જોખવાઈ એ રીતે એમણે સાહેબની રૂમરૂમાં જ સાધી ગાખી.

ત્યાર પછી જે દ વખત નુરમદમદ માસ્તર પોતા દિવસની રજા ઉપર ગયા પોસ્ટખાતાનો કારબાર મારી પાસે આવ્યો. ફેડમાસ્તરની ખુશી ઉપર બેસીને, પોસ્ટ કાકા, કવર, ને ટિકિટ વચતાં મને જે અધિભગ્નાશિનો આનંદ મળ્યો હતો, એની આજે તો કદપના જ કરવી રહી. નિશાળના માસ્તરને કાંઈ સલામ ન કરે, પણ પોસ્ટ માસ્તરને તો સી સલામ કરે દરજારી પટાવાના ટપાલ લેવા આવે તો સલામ કરીને પાટલો ઉપર બેસે વેપારી આવે તો 'સાહેબ ! એક ટિકિટ આપજો !' એમ કરીને

ઊભો રહે. ખતીનખીખી તો ખારજાના ઉંઘરા ઉપર બેઠી બેઠી મારો સસાણાખ જોવા કરે ને હસ્તા જ કરે !

‘ અલ્યા ! ખીજી તો કાંઈ નહિ, તું ક્યાંક ગઈઃ
ધંધ જાણ, ગઈઃ ! ’

પરંતુ એવડાં નાનકડા અધિકારનો પણ નરો કેવો હોય છે એનો અનુભવ તો તરત યદ્ય મળે, નિશાળની સાથે જ માસ્તરનું રહેઠાણું ઘર હતું, જ્યને રહેઠાણું ઘરનું એક ખારણું નિશાળ તરફ જ હતું. એના ઉંઘરા ઉપર બેઠી બેઠી ખતીનખીખી મારા દાંધકવાલ એલી હોય ને વખતે કોંઈ દમકાંધી ન જાય એનું પણ ખ્યાન રાખતી હોય. એક દિવસ દપાસની ચેલી આવી, લેતાવળે તોડી, અંદરથી રાંજકાટી સાહેબનું કવર નીકળી પડ્યું ! વચિનાં જ લોહી બીડી મધું !

ગોકુળભાઈ પોરટમેન, ધીરા ચાંત, કાંઠા શ્રીમાળા બાકાણું સામે બેઠા હતા. તેમણે ધોમેથી કંઈ : ‘ શું છે બાઈ ? ’

‘ ક્યું હશે કાંઈક બગાના બાઈ જેવું ! ’ ખતીનખીખી બોલી : ‘ બાઈને એમ હતું કે આ તો રાજમાદી મળી, મરૂં છે ! ’

દિસાનમાં જૂલું નીકળી હતી ને ચિતવણી આવી પડેલી હતી.

અધિકારનો નરો તો એમ આગળ વધેનો અટકી પડ્યો. પણ અધિકારની એક ખૂણી છે. એમાંથી તમને કાંઈ ને કાંઈ અંગત લાભ ઉઠાવવાનું મળી જાય તો એનો જ્ઞાન હ વળી કાંઈ આર હોય ! આપણી પહેલી કહેરત નથી કે ચોરીના બેર મદુ ખીંકાવાને !

પણ માસ્તરખાતા જેવું આ પોસ્ટખાતું. એ કંઈ થોડું રેવન્યુખાતું છે કે જોળનાં માટલાં ને માટલાં મળે ? આમાં તો શું ? કાંક અમલનો મ. ઓ. આફ્રિકાથી આવ્યો. હોમ તો પાણપાવણું આપે. પણ એવો કાંઈ મનીઓરકરે મ. મારા આ ૭ દિવસના રાજમાં ક્યાંયથી છુમે. પક્યો નહિ ! જેટલે એવું પાણણું મ મળ્યું નહિ ! નશીબને જે મામમાં એક જૂખડીનારય જેવી નાટકમંડળી આવી ચઢેલી. એના અભિનયકારો દિવસે પણ સરેરાશ શાવીને મામમાં ફરે એવા હતા. તે ભીતમાં હતા આંધ્રોની ગોકલની સાકની ધરમશાળામાં. ને ત્યાં ખીચડી પકાવી લેતા !

આ નાટકિયાઓ પોસ્ટ ઓફિસે અવારનવાર આવ્યા કરતા. એમાં એક આઠણું કરસનજી હતો. એ એનો મેનેજર હતો. મેનેજર પણ, જૂખડીનારય જેવી નાટકકંપનીના મેનેજરનો તો શું પગાર હોય ! મને માંચ મળતા તો કરસનજીને ૭ મળતા ! આ કરસનજીના ખાનગી કાગળ આવે. ૭ રૂપિયાના પગારમાં એને કાણુ જાણે ક્યાંથી કાગળીનો કૌવચછોક લાગી ગયેલો કે એ તો સવાર ને સાંજ કાગળ લેવા આવ્યો જ હોય ! જણુ દિવસની તપથપાને અંતે, જવારે પ્રિયતમાનો સંદેશ ન મળ્યો, ત્યારે કરસનજીએ પોતે કાંઈ અત્યંત ગુપ્ત વાત કહેતો હોય તેમ કહ્યું કે 'સાહેબ ! ખારો કાગળ આવે તો તમે લઈ રાખજો ' નાટક કંપનીમાં મોકલતા નહિ ! '

મેં હા પાડી ને સાથે જ કહ્યું : ' કરસનજીવાઈ ! એક વખત તો નાટક જતાવો ! '

તરતજાન ને મહાયુદ્ધનો આ મયોગ ભોગને જે

સફળ નીવડ્યો: કરસનજી કહે: 'આવો ને સાહેબ ! કાલે જ ભગતની જગ્યામાં નાટક કરવાનું છે. દરબાર સાહેબ પણ' પધારવાના છે. 'દરબારી માણસ' સિવાય બીજાને આવવા દેવાના નથી, પણ દરવાજે હું હોઈશ. તમે આવજો !'

આ નાટકકંપનીવાળા એ જ વર્ગ રાખતા. ત્રીજે વર્ગ એમાં હતો નહિ. ત્રીજે વર્ગ પછી ઓછો વર્ગ. પહેલા વર્ગની ટિકિટ એક આનો હતી. બીજા વર્ગના બે પૈસા. કોઈ વળી બહુ તિરમારખા હોય ને 'વન્સમોર'માં એકાદ આની ફેંકરી એવું લાગે તો આમલી હરોળમાં બે તથા વૂટલકૂટલ ખુરશીઓ તાત્કાલિક મુકાતી. આ કરસનજીનું નાટક જોવાનો આવી રીતે મફતિયો. સત્તાના ભેરે મોક્ષ મળ્યો, એનાથી મને જે-આનંદ થયો, એવો આનંદ લાગ્યે જ મારા અનુભવવામાં આવ્યો હશે ! મને લાગે ■ માણસને સત્તાપ્રાપ્તિ જેવો આનંદ બીજા કોઈ વસ્તુમાં નહિ મળતો હોય. એવા અધિકારને અંગે જે લાભ મળે, તે મારા જેવાને માટે બે પૈસાનો હોય, કે લાંબોની લાંબોનો હોય એ વસ્તુ કોઈ બહુ મહત્વની નથી. માણસની Stages-એવું વિકાસસ્થાન બતાવવા માટેની એ પારાશીશા છે, એ મહત્વનું છે. સત્તાને ખરી મંજીર-તાથી સમજનાર માણસનું બે સાચું ચિન્ન રજૂ કરવામાં આવે, તો જેમ આઈ-સ્ટાઈનનાં સિદ્ધાંત વિષે કહેવાય છે કે, એને ખરી રીતે સમજનાર પાંચ હજાર જ છે, તેમ આ સત્તાનું પણ ચાલ. તથા ચાર માણસો આખી દુનિયામાંથી લાગ્યે જ નીકળે, જેમણે વિક્રમ, અશોક, કે રામની પેઠે અધિકારનો અર્થ મહત્વ કર્યો હોય ! ને એમ

તો દુનિયાના પાંચ સાત હજાર વરસના ઇતિહાસમાં પણ આવી વ્યક્તિઓ એક બે હજાર વરસના અંતરે માંડ એક બે જ આવે છે ને ? સત્તાનું કામ એવું ભવ્ય છે, અ ભવ્ય ન હોય તો ધણું ખરું ભયંકર હોય છે !

પણ આ કરસનજીના નાટકે અમને એક એટલે લગભગ-ક્યુ. માસ્તર નુરમહમ્મદ હમધાં હતા નહિ. રાતે ઊઠગઓ લશ્ચુરા આવતા. એમના ધાસલેટિયા પૈસા પૈસાના દીવા ભાઈતો ભપોટા આપવા ફાજર હતા. નિશાળે ઊઠરા સાત આઠ સુવા પણ આવતા. એમના ખાટસાધી પકાનો પ્રભ ઊઠેલી જતો હતો. પૃથ્વીરાજનું નાટક ભજવી નાખવાનો વિચાર મંજૂર થયો. સાહજુદીનનો પાઠ લેવા એક મતવાનો ઊઠરા આમળ આવ્યો પકા, વટતાં કપડા, સીનસીનેરી કરવાનું ભજાખખ કાપડ, એ બધું પૂરું પાડવાનું મરિયમ ખીખીએ કબૂલ કર્યું અને ત્રણ જ દિવસની મહેતલ આડે હતી એટલે રાતદિવસ જોવા વિના અમારી કપનીએ કામ શરૂ કર્યું !

છેવટે નાટક પક્યું. સનિવારની રાતે. ગવિવાર તો હેકમાસ્તર આવવાના હતા. નાટક જોવા માટે પ્રેક્ષકોની ધમાલનો પાર ન હતો. ઘણાખરા નિશાળિયા. પૂરબપક્ષમાં, નિશાળનો ઘટ વગાડતાંની સાથે, પકા ઊપાયો ને નાદો શરૂ થઈ !

પણ નાટકના પહેલા અંકનો પહેલો પ્રવેશ હજી તો ચાલતો હતો ત્યાં નિશાળની ખઠકીની સાંકળ ખખડી. ગોઠળભાઈ ટપાવીનો જ અવાજ સંભળાયો, ' બોરીભાઈ !' અથવા માર્શા ! આ તો નુરમહમ્મદ માસ્તર પોતે !

વહેણા આવી પહોંચ્યા ! એકદમ ધમાલ થઈ પડી. પડદાના ખાટયાની તરત પથારીએ બની મઈ. કાંઈયું, પાધડી ને મુંથણે. પહેરીને માસ્તર થઈ બેઠેલાં મરિયમ બીબી દોડ્યા અંદર, તે પહોંચ્યાં સીધાં રસોડામાં, ને સીનસીનેરીના બપોડાનું માંસકુપોટલું વાળાને સાથે ઉપાડતાં ગયાં. લાઈટ બધી પાછી જોડવાઈ મઈ જુદી જુદી. ને કાલાકમરા છોકરાનાં 'મુખ' કપાટાજેથ રથપાઈ મવાં. સાંકળ ઉપાડવા માટે હું બિપકો ને પાછળ જરાક હાથ હલાવતો મયો. એ નિયાની સમજી જવામાં પાવરધા ઝોકરાઓએ તરત મોટી ઉપાડી લીધું :

‘અગીઆરી અગીઆરી એકવિશાં સો

બારબારા ચમાલસો !’

નુરમદમદ, માસ્તર આવ્યા સારે તો છક થઈ મયા, અવરિયત રાત્રિકલાસ જ જ્યણે કામ કરી રહ્યો હતો. જોડલખાઈ ને મેં જરાક આખથી જ ચિનતી કરી, આમજી જળવી લેવાનું કહ્યું. ને જોડલામાં તો ખતીન પાણીની ખાલી મામર લઈ ને બહાર આવી : ‘લે તો, એ ! પાણી ભરી આવ જ, મીથુલવાવમાંથી !’

હું પાણી લેવા દોડ્યો મયો.

પાછળ સો ઝોકરા બહુ ધ્યાનપૂર્વક ચોપડીનાં પતાં ફેરવવા માંડ્યા ! પથુ હું તો એવો મીનલવાવમાં મયો એવો જ દોડતો પાછો આવ્યો ! પાણીની લગોલમ પગ-થિયા ઉપર તો એક પાતળો સુંદર જુવાન રજપૂત રામ, જંપસિંદ સિદરાજ પોતે આંધ્ર મારી રહ્યો હતો !

હું તો મામર હાથમાં ને દોડતો જ પાછો આવ્યો.

‘અરે ! જા રે મૂરખ !’ કહીને તુરમહમ્મદ ખાસ્તર પોતે ફાનસ લઈને મારી સાથે પાણી જરવા ગાળ્યા. ત્યાં કાંઈ હતું નહિ.

તુરમહમ્મદ ખાસ્તરે અમારા ઘર સાથે એવી જો પ્રેમભરી રીત રાખેલી કે એ અમારે ઘેર આવીને નિરાતે બેસતા. એક વખત મારા પિતાની સખ્ત માંદગી વખતે તો એમણે એક ખાસ ઉકાળો પોતે ઘેર આપીને તૈયાર કરાવેલો ને એ આપેલો. એનાથી તરત તાવ ઊતરી ગયો હતો.

એ ખાસ્તરના આગ્રહને પરિણામે અમે, જાગ બહાર ગહેતા—તે પછી મામમાં રહેવા ગાળ્યા રામને હવાડે અમારા ઘર ન્યાં હત્યા ત્યાં હવે ખંડેરની બાદ દેખાવા માંડી હતી. સુમરા હતા તે સિંધમાં જાગી ગયા. એક મીરાંણી રહેતી એ નાસી મઈ. કવિરાજ ગૌરીશંકર ગોમ-દામાં રહેવા માંડ્યા. પીંગરા અલિકાનું મકાન જે બનાળામાં તો તાંતથી રાત આખી ગાળતુ હોય, એટલી એને ત્યાં કણુખીની ધરાડી ગહેતી, તે પણ સૌ ઘર છોડી ગયા. લંગડો રાજપૂત કાણુખણે કાલ આપ્યો મયો. અને સુમલડોથી પણ મરી પરવારી. દેવકુળકાકા જેતપુર ને રાજકોટ અધવારું કરી બેઠા. અને હામોદરકાકા પોર-ખંદર પહોંચ્યા ! એજો વીંખાઈ ગયો !

એવકા મોટા ભખંજાર પાયા કોઈ જ મળે નહિ, જાણે કે ધરતીએ ત્યાંની માયા હવે સહેલવા માંડી હતી. એટલે એ સને ધીમે ધીમે ગામ તરફ અમારું પ્રવાણ થયું. એટલામાં તો બગતમહારાજની જગ્યા સામે એક

મીઠાની વખાર હતી એની હરશણ્ચ યર્ષ. મારા પિતા એ હરશણ્ચ વખતે હાજર હશે, ને જોવાનું તેમ નુરમદ્દમદ માસ્તર પણ સાથે હતા. એમણે એ વખાર ઘર્ષલેવા ને ત્યાં મકાન કરી નાખવા પિતાને કહ્યું. ને એમણે હરશણ્ચમાં એ લીધી. પોતાની હમેશની ચોકસાઈબિરેલી પદ્ધતિ પ્રમાણે એ વિષે એમણે નોંધ રાખી છે અમુક રૂપિયામાં વખાર લીધેલી. અને તેના રૂપિયા વીરપુર દરબારને ચોપડે અમુક પાને જમા થવા છે ! આટલી બધી ચોકસાઈ સાધારણમાં સાધારણ મણાની બાબતમાં પણ એ હમેશાં બનાવતા, અને તેથી એમને મન કાઈ પણ વિષયમાં હાર પામવી એ જીવનનું હલકટમાં હલકટ રૂપ જણાતું !

આ તરફ ખતીજએ મારી પાસે, નિઘાળની લાયક બેરીનું એક પણ પુસ્તક બાકી રહેવા હોયું નહિ. પ્રાણી અને પક્ષીનાં વર્ણન સીધે, લમબમ તમામેતમાંમ પુસ્તક એણે મારી પાસે વંચાઆ એમાં જોડસો ફાપદો એને થયો એના કરતાં વધારે ફાપદો મને થયો. ગુજરાતી સાહિત્યમાં કાઈ પુસ્તક તે વખત સુધીનું હપાયણું એનું, રણું નહિ કે જે મેં વાચ્યું ન હોય. ખાસ કરીને અતિદાસિક નવલકથાઓનું, એ નવલકથાઓ ખૂટે એટલે બીજું તમામ વંચાવ રાવણમદોદરી સંવાદ-ચામળની ધણીબરી વાતો મહાભારત, મેવાકનો ઈતિહાસ એ બધાં ત્યારે વંચાઈ ગયાં !

આ પ્રમાણે એક જાણુ ખતીજગ્રીમી પાસે વાચન આણતું, તે બીજી જાણુ મારા કેટલાક દોસ્તો રાજકોટ મળવા ગયેલા એટલે મને રાજકોટનું આજ્ઞીય વધતું હતું. વિચાર

યાતો કે રાજકોટ જઈને અંગ્રેજ બહુના જેવી જાઉં. પણ ત્યાં રહેવાનું કંઈ સાધન મળે નહિ બીજું વીરપુરમાંથી અંગ્રેજ લાલુવાવાળા કાંઈ એ હજી સુધી કાંઈ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી ન હતી. ત્રીજું, બન્ને મોટા બાઈઓ રાજકોટ ટ્રેનિંગ કોલેજમાંથી પસાર થઈ ગયા હતા ને માસ્તર બની ગયા હતા. એટલે એ રસ્તો સહેલો લાગતો હતો.

પરિણામે હું વીરપુરમાં જ રહ્યો ને ત્યાંસોળ વરસ પૂરા થવાની રાહ જોવા લાગ્યો. એ પુરા થાય તો પછી ટ્રેનિંગ કોલેજમાં જવાય !

અમે છેવાડાનાં ધર છાડી દીધાં ને ગામમાં રહેવા આપ્યા એટલે કામ વધ્યું. છેવાડે તો મળી હતી કે જ્યારે ઠીક પડે ત્યારે લોટા ને ધોતિયુ લઈને જીપડા એટલે નાહવાનું પતી ગય. નિત્યકર્મ થઈ જાય. ને ઉપાધિ પણ આછી. આઠી ભગનની જગ્યા સામે જે ધર ક્યું એમાં તો ના'વાધોવાની ભારે ઉપાધિ. એટલે છેવાડેના ધરનું આકર્ષણ ને વાસ ચાલુ જ રહ્યાં !

પણ હવે અમે બાપદીકરો જે જ જણા. પાડોશ ધીમે ધીમે લુપ્ત થઈ રહ્યો હતો. હવે તો એક દી ધરમાં ફોટ ખૂટે તો બીજો દી દાળ દોય નહિ. એક દી રાંટલો શાક રાંધી નાખીએ દિમત કરીને, પણ પછી ત્રણ દિવસ સુધી એમ થાય કે, જાણે હવે રાંધીએ જ નહિ મને રાંટલો બાજરીનો કરતાં આવડે નહિ ને ધણનાં લોટમાં કાંઈ દી પાણીનો મેળ રહે નહિ. મન તો એવું થાય કે જે કાંઈ તૈયાર રાંટલોદાળ આપે તો એને ત્યાં જ રહી જાઉંએ ! પણ એમ કાંઈ હવે જીવનનો ચાક ચડાવે કામ આવે તેમ

ન હતું. ધર મોટું, કાચું કાચું મૂકીને મા આવી નીકળ્યા હતાં. ત્યાર પછી મારા પિતાએ ધણીખરી ઉપાધિ તો કાઢી નાખી હતી, છતાં સરસામાન-ખાટલા ગાદલા ગોદકા પટારા પેડી બધાંનિ સાચવવાનાં હતાં. અમને એ વખતે મોટામાં મોટું દબ રોટલા બકવાનું અને એમાં પથ્થુ હમેશનો મોટામાં મોટો પ્રશ્ન સોટનો. દાણા હોય પથ્થુ લોટ કોણુ દળી કે ? આડોશપાડોશમાંથી તો દળી આપે એવા સૌ વિદાય થઈ ગયાં હતાં. એટલે અમે જાપડીકરાએ એનો રસ્તો ગાતી કાઢ્યો-લોટ માગવાનો. મેં લીધું બોધરણું હાથમાં ને કહ્યું લોટ માગવાનું સર !

સવારમાં હું દર રવિવારે નીકળી પડું. રજા હોય ત્યારે પથ્થુ બોધરણુ લઈને આટો મારી આવું. એમાં લોટ તૈયાર મળે—એટલે પછી રોટલા કરવાની ઉપાધિ જ બાકી રહે.

પથ્થુ ગામમાં અમારી પ્રતિષ્ઠા સાબુકારની. એટલે આ લોટ માગવાની વાતમાં ગામે અમારી સાથે જોડાઈ એ તેવો સહકાર ક્યો નાહ. લોટ મળે ખરો, પથ્થુ દેનારને એમ લાગે કે ગરીબ જાણીએને દીધો હોય તો સારું. છતાં આ લોટ માગવાની સફર તો વળી નવો જ અનુભવ દીધો.

પહેલવહેલો મોરબિયા પામાં જઈ—ત્યાં તોતીમાં એવી બતી, બોળી ને ધર્મનિષ્ઠ જાઈ, જોબો એવો બરીને આપે કે, એના એક જોબામાંથી જ તમારા તો એ રોટલા સર્જાય ! પછી ઇચ્છાર જીવુભાની ડેલી ઉધાડી હોય તો ત્યાંનો જોબો પથ્થુ ખરો. અને પછી નીકળું આજુ મામ ફરવા. ક્યાંક તો નાનકડી છાકરીઓ, મારી પાસે બાળુની, યોશ. રીમાં બેડી હોય, એટલે દોડીને લોટ લઈ આવે. આ લોટ

માગતાં માગતાં ધરપગનો જે અનુભવ મળ્યો રહેણી કરણી, રીતભાત, વેશસજ્જવટ, ઔરનાં છયુક્ત, રાખ, તાપ, કલેશ, માર્મિક વિનોદ, સુંગરગોષ્ટિ, નિંદાગોષ્ટિ, ગુમગોષ્ટિ-કર્ચાક રખારોમા દેરવટું વાળ્યું હોય એટલે ધણી ખાટલામાં નાનકડો છોકરો સૂતો હોય ને ઈંડુ મોટું, દૂધના બોધગ્યાની રમઝટ બોલાવતું હોય, કર્ચાક મારાપીટ ચાલતી હોય, કર્ચાક રોટલા ધકાતા હોય, કર્ચાક રસોડામાંથી ડાકિયું કરીને તમને છુએ, પણ લોટ આપ્યા વિના નહુંદ બોલનું બેઠાં વાતો જ કર્યાં કરે ! તમને એમ થાય કે ખબર છે, એટલે હમણાં આવશે. તમે તમારી હાજરીની જાણ કરવા એશરીમાં બેઠેલ છ મહિનાનાં છોકરા સાથે વાત પણ ચલાવો, 'કા બાબુ ! કુંકુ છે નાં? કેવું બિજુ છે જો તો !' પણ ન આપવાવાળા તો ન આપે તે ન જ આપે અને તમે ધાકીને રસતો માપો એટલે પાછા ટાકા વિવેકથી કહેશે : 'મા'રાજ ! જગત ખડકી હેતા જાગે હો.' બીના કરતાં પણ આ ટાકોમાર તો તમને ખીજ પાંચ ધર સુધી નિરાશાવાહી કરી મૂકે. પણ ત્યાં વળી કાઈ ઉત્સાહભરો ધગ્ગી નવી વટ્ટ, સાસુની ગેરહાજરીનો લાજ લઈને, ઉતાવળમાં, મોટો બોમો બરીને લોટ આપવા તમે 'નારાયણ પ્રસન્ન !' 'બીમ અગિયારણ ને શુક્રવાર' એમ બોલો ન બોલો, ત્યાં જ ઉતાવળે જઠાર નીકળતી દેખાય ! અને તમારા પગમાં નવું જોર આવે !

આ બોળામાં સૌથી મોટો બોમો ભયતની જગ્યાના લક્ષમણ કાઠારીનો. માથાભર્યો અને વિવેકી ત્યાં જગ્યામાં બળદથી ચાલતો મોટો ઘંટ હતો ને લોટ આપો દિવસ

દળાતો જ હોય. લખમણ કાઠારી આમથી લોહાની સૂંઢી લઈને આવે-ને જોબો બે જોબો લોટ નાખીને જોધરણું ધસકાવી દે !

આવી રીતે અમારો પિતાપુત્રનો જીવનબંધાર ચાલી રહ્યો હતો. એમાં અમને એક ચોટામાં મોટી મોજ મળી રહેતી તે એ કે, પાંચ પંદર દિવસે દામા કં'દોઈના પેંદા આવ્યા જ હોય !

આ દામોકંદોઈ જાણે કે અમારો જૂનો ધરાક, કાણ જાણે શું કરતો પણ મહિને બે મહિને કાંઈક ધરણું લઈને એ રૂપિયા બ્યાજે લેવા આવ્યો જ હોય ! નામું માફતાં ધણી વખત સખ્દ ઉપર તકરાર પણ સામ-રાજકહેવક ધરણું ધરણીવટ છે-એ વાક્ય તો મારા પિતા દરેક નામામાં અવશ્ય લખાવે જ ! અને એનો અર્થ સમજતાં, ધણી વખત માલ વધારે હોય ને પૈસા ઓછા બ્યાજે લેવાના હોય, ત્યારે લેનારને મુંઝવણ થતી. એ વખતે આ સખ્દ તકરાર નિરર્થક જણાતી. પણ કલકતા અમલવાદનાં તોફાન જોયાં ત્યારે લાગ્યું કે ના, ગજકહેવક વસ્તુમાં પણ અર્થ તો છે !

આ દામો કંદોઈ અમારો લગભગ નિત્યનો આદક. એને કાંઈક મૂકવું હોય-ને કાંઈક લેવું જ હોય. લાગ્યરેખા એવી કે ઘેર છોકરીઓનો જ જ્યો એમાં એ પોતે, બેરુ ને છોકરાં-સખળાં સરખાં તોતકિયાં ને સરખાં મઠમકિયાં ! દામો કંદોઈ આવે, રૂપિયા-લઈ જાય, ધરણું મૂકી જાય, ને બ્યાજ મહિને ચઢ્યે ચઢ્યું દેવાનું હોય, એટલે બ્યાજ માટે દૂ પાંચ પંદર દિવસે જઈને બિબો જ રહું. 'દામા-

કાકા ! મારા બાપાએ કહ્યું છે એક ગેર પેંડા આપો !

તે ઠેકાણે હોય તો તો દામાકાકા તરત જોખા દે, નહિતર કહેશે કાલે આવજો.

કાલે જાઓ ત્યાં એ તમને છેટી જોઈને જ દુકાનને તાણું મારતો હોય. 'હવે કાલે આવજો, આજે મારે જાવું છે જરાક !'

પણ તમે એને રોના છોડો ! ત્રીજો દી જાઓ, એટલે પછી શેર મૂકીને જોએ ત્યાં તો નમે ન બોલો કે 'દામા-કાકા ! બીરનું કહ્યું છે હો !'

દામાકાકાને ના પાડવાની કે પીછેહઠ કરવાની તક ન હોય. કારણ કે એણે આખી સૂઝી પેંડાની બહાર કાઢી હોય.

આ દામાકા દોષ્ટના પેંડા રંગ રાખી દેતા. સંજે રાધવાનું આજસ થાય જ. ત્યારે બધા આ પેંડા ને બસી આખી રાત. સવારની વાત સવારે !

આવી રીતે વીરપુરના આ વખતના નિવાસે વળી નવો જ અનુભવ કરાવ્યો. વિજ્ઞાન વિશ્વાસ, સોરાષ્ટ્ર દર્પણ સુદ્ધિમકાશ, એ તમામ જૂની પત્રિકા 'કાશિ' ત્યારે જોવાઈ મઈ. ને પાછો સાહિત્યે મને ભામતો બચાવી લીધો !

તુરમહમ્મદ માસ્તરની ન્યાં જદલી થવાને વખત આવ્યો ત્યાં વીરપુરમાંથી વિદાય લેવાની મારો ધડી પણ આવી પહોંચી. એ વખતે અંગ્રાજકરભાઈ બંધાળામાં માસ્તર. અને એનો સર્જક થયેલો બીલખા આનંદાશ્રમના સંચાલક જેવા મણાતા બહુ જ મોરીશકરને ત્યાં. બીલખાની

પાસે જ બંધાળા, એટલે મારે હવે બીલખા બનું એમ નક્કી થયું.

વીરપુરમાંથી રળ લીધી. બીલખામાં મારે અગ્રિજ સુધીની મિલ્લરૂલ હતી. એટલે ત્યાં દાખલ થવું એમ, હવે ને હું ઊપક્રો બીલખા તરફ અગ્રિજ બહુવા.

એ વખતે બીલખા-જૂનાગઢ વચ્ચે રેલ્વે મલિ. જૂનાગઢથી બીલખા સુધી એકા ને ગાડા ચાલતા. એમાં મેસીને હું બીલખા આવ્યો.

બીલખામાં એ વખતે તાલુકાસ્તૂલમાં હેડમાસ્તર તરીકે ભરવજીભાઈ કરીને એક વાણિયા હતા. એમણે હવે કે નાલકના અગ્રિજમાં શું કરવા વરસ બસડો લો ? પરબારા ત્રીજા અગ્રિજમાં દાખલ થવાય એટલું ધેર જ કરી લો ને ! તમે તો આઠ ગુજરાની કરી છે !

મિલ્લરૂલના હેડમાસ્તર, દેવસંકરે એ વાતને સંમતિ આપી એટલામાં બીલખામાં એક સાત રૂપિયાના આસિ-રટંટની જગ્યા ખાલી પડી. આ અધોભન થયું જગતું હતું. પાંચ રૂપિયાને બદલે સાત મળતા હતા !

એટલે રૂલમાં દાખલ થવાની અરજી કરી. અને સાત રૂપિયામાં દાખલ પણ થઈ ગયો.

પરંતુ એ વખતે જ એવું કે જે રંગની ભૂમિકા જેવા મળે એનો રંગ તરત લાગે. વીરપુરમાં દયાનંદ સરસ્વતીનો આર્થસમાજ રંગ દીકો હતો. નિત્યાનંદ, આત્માનંદ, ચંદ્રાનંદ, અભિસંકર સાચી, આર્થમુનિ જેવાની વાણી સ્પર્શગત થઈ હતી. આવી વળી તદ્દન બધી જ ભૂમિકા મળી. બીલખામાં મીથાનુરામ સમાજો આનંદામય છે.

એ સ્થળ અત્યંત સુંદર, સ્વચ્છ ને આકર્ષક છે. પશ્ચાદ્ ભૂમિકામાં હમેશાં ગિરનારની છાયા નજરે પડે ગ્રામથી દૂર-જંગલમાં એકાંત સ્થળે મનને આનંદ આપે એવું એ સ્થળ હતું. ઔરીસંકર ભટ્ટજી ત્યાં ધણું માન હતું. અંબાસકરભાઈના એ સાસરા એટલે એ રીતે મને પણ ત્યારવાન મળ્યું એમનું કુટુંબ આશ્રમની પાસે, ગોવિંદજીભાઈનો ઓરડો કહેવાતો, તેમાં રહેતું. આ ગોવિંદજી સામાણી પોરબંદરના વકીલ હતા. ને આશ્રમના પરમભક્ત હતા. એમણે ને ધણી ભક્તજનોએ ત્યાં ઓરડા અધાવેલા, ચાલુર્માસમાં રહેવા માટે, એટલે એ ઓરડા પછી આશ્રમમાં રહેનારાઓને વાપરવા મળતા.

આ આશ્રમમાં એક વસ્તુ ધણી સુંદર હતી. ત્યાં પુસ્તકાલય હતું. દક્ષિણામૂર્તિ પુસ્તકાલય. તેમાં અસંખ્ય પુસ્તકો હતાં. નવલકથાઓ, વાર્તાઓ ચોપાનિયાઓ વગેરે તો મને વીરપુરમાં વાંચવા મળી ગયાં હતાં, બજનસંમહો પણ. આદીં વળી તદ્દન નવી જ જાતનું આકર્ષક મારે માટે તૈયાર હતું કપીર, નાનકે, દાદુ, ટુલસીકૃત રામાયણ, મીરાં, ચંદ્રકાન્ત, ભક્તચરિત્રો, સંતો સાધુઓ, જોગીઓ-એક આખી નવી જ સૃષ્ટિ આદીં હતી.

હું તો મારા નિવૃત્ત પ્રમાણે પાંદો આ પુસ્તકોના છંદમાં પડી મર્યો.

આદીં એક બીજી વસ્તુ પણ હતી. મને રહેવા માટે એક ઓરડો મળી ગયેલો એનું નામ ચોથા નંબરનો ઓરડો. જે ડોઈ આગવુંક થોડા વખત માટે આવે એને ત્યાં સ્થાને અંબાજી. એટલે એક રીતે એમાં પરચુરણિયો

વર્મ. આવતો જતો રહેતો. મારો ધામો આંહી પકપો. અને આ વાતાવરણ, મન્યું, પુસ્તકાલય મન્યું. ને આખો દિવસ ટીલાટપકા, જપ માળા, સંખા પૂજા, ધામળી, આપ્પડી એવી. એવી નવી ભૂમિકા મળી—એ ભૂમિકામાંથી હું કે પછી ગમે તેમ હો—મેં પહેલવહેલાં લખવાનું આંહી સર ક્યું.

અને એક મેં નહિ પણ એકાસાથે જ નવલકથાઓ સર કરી. એમનાં નામ પણ આશ્ચર્યજનક હતાં. એક હતી, 'અવધૂત, એમ. એ. એલ. એલ. બી.' બીજી હતી, 'કંઘાકુમારી.' ત્રીજી હતી, 'નિહારી,' ચોથી હતી, 'વલ્લુ' કરીને, 'રમા.' પાંચમી, 'વસપાલ' નામે હતી.

આમાંની એક પણ આગળથી પૂરી થઈ સકી નહિ. પછી મેં એક મોટું 'તત્ત્વચાનનું' પુસ્તક—'ચંદ્ર-કાન્ત'ની ધાટી ઉપર રચવા માંડ્યું.

ચોથા નંબરના ઓરકામાં ત્યારે આવનાર જનાર કાંઈ ન હોય ત્યારે તો એ ઓરકાનો રાજ સેવક સ્વામી જે કાંઈ મળે તે હું લેતો. ફાનસ તો, એક ત્યાં રાત આપી રહેતું. કામળનો કાંઈ આમમાં હતો તોટો ન હતો. સાહી 'જ્યુએક' નું પડીકું એક પેસાનું તો ૭ મહિના ચાલે તેટલું આવડું. ખાસિયાનો બહુ તો એક પેસો બેસતો. કામ કાંઈ બીજું હતું નહિ, એટલે ૬ તો રાત પડે ને મારા કામમાં ચોટું. કાંઈને ખબર ન પડે એમ મેં તો લખખ તજ્યો. ચાર-હજાર. કામળ—કુસ્કોપના પાં. કામળ—એ વખતે લખી નાખ્યા!

આ બાબતે મને લખાણ કરવાની—પણ લખી

[૬] શ્રીમત્તથુરામ શર્માનો આશ્રમ

મને ‘શંકરાચાર્ય’ થવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા જાગે છે. સાધુ થવાની ઈચ્છા થાય છે. ક્યાંક મઠ બાંધવાની તમના જાગે છે, પણ હેવટે તો કું પાકમાળા ગોખવા-માંડું જું !

શ્રીમત્તથુરામ શર્માને એમના ભક્તજનો તો મી-મત્રાય ભગવાન એ નામે જ સંબોધતા. ‘જે નાથ !’ કે ‘જે ગુરુદેવ !’ સામસામે સિખ્યો મળે ત્યારે, એ એમનો શિષ્ટાચારી નમસ્કાર રહેતો. શ્રીમત્તથુરામશર્મા એ વખતે સોરઠ-વિખ્યાત તો હતા જ, પણ એમનું સિખ્યમંડળ મુંબઈમાં, કર્ગીમાં અને ગુજરાતભરમાં હતું. બાવનગરમાં, અમદાવાદમાં, જામનગરમાં, મુરતમાં એમ ધણે ઠેકાણે ફેલાયેલું હતું. આફ્રિકા સુધી એમનું નામ જાણીતું હતું. નૃસિંહ-પ્રસાદ દાસિદાસ ભટ્ટ એક વખત એમના અનન્ય સિખ્ય હતા. બાવનગરમાં દરગોવિંદ માસ્તર, કૃતિવાણના માણેકલાલ માસ્તર, જુનાગઢના મહારાણીપ્રસાદ, પોરબંદરના ગોવિંદજી વઢીલ, જામનગરના રવજીભાઈ, મુરતના નાનાજીભાઈ, આપણા ચિત્રકર રવિચંદર રાવળના પિતા મહાશંકરભાઈ, જયેશ્વરામ ભાઈ, કેશવલાલભાઈ, લીંબુદાનાં કરતૂર જેન, મુંબઈનાં કરતૂરજેન, હેલશંકર બ્યાસના

પિતા દયાચંદર વડીલ, અને એમ તો એ ત્રામાવલિ
એટલી મોટી થઈ જાય કે વખતે, વિરમ્ભિતિને લીધે ભેવા
જેવું કોઈ નામ રહી પશુ જાય.

પશુ મને તો આશ્રમજીવનનો જે લાભ મળ્યો એ
એક રીતે જીવનવિધાયક નીવડ્યો.

આંહી જ મેં મારા વિદ્યાજીવનનો પાયો મેળવ્યો.
આંહીથી જ મેં સસારજીવનનો પાયો નાખ્યો. આંહી જ
મને મોટા મકાન, મોટા માથુસો અને મોટાઈનો કાંઈક
ખ્યાલ આવ્યો. આંહીથી જ મારા દિવસ કાર્તિની
મહત્ત્વાકાંક્ષા જાગી ઊઠી. આંહી મને એવું એવું જાણવાનું
મળ્યું કે જીવનમાં એ પાછળથી થયું જ ઉપયોગી થઈ
પડ્યું. આંહી મને વાણીની છટાનો, સીલીનો, કાંઈક
અમરકારક રીતે કહેવાનો શોખ થઈ આવ્યો. આંહી
રહેતાં મોટા માથુસોનો કે સભાક્ષોભનો પછી કોઈ
દિવસ મારે માટે પ્રભ જ રહ્યો નહિ. આંહી હું રહ્યો
તો ત્રણેક વર્ષ—પશુ એ ત્રણે વર્ષની પગેપગ જાણે અનેક
અનુભવોથી સભર બની થઈ!

હું તાલુકા સ્કૂલમાં માસ્તર હતો. અને ખાનગી
અભ્યાસ કરી ચોથી બચ્ચેજી પાસ થઈ—સર્ટિફિકેટ મેળવ-
વાની મારી મહત્ત્વાકાંક્ષા હતી. મિડલસ્કૂલના હેડ માસ્તર
દેવસંકરભાઈ આશ્રમના ભાકત હતા. અને અંબાસંકરભાઈ
સાથે એમને પરિચય થયું હતો. એ તે કાંઈ બધાવવામાં
અનુ હેંચિયાર ન હતા—પશુ એમને ઠોઠ હોકરા અત્યે
હાલતી વધારે પ્રીતિ રહેતી. એ એમનું મોટામાં મોટું
સફળુદ્ધી પ્રાપ્ત હતું! અને હું જીલ્લા કાંઈ કોઈ કે નહિ

એ સવાલ જાલુએ મૂકીએ, પણ ઠોડ તો હું ચોક્કસ
હતો ! ખરી રીતે તો ચોથી અંગ્રેજીમાં માંડીને સાતમી
અંગ્રેજી મુખી હું બહુ જ ચોક્કસ બણ્યો, એમ મણવામાં
વાંધેા નથી. એ રીતે તો મારું ખરું બણવાનું મેટ્રિક
પછી જ થયું થયું, એમ કહેવાય. એ કે પોરબંદરમાં
કરેલ છઠ્ઠી સાતમી અંગ્રેજીએ મને ઠીક વિદ્યાગ્રેમી બનાવ્યો
હતો. છતાં એ બધું તો મેં મારું જ મળ્યાએ રાખ્યું
એમ મણાય. સારું થાય કાંઈને કાંઈ મારા જેવા ઠોડ
છોકરાનું, કે પાસ થવાનો કાંઈને કાંઈ નુરખો અમે
બેમા મળાને શોધી કાઢતા. સૌ છોકરાની સહાનુભૂતિ તો
અમારી માટે હોય હોય ને હોય જ ! એટલે પરીક્ષામાં અનેક
લુહાં લુહાં ધારણો બેમા કરે છતાં કાંઈને કાંઈ મદદ
તો મળતી જ રહે ! એ કે આવા આધારની બહુર મણિત
જેવા કાંઈક વિષયમાં જ રહેતી. જાણી સામાન્ય રીતે પાસ
થઈ જવા જેટલી સક્તિ તો ખરી. છતાં મેં પણ એકાદ બે
પરીક્ષા આવી લુકિતી જ પસાર કરેલી એમ માદ મે. એકની
એક કે પ્રચલિત થઈ મળેલી લુકિત અજમાવવા જેવા અમે
ઠોડ ન હતા. અમે ઠોડ બણવામાં હતા-કાંઈ લુકિતમાં શોધ-
વામાં ન હતા. અમારી એક સરસમાં સરસ લુકિત તો એ
હતી કે નખ ઉપર, બહુ જ કોણ અધરે, પેન્સિલથી
ઉપયોગી હોય એવું લખી લેવું ! એ કાંઈ દેખે તો
જૂંસર્તા વાર ન થાય, ને ન દેખે તો જોવામાં કાંઈ નેખમ
નહિ ! પહેરણની જાગના નીચેના જાગમાં પણ લખી
લેવાય. પણ એમાં પકડાવાનો થોડો જાય ખરો. જોડામાં
કામગ રાખવો ને એ તો બહુ બણીની રીત છે-એટલે.

એવી તો અમે બહુ જોઈ વાપરતા !

પરીક્ષામાં કેવી કેવી ભુક્તિથી પાસ થવાય એનો સાહિત્ય ઈતિહાસ બેગો કરવાનું કાઈને મન થાય તો એ વિષય પણ કરટમ ખાતાની નેપિની પેઠે ઘણો રસિક બને તેવો છે. અલબત્ત કાં બહુ જોખણિયા ને કાં બહુ જઠ જેવા માસ્તરો, વખતે આમાં ભય જીએ, પણ એ એક રીતે માનસશાસ્ત્રનો પ્રશ્ન છે. કેળવણીની જોડી પ્રથાથી થયેલાં તુકસાનોનો ખ્યાલ આપનાર એ વસ્તુ બને. સીકત બરેલી ચોરી નભી પણ જાય આમાં તો છીડે ચઢ્યો એ ચોર એના જેવું થાય ! ખરી વસ્તુ તો એ છે કે, પરીક્ષાની આ આખી પ્રથા જ, એમાં જો ધરમૂળથી ફેરફાર થઈ નહિ શકે તો અત્યાર સુધી એણે તમામ તેજસ્વિતાને હણવાનો ધંધો કર્યો હોય, પણ હવે તો એ નિસ્તેજને તેજસ્વિતામાં ખપાવવાનો વધારે હાનિકારક ધંધો શરૂ કરવાની. એટલે આપણી યુનિવર્સિટીઓએ હવે કાં પોતાનો વેષ બદલાવવો જોઈએ. કાં ઉમ્મર નહલાવવી જોઈએ—કાં એણે આ કિત્તીએ વહેંચવાનો ધંધો બદલાવવો જોઈએ અથવા કિત્તીઓને વિદ્યાધામના ખરા ગૌરવના પ્રતિકરૂપ બનાવવી જોઈએ. જાકી આમ ને આમ તો એ પોતે નહિ બદલે તો પ્રજાને ચોક્કસ મારી નાખશે ! કાં જોખાવી જોખાવીને, કાં કચરાપટ્ટી જેવું બણાવીને, અને નહિતર પ્રાવીયતાનો અમિ પ્રગટાવીને ! એટલે યુનિવર્સિટી વિશે વધારે વ્યાપક દ્રષ્ટિથી વિચાર થાય એ સમય હવે આવી ત્રયો ગણાવો જોઈએ.

મારે માટે તો એ વખતે પરીક્ષા જ મોટામાં મોટું મત્ત્ય હતું ! અને ઈશ્વરનું એ બીજું નામ હતું !

એટલે મેં તો પરીક્ષાની તૈયારી આદરી. પણ હું પરીક્ષામાં ચીરીતે પાસ થયેલો હતો? નિશાળમાં માસ્તર હતો ત્યાં સુધી તો એ શક્ય ન હતું. માસ્તરપદું કંઈ કરતાં જોખવાનું સરકયું—પણ એમ કંઈ સિધ્ધતૈયાર થાય!

અને પાછો એમાં કેણું જાણે વચનો એ વખતે દેવો થોડાં હતા—પણ એકીલાયે એક દબર વસ્તુ ફી નીકળી હતી !

મેં તો મદારગજોનું આ આશ્રમ જોયું. એની સ્વચ્છતા, અવસ્થા, આચારવિચાર, યાનવાર્તા, મુખ સમવહનાં જોવાં, ત્યારથી જ મનમાં એક મદરવાઈણાં જાગી હતી—અસાધ્ય એટી—કે શાવું, તો કશુંક મંધારી જ શાવું. એ દૃષ્ટિએ મેં કબીર, ઘાફ, મહિરુલમાળા, મુંદર-વિલાસ, ચંદ્રમન, મદિઅરનોજ, મદાગજોનું પાતંજલ યોગદર્શન—અખાની અવગવાણી—કેદવૃત્તિ એવું એવું વાંચવાનું સરકયું. આમાં કંઈ જણું સમજાવ એવું તો થોકું હતું ? પણ એક ન સમજાવ એવું પણ કંઈ ન હતું. મરણ કે મદાગજોની પુસ્તો સાદાર્થ સાદી ભાષામાં વેદાંતના વિચરને પણ નિરૂપણ કરી સમજાવી શકિત ધરાવતાં હતાં. અને મેં વચના પ્રમાણમાં વાંચ્યું તો શીકે હતું—એટલે મને એવા એવા મંબીર રિપમાં પણ મળ ન પડતી એમ ન હતું. ખરી રીતે મેં એમાંનાં પણ રસથી ને જાણાણથી વાંચ્યાં હતાં. મેં આશ્રમમાં રહીને મળિ-લાલ નજુશાઈનું પ્રાણવિનિમય વાંચવાનું સરકયું. જપ તથા માળાની સંખ્યા વધારી દીધી. ખાન વધારે ધરવા મંદિરો નહીં પામે વહેનીંતાં. મજબો, એને દિવારે વધારે વખત

બેસવા માંડ્યો. બીડલાં જનમાં એક આવો રહેતો'તો એની કંઈની જેવી કંઈની પણ ગુપ્તગુપ્ત બનાવરાવી અને જાણે કે જોગી થવાની તૈયારી માંડી । આખડી તો હું પહેરતો હતો. ખપાલ એવો હતો કે જોગી થવામાં આટલું જોષ એ !

આશ્રમમાં એ વખતે વાલદાસજી, મહારાજશ્રીના શિષ્ય રહેતા. એ તુલસીકૃત રામાયણના દુહા બહુ સુંદર રીતે બોલતા. એમની પામે મેં 'સુંદરવિદ્યાસ' ના ને 'મશ્વિરત્નમાલ'નો અભ્યાસ કર્યો. 'સુંદરવિદ્યાસ'ની એ ચોપડી તો હજી મારી પાસે અર્થ નોંધેલા એવી પડી છે. એ વખતે એનું આકર્ષણ પણ જનરું થયેલું. 'હાહુ દયાલ કા નિત હી ચેતો' એ સુંદરદાસની પોતાની ઓળખ પંક્તિ આજ પણ વાદ છે. 'સુંદરવિદ્યાસ' મેં લગભગ આખો, વાલદાસજી પાસે વાંચ્યો. એમને પણ એ સમજાવવામાં આનંદ આવતો. અને મને પણ સુંદરદાસની વાણી ગમતી હતી.

એટલે એ વખતે મેં જે એકીસાથે એક હજાર ને એક પ્રતિષ્ઠિ લેખાડી, તેમાં તમામ પ્રકારની શક્તિનો થોડો થોડો વિકાસ થયો. તાલુકાસ્તૂલમાં એક માસ્તર હતા. લક્ષ્મીચંદ અડેચર જવેરી એ એમનું નામ. એ હમેશાં આશ્રમમાં આવે. યુગવતની જૂનાગઢના. સીનિવર થયેલા-પણ એકદમ સત્સંગી ને સાદા પુરુષ હતા. એમણે એ વખતે મહારાજશ્રી પાસે 'પંચદશી' ઉપાડેલી હતી તો આખો શ્રી આશ્રમમાં પડ્યો પાથર્યો હોતો. એટલે લક્ષ્મીચંદ માસ્તરની દોસ્તી થઈ. અમસ્તા અમે એક સ્કૂલમાં તો હતા જ. એમને મેં કહ્યું ને એમણે સ્વીકાર્યું. એટલે બપોરે જે રંગ મળે

એમાં મેં વાસ્તીકિ સંસ્કૃત રામાયણ એની પાસે વાંચવાનું થર ક્યું.

એ વખતે મને લાગે છે—હું સવારના પાંચથી રાતના અમિયાર સુધી કામમાં જ રહેતો. પૈની પેદાશ નહિ ને ઘડીની નવરાસ નહિ!

રાતે દસ વાગે બધા સુઈ જાય—ત્યારે હું લેખ લખવા બેસું.

જો એવા નંબરના ઓરકામાં કાંઈ મહેમાન હોય તો દરવાજે દરવાજ દેવદાનબાઈના ફાનસ પાસે આપણું કામ ચાલે!

એ વખતે મેં લખેલાં ઘણાં લખાણોના નમૂનાઓ હજી સચવાઈ રહ્યા છે. એ વખતે અમારા એક સંબંધી-મયારામ પ્રાણજીવન ભોપી-કરાળાથી ‘ઉદ્ધાર’ નામે માસિક કાઢતા. તે વખતે મેં લેખમાળા શરૂ કરેલી. એનું નામ ‘શુદ્ધ મનોબળ.’ બહુ કરીને, છાપામાં છપાઈને પ્રગટ થયેલું એવું આ મારું પહેલામાં પહેલું લખાણ છે. મેં પ્રયાત્ન તો બહો કરેલો, ‘ગુજરાત જ્ઞાનાપત્ર’માં લેખ મોકલેલો. પણ એ વખતે કમળાશંકરબાઈ તંત્રી હતા. કાંઈ એવા લખાણને કાંઈ ‘સંબર ખરું’! એટલે કુદરતી રીતે જ એ પ્રગટ ન થયો. ‘ગુજરાતી’માં મોકલેલો—પણ ત્યાં ૨૬ ઈજારામ પોતે એક તંત્રીલેખ લખવા માટે આઠાશપાતાળ એક થાય એવો એકાગ્ર અભ્યાસ માંડીને બેસતા. અત્યારે હવે વિચાળતા વધી છે તો જિંદાણું કાંઈક થટ્યું પણ છે. એ તો કુદરતી ક્રમે એમ જ થાય.

એટલે એ જમાનામાં મારા લેખ પ્રગટ થાય એવી

આશા જ ન હતી ! એકંદ્રું જ નહિ કેઈ સ્વીકાર કે પહેલ્યનો કાગળ પણ લખે નહિ ને ! આમાં આ ઠીક થયું. અમારી વધનું આ માસિક નીકળ્યું. એના અંક તો ચાર જ પ્રગટ થયા અને પછી હિતેશ્વરના અભાવે હજામનમઃ સર્વ ગયું, પણ ચારે અકર્મા, આપણા રામે તો ચાર લેખ પ્રગટ કરાવી દીધા !

આનો થોડોક નમૂનો, લેશ પણ સુધાર્યા વિના, આહીં આપુ છું :

“જપ માલા છાપા તિલક, સરે ન એકા કામ,
મન કાચે જાયે વૃથા, સાચે ગચે રામ.

[તુલસીદાસજી]

“અશુદ્ધ ને અદૃઢ મનથી કરેલી ભક્તિ વૃથા છે. શુદ્ધ ને દૃઢ મનથી કરેલી ભક્તિ જ પરમાત્મા પ્રસન્ન કરાવવા સામર્થ્ય ધરાવે છે જીવનની દરેક પળ શુદ્ધ વિચારમાં વ્યતીત કરે. દરેક પ્રસંગમાં—દરેક ધડીયે—દરેક કામમાં—શુદ્ધ મનથી જ વખતનો વ્યય કરવો. દરેક વિચાર હૃદયમાં પહેલો ઉદય થાય છે પછી ઘોળાય છે. ને તે પછી વજ્રતેપ થઈ મનુષ્યના મનમાં ખોતાની નિરંકુશ સત્તા ચલાવે છે. જો હૃદયમાં શુદ્ધતાથી વિચાર ઉદય થાય, શુદ્ધ મનમાં ઘોળાય ને પછી તે શુદ્ધ વિચાર વજ્રતેપ [શુદ્ધ મનોગણ] થઈ જઈ તેની શુદ્ધતાની નિરંકુશ સત્તા તમારા જીવનમાં વા તમાગ મનમાં વ્યાપે ને તન મનને શુદ્ધ નિરંકુશ સત્તાને તાગે રહે, તો જ તનમનના દરેક કામ શુદ્ધતાથી જરપુર થાય—તો જ તે શુદ્ધ મનોગણની શુદ્ધતાની પ્રભા તમારા મુખ પર પ્રગટી નીકળશે, અન્ય

જન તમારા લલાટ પર તે શુદ્ધ પ્રમાની ચમકારી જોશે, ને તે ચમકાવના તરફ ભાવયુક્ત નમન કરતા રહેશે.

પ્રાણવિનિમય વા મેરમેરીકમ [શુદ્ધ મનોજન] ના પ્રયોગમાં વિધેયને (જોના પર પ્રયોગ કરવામાં આવે તે) વિધાયક તેની યોગ્યતા પ્રમાણે તંદ્રા—નિદ્રા—સુષુપ્તિ—ને છેવટે વિશ્વદર્શન નામની સ્થિતિમાં પહોંચાડે છે. "

ગોવર્ધનરામ, મહિષાસુ નજીબાઈ, ગુજરાતની નવસો, હાપી, કેસવકૃતિ બબો, નર્મદ એ સપ્તર્ષીની અસર આ ગદ્ય ઉપર સ્પષ્ટ જોઈ શકાય તેવી છે. ઘણું કરીને છાપામાં પ્રગટ થયેલું આ પહેલું જ લખાણ છે. તે પહેલાં લખ્યું હતું, પણ ક્યાં ક્યાં પ્રગટ થયું જણાતું નથી.

આ પ્રમાણે ઈ સ ૧૯૦૯-૧૯૧૦ થી સર થયેલી લખાણપ્રવૃત્તિને કાંઈક પણ પ્રતિષ્ઠા છેક ઈ. સ ૧૯૨૬માં મળી, હાલતજ સોળ વર્ષ પછી, એ લઠના માગ જીવનને અત્યંત જીવદારક થઈ પડી એમ કહી શકાયું છું. એ વખતે કે પછી કોલેજ જીવન દરમિયાન પણ, જો મારાં લખાણો પ્રગટ થતા માંડ્યા હોત, ને એકદમ એ સ્થળે ફાટી મુકાઈ જવા હોત, તો હું માનું છું કે જે કાંઈ વિજ્ઞાસ થયો તે કાંઈ દિવસ માત્ર જ નહિ. પણ લખાણપ્રગટ થવાની વડુ તક મળી નહિ. ને ચારી લખાણ પ્રવૃત્તિ ચાલુ જ રહી. એમાં મોટો ફાવો થયો. વ્યાયામ મળતો જ રહ્યો. અભ્યાસ વધતો એ લખાણ મેં પોતે જ રદ કરી નાખ્યાં, ને એ પ્રમાણે અપરિપક્વ અવસ્થામાં હમેશને માટે પડી જવાના જવામાંથી

આ પ્રમાણે બીલખાનો મારો નિવાસ એક રીતે મને
ખુબ જ ઉપકારક નીવડ્યો

બીલખાનું આ આનંદાશ્રમનું સ્થાન, જૂનાગઢ
બીલખાની સડક ઉપર આવેલું છે. દૂર મિંગદારનો પહાડ
દેખાય છે. થોડેક દૂર કાળવાનો વેંકળો છે, આશ્રમમાંથી
બહાર નીકળો કે તરત તમે કુદરતને બોલે પહોંચી જાઓ,
એવી એની સ્થાન રમણીયતા છે.

આ આશ્રમના સ્થાપન ને સચાલનમાં ચોરીસ કર બદ,
દવાઈકર વડીલ શંકરપ્રસાદ વડીલ, એકવિભૂભાઈ, કાઠી
દરબારો વગેરેનો ધણો મોટો સાથ હતો. મહારાજ શ્રીમન્નથુ
રામ શર્મા, એ આશ્રમને, યુરોપિયન પણ્ય મોંઘા આગળાં
નાખી જાય એવી સ્વચ્છતાથી જાળવતા. અને આ સ્વચ્છતા
અકૃત્રિમ લાખ્યા કરતી એ એનું મોટું આકર્ષણ હતું તમે
આશ્રમના દરવાજામાં પ્રવેશ કરો અને એની વિશાળ દરસ-
બંધીવાળો ચોક નજરે પડે, એક ચળવળી પણ્ય આખા
આશ્રમમાં છીકતી તમને નજરે ન પડે. મહારાજશ્રીના
છવનનો અત્યંત નિકટવર્તી માધુસ એ અર્થમાં હું હતો કે,
એમની પાસે દિવસમા પાચ સાત વખત તો જતો જતો
ને જતો. મેં, એમના ઘાકતો અનુભવ છે, એવો ઠાઈ
અમલકાર એમનામાં હીકો ન હતો. તેમ જ ત્યાં આવનારા
ધણા વિદ્વાનો જેમ મદ્દગદ્દક ઘઈ જતા એવો, હૃદયભાવ
પણ મને ઠાઈ દિવસ સ્ફુર્ષો ન હતો પણ એ તો કદાચ
એને માટે બેઈતી મારી તૈયારી ન હોય, એમ પણ હોય.
પણ એ બધી આધ્યાત્મિક વાત જાણુએ મૂકીએ તો
મહારાજશ્રીના એ વસ્તુઓ અસાધારણ હતી. એક એમની

સ્વચ્છતા. બીજી એમની વ્યવસ્થા. જે વસ્તુ ન્યાં રહેતી હોય તે વસ્તુ ત્યાં જ હોવી જોઈએ એ વિષે એમની કાળજી બહુ જ ગ્રીણુવટ લારી રહેતી. મૂળ તો એ માસ્તર હતા. પછી એમાંથી ધીમે ધીમે આ પંથે ચલ્યા હતા. એટલે એમનામાં પુરુષાર્થનું અને પ્રયત્નનું અગત્ય મિલન હતું. એમને એક પગ પશુ, ખરેખરા-અર્થમાં એક-પગ પશુ, આગસમાં જોડેલા મેં કાઈ દિવસ જોયા ન હતા.

એમની વાણીમાં પ્રવચનકારની મધુરતા હતી. પશુ, એમની ખરી ખૂબી તો એ હતી કે—એમની વાણીમાં, સાચેસાચા અર્થમાં વિવેક વસી રહ્યો હતો. વિવેક એટલે સાધારણ વિનય એ અર્થ નહિ, પણ વિવેક એટલે પોતાના કાઈ પણ સબ્દમાં, કામમાં, કે કાવમાં કે નિશાનીમાં પણ, લેણ આવેશ ન આવવો જોઈએ એ અર્થ. એ અર્થમાં શ્રીમત્પુરામચંદ્રમાં વિવેકસંપન્ન પુરુષ હતા.

સાંજે એમનાં પ્રવચનો થતાં એ પ્રવચનોમાં કું હાજર રહેતો. એમની વિદ્વતા લોકલોચ્ય હતી. એમણે ગીતા, પાતંજલ્યોગદર્શન, ઉપનિષદ, પંચદશી, વગેરે ધણી પુસ્તકોનાં સરળ ગુજરાતી ભાષાંતર, ગુજરાતની જનતાને આપેલ છે. સહજનંદસ્વામીની પેઠે એમનાં પ્રવચન છુદાર, સુતાર, કુંભાર વગેરે સાધારણ ભણેલ વર્ગને, તેમજ વેપારી, માસ્તર, કોરકુનો, એવા સામારણ સ્થિતિના માણસોને, પણ સમવક પડતાં અને વિશદ જણાતાં. એ વખતે આનંદા-શ્રમની જલ્દોજલાલી હતી. અને આપાદી પૂર્ણિમા અને કાર્તિકી પૂર્ણિમાએ જો મહારાજશ્રી બીલખામાં દેવ તો આસપાસથી ને ગુજરાત મુંબઈ જેટલે દૂરથી

પણ ઓછામાં ઓછું બે હજાર માણસ ભેગું થાતું. વિદ્ય-
દ્વરિષદ્ જોવો કાર્યક્રમ ચર્ચ રહેતો—ને જપ, તપ, સાધના
સંધ્યા, યોગ, ભક્તિ એવા એવા અનેક વિષયો ઉપરનાં
ભક્તજનોનાં પ્રવચનથી તથા દિવસ સુધી આનંદાશ્રમ
માથ રહેતો.

વાણી ઉપર સંયમ એટલે શું—એનું વ્યવહારસ્વરૂપ
જેવું શ્રીમન્નથુરામશર્માના સાન્નિધ્યમાં મેં જોયું, એવું
ત્યાર પછી બીજે ક્યાંય જોયું નથી. નહિતર, ઠીક ઠીક
મોટા હોવાય એવા ઘણા પુરુષોનો મને યગિયમલાભ તો
મળ્યો છે. શ્રીમન્નથુરામશર્મા એવા પ્રખર વિદ્વાન ન હતા
કે જેની વિદ્વતા છદ્ધ કરી નાખે; તેમ જ વિદ્વતા વિષે
કાંઈ પણ યોગ્ય અભિપ્રાય બાંધવાની મારી એ અવશ્યા
પણ ન હોવાય. જે કે આર્યમુનિ, શાસ્ત્રી મણિશંકર,
હાથીભાઈ, આત્માનંદજી, શંકરાનંદજી, ભારતગનંદજી
મણેશાનંદજી એવા ઘણા ઘણા વિદ્વાનોને મેં સાંભળ્યા હતા,
અને ભલે એમનાં મદન સત્યોને આમુખાત્ર મેં મદજી ન
ક્યાં હોય, છતાં હું એ અનુભવોને લીધે, થોડાંધણે પણ
અધિકારી કાઢિતો. પ્રેક્ષક તો મણાઈ. એટલે એમની વાણીમાં
જે આકર્ષણ હતું તે શાનું હતું એ ઠીક ઠીક સમજવાની
માનસિક સ્થિતિમાં તો હું હતો જ. એમની વાણીમાં
રહેતો સંયમ—એ પ્રવચનદાગ્રનો અને અનુભવી વ્યવહાર-
દક્ષ પુરુષનો સંયમ હતો. એ પ્રચારક ન હતા—પ્રવચન-
દાર હતા આપણા સાગ વિદ્વાનો આકર્ષક રીતે બાંધણે
ને લેખો લખે છે છતાં એ ઝેરતે તો કાંઈકનો પ્રચાર કરતા
હોય છે ને એ રીતે એ કાંઈની જાણ નીચે હોય એવા

દેખાય છે. શ્રીમન્નથુરામશર્મા પાસે અનુભવસત્યોનો બહોતો મોટો સંગ્રહ હતો. હિપનિષદ્દેએ એમની કથામાં લોકસમજવાળી વાર્તાઓનો રસસંભાર હમેશાં આવતો. એથી એમની કથાઓ લોકપ્રિય પણ થતી ને લોકોત્તર પણ રહેતી.

આનંદાશ્રમના આ ધાર્મિક વાતાવરણનો મેં ઠીક લાભ હિઠાવ્યો એમ કહી શકાય.

પરંતુ એટલું જાણ એ બૂઝવું ન જોઈએ કે ધર્મની એ આંતરશુદ્ધિ મારામાં કેટલી આવી કે ન આવી એનું માપ કાઢવું મુશ્કેલ છે. જો કે તેનો અભ્યાસ, અવસામ ને પરિચય એકંદરે મને જીવનદર્શનમાં બહોતો ઉપયોગી નીવડ્યો છે.

શ્રીમન્નથુરામશર્માનું જે શિષ્યમંડળ હતું તે શુણાનુરાગી ભક્તજનોનું હતું. શ્રદ્ધા એ એમાં મહત્તાનો વિષય હતો. છુદ્ધિનું સ્થાન ત્યાં નહિ જેવું જ હોય. ભક્તિ, પ્રધાન પડે હતી. આચાર સંપૂર્ણપણે સ્નાતતની હતો. વિચારમાં શંકરવેદાંતનું પ્રાબલ્ય હતું. પણ જે ભક્તજનો ત્યાં આવતા એ સધળા ઘાઈ એક કોટિના ન હતા. કેટલાક એવા પણ આવતા કે જેમને જન મહારાજશ્રી—જગવાનનો અવતાર જ હતા. સંત સાધુ એટલે એક ચમત્કારી પુરુષ તરીકે પણ એમને જોવાવાળા આવતા. એમનામાં રહેલી હિતમ પ્રકારની મનોદયાને એ રીતે જાણવાવાળા બહુ જોવા હતા.

એક વખતની વાત છે કે, ચોથા નંબરના જોરડામાં એક ગૃહસ્થ આવ્યા. બહુ ડરીને એ આફ્રિકાથી આવી રહ્યા હતા. તે ચોક્કા દિવસ ત્યાં રહ્યા, અને અમે ગુરુજી તરીકે દળતમિતતા થયા ત્યારે એમણે મને પ્રણામ :

‘મહારાજશ્રી જ માસની સમાધિમાં ક્યારે એસે છે?—અમે ત્યાં આશ્રિતમાં એમ સાંભળ્યું છે કે જ માસની સમાધિમાં મહારાજશ્રી એસે છે !’

એને મારે શું પ્રત્યુત્તર વાળવો ? મેં મહારાજશ્રીને ઠાઈ દિવસ જ મદિના તો શું—જ કલાકની પણ સમાધિમાં બેઠેલા જોયા ન હતા. પણ એનો અર્થ એમ ન હતો કે એવી શક્તિ એમની પાસે ઠાઈ દિવસ ન હતી, એટલે મારી તો કોઈ સ્થિતિ થઈ—આને શું પ્રત્યુત્તર આપવો ?

મેં કહ્યું : ‘એસે છે—કે નહિ એ ખબર નથી, પણ એસતા હોય તો અત્યારે એને માટે હવે સમય નથી. આઈ તમે એમની એક પણ—નિરર્થક જતી જુઓ છો ? આ જ મદાન સમાધિ નથી ?’

એમનું સમાધાન થયું કે નહિ એ તો કહી ન શકાય. પણ મારે માટે તો એ સમાધાન હતું જ.

અમત્કાર જાણવાની સામાન્યજનની પૂછાતો આ તો એક નમૂનો છે. વળી થોડી ઘણી શ્રદ્ધા હોય એવો માણસ ઠાઈક અનુમાન કરવા પ્રેરાય એવા વિરલ પ્રસંગો પણ ઘણી વખત બનતા. મેં જોયા હતા. એમનું બીજું કારણ ન જ હોઈ શકે એટલે ચોક્કસ નથી, છતાં એમના એક નોંધવા જેવો લાગે છે.

હું તો ત્યાં નવરાઘૂપ હતો, એટલે લગભગ આઠે પહોર આશ્રમમાં જ રહેતો. ને જ્યારે પણ—મહારાજશ્રીનાં દર્શન યાય ત્યારે હાય જોડીને જોવો જ હોઈ ! મહારાજશ્રીને પણ શ્રીમાન જટ્ટ મૌરીયકરના એક સંબંધી

તરીકે મારા ઉપર પ્રીતિ હતી. એમ તો મને કાંઈક થોડી છૂટ હતી એમ પણ લાગે.

એક વખતની વાત છે. મહારાજશ્રી નહાવાની ઓરડીમાં હતા. એમનો કાર્યક્રમ જ એવો કે આખો દિવસ એ અવિરતપણે ચાલતો જ હોય ! નહાતી વખતે—એક તરફ જરાક વિનોદ થતો હોય, બીજી તરફ અવસ્થાપકની દિસાખી મૂંચનો જવાબ અપાતો હોય, ત્રીજી તરફ નિત્યક્રમની કાંઈ પૃચ્છા ચાલી રહી હોય તો, મુંબઈ, જાવનગર, મુરબી આવેલા કાંઈ ભક્ત જન તરફ મુરદાસની કે વૃક્ષશીની ટૂંક પણ પ્રસન્નતાપૂર્વક અપાતી હોય ! સમયને તો જાણે પગે પગે રસમય કરી મૂકવાની એમની પાસે જીવનકલા જ હતી ! જોવારના લગભગ સાઠાઅગિયારને મુમારે બીઘખા દરબાર આલાવાળા ત્યાં આવ્યા. હું ત્યાં બેઠો હતો. બીજે પણ બે ચાર ભક્ત-જનોનો સમૂહ હતો. દરબાર નીકળેલા જૂનામઢ જવા. તે વખતે હજી રેફને નહિ, એટલે ઘોડામાડી ચડકે નીકળી, ને, આશ્રમ પાસેથી નીકળતાં, આંહીં દરને આવ્યાં.

દરબાર આલાવાગાને ધણું કરીને અશીષવતું બંધાણ હતું. ઘોળા નિમાળામાં શોબી રહેલાં એમના પાતળા, કાંઈક વાંકા બનેલા રેહમાં, હજી પણ એક પ્રકારનો એવો કટો રહેતો કે એમની શેઠ પડતી. કુંકાંવાવમાં તો એ જ્યારે જઈને રહેતા ત્યારે જારુ નહિ કાઢે તો કે જગરમાં ઉઘાડે માથે નીકળે.

‘કાણું ઈ ગાલીનો ?’ ત્યાંથી જ વાત છટે. મધ્યમુખી માનસના આ પુરુષમાં એક મહાન ગુણ પણ હતો, જેને

પોતાનો મા-ચો ને બાંધ પકડી એની બાંધ પછી એ ન છોડતા. પશુ દરબારને દિસાળ કિતાબ ને લિપજ-ખરચનું બાબતે જ ધ્યાન રહેતું. એમની વિનોદવાર્તા કહેવાતી કે, કામદાર રાતી-વાદળી લીટીવાળું નામાતું ચોપકું લઈ ને મયો. દરબાર આ રાતી-વાદળી લીટીઓ તરફ જોઈ રહ્યા. પછી એણે કહ્યું : 'કામદાર ! આ તમે કેદખાના જેવા સળિયા શેના નાખ્યા છે ? ને એમાં આ માખીના ટાંમા જેવા અક્ષર શું છે ?'

'બાપુ ! એ તો રૂપિયા આના પાઈનાં ખાનાં છે !'

'એમ ? અરે ! રંગ છે કામદાર ! ત્યારે હવે આમાં પેસો બારો નીકળે જ ક્યાંથી ?'

પશુ એ કામદાર કાણ એ કાઈ કહેતું નથી. અને આવી વાતો દેશી દરબારો વિષે સાધ્યા જ કરે છે એમાં સાચાબોટાતું માપ કાઢવું એ પશુ પાછો પુરાતત્ત્વનો— અને એમાં પશુ કાઢિયાવાદી પુરાતત્ત્વનો, વિષય બની જાય છે.

આ દરબાર બાધાવાળા ઉપર એ વખતે રેણું થયેલું પ્રાંતનો તાકીદનો કામળ હતો. મેનેજમેન્ટ મૂકવાનો નિર્દેશ હતો. પોતાના ધોળામાં ધૂળ મળે—જે પોતાના જીવતા મેનેજમેન્ટ બાબે તો—એ વટના માયા દરબાર પ્રાંતને મળવા નીકળતા.

એટલે અત્યારે એ આવ્યા ત્યારે કાઈ અનેાખી જ રીતભાતમાં હતા. જે હાથ જોડ્યા હતા કંઈ રૂંધાતો હતો. આંખમાં ઝળઝળાણમાં પશુ હતા. આ સાધુનો ચમત્કારે ઊંચી જવાય એવી લાવના હતી. મદારાજશ્રીને રાજદારી ભૂમિકાની જાણ તો હતી જ. દરબારશ્રીએ પ્રજામ કર્મો અને વિનંતી કરી:

‘આગર હવે તો તમારા હાથમાં છે, સગવાન !’

મહારાજશ્રીએ સૂચક જવાબ વાળ્યો : ‘અહા હશે તો વાધો નહિ આવે !’

આ જવાબ તો પેલા વિખ્યાત ભેંશીની વાત જેવો ‘Son no daughter’ જેવો જ હતો.* પણ એ એમ જ હતો એમ દહેવાય તેમ ન હતું એ એક ભુદિ બહારનો વિષય મણાય. પરંતુ મને તેમ, દરબાર આલાવાળાની અવસ્થાને માન આપીને, પ્રતિ મેનેજમેન્ટ ન કપું એ ચોક્કસ, દરબારની આગર રહી ગઈ. અને ત્યાર પછી દરબાર ન્યારે પાછા ફર્યા ત્યારે તો નિર્ધારિત કથામાં આવનાર પણ બની ગયા હતા !

અહાનો જન્મ શી રીતે થાય છે એ સમજવામાં આપણને આજના વિદ્યાનયુગના માણસોને કંઠાય એાછો રસ હોય; પણ મહારાજ શ્રીમનયુગમયમાંમાં વચનસિદ્ધિ હતી એમ, માનનારા એમના પણ લોકોને મેં ભેલા હતા. એનો ખુલાસો કરવાનો પ્રયત્ન કરવો એ મૃદુતા મણાય. પણ એ પ્રસંગ—ભુદી જ રીતના અનુભવેલા—

* એક ભેંશી મણે ખ્યાતનામો હતો. અને એક રાજ પાસે જવાનું થયું. રાજ્યે તો એને સાલુસામાં લીધો ‘રાજાને શું આવશે એ કહો ! પુત્ર કે પુત્રી ?’ હવે જેમાંથી મને તે કહે એમાં ભય તો હતો જ. કહેલે ભેંશીએ કહ્યું. ‘મહારાજ ! એમ શું કરવા ? આ કામજ ઉપર હું લખી રહું છું. તમે રાજી મૂકો. પરિણામ આવે ત્યારે ભેજો. પછી લખીને રાજ્યને આપું : ‘Son no daughter. એ પુત્ર આવે તો કહેવાય પાંચ કે Son, no daughter. એ પુત્રી આવે તો કહેવાય કે Son no, daughter’.

એ આંહી કેવળ કુતૂહલની ખાતર આપું છું—એની સત્ય કે અસત્ય કોઈ પ્રકારની પ્રતીતિ વિના.

એક વખત એક સાધુ આવેલા. એમનું નામ એ વખતે જનાર્દન હતું. હાલમાં તો એ હેવાત પણ નહિ હોય. પણ એ શ્રી. ભટ્ટજી ગૌરીશંકર પાસે આવેલા. અને ઝાતિખંધુ એટલે એમણે જાન આપીને સત્કાર કરેલો.

જનાર્દનજી મહારાજ વિષે લોકવાયકા હતી કે એમણે સ્વરોદયની સિદ્ધિ મેળવી હતી. એ સિદ્ધિનો એવો મહિમા ગણાય કે કે એનો જાણકાર જે વચન નાખે, તે સામે માણસ પાળે જ પાળે. મેં તો આ સાધુસંત પાસેથી સંભળેલું ને યોગપુસ્તકોમાંથી વાંચેલું એથી વિશેષ અનુ-પાત એમાં નહિ.

આ જનાર્દન મહારાજ એ વખતે દર વર્ષે બંડારો કરતા.

આસપાસથી પાત્ર પત્રીસ હજાર ચાણુસ આવતાં, તથા દિવસ ધામધૂમ ચતી, ભજન ભોજન કર્તન ચતાં ને સૌ વેરાઈ જતા.

આટલું સુધી તો આ વસ્તુમાં જાન્યારની દૃષ્ટિને કોઈ આશ્ચર્ય કે નવીન લાગે તેમ ન હતું. પણ કહેવાતું એમ કે એનો બંડારો અખૂટ હતો !

એ કોઈએ જોયું ન હતું. પ્રત્યક્ષ મેં અનુભવ્યું ન હતું, એટલે એ શંકાથી પર ન હતું.

આ જનાર્દન મહારાજને એવો કોઈક બંડારો કરવાનો હતો. એટલા માટે એ ખીલખામાં પૈસા લેવા

આબ્યા હતા. ખીલખાના દરબાર બધાં કાઢી. વળ્યા તો વળ્યા ને મળ્યા તો મળ્યા. એટલે જો કોઈક આ દરબારમાં પ્રતિષ્ઠા ધરાવનારો માણસ હોય તો કીક પડે—એમની પાસે જતાં, એમ ધારીને બદ્દલને મળ્યા. બદ્દલનું દરબારમાં ધણું માન રહેતું. અને એમની પ્રતિષ્ઠા પણ સારી હતી.

જનાઈન મહારાજ સાથે બદ્દલ ખીલખા દરબારને મળવા નીકળ્યા, ત્યારે હું ત્યાં જોતો હતો. બદ્દલને આશા ન હતી કે પાંચસો સાતસો રૂપિયા પણ લંકારા માટે થાય. જનાઈન મહારાજના વચનમાં એક અજબ રણકો હતો. આજ એ રણકો અને મહારાજનો પાતળો લાંબો તેજસ્વી દેહ વાદ આવે છે. કેવળ આ રણકો ઉપર જ—આ વસ્તુનું મંકાણું રજૂ છે, એટલે એની કિંમત વ્યક્તિમત મત જેટલી મનાય જનાઈન મહારાજ જ્યારે પાછા આબ્યા ત્યારે બદ્દલને પણ આશ્ચર્ય થયું. ‘આણે તે સ્વરોદયની સિદ્ધિ મેળવી છે કે શું ?’ જેની જેની પાસે જઈને જેટલી જેટલી રકમ એણે કહી, એટલી એટલી, કેમ જાણે આપવાની જ હોય, એમ સૌ આપતા મથા !’ પાંચસોનો લંકારા ન હતો ત્યાં મહારાજ જનાઈન, પાંચ હજાર લઈને આગ્યા હતા ! અને તે પણ એક કલાકમાં જ !

પરંતુ આ એક આક્રમણ, એવું કહેવા માટે કે, આનંદાશ્રમનું આખું વાતાવરણ મને જે રસ્તો લેવાનું મન હતું—યોગમાર્ગ—એને પ્રેરણા આપનારું હતું !

જનાઈન મહારાજને જમવાનો આમહ હયો. પણ એમણે તો જે છોડિયાં લઈને ત્યાં માળીના ક્યારામાં જ, એ તથા રૂપિયા બારનો શીશ હલાવી નાખ્યો. ‘હું યાગી

લેવા દોકળો, ત્યાં તો ફળનું નાનકડું પાન કાપીને, યાળી બનાવી એ તો જમવા પશુ બેસી ગયા !

આખી ધાર્મિક વાતાવરણને ઉત્તેજના આપનાર વસ્તુએ ત્યાં બન્યા જ કરતી.

એક વખત કાયલીના મહંત આવેલા. એ માથુસને પશુ સિદ્ધિ વરેલી હતી એમ કહેવાતું. આ તો બધી લોકાક્ષિત્યો કહેવાય. એનું પરીક્ષણ એ તો બધી ઉપાસનાનો—તેમજ પ્રત્યક્ષ દર્શનનો, જ્ઞાનનો અને વળી શ્રદ્ધાનો એવો વિષય ॥ એમાં માથું મારતી જલમંથન જ, અનધિકારી માટે તો નીવડવાનો સભવ. પણ આ મહંતને મેં એક એવી મનોદયામાં તક્ષીન જોયા હતા કે આજ દિવસ સુધી એ ચિત્ર તો મારી સાથે ને સાથે રહ્યું છે મારા આંતરચક્ષુ સમક્ષ—બધી વખત શબ્દો મૂર્તસ્વરૂપ પશુ બને છે વળી પરિચયમા આવેલી ને ન આવેલી—એવી અસંખ્ય વ્યક્તિઓ, સ્ત્રીઓ, પુરુષો, સત્જનો, દુઃખીઓ, માકુઓ, વેપારીઓ, શહેર, સંતો, શિક્ષકો, વકીલો—એક આખી ચલચરિત્રમાળા જાણે સંકલ્પને અંદર બેઠી છે, એમાં આ મહંતનું ચિત્ર અત્યારે પણ તાદ્રશ્ય છે. એની રજુઆત એક ચિત્ર તરીકે જ હું કરું છું, ને એ રીતે જ એ લેવું ઘટે છે.

એક વખત એ આનંદાશ્રમમાં આવવાના હતા, એ ખખર મળ્યા સત્તરે દસેક વાગે ખખર પડી કે આવ્યા છે. એ ચાર કલાક જ રોકવાના હતા. એ વખતે મહારાજશ્રીની સવારી બહાર ગાય હતી.

‘મેં તો ચણી રાહ જોઈ, પણ મહંતનાં કથાપ

આશ્રમમાં દર્શન થયાં નહિ

એટલામાં વાલદાસજી નીકળ્યા. વાલદાસજીને મારા પ્રત્યે પક્ષપાત થયો. હું તો પાંડો એમનો શિષ્ય ! મને કહે, આવવું છે ? મેં કીધું, ક્યાં ? તો કહે, ચાલો તો ખરા મસ્ત માણસ કેવા હોય એ જોવું હોય તો !

આશ્રમને એતરારે દરવાજેથી બહાર નીકળ્યાં તો પાસેના એક જે એતર મૂકીને જતા, એક એતરમાં, એક આમલીની છાયા નીચે, એક જળરજસ્ત-પ્રચંક શરીરવાળો, મસ્ત જેવો આદમી, પોતાના ગરવા લગવા વેપમાં, જીભો જીભો, જેમ મસ્ત હાથી ખૂલે એમ ખૂલ્યા કરતો નગરે પકચો ! એની પવન સાથેની વાત, ડાઈડાઈડાઈબજનપંકિત, હાથનિશાનીઓ, 'જલે કે હવા, એ એને મન એની મંસા-રસુષ્ટિ હોય, ને આસપાસનો તમામ સંસાર, એ હવા હોય, એવી અર્ધજાન અર્ધઅજાન અવસ્થા બસ, ત્યાં જીભાં જીભાં, એણે તો પોતાની મસ્ત દયાનો એક વિચિત્ર જ અનુભવ અમને આપ્યો ! ચૈતન્ય વિષે કહેવાય છે કે ગદ્યામાં એણે કૃષ્ણચરણ જોયાં અને કૌશલ્ય જાણે શું થયું તે દેહનું જાન જ બૂલી ગયા ! માણસ દેહનું જાન ખૂલે એ દયાપાત્ર ધેણજનો પરિચય તો આપણને બણી વખત મળે, પણ દેહનું જાન ખૂલ્યા છતાં, જેમના ઉપર દષ્ટિ કરતાં, આપણી પોતાની રંક અવસ્થાનો આપણને ખ્યાલ આવે, એવા દરયો ક્યારેક જ જોવા મળે છે—આ દસ્ય એવું હતું ! ત્યાર પછી હું બણી વખત કેટલાક સાધુસતોને મળ્યો છું, અને પ્રત્યક્ષ નહિ તો, સમજાવ પ્રત્યક્ષ મળી શકાય એવો એમનો પ્રભાવ પરિચય પણ મેળવ્યો છે,

છતાં મેં, આ જે મસ્તદશા તે દિવસે જોઈ—જેવી દશાને
અનુભવ ક્યારે ન મળ્યો નથી અને અને વાતદાસજી સૌ
આ જોઈ રહ્યા. જે એક કલાક પછી ફળાદાર લઈને
ત્યાં ગયા, ત્યારે મહંતજી સ્વસ્થ આસન ઉપર બેઠા હતા.
અને મહારાજશ્રીના ખખર અંતર પૂછી સામાન્ય વાતોએ
વળગ્યા હતા ! જાણે કે પેલી હવાઈસિટિનું કાંઈ નામનિ-
શાન ન ત્યાં હતું નહિ !

આવા આવા વાતાવરણની મારા ઉપર એક જખર-
જસ્ત આક્રમણકારી અસર થઈ રહી હતી. મારી પાસે મૂઢીમાં
તો બીજું કાંઈ હતું નહિ—પણ જે મૂઢીમાં હતું તે સાહિ-
ત્યકન આ રસ્તે વળવા માંડ્યું હતું જગખર તે સમયે લખેલાં,
પણ અપ્રમટ રહેલાં અને અપ્રમટ રાખવા યોગ્ય, એવા જે
ટેટલાંક લખાણો હજી સમવાવલાં છે. એમાંનાં એક પુસ્તક—
‘કુદરત વિહાર’માંથી લીધેલો થોડો ભાગ, એ વખતની
માનાસિક રિયતિનો કાંઈક ખ્યાલ આપી રહે છે.

‘કુદરત વિહાર’ એ કુદરતની માનવજીવન ઉપર અસર
એને લગતું કાંઈક પુસ્તક છે. તેના લેખક તરીકે મેં તે વખતે
ધારણ કરેલું ‘ત્રિહારી’ નામ મૂક્યું છે સવારૂપિયો ને પોટ્ટો.
જ મુદ્દું, એ રીતે એ પુસ્તક પ્રગટ કરવાની યોજના કાંઈ
પાર પડી લાગતી નથી પણ જેવી રીતે પુસ્તક પ્રગટનની
પૂન પણ આ આશ્રમમાંથી જ મળી જણાય છે. ત્યારે
જુઓ ત્યારે મહારાજશ્રી પોતાનાં પુસ્તકનાં ‘મુદ્દસ’ એના
જ હોય ! એમણે અનેક ધાર્મિક પુસ્તકો આપ્યા છે. અને
એ રીતે જનતા ઉપર ખરો મોટો ઉપકાર કર્યો છે. હું એ
વખતે આશ્રમમાં એ વાતાવરણમાં હતો એટલે કુદરતી રીતે

એ વસ્તુની માગ ઉપર પણ અસર થઈ છે. ‘કુદરત વિહાર’ની પ્રસ્તાવનામાં એ પુસ્તક વિષે કાંઈક ખ્યાલ આપવાનો પ્રયત્ન છે. તેમાં લખ્યું છે :

“વિશ્વમાન્ય ગ્રન્થો એ શું છે ! કુદરતના સૌંદર્ય-માથી—કુદરતવિદાર કરતાં યથેચ્છો ઉચ્ચતમ ભાવનાઓનો દિવ્ય સન્ત પુરુષોએ લખેલો લેખ. કુદરત વિહાર કરતાં ઉચ્ચ માનવહૃદયને યથેચ્છા પવિત્ર અનુભવોનો ચિતાર. એ ચિતારની અન્ય વિદેશી પર પણ અલૌકિક અસર છે. કુદરતનાં આવાં અનુપમ મૂલ તરવોને વિશ્વમાન્ય ગ્રન્થોમાં અવલોકી વિદેશીઓએ આનંદમય ઉદ્ભાસ કાઢ્યા છે :

આખી દુનિયામાં ઉર્પાનપદોના જેવી કલ્પાશ્ચક્રારક અને શ્રેયસ્કર કાંઈ પણ બીજી વિદ્યા નથી. તે જ મારા મૃત્યુનો દિલાસો છે. [શોપનહોર]

ઉત્તમ સંસ્કાર, ઉત્તમ વાચન, ઉત્તમ સંગ, ઉત્તમ વિહાર—કુદરતવિદાર છે. તેમાં કુદરતવિદાર એ અન્ય સાધનોની ખોટ પણ કાંઈક અસી પૂરી પાડે છે તેથી ઉત્તમ છે...

આવી રીતે આ ‘કુદરતવિહાર’માં કુદરત પ્રત્યેના પંક્ષપાતની મરુટી દલીલો કરેલી છે. અને જેવટે શ્રીમન્નથુ-રામચંદ્રમાં પોતાના પ્રવચનમાં બકિનને જે ઉપમા આપતા, એ ઉપમા વાપરીને પુસ્તક પ્રગટ કર્યું છે: ‘કુદરત વિદાર એ કસ્તૂરીની દલાલી છે ! કાલસાની દલાલીમાં હાય કાળા થાય. કસ્તૂરીની દલાલીમાં જેવટે થોડી પણ સુગંધી મળે.

વસન્તવન એ સ્થળ—અને વસન્તપંચમીએ બહાર પાડવા ધારેલું આ પુસ્તક પછી તો કાંઈ પ્રગટ થયું નથી.

પણ એવી રીતે ત્યારપછી બીજાં ધણાં પુસ્તકો લખાઈ લખાઈને સારો સંગ્રહ થયો. અને છેવટેનો માર્ગ દાયમાં આવતા પહેલાંની કાંઈક ભૂમિકા બધાણી. જાહી તો આ 'કુદરતવિહાર' જે નોટમાં છે—એ જ નોટમાં પાઠમાળાના વાક્યના અત્યંત કઠંગા બાધાન્તરો પણ છે. 'In the my new story will help me the Mahimaynam strotas' કાંઈ લખવા ધારણી વાર્તા માટે મહિમ્ન-સ્તોત્રના ઉપયોગની આ બાકરણ કઠંગી નોંધે છે. આ ભૂમિકાનો વખત આપણે ત્યાં સંક્રાંતિ પ્રમાણે બાર વર્ષનું તપ મણે છે, એવો, અઠસ્રમાત બરાબર બાર વર્ષનો બની ગયો છે. ઇ. સ. ૧૯૦૮-૯ થી ઇ. સ. ૧૯૨૧ સુધી એ જે જે લખ્યું તે તે અપ્રગટ ને અપકવ સંપરાતું મધુ િ માત્ર એટલું જ કે એ હિતસાહ દિનપ્રતિદિન વધતો ગયો !

લગ્નની અને શક્તિની આ ધૂનમાં એ વખતે જે ટટલીક કવિતાઓ કરેલી છે તેમાં પણ—વૈશંવની વાતો આવે છે. આ કવિતા હિંદીમાં પણ કરી છે એ એની વિશેષતા છે. ગરજ કે ધણખિરાં લગ્નનો ને લગ્નવાક્યો હિંદીમાં જ બોલાતાં સાંભળવાના મળ્યાં હોય, એટલે એ માર્ગ પકડ્યો લાગે છે.

એક કવિતામાં મથાલે 'રાહ . . .' લખીને પછી રહેવા દીધો છે. ગરજ કે કાંઈરાહ મદદે આવ્યો જણાતો નથી ! પણ ચરણાવલિની એ પછી નોંધે છે.

‘હમ તો રે લાયવો બેખ ધરેગે

બેખ ધરેગે અલખ જવેગે’ એ...હમ તો.

બેખ ધરી હમ અલ જવેગે, હમ પિછુ કાંઈ ન આવેગે

હમ પિછું કહી કાઠ આવે તો. પતા નદિ પાવેંગે...
 હમ રાવનનમે ભૂમિતલ કરના, અંધ હમેરા ઓદનના,
 ભગવે પહેરી દેશ કરેંગે, ચિતલ જલમે નાવેંગે...હમ
 આસન મારી બેઠે અમનમે, ઇન્દ્રીયકુ દહન કરેંગે,
 મૃગયમ પર સ્થિતિ હમારી, જવજનો વદન વડેંગે...હમ
 શ્રીમન્નથુરામ શર્માના કાઠ પ્રવચનમાંથી નોંધી લીધેલ
 નીચેની પંક્તિ, જે ધણું કરીને હાટમહાંબમાંથી લાગે છે
 છે તે, આ દિગ્દીકાબની પ્રેરણાનું કારણ જણાય છે.

‘હસોદલ સિન્ધુ કે પાગ, અગ્નિ કા દીપ હે સારા,
 જુખા ધારસે પાતે, કટે હિસ રાહકુ જાને,

મુનિ તહા કાલ મૃગેજોલાં
 જયે નિજ નામંકી માલા.’

ચિતલજલ તો આશ્રમની પાસે ‘વાંઝા’ વેંકળાનું
 હવું જ. જપ તપ પશુ આણુ હતા. હમેશાં કેટલી માળા
 ફેરવી એની નોંધ પણ રાખી છે. પણ એમ કાંઈ બેખ
 દેવા એ સહેલી વાત છે? બેખ બેખ તો કાંઈ ન લીધો,
 પણ એ વખતે કાળ્યોનો—વૈરાગ્યના કાળ્યોનો ધોષ ઠીક ઠીક
 પ્રગટ્યો લાગે છે. સારુ ધણું કે ખીસામાં તે વખતે નેધિલી
 સિલક પ્રમાણે, સવા જ રૂપિયા જ હતા, અને વળી બીલ-
 ખામાં કાંઈ ગ્રેસ ન હવું, નદિતર આ ભગનાવસિ
 ને વહેલી પ્રગટ થઈ હોત તો તો ગમકાણી જ રહી જાત.
 ને કે.

‘કરના ફકારી કયા દિલગરી, સદા મમનમે રહેનાં છ.’

અને ‘શીકર સગકુ ખાત હે, શીકર સગકા પીર,

શીકર કી ફાજી કરે, હિરકા નામ ફકોર.’

એવી એવી ઘણી વૈગમ્ય પ્રશંસાત્મક સૂત્રાવલિ નોંધેલી પડી છે, તે પણ અમટ થાત. સેંકડો શ્લોકો વાદ રહી શકે માટે કોઈ 'શોગ (ચિંતામણિ) માંથી નીચેનો પ્રયોગ પણ નોંધી રાખ્યો છે કે જેથી, ગીતા વગેરે મેંએ વાદ થઈ જાય ! પ્રયોગ આ પ્રમાણે છે. મેં એ કયો નથી, કોઈને કરવાની હું બક્ષામણુ કરતો નથી કોઈ વૈદગ્જને પ્રકાશ પાકવા જેવું લાગે તો બસે

‘ મનો, અધેડો, વાવડીંગ, યંઆવળા વિઘ્નાપ્પાહી, વજ, સુઠ, યાગવરી તેનું ચૂર્ણ કરી ધીમા મેગવી સેવન કરવું. તો ૧૦૦૦ શ્લોક મેંએ રાખી રાકવાની શક્તિ આવે.’

૫૨૦ આ પ્રમાણે જ્યારે જીવનબ્યવહાર આમથી તેમ હિંડોળે ચડ્યો હતો, ત્યારે એક અત્યંત અમત્યની મદના બની લાગે છે. અત્યાર સુધી લખાણોમાં જે એક પ્રકારની અનુકરણવૃત્તિનો પાઘોદનો, એમાં આ પહેલવહેલો, પેન્સિલના અક્ષરથી નોંધાયેલો એકરાર નજરે પડે છે. એની નીચે તા. ૧૪. ૧૨ : ૧૦ છે. ને સહી તો હજી ‘ મણિરાય’ના નામની જ છે.

‘ સેખ લખવામાં જે આનંદ છે, જે કવિતામાં આનંદ છે, તે તે કરનાર—અનુભવનાર જાણે છે. તેમાં એક પ્રકારના દુઃખનું વિસ્મરણ હોઈ અત્યાનંદ પૂર્ણરૂપે વસી રહ્યો !’

કવિ નર્મદશૈલીનું જ જણાય એવું આ વાક્ય પહેલ વહેલું લખાણ કરવાનું કેમ મન ચલુ હતો, તે દર્શાવવા માટેનો ઉત્સેખ મણી રાકાય ? ઘણીખરી એ વખતની કવિતાઓ, જે વૈરાગ્યની નથી, તે કાં અનુભવમાંથી અથવા

તો આઘાતમાથી જન્મી છે, એ કવિતામાં કંઈ શકરવાર નથી. પણ ખીલખાથી હું અંધાળા જતો, ત્યારે એ ત્રણ ચાર માઈલના રસ્તામાં જે ખાખરાના જંગલ આવતાં, નદી આવતી, રમણીય જેવી થોડી કુદરત આવતી, ત્યારે કંઈ ખાખરાના ઝાક નીચે હું ખપોરે રેઢા માળવા બેસી જતો. અને આ સુદરતાને લીધે હોય તેમ—એ વખતે મને મારી મા સાંભરી આવતાં, ને હું, ખેઠા ખેઠા કવિતાઓ કંઈ કરતો. ખાખરાની હાથ નીચે લખેલી અસંખ્ય પંક્તિઓ આજ લગી સચવાયલી હતી—પણ એમાં કંઈ કવિતા હોય?—એટલે પછી એ વિસાર પડી મઠ્ઠ.

આ પ્રમાણે એક તરફ અભ્યાસ, એક તરફ થોડાંપણ વેશાંભ, એક તરફ માતાનો શોક—એક તરફ આ નવો અનુભવ—એ સધળાંની વચ્ચે હું સુકાની વિનાના વદાધુની પેઠે દરનો હતો; જે વખતે મનમાં જે આકર્ષણ ઘર્ષપડે ને કરતો હતો; એ વખતે જીવનને થોડું નિયંત્રણ જરૂરી હતું. પણ એ આરે કોણ? મન પોતે શીધે તો તો ઘર્ષ રહ્યું ને! પણ કંઈક નિયંત્રણ અનિવાર્ય રીતે શોધવું પડે ને મન એકધોવમાં વળે એવી ત્રણ ચાર પટનાઓ એ વખતે જતી ગઈ. એમને કાલક્રમે નોંધવી તો અશક્ય છે—અને એમ નોંધવાની જરૂર પણ નથી, પરંતુ એ વસ્તુઓ એ કાલે એમ ન હોત તો જીવનપ્રવાહનું રૂપ કેવું હોત એ કહેવું મુશ્કેલ તો છે!

* જૂઠ્ઠા સમ જન્મત તમાસા છે...

બાજીગરને બામ બનાવા, ફૂલ ચીરે ફલ ખાસા છે,

એક ધડી પછી ધુરી ઉડાવે, જોસા સક્ષ વિવાસા હે.

જૂઠા સગ જમત તમાસા હે.

એવાં છોટમ કવિનાં પદ માતો, સવાર સાંજની
પંદર પંદર માળા કરતો, ધીમે ધીમે પદાસન સિદ્ધ
કરવા પ્રયત્ન કરતો, અભ્યાસ કરતાં પણ વધારે ધ્યાન
આશ્રમજીવનમાં આપતો, હું તો ફરી રહ્યો હતોઃ જગતનું
રૂપ કાંઈ અકારુ' લાગતું ન હતું, પણ એ શી રીતે અકારુ'
લાગવા મળે, અને શી રીતે ઝપાટાનંધ યોગાસન સિદ્ધ
થાય એ માટે મેં ઉદ્યોગ આદર્યો હતો એ ચોક્કસ.

ધનસ્વામ વસંત વિદ્યારી, મનમોહન મંગળકારી,
દિગ્વરવરૂપ અનંત સક્રિતધર, અમિત સખિન કો વારી,
નિરાલંક, નિર્લેપ, નિરંતર, ભોમી ને બ્રહ્મચારી,
અજળ મતિ નાય તિહારી

ધનસ્વામ વસંત વિદ્યારી—

આવી આવી છોટમની, પ્રીતમની, ધીરની કબીરની
—એ વાણી દાગ એક મોહક વૈગમ્યમય વાતાવરણ
રચીને એમાં મારી જાતને પૂરવાનો એક મહાપ્રયત્ન
મેં શરૂ કર્યો હતો. 'કુદરતવિદ્યાર' 'અવધૂન, એમ. એ
એલ. એલ. બી.' 'કંથાકુમારી' એ સમગ્રી કૃતિઓ રી
વાતાવરણને જ ચોષક હતી. પણ અધૂરા જ્ઞાન સિવાય
એમાં બીજી કાંઈ પરિપક્વ જૂમિશ ન હતી. છતાં એ
પ્રયત્ન ચાકુ રહ્યો હોત—તો સાધુ શવાની હરેક સકળના
એમાં રહી હતી. પછી સાણ કે ખોટા—એ પ્રશ્ન મદતનો
એ વખતે લાગ્યો ન હતો. એ વખતે આશ્રમમાં અમરા-
વાદના એક મૃદસ્થ આવ્યા તે ગુજરાતમાં ક્યાંક રોસન-

માસ્તર હતા. એનું નામ મણિલાલ મગનલાલ ત્રિવેદી. એ ચાતુર્માસ કરવા માટે ત્યાં આવેલા એ વખતે મદારાજશ્રી ધણું કરીને બહારગામ હતા. એટલે એમણે બહુજીને ત્યાં જમવાનું રાખ્યું.

આ મણિલાલ મેસ્મેરીઝમના જખ્ખર ઉપાસક હતા. એ વખતે તો એ હજી ચરૂઆતનો પ્રયત્ન કરતા હતા, પણ એમના એ પ્રયત્નમાં દિલની ખરેખરી સમસ્યાઈ હતી. થોડા વખત પછી તો એમણે પોતાની જમ્યાનું રાજનામું આપી દીધું અને આશ્રમમાં પોતાની ઉપાસના સિદ્ધ કરવાના પ્રયત્નમાં એકચિત્ત થઈ ગયા. એમને દરતા દરતા મારી સાથે વાતચીતનો સંબંધ થયો. મેસ્મેરીઝમના આ પ્રયોગોમાં એમને કાંઈ એવા ઊકરાની જરૂર હતી, જેનું હૃદય, આવી પ્રવૃત્તિઓમાં અદાન્વિત હોય. મારી સાથે એ વખતે એવા નુખરના ચોરડામાં બાદરણના ચતુરભાઈ આશાભાઈ પટેલ રહેતા હતા. એ તો આશ્રમમાં ચરૂઆતમાં સેવા અર્થે આવીને વસી જ ગયા હતા. પણ જીવનનો મેગ, આ વસ્તુ સાથે હજી લાગેલો નહિ. પાછળથી તો એ આશ્રમના ઘણા મોટા, સક્રિય અને સહાયક બન્યા પડ્યા ગયા—પણ તે વખતે એમના જીવનના પ્રથમના દિવસો હતા. મણિલાલે આ ચતુરભાઈ ઉપર પ્રયોગો કરી જોયા પણ એમાં કાંઈ જાદુ પ્રગતિ ગઈ સહી નહિ.

એ પ્રયોગો જોયા માટે આશ્રમનું મંડળ ગુરૂને બેઠું, ચતુર, જૂનાગઢના એક નામર ગૃહસ્થ હતા. રૂબીનાથજીભાઈ એનું નામ. પહેલાં તો એ મુન્સફ હતા. પાછલી અવસ્થામાં આશ્રમમાં આવીને વસી ગયા હતા. તે આવતા આશ્રમના

શિષ્યસમૂહમાંના એક નાયાનું નામ બાઈ હતું—તે આવતા, મૂળે તે એમનું શરીર મેરુનું. જાંઘો સુઢઢ. શરીર રૂપાળું. —ભરજુવાની. અને પોતે સંસ્કારી. મહારાજશ્રીની ગેરહાજરીમાં એ સુકાન સંભાળતા. એ પણ ત્યાં આવતા. વાલદાસજી હોય. ભટ્ટજી મહારાજ ક્યારેક આવતા. આમ ચાર પાંચ માણસોની આશ્રમી મંડળી, એક નાના પાયા ઉપરના આ આત્મિક પ્રયોગમાંથી, ઈર્ષામોહનું સ્વભાવેપણુ કાઢવા માટે નહિ—પરંતુ આ પણ ચક્ર છે, એટલું જ નહિવા માટે, આ વરણની ઉપાસના, કરી રહી હતી.

મણિલાલે આ પ્રવૃત્તિમાં સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરેલી. પણ યોગ્ય 'મીડિયમ' ને અભાવે એ અટકી બેઠેલા. એટલે 'વિધેય' તરીકે જેવો મારી વરણી થઈ! એમાં મણિલાલજીને સફળતા મળી—અને એમને મારા પ્રત્યે એક પ્રકારનો પક્ષપાત થયો. આ મણિલાલજીને હું પછા પાછળનાં વર્ષોમાં—લગભગ ઈ. સ. ૧૯૧૮-૧૯૧૯માં મળેલો, ત્યારે તો એમણે આ વિષયમાં ઘણી જ પ્રગતિ કરેલી, અને એ પોતે જ એનો જાતઅનુભવ પણ લીધેલો.

આ મણિલાલજીનો ઉદ્દેશ આઠી એટલા માટે કર્યો છે કે મારી જીવનવિધાયક એક પદના—જે આઠી' બની—એમાં એમની આટલી પક્ષપાત બેઠેલી વસ્તુને ધણે મોટો ભાગ ભગવ્યો હશે એમ કું' મારું જુ. એ પદના શી રીતે બની—એ તો હવે આવશે, પણ એની આ જુમિત યાદ રાખવા માટે જ આઠી' નોંધ કરી છે.

મણિલાલજીએ એક માસિક કાઢવાનું શરૂ કરેલું. તે પણ લગભગ આ અરસામાં. એમણે રોશનમાસ્ટરનું પદ

મૂકી દીધું. ત્યારે જ એ વાત એમણે નક્કી કરેલી. એમના ચિંતમાં, ડોટાકાલ માસ્તરનું, શ્રેયસ્સાધક અધિકારી વર્તનું, સંમેય 'મહાકાલ' રમી રહ્યું હતું. 'મહાકાલ' 'પ્રાતઃકાલ' 'સકાલ' 'યમકાલ' 'રમેરે માસિકો આખ્યાત્મિક શક્તિના આવિર્ભાવ વિષે, એનીએસન્ડે, ભારતવર્ષનું જે જ્ઞાન એણે, એનાં નાનાં મોટાં ફળ રૂપે હતાં. પણ એમાં માસ્તર ડોટાકાલની કલમની મોહિની અજબ હતી. હું એનો નિત્યનો વાંચનારો હતો. એટલે મહિલાસહ એ ત્યારે 'બહનાદ' નામે માસિક કાઢવું શરૂ કર્યું ત્યારે મને તો બહોળા આનંદ થયો. મને થયું કે આપણને એમાં સ્થાન મળશે.

આ 'બહનાદ' માસિકનું સ્વરૂપ અને 'મિશન' લગભગ શ્રેયસ્સાધક અધિકારી વર્ત જેવાં જ હતાં. એ માસિકમાં એક વખત આપણા વિખ્યાત શિક્ષણશાસ્ત્રી નૃસિંહપ્રસાદ-નાનાભાઈએ—એક વિચિત્ર સ્વપ્નકથા આપેલી એ મને હજી સાંભરે છે. સ્મૃતિ બૂલતી ન હોય—તો એ લેખ ત્યારે નાનાભાઈ, મહારાજાશ્રી પાસે પાંચી રચ્યા હતા, એના મૂળ સ્વરૂપમાં, ત્યારે સાનંદાશર્પ સાંભળનારા શ્રીનૃ-ગંધર્ભા હું પણ એક હતો. 'બહનાદ'નો એ સાચવેલો અંક ત્યારે હાથવગો નથી, નહિતર એ લેખની થોડી વાનગી—એક માનસ ઉપર પડતી છાપ લેખે—જેવા જેવી છે. એમાં ખલું કરીને એમ આવતું હતું કે નાનાભાઈ, આશ્રમની ફરસગંધી ઉપર ચૂતા હતા. ત્યાં એમને એવું સંપૂર્ણ આબુ કે જાંજો એ પોતે ગોપી બની ગયા ! બહુ-જનોની પરિભ્રામા પ્રમાણે તો શ્રીમદ્યુરમચમાં એ ફક્ત-

વતાર જ ગણાતા હતા. એટલે આ ગોપીને ભગવાન શ્રીમત્તયુરમ શર્મા, ક્યાંક સ્વર્ગ દેખાડવા લઈ જાય છે, ત્યાં એ રાસ જીએ છે—એટલામાં ધણું કરીને રામજી હાથથી કીટકવાવાળાના હાથમાંથી કાઢી હાથ પડે છે, ને નાનાભાઈનું સ્વપ્નભંગ થઈ જાય છે। આવી રીતે નાનાભાઈને એ સ્વપ્ન આવેલ. તે તેમણે લેખ રૂપે પ્રગટ કરેલું.

આ મહિલાલજી ત્યાં હતા, ત્યારે જ ‘સરનાદ’ના ઠીક, માલકો નોંધાયા હતા. અને ધણું કરીને એ માસિક થોડાં વર્ષોનું આયુષ્ય ભોગવી પછા લુપ્ત થઈ ગયું હતું મહિલાલજીની પેઠે પણ વધારે પ્રેમથી, અને ધણી જ નિકટતાથી, મારી ધણીખરી પ્રવૃત્તિઓ ઉપર એક માણસની આંખ ફરતી રહેતી હતી. એ હતા આશ્રમના મુખ્ય શિષ્ય મણિય એવા નાનાશુન ભાઈ.

એ મૂળ રહેવાશી પોરબંદર-ખખરલાના. એમના ભાઈ માલદેવ રાણા ત્યાં પોરબંદર હાઇસ્કૂલમાં ચિત્ર-શિક્ષક હતા. એમણે શ્રીમત્તયુરમ શર્માની એક ધણી જ મુદર રહેવાય એવી મોટી છબી તૈયાર કરી હતી. નાનાશુન ભાઈ, એ વખતે, મારી પ્રવૃત્તિમાં એટલો બધો રસ લેતા-ખાસ કરીને એમને ખખર પડી કે આ કાંઈક લખે છે ત્યાર પછી-કે હું ન હોઈ ત્યારે ધણી વખત, એ મારું લખાણ વાંચી જતા એવી એક આખા નોટ મારી પાસે છે, એમાં એમણે પોતે કેટલીક નોંધ કરેલી છે. મેં મારી ખાનગી ચોપડીમાં-માગ મનનું ચિત્ર આપવા પ્રવૃત્ત કર્યો હોય ત્યાં એમણે, એ મનની પ્રવૃત્તિ ઉપર પ્રકાશ પાડનારું કાંઈક નિવેદન લખી નાખ્યું હોય। બીજે દિવસે હું એનો

પ્રત્યુત્તર લખું. એમ અમારો પરાક્ષ માનસબ્યાપાર-થોડો વખત ચાલ્યો હતો. એ પણ યોગની ઉપાસનાની સોપાન પરંપરાના ઉત્સુક પથિક હતા. અને ખૂબ સંવમથી આમળ વધવા પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા. પણ શરીર ક્ષત્રિયનું હતું- એટલે ધણી વખત મનને તેજસ્વિતાનો રંગ લાગી જતો. છતાં એ પોતાની રીતે આમળ વધવા માટેના એક સાચા ઉપાસક હતા.

એમને મારા ઉપર થોડાંધણું અનુરાગ હતો-એ પણ, જીવનવિધાયક થટના જે આંહો' જની, તેમાં ઉપકારક નીવડ્યો.

આ પ્રમાણે જળે વિધિ થોડા અંકોડા મેળવી રહી હતી. એમાં એક વૃદ્ધો આંકડો અત્યંત વિચિત્ર રીતે એણે મેળવ્યો એમ કહી શકાય.

એક ગૃહસ્થ એ વખતે ત્યાં આઘ્યા. એ મૂળ તો આંદ્રિકામાં બ્યાપાર અર્થે વસેલા. દેશમાં આઘ્યા ત્યારે આંહો' ચાલિ માટે આવેલા. આવા તમામ અરચૂરણ પરચૂરણ મહેમાનો ચોધા નંબરના ઓરકામાં આવતા. ત્યાં ચતુરભાઈ પણ ખરા. હું પણ ત્યાં. આ ગૃહસ્થ પણ ત્યાં. ખીણું કાઈ આવે તો એ પણ ત્યાં. એટલે અમારો એ સાર્વજનિક ઓરકો એક રીતે આજો દિવસ માન્યો હોય. હું તો રાતે લખતું હોય ત્યારે ધણખરું ડેલીએ ફાનસ પાસે જતો. દેવદાનભાઈ બેઠા હોંકારા મારે-ને હું બેઠો લખું કે લેસન કરું.

આ ગૃહસ્થ જે આઘ્યા એમને યોગનો ધણો શીખ દતો. પણ આ તમામ ક્રિયાઓ એવી કે જે એમાં મોટા મોટા નરપુંજવોની પણ ધીરજ ખૂટી જાય. મનનો શરીર

ઉપર કાળુ એટલે ચું—એનો ખ્યાલ તો ધણુ ખરું માનવને
માઠી ઉમ્મર સુધી આવતો જ નથી. ધણુને તો એ વાતની
કાંઈ ગતાગમ કોઈ દિવસ આવતી નથી. એમને માટે તો
શરીર ને મન એવાં કોઈ બે જુદા પદાર્થો છે એવી સમજણનું
જ દેવાનું હોય છે ! થોડીધણી મન વિષેની વાતો સમ-
જનાર પણ, બહારનો જે થોડો વિવેક રાખી શકે છે,
સમાજ સાથેના વર્તનમાં, એમાં જ મનના વિકાસની
સમાપ્તિ જુએ છે. પોતાનું મન—એ નામનો એક અદ્ભુત
પદાર્થ, પોતાની પાસે છે, ને એમાં કાંઈક અચિંત્ય એવી
શક્તિ વસી રહી છે, એ વસ્તુનો કોઈ માણસને થોડાધણું
પણ ખ્યાલ આવી શક્યો હોય તો એને એ વિષેનું માર્ગ-
દર્શન મળી શકે તેમ હોવું નથી. એટલે બને છે એવું કે
આ અદ્ભુત પદાર્થને સા રખડાવ્યા કરે છે—અને તેથી
એ સૌને રખડાવ્યા કરે છે. મનને હજી આપણે શાસ્ત્રીય
અભ્યાસનો વિષય બનાવી શક્યા નથી. એ ખોટ જોવી
તેવી ન મણાય.

આ ગૃહસ્થ જે આવ્યા—એમણે મારી પાસે યોગ-
સાધનની ને સાધનાની વાત શરૂ કરી. અમે બરાબર
ધ્યાનપૂર્વક બેસવા પણ માંડ્યા. પણ પેલું ગીતાજીમાં
કહ્યું નથી—કે વિષયો છોડવાથી વિષયો છૂટે તો પણ
એમનો રસ ન છૂટે—એ વાતની પ્રતીતિ હવે આવવા માંડી !

અમે યોગાસનની અદ્ભુત વાતો કરતા કરતા, ધીમે
ધીમે અમને પોતાને પણ ખબર ન પડે તેમ, ખેચરી
મુદ્રામાં જઈ પડ્યા ! જેમ કૃષ્ણ અને ગોપીના ભાવમાં,
શૃંગારની શક્યતા અનધિકારીને માટે પ્રલોભન રૂપ થઈ

પડે છે, તેમ યોગની આ મુદ્રાઓમાં જેયરી મુદ્રાની વાત — શૃંગારને પોષી શકે છે. કારણ કે એ મુદ્રા સિદ્ધ કરનાર જોગી, જાણે કે, સ્ત્રીની શક્તિને પણ પોતે જે'થી લેતો હોય એવી વાત છે, અમારે તો આ ગંધી વાતો હતી— પણ એ વાતોથી ચલિત થયેલા મનને પછી—યોગાસન ઉપર બેસારવામાં ઘણી વિકળતા અનુભવરી પડે તેમ હતું ! આ બાઈની યોગની આ વાતોએ મૂતેલો શૃંગારસ જાગ્રત થયો. મનને વિકળ બનાવ્યું. અને ખરી રીતે તો એમાં વેરાબ આબ્યો ન હતો, એટલે એ સંસારરંગનું રસિયું થઈ ગયું. ને બરાબર એ જ વખતે એક બીછા થટના બની. અને એણે માણસજાતિની મોટામાં મોટી લાગણી, પ્રેમ— એની એક મોહકશક્તિ આખી ખરી કરી દીધી !

[૧૨] વિદ્યાભ્યાસનો વિકટ પથ

તેમાં વિદ્યાભ્યાસના વિકટ માર્ગે આવળ પ્રયાણ થાય છે. અને અકસ્માત હોય તેમ કોઈને કોઈ હરિનો સાલ મળી જાય છે !

બીજામાં રહીને આ પ્રમાણે જ્યારે હું ધાર્મિક વાતાવરણનો લાભ લઈ રહ્યો હતો, અને ધીમે ધીમે રાગ તરફ પણ વસકાતો હતો, ત્યારે એ પ્રસંગ બન્યો.

ભરમણ ત્રિપુંક, જાણે હાથમાં રુદ્રાક્ષના ખેરખા, ડોકમાં ગ્રીણી રુદ્રાક્ષની માળા, રસમી અમોઢિયા ઉપર બેસીને ધામણીનું લેપવસ્ત્ર, પગમાં ચાખડી, અને આઠે પહોર વિદ્યાભ્યાસમાં તક્ષીન એવી લાક્ષણિક જણાતી જીવનવૃત્તિ, એ વસ્ત્ર પ્રત્યે એક માણસને જાનો અનુરાગ થઈ રહ્યો હતો. એ બીજું કંઈ નહિ, ભટ્ટજી ગૌરીશંકર.

ભટ્ટજી ગૌરીશંકરનું રમ્યાન જેમ આશ્રમમાં અનોખું હતું, તેમ આખા બીજામાં પણ અનોખું હતું. પવિત્ર, નિરપૃઢી અને વિદ્વાન પ્રાણજી તરીકે એના પ્રત્યે તમામે તમામ કાઠી દરજ્જાનો અને પ્રજાજનો પૂજ્યસ્થાવર ધરાવતા હતા. તેમાં પણ મા જીવુમાઈ કરીને એક સાધ્વી રાજ.

માતા હતા, એમને મન લઈજમહારાજ એટલે ખરેખરા તપસ્વી એમ જ હતું. અને લઘુજનુ જીવન પણ તપસ્વીને યોગ્ય જ હતું. સવારના પાંચથી ગતના દસ સુધી જીવન-નિર્વાહ અને આવશ્યક આરામનો વખત ગ્રાહ કરતાં બાકીની પળેપળ એ તપ ને ઉપાસનામાં જ વ્યતીત કરતા. એમણે બીજાના રોજંદરખોરામાં કયાવાર્તા ને બાંધવતકાર તરીકે બહુ સુંદર પ્રતિષ્ઠા જમાવી હતી. હાથ પણ એમનો એવો જ છુટી રહેતો. મોટા મોટા હારકિયા દરબારોને પણ એમની આંખની શરમ લાગતી. અને રાણીઓ તો એમના ચરણમાં મસ્તક ઝૂકીને જાતને પવિત્ર યથેલી માનતી.

લઘુજનુ પેતાની પરંપરા જાળવે, એવા કાર્ષક લુપ્ત-નની જરૂર જણાતી હતી. એમણે મને ધણી વખત જપ-તપમાં નાણી ભેષો હતો. ગદાદેવને બીલીપત્ર ચઢાવવામાં પણ મારી મંદક લીધી હતી. અદિઅસરોત્રમાં ગપોરના ને 'વાગે તો જો, પણ જપને નિવમસર કરનાર તરીકે, એમણે મને ભણ્યો હતો. મા જીવુનાઈને ત્યાં તો નિત્યના પૂજાપા માટે મારે ધણી વખત જવાનું થતું. આ પ્રમાણે પેતાના કામમાં એક તાત્કાલિક 'બોમ્બ' માલુસની શદત મળી જતા, લઘુજનુ મનમાં એક વિચાર આવ્યો: 'આને જ બધી પરંપરાની ચિંતા આપી હામી દોષ તો.'

તો પેતાનું ધર આલે. 'ધરતાશું દેવાઈ મધુ' એરી કવંકર વંકરીનતાની દિંદુરુષનામથી જાત જમી જાવ. અને પેતાની કાર્યપ્રજ્ઞાસિક્ષા, પોતે દોષ કે ન દોષ, તો પણ આલની રહે 'હાકરી આપીને હાકરો લાવો' એ વાત એમને

હાક અસર કરનારી થઈ પડી. બહુજાએ પોતાનો એકનો એક જીવાન દીકરો ગુમાવ્યો હતો. એની સ્મૃતિ આવતાં એમનાં જોવા તપસ્વીના જીવનમાં પણ આસ આવી જતાં. એમણે એમ મન મનાવવા પ્રવૃત્ત કર્યો કે આ વંશ-પરંપરા જાળવશે. એ રીતે એમણે મારા પ્રત્યે જોવાની દૃષ્ટિ ફળવવા માંડી અંબારાકરભાઈને એક દીકરી તો આપી હતી. બીજા માટે, એમણે આ પ્રમાણે મનમાં નક્કી કર્યું,

પણ બહુજાની એ દૃષ્ટિને આસપાસના ધણા વિવિધ કોટુમ્બિક વિરાધ સામે થવાનું હતું. દરેક યાત્રિમાં અમુક અમુક કુટુંબો પ્રત્યે, અકારણ કે સકારણ, અમુક પ્રકારની પરંપરાથી કે લોકાક્રિતથી, કેટલાક પૂર્વગ્રહ એટલા જાળવાનું બની ગયેલા હોય છે કે, સંસ્કારીમાં સંસ્કારી માણસ પણ પોતાને એનાથી પર લઈ જઈને, વ્યક્તિને વ્યક્તિ તરીકે જોવામાં એક જાતની નિગધારતા અનુભવે છે કાર્ષ્ક એવું બહુજાના આસપાસના કોટુમ્બિક વાતાવરણમાં પણ રજુ હતું—એટલે એમનું મન મારી પસંદગી કરવામાં ‘હા’ અને ‘ના’ ની વચ્ચે ઝોલા ખાઈ રહ્યું હતું.

પણ આગ્રમના તમામે તમામ અંતેવાસીજનો આ સંબંધ અતિયોગ્ય છે એમ ખાતરી આપી રહ્યા હતા. રઘુનાથજીભાઈ એ મત પ્રગટ કરતા. મેસ્મેરીઝમવાળા મજિસાદે પણ એ જ કહ્યું હતું નાગાર્જુનભાઈને એ રુચતું હતું. આ છોકરો આવડી ઉમરે પગાર રૂપિયા સાત લાવે છે ને પાછો અંગ્રીજ બણવાનો વિચાર કરે છે ને ઉદ્યોગશીલ છે, તો મોટપણે એ શું કરશે એવા વિચાર સ્વતંત્ર રીતે બહુજાને આળ્લા હોય તેમ જણાયું. પોતે

જ્યોતિષનું યાન ધરાવતા. ને એમાં શદ્દા રાખતા. મહો
જોતાં એમને વિદ્યાનો યોગ જણાયો. એટલે પછી એક દિવસ
અપોરને સમયે હું બેઠે હતો ત્યારે પોતે આબ્યા. સાથે
નાગાલું નજાર્થ હતા. જદ્દજના હાથમાં એક પુસ્તક હતું.
અષ્ટાવક્રગીતા. આને સંસ્કૃત વગેરે કેવુંક આવડે તેમ છે
એ જણવા માટે એ આબ્યા હતા.

એમણે મને અષ્ટાવક્રગીતા વાંચવા આપી. એનું
સંસ્કૃત સદેશું છે, ને જાણપરિચયથી અર્થ પણ એસારી
શકાય તેવું છે. મેં એ વાંચી. ને ફેટલાક અર્થ કરી
આપ્યા. એ જ સમયે સમજા વિશેષોની સામે થઈને
એમણે પોતાનો નિશ્ચય કરી લીધો.

એમના એ નિશ્ચયને ખીજી રીતે પણ ઉત્તેજન મળ્યું.
રઘુનાથજીનાં જૂનામઠના નાગર ગૃહસ્થ હતા. જૂના-
મઠ પાસે હતું એટલે એમનાં કુટુંબીજનો ત્યાં વારંવાર
મળવા આવતાં. એક વખત એમનાં પુત્રી આવેલાં, ક્ષીમેન
એમનું નામ. નાગર એટલે રૂપનું તો પૂછવાનું હોય જ
નહિ. જૂનામઠનાં ક્ષીમેન ત્યાં આબ્યા એ તો એક
અકસ્માત જ હતો. પણ એ અકસ્માત મારે માટે તો
જાગૃત્વિધાયક નીવડી પડ્યો.

ક્ષીમેન એટલે વિનોદ અને રસિકતા બરેલી પાન-
ગોઢિની જણે સરિતા. એની પાસે આખો દિવસ આલે
એટલી પ્રતિધ્વજની નિર્દોષી ને નિર્દોષ મસ્કરીઓ રહેતી. ઘણું
ઘણું મસ્કરી તમામે તમામ, નવી અને રસિક. એકેનો
ધા હાથે નહિ. અમે આંહોં જ્યાં જ્યાં રુદ્રાણની માળાઓ
પહેરીને ફર્યા કરતા, કોઈ જપમાં બેસતા, કોઈ સંધ્યા

કરતા, કોઈ આસન સિદ્ધ કરતા, અને ભજનની ધૂન મચાવી રહેતા, ત્યાં પહેલાં તો આ વિનોદ જરાક અલ્પ-
પ્રય હાગ્યો. પણ પછી તો એ રોચક જણાયો. કનીબહેનના
જેવો સુદર સસિક નિર્દોષ આનંદજનક વિનોદ હાગ્યો જ
ત્યાં મળતો. એટલે ધીમે ધીમે મારા જેવા માટે તો એ
અત્યંત જ પ્રિય થઈ પડ્યો !

કનીબહેન પાસે જોટલી વિનોદવૃત્તિ રહેતી, એટલી
જુહી જુહી રમતગમત પણ રહેતી એમની પાસે એક એવી
રમ્મત હતી કે જેમાં ચાર જણનો ખપ પડે. એમાં કની-
બેન પોતે, અને ભટ્ટની જે પુત્રીઓ, એમ ત્રણ જણાં
તો હતા—પણ આ સાધુઆશ્રમમાં ચોથું જણ, કોઈ મળે
નહિ છેવટે એમણે સૌએ મારા ઉપર હૃદયનાખી એમને
એમ થયું કે આ માળો પિત્તળની ચાખડીઓ ઉપર ચઢાકે
ચઢાકે ફરે છે ખરો, પણ હજી એ સાધુ થયો નથી, માટે
આપણામાં ભજનવામાં એને એકને વાંધા નહિ પડે. તો
આપણું ચારનું રમ્મતમંડળ જામે !

એમણે મને આમ ત્રણ પાઠવ્યું. હું જપતપ કરતાં
કરતાં પણ ક્યારેક ક્યારેક લખવાની ધૂનમાં ચડી જતો,
એટલે આ નિમંત્રણથી મારા નિત્યક્રમમાં ખાસ જગ
થતો નહિ. મેં આ ત્રણ ભૈરવના મંડળમાં મારું સ્થાન
લીધું. અને એ રમ્મત કરતાં કરતાં જ સૌને ખબર
પડી મર્ષ કે ભટ્ટ મહારાજનો વિચાર આને પોતાના
કુટુંબમાં સમાવી લેવાનો છે !

એટલે એ રમ્મતમાં ધીમે ધીમે કનીબહેને પોતાની
માર્મિક વિનોદવાળી દ્વાર પાતની અરધીપરધી છથ્થાવટ

પણ હરી નાખી !

બદ્દુલ્લા કુદુઅની સાથે આવે પારિસ્થ વધુ ગ્રાહ્યવાની ખરેખરી સંભાવના છે, એ ખબર પડી જતાં એમણે પ્રેમની મોહક સૃષ્ટિ અમારે માટે ખડી કરી દીધી ! ને અમને એ પ્રેમવાદિકાનાં આનંદપી જેવાં બનાવી દીધાં ! ફનીબહેનમાં એવી અમળ જાદુઈ માયા હતી. પરમ મુગ્ધ અવસ્થાની આ પ્રેમકથા આખી કથા માગી લે તેમ છે. 'એટલે એને આંહીં વેઠી નાખવાનું' મને મન થતું નથી. એનો આંહીં તો જરૂરતર સ્પર્શ કરીને જ આગળ વધવું ઠીક લાગે છે.

આમ જે વખતે મારી મનોરુત્તિઓનો ખરો ઝોક હતો સ્થિર થયો ન હતો, ત્યાં આ અદ્ભુત પ્રેમ આકર્ષણે મને ઊપાડી લીધો. અને એક દિવસ એવો આવ્યો કે જ્યારે બદ્દુલ્લુ નામ મૌરીશંકર હોવાથી, મારું નામ બદલાવીને 'મહિલાલ' રાખવાનું નક્કી થયું. કારણ કે સાસરા જમાઈ બનેનું એક નામ મોલવામાં શોને અકચર થવા માંડી. એ મહિલાલનું મેં પછી મહિરામ કરી નાખ્યું. વરએ શાંતિ-શંકર નામ પણ મોડો વખત મેં ચલાવ્યું હતું. પણ એ બહુ આગળ વધી ન શક્યું. મદારાજશ્રીની હાજી પાસે જ વાગ્દાન વિધિ થયો. અને મેં અગ્રેજી ચોથીની તૈયારી કરવા માંડી. નોકરો ચૂકી દીધી.

બીલખામાં એક બીજા બદ્દુલ્લુ પણ હતા. એનું નામ લક્ષ્મીરામ બદ્દુલ્લુ. એમના એક ચિત્રંજીવી ડો. નરભેરામ એ વખતે રાજકોટમાં સ્થિર થયા હતા. વારંવાર કામ પ્રસંગે એ બીલખા આવતા જતા. બદ્દુલ્લુને ત્યાં સંબંધ બંધાયા

પછી એમના પરિચયમાં આવેલા તમામનો કુદરતી રીતે મારા પ્રત્યે સદ્ભાવ રહેનો. આ ડોક્ટર સાહેબ નરભેરાગ અત્યંત પ્રેમાળ અને ઉદાર હૃદયના ખરેખરા સજ્જન પુરુષ હતા. એમણે મને સલાહ આપી: ‘હમણું હું આંહીં રહેવાનો છું તો સંસ્કૃત ભાષારહસ્ય પહેલું પુસ્તક છું’ મારી પાસે કરી જ. તને પછી આગળ વધતાંએ ઉપયોગી થઈ પડશે’

એમની એ સૂચના તો સામાન્ય પ્રકારની જ હતી. પણ આ વાતની સાથે જીવનના એ અત્યંત મહત્વના મથાપ તેવા પ્રસંગો વણાયલા પડ્યા છે એ ત્યારે હું સંભારું છું, ત્યારે લાગે છે કે, આવી આકસ્મિક ઘટનાઓ જીવન ધકનાર બને છે, એ તે કેવળ અકસ્માત હશે કે યોગનાનું પરિણામ હશે ? એ બન્ને પ્રસંગો પણ આગળ ઉપર આવશે. આંહીં દૂંઠા નિર્દેશ કરી ચકાવ કે, જે વખતે મને ગોંડલ હાઈસ્કૂલમાં, ત્યાંના આતશા આંપલા ધોરણને લઈને, શીક્ષમાં કાઈ એ દાખલ કર્યો નહિ, ત્યારે આ ડોક્ટરસાહેબે નાખેલો સંસ્કૃતનો પાયો જ મદદગાર થઈ પડ્યો. ગોંડલથી હું પાંચમી ચોપડીમાં દાખલ થવા નેતપુર ગયો. ત્યાં હેકમાસ્તરે મને સંસ્કૃતમાં તપાસ્યો, મોંઝેથી જ. અને કકકમટ જવાગ જોઈને તરત શીક્ષમાં દાખલ કરી દીધા એવી રીતે એ ગન્યુ ન હોત, તો કાઈપણ સંતોગ મારે માટે બચવાનો હતો જ નહિ એ વિચારતાં આ નાનકડા જેવા પ્રસંગમાં કેટલું ખૂં વિધાયક વસ્તુ છપાયું છે એ જાણીને આશ્ચર્યચકિત થઈ જવાય છે, કાણે કહ્યું છે, ધણું કરીને ટાલ્સટોયે, ‘God works in moments’ એ આ જ હશે ?’

ખીજો પણ મહાવનો પ્રસંગ અભ્યાસ વિષેનો જ છે. અને એમાં પણ આ ડોક્ટરસાહેબ અકસ્માત મુખ્ય બાજુ બજાવે છે. હું મેટ્રીકમાં પાસ થઈ મવન'મેન્ટની 'પેન્શનેબલ સર્વીસ' એ મોઢક વસ્તુના આંધર્ષણે પોસ્ટની પરીક્ષા દેવા ગયેલો. રાજકોટની પોસ્ટલ સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટની આફિસમાંથી, ક્લેકમંદ ઉમેદવારોમાં નામ ન આવતાં, હું કમ્પાઉન્ડની બહાર નીકળી રહ્યો હતો, ત્યાં જરાજર ઝાંપાની પાસે જ, પોતાની સાકડી લઈને ફરવા નીકળેલા, ડોક્ટરસાહેબ જ સામે મળ્યા ! હકીકત જણાવે મને કશું : 'એ ખાતામાં તમારા જેવા માટે કંઈ નથી. તમે ઘેર આવો. હું તમને જૂનાગઢ કોલેજમાં માણી મળે તેવી એ ચીઠ્ઠી લખી આપીશ !'

એમના આ ઉત્સાહજનક શબ્દો જ મને કોલેજમાં મોકલ્યો. કેવો અકસ્માત !

ડોક્ટરસાહેબ નરબેરામના ઘરમાં સંસ્કૃત પ્રત્યે અત્યંત પ્રીતિ હતી. એમણે મને સંસ્કૃતની મણુરચના વિષે જે ઉશ્કેરણ આપેલું તે હજી મુઘી હું વાપરું છું. એ વિતેલ સાથે તરત યાદ રહી જાય છે. આજે સિધિસ યાત્રિખંધન વખતે એ એટલું સચોટ ન લાગે, પણ સમગ્રવવામાં તો સચોટતા જાળવે છે. પહેલો મણ, ચોથો મણ, છઠ્ઠો મણ - એ તદ્દન સહેલા શબ્દો એ વખતે કુંગર જેવડા લાગતા, ડોક્ટર સાહેબ એનો બેદ જુક્તિથી આવતા. એ કહેતા, જેમ ગામચોરાશી યાત્ર, તો નાત નાતનાં જુદાં તક પડે ને દરેકનો જુદો ચોક્કા હોય, તેવું આ મણનું છે. પહેલો, ચોથો, છઠ્ઠો ને દસમો મણ એક એક નાત છે. એક

નાતવાળા બીજા ભેગા જમવા ન બેસે પહેલા મધુવાળા બાહ્ય એનું ચિહ્ન જુદું. એ પ્રમાણે ચોથા મધુવાળાનું. આ તદ્દન સાદી લાગતી વાતને લીધે સંસ્કૃત વ્યાકરણની આંટીધૂટીનો પ્રશ્ન એ વખતે તો જાણે ઉપસી જતો લાગતો. એ જ પ્રયોગ મેં હાઈસ્કૂલમાં શિક્ષક થઈને વાપર્યો ત્યારે ખરેખર આશ્ચર્ય થયું. એનાથી વસ્તુ સહેલી બનતી હતી.

મેં ડોક્ટર સાહેબને હાથે ભાંડારકળનો પાયો નાખ્યો. મને સંસ્કૃત ઉપર પ્રીતિ પણ થઈ.

પણ હવે બીજામાં મારી કાંઈક પ્રતિષ્ઠા થઈ હતી. અલગત એક કુટુંબના સંબંધી તરીકેની પણ એને લોધે હું દરબારમંડમાં વધારે આવતો જતો થયો. મા જીવુમાઈના દરબારમંડમાં તો મારું માને એક અત્યંત પવિત્ર બાહ્ય તરીકે થાવા માંડ્યું. હું ત્યાં કથાવાર્તા કહેવા જતો. બાહ્યને યોગ્ય તમામ સત્કાર, પૂજા, અર્ચન, પાદમસ્તાનને પુષ્પહાર થતા-ત્યારે હું મનમાં ને મનમાં શરમાતો કે, ક્યાં આ અસહ્ય તપસ્વીને યોગ્ય રાજરાણીનો ભાવનાત્મક સત્કાર ને ક્યાં હું માંડ ચોથી અંગ્રેજીમાં પાસ થવાની આશા રાખતો છું. છતાં વિદ્યાર્થી. પણ જે બહુજને યોગ્ય હતું તે બહુજના સંબંધીને પણ યોગ્ય હતું. એ રીતે આ સત્કાર થઈ રહ્યો હતો.

એક વખત અમે સભામંડપમાં કથા સંભળવા ગયા. ત્યારે કોઈ દિવસ નહિ ને તે દિવસે મહાગજશ્રીના સિદ્ધાસન પાસે, જમણી તરફ થોડે જ એક ખુરશી મુકાયેલી જોઈને આશ્ચર્ય પામ્યા. રાજદરબારે વલકુમાઈ વગેરે આવતા તો એમને માટે પણ સામે આસનની જ ગોઠવણ

રહેતી. ત્યારે આ મહારાજશ્રીના સાનિધ્યમાં ખુરશી ઉપર બેસનાર કોણ હશે ? કોઈ તપસવી જન હશે ?

ચોડીવાર થઈને 'ખુરશી ઉપર એક છટા મૂકવાળા બાલ બાલચારી જેવા યુવક આવીને બેઠા. વઢ એમણે ઘોળા પહેર્ણી હતાં, આંખે ચરમા હતાં, ચરમા પછી નાભુક સુંદર હતાં. એમનું નામ પાછળથી જાણ્યું. શ્યામસ્વરૂપ બાલયોગિન, મૂળ તો એ વમોના હતા. અને ફરતા ફરતા આંહી આવી ચડેલા. એમને માટે જુદા જો ઝોરકા હતા. કથા સંભળી લીધા પછી હું એમની પાસે જઈ ચઢ્યો.

શ્યામસ્વરૂપ બાલયોગિનને કોઈ સેક્રેટરીની જરૂર હતી. બહુજો બને કહેલું કે તમે જાઓ. તમને અંગ્રેજી વિષે કોઈક ખબર પડશે. હું ત્યાં ગયો તો બાલયોગિન બરાબર, મહારાજ સોલંકીના જમાનાના જેવા વયસ્કદેવ આવે છે તેવા. વિમૂનિ સમૃતિના ઝોળા લઈને એ નહિ બેઠેલા. એમના તો આખા ઝોરકામાંથી ખુશ્બોદાર અતરની સુગંધ છટે ! બાલ પછી એમના ચકચકિત, તેજસ્વી, સ્નિગ્ધ ને ખજા મુધી મૂલના. બોલવામાં અસંત આકર્ષક ને આલાક. માણસને ભૂરખી નાખી દે એવી શક્તિવાળા યુવક હતા.

ખુરશી, ટેબલ, લખવાની સામગ્રી, પુસ્તકોના થોડકા, લખાણના દગધા-એ જાણું ત્યાં અનોખા રંગદંડમાં ગોઠવાયેલું હતું. આ બાલયોગી પાસે હું પડી તો ધણી વખત જતો. અરધા કામગમાં લખાણ કરવાની એમને રેવ હતી. માટે એ સમયનું એક લખાણ-એવી રીતે લખા કામગમાં લખાયેલું છે. તે આ શ્યામ સ્વરૂપના અનુકરણમાં જ લખ

છે. એમણે કાંઈક તત્ત્વજ્ઞાનનું પુસ્તક એ વખતે રચવા માંડ્યું હતું. તેમાં ઉપનિષદ, પંચદશી, શેક્ષપિયર, એમસૌન વગેરેના ખૂબ હિતારા મેં જોયા હતા. એ ઉપરથી મને પણ એવું એક પુસ્તક રચવાનું મન થઈ આવ્યું. એ પુસ્તકનું ઉપલું પાનું જોડી ગયું છે એટલે કંઈ સાલનું છે ને શું નામ છે એ ખજર પડતી નથી, પણ શેલી ના બરાબર આ આલયોબીની પકડી છે.

આ પ્રમાણે મારા બીલખા નિવાસે મને વિદ્યાભ્યાસ કરવા માટે નિર્ધ્યાત્મક પગલાંમાં ગદ્દ કરી. પણ બીજી રીતે મારું મન હજી પોતાનો માર્ગ શોધી શક્યું ન હતું. કારણ કે રામ અને ત્યાગની વચ્ચે એ ખૂલી રહ્યું હતું. રાજ હોડવાની ચિત્તવૃત્તિ હતી નહિ. અને ત્યાગમાં રહેલી મહત્ત્વની સિદ્ધિનું આકર્ષણ પણ છૂટતું નહિ. એ સંબંધે જ, મને લાગે છે કે એક કામળ મારા પિતાનો લખેલો, મને મળ્યો છે. એ કામળમાં કેટલોક મૌલિક વિચારસરણી હોઈ મેં એ સાચવેલો. એમાંથી નીચેની પંક્તિઓ મારી તે સમયની દ્વિધાવૃત્તિ વિષે ઉલ્લેખ કરતી જણાય છે.

"ચિ. મહિરાય. માવતરનો દોષ હોઈમાં હોવો જોઈએ. પણ જે ડાહ્યા છે તે એ દોષને લંકીને ઉંચે

* આ બાલયોબી મૂળ વસોના હતા. એ હીખોટીજમના પણા સારા અભ્યાસી હતા. પણ તેા એમણે પણા દેશવિદેશ ખુંધા હતા. છેલ્લે છેલ્લે એ જાપાનમાં કાંઈક મુશ્કેલીમાં આવી પડ્યા હતા. એમના આ અભ્યાસે, એમને સંસારના તાજરંગમાં વધારે પડતો સાજ લેવામાં પડેલા હોય એમ કદાચ યુનું હોય કે બમે તેમ હાલ તેા એ વિદેહ જાગ્યા છે, એમ સાંભળ્યું હતું.

દરજાએ ગયા વગર રહેતા નથી. જેમ જીવ્યો સાવજ
 બમે તેમ કરીને પોતાનો જોરાક જોતી લે છે, તેમ જે
 માણસ જેવી અકલ્પવાળો તેવું તે કામ જોતી લે છે,
 ત્યારે જ તેને સુખ થાય છે. ત્યાં સુધી તેને સુખ વળતું
 નથી તેમ અકલ્પ ઉપરાંત કામ ન મળે, ને મળે તો નભે
 નહિ, પણે બાજે તો મળતું જ નથી. કાંઈના વાંક કાઢવા
 તથા કાંઈના દોષ કાઢવા એ તો મૂર્ખાઈનાં લક્ષણ છે.
 જે માણસ છે તેને તો ઉચરે લાભ જ છે. કાંઈ દિવસ ગેરલાભ
 નથી જ. એટલે એને કાંઈનો દોષ કાઢવો પડે જ નહીં. ને
 મૂરખને બધાના દોષ કાઢવા પડે તથા નહીંજને આધારે
 રહેવું પડે. તેમાં પણ કાંઈ વળે નહિ. એટલે તેનો એ
 દોષ કાઢે. એટલે એને કાંઈ સારું જ ન મળે. તેમ આજસુને
 પણ તે જ હાલ છે. આજસુ સદાય દુઃખી રહે છે. માટે
 આજસુને તજી ઉઘમ ઉપર મનને દોઢાવવું. આ જ નહિ
 થાય તો પછી ક્યારે યાશે? મદપચમાં તો કાંઈ યાવાનું
 નથી. સારું જોલતાં ચીખવું. મોઢેથી કામળ થાવું. દલકાનો
 આયોગો નહિ જ કરવો. છુટું યવાનું થાય ત્યારે જીવિમાં
 ફેર પડી જાય છે. ને તે ફેર પડવાનું શું કારણ છે તે
 નક્કી થયું નથી. "

આ કામળમાં જ ચાર ચોપડી જલદી બીલખામાં
 પૂરી કરી નાખવાની સૂચના પણ છે.

બીલખા પાસે રામનાથની જગ્યા છે. એ જગ્યામાં
 દુધણી વખત જતો. આજો રસ્તો જંગલમાં ચાલે છે
 ને ત્રિનારની રમણીવતાનો ખ્યાલ આપે છે. આ રામેશ્વર
 મંદિરની જગ્યા મને તે વખતે પણ આકર્ષક લાગેલી.

વખતની મનોરત્નનો કાંઈક અભ્યાસ, આપરના દલિ-
ખન્દુથી ગોઠવીએ તો, એમ જણાય ■ કે, કાંઈ પણ
એક સંસ્કાર સ્થાયી સ્વરૂપ લઈ શકે એવી ચિત્તની અવસ્થા
હતી. અને તેથી અભ્યાસ અને અનુભવ અવનર્વા રૂપ લેતા
જાતા. ખરી રીતે જીવનનાં અમુક વર્ષો માણસ પોતાના
જીવનને કેવળ શ્રદ્ધાથી, કે આધિજાનો ધ્યા પાસરે કરીને
આપે, તો જ પાછળથી એમાં એને પોતાનો રસ્તો મળી
રહે છે. જે જખતપ સરૂં કર્યાં હતાં, ને આસનસિદ્ધિ કરવાં
માંક્યાં હતાં, તેમાં મેં ને ખરેખરી રીતે પ્રગતિ કરી
હોત તો તો ધીમે ધીમે એમાં ને એમાં આગળ વધી
શકાત. પણ પેલો એક કાવ્યપંક્તિ આવે છે તેમ,

(હબર દુરમન જાં સે હૈ, એક દોરત જુરા,
ને પૂછા જાન હૈ વહાં મૈ રહું, હબર મેં દિશ.

માણસનું પોતાનું મન પણ એના પોતાનાથી ધણી
વખત હોય રમણું હોય છે । ધણી વખત એ કેવી આશ્ચર્યક
ને પવિત્ર જણાતી વાતો મૂકવાનો સ્વાંમ સજો છે । પણ
એ બધા સ્વાંમને કસોટીની સરાણે ચકાવ્યા વિના જે
સ્વીકારે તે મોટામાં મોટો મૂખ મનાવો જોઈ એ. દુનિયામાં
જે કાલા કાલા ફરે છે મોટાલા ચર્ચને, તેમાં ધણાખરા
મૂખ જ હોય છે. ખરી રીતે તો એ આખી મનોવિસ્તેષણની
ક્રિયા પ્રક્રિયા બ્યક્તિને પોતાને માટે ધણી ઉપયોગી છે. અને
એનો થોડો પરિચય કેળવણીમાં જ અપાવો જોઈએ.)

આ જ આટલાં વર્ષો મારી માનસિક રિચ્છતિને કમળદ
મૂકવી એ - અસાધ્ય છે. પણ કાંઈક એવું જણાય છે કે
કાંઈક અદ્વૈત સદા પણ આમાં પોતાનો લાગ વખતે

ભજવની હોય! 'અતિથશ્રુતિ પદાર્થનાતરંગોડપિ હેતુઃ
 એ પ્રેમ વિષેની ભવમૂર્તિની દિલસૂરી ધણા અનુભવોના
 સત્યનો જાણે કે નીચોડ આપી રહેલ છે. રામનાથને એ
 આદિ' તો સંભાર્યા છે એટલા માટે કે કુદરતમાં જણે,
 પહાડો, ઝરા, ઝરણા, પર્વત, નદી, સમુદ્ર-એ સપળે સ્થળે
 જતાં માણસ ચિત્તને આનંદ આનંદ ધર્મ રહે છે. એટલે એક
 રીતે તો કું રખડવા માટે, જાણે કે નિર્માણ થયેલ હતો.
 ને એ લીધેલો માર્ગ મારા સ્વભાવને અનુકૂળ પણ હતો.
 પણ ખીણ રીતે, તમામેતમામ આજપંપાળને તમ્ભવી કે ને
 માણસને સંધો સંસારમાં સ્વર્ગનો ખ્યાલ આપે એવો
 પ્રેમપંથ પણ એટલો જ આશ્ચર્યજનક જણાતો હતો.

એટલે એમાંથી જ તે વિજય તો પ્રેમનો જ થયો. પણ
 મારા ચિત્તમાંથી કાઢી દિવસ કુદરત પ્રત્યેના નિરવધિ પ્રેમ
 કે કુનિવાંની દક્ષ વસ્તુઓની પાછળ જે કાંઈક અસાધારણતા
 વસી રહી છે, તે અસામાન્ય પરિસ્થિતિની લેણ પણ આપી
 થયે, એમાં જીવનસિદ્ધિ રહી છે એવું દર્શન, એ કાંઈ દિવસ
 હુપ્ત થઈ નહિ. આવા અભેદમાર્ગને માટે માન્યતા તો એવી
 છે કે હૃદયની સાચી ને સારી તૈયારી હોય તો એ માર્ગનો
 જ કાંઈ ને કાંઈ પ્રવાસી, અપણને યોગ્ય આવી જ મળે
 છે. એ એમ હશે કે નહિ હોય એ કેવળ અનુમાનનો
 વિષય છે. પણ જેટલું દક્ષ છે એટલું જ સાચું એવી
 શૂન્ય વાસ્તવિકતા મારામાં કાંઈદિવસ જન્મી ચક્રી નથી,
 એ પણ આ ધાર્મિક ગદનવાના પ્રતાપે.

આ બીજામાં હું હતો તો દરમિયાન જ થઈ શકીને
 શ્રી. નાનાશાઈ જન્મે હું એક વખત મળેલો. કાર્નિંગી કે

આપાઠી પૂજિંમા ઉપર એ આવેલા. એમનાં બીજાં પત્ની પણ સાથે હતાં. એ વખતે દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાભવનનાં બીજા નંબાર્થ રક્ષાં હતાં કે નાખવાના હતાં, પણ મેં એમાં દાખલ થઈ જવાય માટે કાંઈક વિગતિ કર્યાનું યાદ છે. પણ એ સંસ્થા હજી ખાસાવસ્યામાં હોઈ, એનું કાંઈ નિશ્ચિન ધોરણ નહિ તેથી કે પછી મારે તો સાવ મફતીઆ દાખલ થવાની ઈચ્છા હશે તેથી, મને તે કારણે એનો લાભ લેવાનું મારાથી જની શક્ય નહિ. પણ આવા એક પ્રસંગ ઉપર શ્રી. નાનાભાઈએ ગુરુમહિમા ઉપર કે એવા કાંઈ ત્રિષય ઉપર ભાષણ આપેલું, એ ભાષણની આકર્ષક શૈલીએ મારા ઉપર છાપ પાડી હતી—એવું કાંઈક યાદ રહ્યું છે !

ત્યારે અભ્યાસની તત્ક્ષીનતા વિશે આમલક થવા માંડ્યો, ત્યારે મેં વાંચવા જવાનાં જે સ્થળો શોધવા માંડ્યાં એથી થોડો વખત આશ્ચર્ય ને ચિંતા બને વ્યક્ત થવા લાગ્યાં. કાં તો જાંડી પાણખાણના છેક તળિયેના ભાગમાં, પાણખાણીઆઓએ તૈયાર કરેલા કાંઈ ઓરડા જેવા સ્થળમાં હું બેઠો બેઠો પાઠમાળા ગોખતો હોઉં કે મારા લખાણ કરતો હોઉં !

આવી વિચિત્ર મનોવૃત્તિવાળો આણુસ વ્યવહારમાં કેવુંકે ઉગળજો એ વિશે પણ જણના કુટુંબમાં હવે સૌને શંકા પણ યાવા માંડી.

પરિણામે નિશ્ચાળના વર્ગમાં વધારે નિયમિત થવું પડ્યું.

મને તેમ કરીને બીજાખામાંથી મેં એથું ધોરણ

પૂરું કરાવું સર્વિંદ્રિયેટ મેળવ્યું. ત્યાં ચોથા ધોરણની પરીક્ષાને વાર હતી. એટલે ગોંડલ ખાંચમા ધોરણમાં બેસવાની આસાએ હું નીકળ્યો. એ વખતે પણ એક પ્રસંગ બન્યો.

ખીલખાથી જેતપુર સુધીનું ભાડું કરાવીને ગાડું ક્યું. ગાડાએક જાતનો કાળો અળવયો હતો. પણ સોંધામાં સોંધું ભાડું એણે ક્યું એટલે એના ઉપર પસંદગી જિતરી. ખીલખાથી જૂનાગઢ સુધી જે નિયમિત એકા કે ગાડા ચાલતાં એમાં એનું પણ સ્થાન હતું. એટલે એક રીતે તદ્દન અળવયો તો ન બણાય.

સાંજે ગાડાનું નક્કી કરી, સવારમાં વહેલા આવવાનું દેહીને આગવાળો ગયો. એક જેતપુર સુધી જવાનું એટલે પંચ લાંબો હતો. સવારમાં ત્રણ સાડાત્રણ વાગે ઉપડવું એમ નક્કી થયું હતું.

ગોંડાવાળો સારો નીકળ્યો. જરાજર વંખતસર આવી પહોંચ્યો. અમે ત્રણ જણા હતા. હું, અંબાસંકરભાઈ ને શ્રીમતી પોતે. એને પહેલપહેલું સાસરે જવાનું થતું હતું, એટલે ઉદાસી અને દરખની રેખા ઉપર મન રમતું હતું. હું ખીલખા તણ રહ્યો હતો—ને, ગોંડલમાં 'શુ' યારો, દાખલ કરશે કે નહિ એની ચિંતામાં હતો. અંબાસંકરભાઈ જેતપુરમાં નોકરી ઉપર જતા હતા.

ભાડું તો જરાજર બિપદ્યું. અમારી બેઠું નેખમ પણ હતું. સૌ વળાવીને પાછા વળ્યા. અશ્રમના દીવા દેખાતા બંધ થયા. ખીલખા ગોંડલની પથે ગાડું ચાલવા માંડ્યું.

પડખે અચાનક એક ચોડીદાર દેખાયો. ‘કાણ?’
મનરાષ્ટ્રને સવાલ કર્યો.

‘એ તો હું છું—હું દેવદાન !’

દેવદાનભાઈ આશ્રમના બહુ જ વિશ્વાસપાત્ર ચોડી-
દાર હતા. મારા તો એ મિત્ર જ હતા. એ દરવાજાની
દોહીના ઝોટલા ઉપર બેઠા, ‘ગરવ કર્યો સો ઈ નર હાર્યો,
શીયા રામજી સે’ ગરવ કર્યો, સો ઈ નર હાર્યો’ એમ
મૂલ્ય જ સૂરાવલિમાં, મધરાત ભાંગ્યે બેઠા બજન માતા
હોય તે હું બેઠો કાં વાંચતો હોઉં કાં મારું ગપી લખાણ
કરતો હોઉં. એ ગપીલખાણ આજ ભોલું છું ત્યારે
લાગે છે કે આટલું ‘ગપું’ આ લખાણ નાહકતું શું કરવા
ક્યું કરશે? ને શી રીતે ક્યું કરશે? એટલો બધો વખત
ક્યાંયે કાઢ્યો કરશે? પણ આ વસ્તુને ગિરનારના
કુંગરી પગથિયાં પેટે સમજવા જેવી છે. ઉપર ચઢ્યા
પછી હજી નાખો તો સોપાનની પરંપરા દેખાય! પરંતુ
એમાંતું એક પણ બીજાના કરતાં એણું મૂલ્યવાન નથી
એ વસ્તુ તો યાત વિચાર કરવા બેસો ત્યારે સમજાય.

પહેલા પગથિયા વિના છેલ્લા પગથિયાનું અસ્તિત્વ
જ ક્યાં છે? ભક્તજનોએ પણ ‘મારે એક ડગલું બસ
ધાય’ એમ એક પગલું આગળ વધવાની માગણી આટલા
માટે જ કરી છે. એટલે હું માનું છું કે આ આટલું બધું
લખાણ છેક નિરર્થક નથી મળ્યું!

પણ અત્યારે આ દેવદાનભાઈ બેભા ચર્ષિ ગયા એ
તો એક ભોજાનુભોગ જ સમજવો. એ આવવાના હતા
એ ડાઈને ખખર ન હતી.

ગાકું તો શાંતરાત્રિમાં કપાટાજાંઘ ચાલ્યું. ગાકાએક પછી વાતોએ ચક્રો હતો. અંબાશંકરભાઈ ગાકામાંથી ગિતરીને પકાડે ક્યારેક ચાલતા, ક્યારેક બેસતા, એમ આવી રહ્યા હતા. આંઈની રાત હતી. કંડો પવન હતો. નવજીવનની મુશ્કેલી હૃદયમાં અમે ગેલ કરતાં નિમિત્તપણે માર્ગ કાપી રહ્યાં હતાં.

હમમમ પાંચ સાકાપાંચે ચોકવડી આબ્યું. ભોંભા-ખજું થાવા આબ્યું હતું. અને આંઈથી દેવદાનભાઈ જુદા પડવાના હતા.

રામરામ કરીને દેવદાનભાઈ ગયા. એ મ્હાં ન મ્હાં ને ગાકાવાળાને પછી શરતન ચક્રું હોય તેમ એણે ગાકું ઉપાકયું !

‘સરસ્વતીચંદ્ર’માં પેલો નવીનચંદ્ર ગાકા-મુસાફરી કરે જ એવા કાલ્પાનક મનોરમ સૃષ્ટિમાં અમે તો તણીને હતાં. ખીલખા આશ્રમ, ત્યંતિ જીવનવ્યવહાર, આશ્રમની મુદર, નિયમિત, એકધારા શાંત જીવનની વ્યવસ્થા, ખીલ-ખાથી દેખાતો મિરનાર પર્વત, એનાં નદીનાળાં ને જંગલ, મિત્રોનો સમૂહ, લોકજીવન અને મારી સાક્ષ્યપ્રતિષ્ઠા સઘળાં જ પાછળ રહી ગયાં હતાં ! અમે નવા જીવનમાર્ગે જતાં હતાં !

હવે કાંઈ પચ ધોઈને પૂળ કરે તેમ ન હતું. બટકાનું જે ધ્યેય હતું કે મારી પાછળ ખાતવતની કયા કરનારની. પરંપરા આ જુવાન ઊકરો ચલાવી દેશે એ એમનું ધ્યેય અફળ મર્યું હતું. પણ અંગ્રેજી બહુવા જાણ છે એટલું જ એમને આશ્વાસન હતું. કયા તો મારે નશીબે કરવાની જાહેર કે માંડી જ હતી, પણ એ જુદા રૂપની ને

જુદી જ વર્ત્તાની ને જુદી શૈલીની.

આ પ્રમાણે અમે અમારા મનોવ્યાપારમાં માર્ગ કાપી રહ્યા હતા, ને ગાઢાંબેડું જાણે જલદી પહોંચી જવાની ઉતાવળ હોય તેમ ગાડું દાંઢી રહ્યો હતો, તે વખતે તદ્દન ક્ષુદ્રક લાગે એવી એક ઘટના બની.

મારી સાથે એક ચંચુ હતો. એકમુમિનિયમનો. એ ચંચુ મને જીવથી પણ જાદે પ્યારો હતો. ચંચુમાં પાણી ભરાય, અંદર પવાડું રહે ને ઉપર પાણું, પેચવાણું ઢાંકણું આવી જાય પાણી ઢળે નહિ, એ સધળા ત્રિવિધતા એ વખતે અદ્વિષ્ટ જણાતી હતી. સારા રાત્રમાં સાંમેલું જેમ મારી પાસે આ ચંચુ હતો. એનો પાછો ઇતિહાસ હતો. એ ચંચુ મેં મુંબઈના ગૃહસ્થ શેઠ દરગોવિંદલાલ રામજી જૂની હણમાન ગણીવાળા, એમને માટે અનેક પ્રકારનાં જપતપ કરીને, બહુ પ્રયત્ને એમને રીઝવીને મેળવ્યો હતો. એ આંવેલા આશ્રમમાં આગ્રમાંસ ગાળવા ને મેં એમની પાસે બેસવા ઊઠવાનું, વાતચીતનું રાખ્યું. એમાંથી એમણે જતાં જતાં એક જુદાંરતોનરત્નાકર ને એક આ ચંચુ એમ બે બેટ આપેલી. આ ચંચુને હું એક પણ પણ અજગો ન રાખું. એટલે પછી મરકરીમાં સૌએ એ ચંચુનું નામ ચંચુભાઈ પાડ્યું હતું !

ગાડું જમારે બહુ જોરથી ચાલવા માંડ્યું ત્યારે કોણ જાણે શું થયું પણ આ ચંચુભાઈ નીચે ઢળી પડ્યા. એ ઢળી પડ્યા તો ઢળી પડ્યા, પણ પાછા એવી રીતે પડ્યા કે ગાડાનાં ઘેરા નીચે જ આવી ગયા ! એના પેટ જેવા પહોળા ભાગ ઉપર ગાડાનું ઘેડું ફરી વળ્યું. ગાડું તો મહામહેનતે

જીભું રખાવ્યું, કારણ કે ગાડાવાળો અપાટનપે માકું ઉપાડી રહ્યો હતો, હું નીચે જતરો, ડોકચો, રસ્તે પડેલો ચંભુ મળ્યો, પણ અરે રામ ! જાણે કે એ ચંભુ ચંભુ જ રહ્યો ન હતો. પણ હવે થામ શું ? મનને તો એવી ખાઈ મઈ કે ગાડા-વાળાએ માકું નેરમાં, હવે રહી રહીને ઉપાડ્યું. એ એનું આ પરિણામ છે. પરંતુ આંહી કાંઈ થઈ શકે તેમ ન હતું.

માકું પાછું, જીપકપું. ત્યાં થીમેથી અવાજ આવ્યો : 'તમે ગયા ચંભુ, લેવા, ત્યારે ગાડાવાળો બબડતો હતો ! માકું થામ છે. અને ડોક એ માણસ રસ્તા ઉપર આગળ દેખાતા હોય તેનું લાગ્યું !'

આટલા આ પ્રસંગે તો સંમ્મ જીભી કરી દીધી. ગાડા-વાળાનું વર્તન પણ જરાક વિચિત્ર લાગવા માંડ્યું. એણે જાણે અજવાળા સાથે હરીફાઈ માંડી હોય તેમ લાગ્યું !

એટલામાં તો ફરીને, આગળ ડોક એ માણસ છે, એ સંમ્મ થીમતીએ રજૂ કરી. એની આંખે હવે રસ્તા ઉપર ભવ દેખાતો હતો. ચંભુ દકચો તેમાંથી આ થયું હતું ! માકું જીભું રહ્યું એટલે દૃષ્ટિને સ્થિરતાથી આગળ નેવાનું મળ્યું. હતું. ને એમાંથી જ ખગર પડી કે હલો ન હલો, પણ આ કકપમાં કાંઈક ભેદ છે.

જરાક આગળ ચાલ્યા ને ખાત્રી મઈ મઈ કે થોડેક આંધે જળા પછપાડે એ માણસો સંતાવા છે એ ચોકસ. અંબા-સંકરભાઈએ માકું જીભું રાખવાનું કહ્યું. પણ ગાડાવાળાએ તો, મામલો હવે પાંચ મિનિટમાં પતે તો પતે, નહિતર, પછી કાંઈ નહિ થાય, એવી ચિંતા ભરેલી હિતાવળમાં એને ઉલ-ટાનું વધારે નેરથી લાંબા માંડ્યું.

તરત અંબાસંકરભાઈ નીચે ફરી પડ્યા. ને એમણે બળદની નથ પકડી લીધી. ‘અલ્યા ભિલા રાખવાનું કહીએ છીએ ને વધારે જોરથી હાકે છે, તારે બેખડે કરાવવા છે !’

‘પણુ છે શું ?’

‘કાક કાક બેઠા છે !’

‘અરે કાઈ નથી ! હવે હમણું તો અજવાળું થારો...’

પણુ ગાઢાવાળાની ઘનત હવે કળાઈ ગઈ હતી. એણે આમલી રાતે, ભાકું ફરવતી વખતે વાત કરેલી કે કાક બેઠું હોય તો સાકું, ને અમે જવાળા આપેલો કે બેઠું તો કાણ હોય ! જરાક ભાકું નીકળવું, એ પણ પાદ આવી ગયું. નક્કી આણે સંતલસ તો બરાબર કરેલી. પણ દેવ-દાનભાઈ અકસ્માત બેગા થઈ ગયેલા. એમાં એની વાત મારી ગઈ હતી.

એણે ગાઢાને હજી હકિવાનું કયું. પણ નથ છૂટે તો બળદ હાલે ના ?

ત્યાં તો બળાં પછવાડેથી પેલા બે નીકળીને રસ્તા ઉપર આવી ગયા, મોટેથી બોલ્યા : ‘અલ્યા ભાઈ, કેમ ભાકું શેક્યું છે ?’

પણુ જવાબમાં તો ગાઢાને પાછું હકિવાની વાત થઈ !

વખત બહુ જ કિંમતી હતો. માત્ર બે કે ત્રણ મિનિટમાં તો કાઈ ને કાઈ, આ મોટા મારગ એટલે નીકળવાનો સંજવ હતો. ગાઢાએકુ ચોતાની બાજુ નિહાળ મઈ એ પામી ગયા હતા. એટલે એ બોલ્યો : ‘અલ્યા ભાઈ ! હવે તમે તમારે રસ્તે જાવને. આમને મફતનો વેંમ આવે છે !’

પેલા બે જણા તરત આડેધડ ટોકતા ભાગ્યા. પણ

એ દરમ્યાન હું તો ગામને મારગે પાછો ફાટ્યો ગયો હતો. રસ્તામાં જ દેવદાનબાઈ કાંઈક કામે નીકળેલા, તે મળી ગયા. એટલે એ તરત બેગા ચાલ્યા: પણ એટલામાં તો મોસુજી થઈ ગયું હતું.

દેવદાનબાઈએ જ ફાટ પાડી: 'અમને તો ખમર જ હોય કે તમે સાંજે ગાકું કરાવો, ને આવું આલણ-ફાલણ, ત્યારે આ પંથકમાં કાઈને કાઈ મળીએ! મળી જ નહીં, મને તો સંઘ પહેલેથી હતી. પણ કીધું સવાર થતાં સુધી તો હું સાથે હતો, પછી મોસુજી થાય એટલે તો મારગ જગતો.'

ત્યાં તો ગાકાએકું ગાકું પાછું વાળીને આવતો જણાયો.

'અરે બાઈ! આ તો બહુ વહેમીલા, ફાટ બિચારા વેરેમાણું...'

પણ દેવદાનબાઈએ એ બધું સમજતા હોય તેમ ડોકું ધુણાવ્યું: 'લે હવે, ઠીક, એ તો, જરાક માણસ કમાણ-સનેા વિચાર તો કરવો તો.'

'પણ તમે બેગા હતા તો સાબ !...'

:'રાતે તને ક્યા ખમર હતી કે હું બેગા આવવાનો છું? લે હવે, સાચીને સ્ટેશને પહોંચાડી દે !' !

આમ તે દિવસે લૂંટીતા રહી ગયા ને રસ્તે આખે પછી તો ગાકાએકુંના નાના નાના વર્તન ઉપર વિચાર કરતાં ખાત્રી થઈ ગઈ કે એણે તો ગાકવણું બરાબર કરેલી. પણ બેગાનુબેગ એ અક્ષણ મંદ. ને એ અક્ષણતામાં પેલા અકરમાત પડેલા ચંચુનો જવો તેવો ફાળો નહિ !

આ ઉપરથી કાંઈક અતિ મદાણુને અનુમાન જેંચરાનું મન થઈ આવે એવી આ ચંચુની ઘટના જની મર્ષ લાગી. એણે કાંઈ નહિ તો અમને પાએક કલાક ખોટી કર્યાં. આ પાએક કલાકે જ અમે હિમરી ગયા છીએ એ વાતની તો ખબર હવે પડી. મમે તેમ, જપતપ કરીને મેળવેલો ચંચુ મરતાં મરતાં પણ અમારી સેવા કરી ગયો હતો.

જોતપુરથી અમે વીરપુર પહોંચ્યા. ત્યાંથી પછી હું એકરો ગોંડલ સંભ્રામજી હાઈસ્કૂલમાં દાખલ થવા માટે ઉપક્રમ્યો.

રોડનેથી ઉતરીને પરબારો સંભ્રામજી હાઈસ્કૂલમાં ગયો. સાથે એક પોટલું હતું. હાથમાં એક લોટો, પગમાં ખીલ-ખાના એપ્રાઈ જોડા, અને જઈને હાઈસ્કૂલની એલચરી ઉપર જ પરબારો મુકામ નાખ્યો.

ગોંડલ પણ એ વખતે તો મોટું ધમાલિયું શહેર લાગે. ઠેર ઠેર ઝૂકી રહેલી લાલપાંદડીની 'બોમ્બનવેલિયા' આશ્ચર્યજનક જથ્થામ. મનમાં એમ થામ કે આવડી મોટી આ સંભ્રામજી હાઈસ્કૂલમાં તો આપણા રામનો કાંઈ પત્તો ખામ તેલું જથ્થાવું નથી !

હું ખેઠો હતો ત્યાં ફરતા ફરતા મિ. શાહ કરીને એક મારતર આવ્યા. ટર્મના પહેલા ઉધડતા દિવસો હતા. એટલે છાત્રાઓની ધમાલ હતી. એમણે મારો ચિત્ર વિચિત્ર વેષ જોઈને એક ધડીબાર તો મારી સામે જોયા કયું. પછી ધીમેથી પૂછ્યું :

‘ક્યાંથી આવો છો ?’

‘વીરપુરથી.’

‘વીરપુરમાં મીઠાસરૂથ છે ?’

‘ના ના, તો તો જોવામાં.’

તેમણે મને હેડમાસ્તરની ‘રૂમ’ બતાવી : ‘ત્યાં બાકડા ઉપર જઈને બેસો. તમને જોવાવશે.’

મેં હેડમાસ્તરના ‘રૂમ’ તરફ અવાજ કયું. પણ ત્યાં તો કમ્પાઉન્ડમાં બેઠું થયેલું ટીબળી ઊઠરાઓનું ટોળું भारी પાછળ પાછળ આવ્યું.

તેમાં એક અગ્રણી જેવો હતો. એ જાણે મને ભેળં ને નવાઈ પામ્યો હોય તેમ, આંખો પફેળી કરતો જરાક સામે આવીને ઊભો જ રહ્યો.

ચોડી વાર પછી એ પાછળ ખસી ગયો. પછી એણે કાંઈક અવાજ કર્યો, અને હજી તો થું થાય છે એ હું જાણું તે પહેલાં ‘જે જે જે !’ એવા મોટા ગગનભેડી શબ્દથી આખું કમ્પાઉન્ડ માણ લીક્યું. મહારાટમાં ને મહારાટમાં મારું પોંટકું નીચે પડી ગયું હતું; તે લઈને હું ધૂળ ખાંખેરું છું, ત્યાં સૌ ઊઠરાને વીખેરી મારતો, એક સત્તાવાદી અવાજ અંદરના ખંડમાંથી આવ્યો : એ અવાજ હેડમાસ્તરનો હતો. તેમણે મને પોતાની પાસે બોલાવ્યો. પોંટકું ને લોટે—જોસરીની કિનાર ઉપર મૂકીને, ધૂળવાળા આખાઈ ભેડા બહાર કિનારીને, હું અંદર ગયો. તે વખતે નટવરલાલ હેડમાસ્તર હતા. એ પાટણના નાગરગૃહસ્થ હતા. ધણી કડક ને ચિસ્તપાત્રની હતા. ગોઠિલનું ફળવણી ખાતું એ વખતે સુતરિયાના હાથમાં હતું. કડકાઈ એ જ જાણે વિદ્યા છે, એ એ જમાનો હતો. ત્યાં ગોઠિલમાં ખડું કામ ધોરણસર ચાતું. બીજી રસના સંદર્શિતને આહું

મદત્તર આપવાનું પણ ધોરણ હતું. જોટલે સટિફિકેટ જોઈને મને શાદ મારતરના કલાસમાં ફિક્ષરમાં બેસવાનું તે એમણે કહ્યું, પણ સાથે સાથે તરત ઉમેયું, ‘કાલે પરીક્ષા થશે. તેના પરિણામ ઉપરથી તમને ફિક્ષરમાં બેસારનામાં આવશે.’

મારા પેટમાં તો તેલ રેકાયું. એ જ વાંધો હતો, પરીક્ષાનો !

એ વખતે તો કલાસમાં ગયો ત્યાં પેલો ડોકરો પાસે આવ્યો : ‘કાનિયા-બાનિયા છે પોટકામાં ? લાવો સૌને વહેંચીએ !’ એણે મને કહ્યું :

સાંભળીને આવ્યો કલાસ ખડખડ હસી પડ્યો.

‘એટલામાં એક બીજો ડોકરો આવ્યો : ‘યાર ! આના જોડા તો જુઓ ! કાઈ નવી જ ‘ડીઝર્ઝન’ છે હો ! ક્યાંથી કરાવેલા દોશ ?—સમરકંઠ શુભાશની ચીજ લાગે છે !’

આપણે તો બોલ્યા ચાલ્યા વિના ચોપડીમાં મોં રાખીને બેઠા રહ્યા.

હા એક ત્રીજો ફરતો ફરતો પાછળ આવ્યો : ‘શું વાંધે છે યાર ?’ મારી પાસે કાઈ ચોપડી તો હતી નહિ, ડીઝર્ઝનીના શબ્દો જોતો હતો.

‘તે આવ્યો ધહોળી કરીને આશ્ચર્યકિત થઈ ગયો હોય તેમ પાસેના ટેબલ ઉપર ચક્રીને મોટથી બોલી બાંધે : ‘A scholar-among you-gentlemen—’ પણ તેનો છેલ્લો ‘ન’ લંબાઈ ગયો—અચાનક આવી ચડેલા શાદ મારતરના, વાંસા ઉપર પડેલા ધબ્બાએ તેની પાસે ‘ન અ ય્’ બોલાવી દીધો !

તે દિવસે તો અમારા ઓળખીતા યજ્ઞમાન કણ્ઠ્યો
વીરચિયા હતા, તેમને ત્યાં જઈ ખાટી પકાવી, ખીચડી
કરી, જમીને રાત્રે સર્પ રબો.

ખીજે દિવસે નટવરલાલ સાહેબે પરીક્ષા લીધી.
મણિતમાં કાંઈ કરણું નહિ એટલે એમણે ફિફમમાં દાખલ
કરવા ના પાડી.

‘ફાઈર્માં દાખલ કરીએ—’

‘પણ—મારી જાતમહેનતની મને ખાતરી છે,
સાહેબ ! હું પાસ થઈશ—એક વખત મને દાખલ તો કરી
જુઓ.’ મેં કહ્યું.

તેમનું મન પણ જરાક પીગલ્યું હતું. પણ નિયમ
વિરુદ્ધ તેમનાથી શું થાય ! ચોથું ધોરણ પૂરું કર્યાનું
સર્ટિફિકેટ હતું. પાસ થયાનું ન હતું. એટલે એમણે તો
નિયમ પ્રમાણે પરીક્ષા લીધી—તે મણિત તથા ખીજ
એક વિષયમાં નાપાસ થવાથી દાખલ કરવાની ના પાડી.

‘તમે ફાઈર્માં રહો—પછી ભ્રષ્ટ્રને આગળ વધારીશું—’

મેં માથું ધુણાવીને ના પાડી.

‘સાહેબ ! મારે તો વખત બચાવવો છે—’

‘તો—તો—’ નટવરલાલ સાહેબે દિલગીરીથી દાખલ
કરવાની ના પાડી. પોટકું, લોટો, સધળું લઈને પાછા
ફરવાની ખધી તૈયારી કરીને જ આવેલો, એટલે લોટાવાળા
હાથે સકામ કરી એમની રજા લીધી. એ વખતે પણ
એમને અરધું મન, કોણ જણે કેમ, મને દાખલ કરવાનું
જણાવ્યું હતું. પણ ધારાધોરણ—અને તેમાં પાછું આ તો
તે વખતનું ઝોડલ ! નિર્જીવ ધારાધોરણમાં તો એની તોલે

[૧૧] જેતપુરનિવાસી

ભા દરનદીનું આકર્ષણ તો ધણું જ જૂના સમયથી મને હતું. એનાં સ્વચ્છ ચોખ્ખાં પાણીમાં વેકર ને ધોળા-લીલા મરઝિયા કાંકરા જેતાં જ આકર્ષક માઈલિને ધાક તો જાણે પવનવેગે જાગી જતો. જેતપુરની જિંચો ઢોળાવ લેતી સાંકડી બજારમાં એ વખતે અનેરું આકર્ષણ જણાતું. ત્યાંની બજાર એટલી સાંકડી કે માણસ થોડાં હોય તો પણ જાણે હિંચેહિંચે દળાતું લાગે એમાં પાછો વેપારમાં એને સિતારો હમેશાં તેજ રહેતો. અત્યંત સાદસિક એવી મેમણ કામનું એ મુખ્ય ધામ મણાતું. ત્યાંના વણિક વેપારીઓ પણ જખ્ખર હતા. કાપડનું એ ધામ મનાતું. ત્યાંના ચોક્કશીઓ લાખોની ઉઘલપાલલ કરે એવા જખ્ખરા મણાતા. આસપાસનાં અનેક ગામોનું એને ત્યાં દટાણું ચાલતું. જેતપુરમાં માલ સેધા પડતો એવો સૌનો અનુભવ હતો. ત્યાં એ વખતે દરબાર નંગ અદાર સમજાતો હતો. એટલે અદાર જાગીદારોના આ ગામમાં ન મળે કોઈ ધણી કે ન મળે કોઈ ધોરી ! આખા આદિવાસીમાં જો

18 પોલીસને વધારેમાં વધારે કામગીરી હોય તો જેતપુરની પોલીસને. એ કામ કરે ન કરે એ સવાલ જુદો. ત્યાંના જુગાર ખેલનારા એ કાઈ જસોપાયસોની મામુલી રકમનો દાવ લેનારા નહિ ! ત્યાં વાત હજારોથી થાતી, ને એમાં પણ રગૂન-એડન આફ્રિકાની કાઠિયાવાડ ઢળતી ખંતુ ચાલતી હોય ત્યારે તો જેતપુરની બજાર અતરથી મહેકી રહેતી !

પરોક્ષથી દેશમાં આવેલા એ સૌના મમજમાં કેટલી રાઈ રહેતી એનું ઉદાહરણ તો જેતપુરનાં વિખ્યાત મણાતાં તરખૂચ ખરીદવા નીકળે તો ખબર પડે. તમે પેલી કાળજી સાથે બાવ ઠરાવતા બેઠા હો, ને દસઆનાના આઠ આના કે નવ આના કગતા હો, ત્યાં તો તમારી પાછળથી ખનનન કરતો, રાજ જાપનો નવોનકાર રૂપિયો, એ જરાક રસિકડી જેવી જણાતી રૂપાળી કાળજીના પગનાં અંગૂઠાના કરકા સાથે અચકાતો પડે, ને પાછળથી અવાજ આવે : 'મૂક માથાફૂટ, આમ લાવ !'

તમે આ હાલિગીરી ઉપર નજર નાખવા ડોક ફેરવો ત્યાં તો, તરખૂચ લેનારો બિપદી થયો હોય ને એના કપડામાંથી આવતી અતરની સુગંધથી તમારું માથું બરાઈ થયું હોય ! આ જેતપુર !

આ જેતપુરમાં એક વસ્તુનાં તમને બૂલેચૂકે પણ દર્શન થાય નહિ. ત્યાં કાઈ માને નહિ કે વિદ્યા જેવી કાઈ મીજ છે ! અદાર દરબારના નાના મોટા અદાર દરબારમદ. એની યોગા યોગા અંતરમાં પૂરી થતી સામ્રાજ્ય સરહદો. એ સામ્રાજ્યના રક્ષક જેવા, જૂના ચામડાના

કમ્મરપટ્ટા બાંધીને, દાઢમાં તલવાર લઈને ફરતા પસાયતાઓ. મોટી મોટી કામ લઈને બજારમાં રખડતા ઢોલ ઢોલ ગામના દરબારો. એમના બિંદાં સુધી જાણેલા, લોનનાં અંચરખાં, પાથડી ને કુપટામાં, આખા રાજનો બાર માથે લઈને ફરતા, હેત્થાં દોડસો વર્ષથી જેમણે કાઢ્યાવાડની ઓખાત બનાડી નાખી હતી એવા, બાપસઆપસમાં હમ્મેશાં ભગડતા ને એક બીજાનું કાપતા, નામર ને વાણિયા મુત્સદીઓ—ભયંકર કાકુઓ કરતાં પણ વધારે ભયંકર, અને એજ—સીની આંધળી બુદ્ધિ જાડીમાં આ બે સિવાય ત્રીજો કોઈ બેટો હાથે પણ નહિ—એટલે, આ અંધાર દરબારના સંખ્યાગંધ કામદારો વાર્ષિક રૂપિયા પોણાગસોથી આડીને માસિક રૂપિયા પોણા-બસો સુધી મેળવનારાઓનો ધંધુમેળો, ત્યાં જેતપુરની બજારમાં નંબરે ચડતો !

આમાં ગિયારી નિશાળો તો, જાણે આમકહેટમાં પડેલી ચાંદાકાન્નાઓ દોષ એવી, જેતપુરની પશ્ચિમ દિશાના એક ખૂણામાં બિભેલી હતી ! એવું જ એનું ફવાખાનું હતું ! એવી જ લાઈબ્રેરી હતી ! અને બરાબર એને જ અનુરૂપ એની સડક ! જેતપુરથી ત્રણ માઈલ દૂર બસે વીસમીસદીનો પવન આવ્યો દોષ, આંદો જેતપુરમાં તો, સોળમી સત્તરમી સદીની, મરાઠા મુઘની અબ્બવસ્થિત ડાવણીનો દેખાવ હમેશને માટે તે વખતે રહેતો !

આવા મામમાં કોણ જાણે કેટલી ખટપટ માર્કમાંક અંગ્રેજી ૭ સુધીની કમરીગાર્મ મીડલરૂઝ સ્થાપી ચકાઈ હતી. દુ જેતપુર ગયો ત્યારે એનો એક વધારે ઓરડો નવો તૈયાર થવા આવ્યો હતો. ને પાંચમું ધોરણ તેમાં બેસતું.

આ જેતપુરના અક્ષરંગી વાતાવરણને ઘોળીને પી જનાર, કડક, આખામોઢા, મુત્સદ્દીના મુત્સદ્દીને પણ બે ધડી રમાડે તેવા, શેખીન, જૂનવાણીપંથના છેલ્લા પ્રતાપી પુરુષ જેવા, નરભેરામ કરમચંદ કાઠારી એ વખતે ત્યાં હેડમાસ્તર હતા. મારા પિતાને એમની સાથે નહિ જેવી કાંઈક પિછાન હતી. બાદર નદી ઝાળંગી, હેમચંદભાઈની ધર્મશાળાને ઝોટલે એસીને કટકળટક કરી, અમે બંને પિતા અને પુત્ર—નિશાળ તરફ આંધ્યા. એ વખતે મારા પેટમાં તો સવામણ સીધું પડ્યું હતું. મનમાં થતું હતું કે ગોંડલના નટવરલાલ મારતરે દાખલ કરવાની ના પાડી હતી અને આંહીં પણ જો ગંભીરિયું મળ્યું તો પછી ક્યાંયના ન રહ્યા ! નરભેરામ મારતર કડક મણાતા એ સંભળ્યું હતું. એટલે મારા પિતા, આખે રસ્તે મારો આત્મવિશ્વાસ જળવાઈ રહે માટે બોલતા આવે કે, 'આંહીં નરભેરામ મારતર ડાળે જ નહિ ને !' અને છતાં વખત છે નરભેરામ મારતર દાખલ ન કરે તો આનામાં નિશચા ધર કરી ન એસે માટે પ્રેમથી પાછા ઉમેરે : 'ને નરભેરામ મારતર મોંધું ઢાળે તો ક્યાં ઘી વેચ્યું છે ? રાજકોટની પ્રવેશકમાં દાખલ થઈ જવું. સોંધું બાકું ને સિદ્ધપુરની જગ્યા. બાલે બધાય મોંધું ઢાળતા !' કાંઈ પણ જાતના માનસશાસ્ત્રના અભ્યાસ વિના કેવળ પ્રેમથી દોરાઈ એમણે મદલ્ય કરેલી આ વાણી ફેટલી બધી, તરુણજીવનને દોરનારી ને આચા દેનારી હતી ! કદાચ દાખલ નહિ કરે તો શું થઈ જવાનું—એવી બેપરવાઈ નવીન પ્રકારની દિગ્ભ્રમ આપી રહી હતી. છતાં આ છોડવું યડે એ વાત પણ મારું અંદરનું મન કાંઈ રીતે માને નહિ.

ઝેટલે આવી-આધા નિરાશાનાં તરંગો વચ્ચે અને હેમચંદ્રભાઈની ધર્મશાળાથી લખમણવાળાની કૂલવાડી પાસે સંઘ જહારને રસ્તે માલી, સીધા કમરીબાઈ મોકલ- સૂલના કમ્પાઉન્ડમાં દાખલ થયા.

નરભેરામ માસ્તર એ વખતે કથાસર્માં હતા. અને ઝોફિસમાં બેઠા.

થોડીવાર સંઘ, અને એક ઠીંગણા ધાટના, બેડી ફડીના, લાચકી ચરીરવાળા પુરુષે અંદર પ્રવેશ કર્યો. એણે ઝોફિસ નીચે આવે તેવું, 'ઝાંખા લીલા રંગનું, મોઢા આમળ કસ બાંધતી પડે તેવું, અંગરખું પહેલું' હતું. માથે બેઠા ધાટની પાખડી હતી. અને સોનેરી જેસ નાખ્યો હતો. એની મુખમુદ્રા એકદમ અંત નાખે તેવી પ્રતાપી હતી. અને એની આંખમાં તો લગભગલાને ચચરાવી નાખે એવો ક્રમક્રમ બેડી હતી. એ આંખનો એક જ ફેરફાર આખી નિરાળને સાંત કરી દેવા માટે જલ્લ હતો ! સૂલના માસ્તર કરતાં મધ્યમગી પ્રતાપી કારભારી જેવા જણાતા નરભેરામ માસ્તર આજ્ઞા અને અને 'જે જે' કરી. 'કેમ ? કોને, આને દાખલ કરવો છે ?' એમણે તમ્બ પ્રેમથી જ પૂછ્યું.

એ મારા પિતાને ઝોળખતા હતા. ઝેટલે સ્વચ્છનના પરિચિત સ્વરથી બોલ્યા : 'વીરખરવાનો માર્ક પૂરું કરવો નથી. તમોરે 'સજ્જ' છ કે પંડી વાતું કરવી છે !'

'મારા મોટાભાઈ રામજી તણ અંગ્રેજી કરીને આવીયા જ આજ્ઞા મેલેલા, ઝેટલે એ વિષે આ ઉત્તેજ હતો. 'ક્યા છે રામજી ?' . . .

'માંણાચોજે છે.'

એ વખતે ચાણાઆલોળમાં રામજીભાઈ માસ્તર હતા.

‘એમ ? ઠીક શેમાં હાખલ ચાણું છે ?’ એણે મારી સામે જોઈને કહ્યું.

‘પ્રીકથમાં.’ મેં જવાબ વાળ્યો. અને સર્ટિફિકેટ હાવીને સામે ધણું.

‘એ તો ઠીક હવે, સંસ્કૃતમાં કેટલા પાઠ કર્યા છે ?’ એમણે મોઢેથી જ કહ્યું.

‘ગોવીસ !’

‘આવડે છે કાંઈ ? મસ્સણું જૂતકૂંત શું ?’

સંસ્કૃત પૂછ્યું એટલે ખરબી હિંમત તો આવી મઠ દતી. મેં તરત જવાબ વાળ્યો : મમ્મ.

‘અને ‘જઢ’ મોણું જૂતકૂંત છે ?’

‘ઘઢ’ણું’ મેં તરત પ્રત્યુત્તર વાળ્યો.

‘ક્યા રહેવાનો છે ?’

‘ઢાટડી આઢી’ જોડપરામાં ગોત્રી કાઢ્યું.’ મારા પિતાએ કહ્યું.

‘આગ્રાપીવાણું ?’

‘બાદા શેડી લેશે.’ મારા પિતાની જે અસલી વાણ દતી, જેમાં એમની શેઠી બરાબર હાપી નીકળતી, એ વાણીમાં જ માગ પિતાએ કહ્યું. ‘ને મોઢ એટલામાં મોઢુ માણસ રહેણું હશે, એને ત્યાંથી શાક પાંદડું માગી લેશે. એણે ઘોતિયું બોતિયું ઘોઢ દેશે. જોડલવાનો પુલાણો તમને પાંચમીમાં હાખલ ન કરીએ, એટલે તમને બોલાવવા પ્રાચી છે !’

નરબેરામ માસ્તરની દષ્ટિએ સર્ટિ. તો ત્યાં ટેમસ ઉપર

પડ્યું હતું. એમાં ચોથું ધોરણ પૂરું થવાની વાત હતી. પાસ કર્યાની વાત ન હતી. ખરી રીતે તો એ પરીક્ષા લઈને પછી ફિફ્થમાં બેસાડે. પણ એને કેાણ જાણે છું થયું, કે પછી મારા પિતાની એકદમ સીધી વાતે અસર કરી કે પછી સંસ્કૃતના પ્રત્યુત્તરે ઠીક છાપ પાડી પણ એણે તો 'ધંટડી વળાડી' :

જવાબમાં પટાવાળો આળ્યો. 'જેઠાલાલે માસ્તરના કલાસમાં, માસ્તરને કહે, આને બેસારી દે !'

'પાંચમીમાં ?' મારા પિતાએ પૂછ્યું.

'હા, પણ કહેજો મહેનત કરે. મારાજ !' એણે મને ઉતાવળે જતો જોઈને હાકલ કરી : 'મહેનત કરજો, નહિતર લટકી પડશો !' :

આ પ્રમાણે જેતપુરની કમરીનાઈ મીઠલ સ્કૂલમાં પુ.ચ. મીમાં હાખલ થવાનું બની શક્યું તેથી મને ઘણું જ ઉત્સાહ આળ્યો. મને લાગે છે નિયમનાં બંધન નાખીને આપણે અસંખ્ય જુવાનોને આજ દિવસ સુધી હજીવાનું હીચકારું કામ જ કર્યું રાખ્યું છે. વિદ્યા ગ્રહણ કરવાના ઉત્સાહવાળો ને શક્તિવાળો કોઈ પાછળ રહેવો ન જ જોઈએ એ વિદ્યાધોરણ આપણે ગ્રહણ કરી શક્યા જ નથી. એ તો ઠીક, પ્રાંતવાદ કુટુંબવાદ, લાગવગવાદ, ને યાતિવાદમાં સપડાયલા કેળવણી સંસ્થાના સંચાલકો, જ્યારે પ્રમાણિકંતાની પાછી પીપુડી વગાડે છે, ત્યારે તો કેવળ ધન્યરને પ્રાર્થના કરવાનું મન થાય છે કે 'હે ધન્ય !' અમારા દેશને આ અવિદ્વાન વિદ્વાનોથી ગચાવજો !' અમે પછી તે દિવસે જ બપોરે ચોરડી શોધવા નીકળ્યા.

પણ માસિક એક રૂપિયા ભાડાથી ઓછે ક્યાંય ફાટડી જ મળે નહિ ને । અમારે વધારેમાં વધારે આઠ આના ભાડું ખરચવું પોસાય તેમ હતું. સાંજના ચાર વાગ્યા સુધી રખડ્યા. ભાડે ઓરડી મળી નહિ.

તે દિવસે શનિવાર હતો એટલે પાછા સાંજે વીરપુર તરફ વહેતાં મૂકવાનો વિચાર કર્યો. પાછું સોમવારે આવી જવું. સીધું—સામાન પણ આઠ દિવસનું લાવવાનું હતું. એટલે તે દિવસે તો પાછા વીરપુર ગયા.

સોમવારે આવીને મેં એક ઓરડી શોધી કાઢી. એનું ભાડું માત્ર ૭ આના । એક મોટા કુળીને ફરતી ચારે તરફથી પડી મથેલી મારગડિયા પથ્થરની વંડી મેં જોઈ. એ મારગડિયા ઉપર આબૂષણની પેઠે હાણીની કતાર લાગી ગઈ હતી. અંદર વખભર કુળીમાં પણ હાણી જ હાણી માર્યા હતાં । કેમ જાણે હાણી લાવવાનો જ વડો હોય ! મને લાગ્યું કે આ આપણી જગ્યા છે. આપણે જ્યાંથી આવીએ છીએ ત્યાં પણ ખાંદ, પીંજરા, શીર ને મુમરાનાં લગભગ આવાં જ ઘર ચારે તરફ દેખાય છે. એટલે એક રીતે આપણી જે સૃષ્ટિ ત્યાં હતી તે આંહી પણ ચાલુ રહે છે. મેં એ વંડામાં પૂછપરછ કરી તો ઓશરીના એક ખૂણામાં ૭ આનાની ઓરડી અને મળી ગઈ !

મેં તો સરસામાન ત્યાં નાખ્યો. વાળ્યું, સાફ કર્યું, પાણી ભર્યું, શેઠલો કર્યો ને શાક લેવા માટે ખાતરે ગયો.

ત્યાં એક ચમત્કાર થયો. હું જ્યાં શાક લેતો હતો, ત્યાં એક કોઈ બીજા ગૃહસ્થ પણ શાક લેતા હતા. અનેક પ્રકારનાં શાક હતાં સૌથી સોંઘા વંત્યાક—રીંગણાં હતાં.

પણ રીઝણથી એક ચીજ વધારે સોંપી હતી. લગભગ મૃત જેવી જ હતી. મારી પસંદગી એના ઉપર ઊતરી. માજર ઉપર. એમાં જેટલો પ્રશ્ન કરકસરનો હતો, એના કરતાં પણ વધારે પ્રશ્ન તો પરકેળવણીનો હતો. આને જેમાં હિતમ પ્રકારનું 'વીટામીન' હોવાનું કહેવામાં આવે છે, એ માજર ખોરાક તરીકે ખરી રીતે સર્વોત્તમ ગણી સકાય ને માણસો મૃતનાં એનો અહિંકાર કરે છે, એ વાત એ અવસ્થામાં પણ, અમારા હાન ઉપર અમારા પિતાએ વારંવાર નાખી હતી. મને માજરની પસંદગી કરતો જોઈને પેલા ગૃહસ્થ મારી પાસે આવ્યા 'કેવા હો ?' મેં કહ્યું : 'કેમ ? બાકશુ !' :હા ! ત્યારે જગજગ, બાકશુ બાઈ એટલે સોબનો તો હતો હોય. માજર તો બુગદ ખાય ! માધું ભેંસ ખાય ! એ માણસનો ખોરાક છે ! પ એકનાં શેર છે, એટલે ઉપાડ્યાં તો છે, પણ સોંસરવાં નીકળશે !'

મેં કહ્યું, 'ત્યારે તમને ખજર નથી લાગતી. સૌથી ઓછામાં ઓછા આ વસ્તુ છે. ને વળી સોંપામાં સોંપી છે. એટલે મેં સીધી છે. અસંખ્ય માણસો જે કરે એ વસ્તુ સાચી હોય એવો ગાંઠ નિયમ નથી !'

પેલા ગૃહસ્થને આ વિચિત્રતાથી જરાક મજા પડી હોય તેમ લાગ્યું. 'પણ પેટમાં દુઃખશે બાઈ !' એણે કહ્યું.

પછી તો અમે શાક લઈને રસ્તે પડ્યા. રસ્તો અમારો એક જ હતો.

'જુઓ' મેં કહ્યું : 'આપણે શું કરીએ છીએ ! વસ્તુને વખોડીએ છીએ. આપણી જાતને નહિ. માજરી મરમ પડે. જોળ મરમ પડે. આદ જાદી કરે. યોગા વાવાડા.

આપણી શરીરરચના સાથે આમનો મેળ ન હોત તો ભગવાન એને ઉગાડત શું કરવા ? એટલે આપણી શરીરરચનામાં એમનું 'કેટલું' યોગ્ય પ્રમાણ છે એ કાઢી શકતા નથી, અને દાષ, હમેશાં, વસ્તુને આપણે છીએ.

પેલા ગૃહસ્થને આવી ભારેખમ વાત આવ્યા નાનકડા છાકરાને મેંએ થતી જોઈને જગ નવાઈ લાગી. તેણે પૂછ્યું : 'કેવા પ્રશ્નોર છે ? વૈદકનો ધધો હશે !'

'પ્રશ્નોર તો નથી. ને વૈદકનો ધધો પણ નથી. પરંતુ અમારા ધરની હવામાં વૈદકની અનેક વાતો ફરતી ફરતી રહ્યા કરે છે !' મેં જવાબ વાળ્યો.

'આંહી' શું કરે છે ?'

'આંહી' ભણવા આવ્યો છું !'

'એમ ?' ક્યાં રહ્યો છે ?'

'જોડપગમાં.'

રસ્તે બીજાં પણ અનેક અપ્પાં મારતા અમે ચાલ્યા. ત્યાં ખબર પડી કે એ પણ જોડપગમાં જ રહેતા હતા. પોતે એકલા જવા હતા. રેલ્વેમાં નોકર હતા. ધરકુટુંબ ભાવનમર રહેવું. અને આંહીથી એ જેતલસર હમેશાં જતા આવતા. રેલ્વેનોકરીમાં હતા, ને કાઈ ધેર હવું નહિ, એટલે એમનું ધર દિવસે રહું પાવું. હું એક નાનકડી ઝોરડીમાં રહું છું એમ જણીને એમણે પોતે જ કહ્યું : 'ત્યારે આવતા રહોને, આપણી પડખે ઝોરડી એક ખાસી છે. રસતા ઉપર જ છે. આપણે કળજે છે. તમારે જાડું આપવું હોય તે આપજો !'

અમે યાજ્ઞ કરતાં ઝોરડી પણ જોઈ લીધી. નીચી

ફરસબંધીવાળી ઝોરડી સરસ નીકળી. મને ગમી મઠ્ઠ. એક બારણું એમના ફળીમાં હાલચાલની ડેલીમાં પકવું હતું. ખીણું રસ્તા ઉપર હતું. એમણે બાકું આંક આના કહ્યું. અને પછીથી જ આંકા કરાવ્યા.

એકાદ મહિના પછી આંકી ફરી જવાનું નક્કી કરીને તે દિવસે તો હું भारी ઝોરડીએ ગયો.

પણ હું જ્યાં રહેતો હતો એ સ્થળમાં એક પ્રકારની મોહિની હતી. ત્યાં જાતમહેનતની મીઠાસ હવામાં બરી હતી. ત્યાં એક ફેરીવાળો રહેતો. સવારે જમીને નીકળતો ને છેક સંજે લોથપોથ થઈને ઘેર આવતો. પણ ઘેર આવે ત્યારે કાંઈ ને કાંઈ આડોશીપાડોશી એનો રાટભો, હોટ આપે એટલે, ભેગાભેગા ટીપી દેતાં. ને ચાજમાં એકખીજની થોડી આવી વિનોદ બરેલી મસ્કરી: 'ત્યારે જૈરું લાવતા હો તો, રાટભો ટીપે ને પમે વ હામે !' પડખે એક ખીજ ખાઈ રહેતી એનો ધણી એટલું જોણું હમાતો કે એની પાંચમી મુલાવડ, હું ત્યાં હતો ત્યાં જ આવી ત્યારે, સંજે એને હોકરી આવી. એમ ખબર પડી, ને સવારે તો એ ફળીમાં, બે ચાર મુંઝલા જાણુ ભેગું થયેલું, એનાં જાણુ ઘાપની બેડી હતી. સાધારણ રીતે ઉપલા ધરમાં તો દોઢ બે મહિના સુધી પીળાપચક વર્ણ મેલી જૈરી આવું દોવ ત્યારે દેખાતી જ નથી. ત્યાં આ ભોઈને મને બારે નવાઈ લાગેલી. પરંતુ આવી અસાધારણ ચરીરરચના તો ધણા મહેનતુ વર્ષમાં પણ કાંઈક વખત જ દેખા દે છે. ત્યાં એક વાટો રહેતો. એનો નિચારાનો મોઢામાં મોટો વિનોદ સંજે મેરીનાં તમામ

છોકરાને ભેગાં કરીને રામનામની ધૂન જગાવાનો. ધૂન પૂરી થાય ત્યારે એ સૌને એક એક ટીકડી વહેંચતો !

આમ એ વર્ષભર કૃષીમાં બધા જ જરીબ દતા. એટલે એક મળ પડતી. કાઈનું કાઈ કામ કાઈ દિવસ અડધું રહેતું નહિ. સવારમાં પાણી ભરવાનું હું બૂલી ગયો હોઉં, ને ઉતાવળે ઉતાવળે દસ વાગે તાળું મારીને ભાગતો હોઉં, ત્યાં જ પડખેની ઓસરીમાંથી, લાંબો પગ કરીને છોકરાં ધવરાવતી કાઈ ને કાઈ બાઈનો ટીકો આવે:

‘તમારું માટણું જરાક બારે રાખતા જાએ હો ! હજી અમારે વી (વહુ) ને પાણી ભરવું છે !’

આમ તમારે ત્યાં કોક દિવસ લોટ ખૂટ્યો હોય તો એ પશુ બાવી જાય ને છાણાં બળતણ પશુ મળી જાય. અને એનો ચાજીમાં ચાજી—તમે એનું એક પત્તું લખી આપો કે આવેલ પત્તું વાંચી આપો—એટલો જ ! બાવી રીતે કામને બદલે કામ લેવાની કે આપવાની વૃત્તિ માથુસ જાતમાં જો કરીને જાએ, તો એ પશુ એક પ્રકારની રાજકીય પ્રગતિ છે એ વિષે આપણે વહેલે મોડે વિચાર કરવો પડે એવો એક સમય અવશ્ય આવશે. કારણ કે આજે તો હવે કામને બદલે કામ તો મધું છે, પશુ પૈસા સાટે કામ આપવું એમાં પશુ મણાને મૂર્ખાઈ લાગવા માંડી છે ! કામ આપવું જ નહિ ને પૈસા લઈ લેવા એવી રેઢિયાળવૃત્તિ વધતી જાય છે. અને એ રેઢિયાળવૃત્તિ, આપણે પૈસા ભેગા કરી લેવા, એવી સામાજિક વૃત્તિને પડ્યો માત્ર છે !

આ પ્રમાણે આ છાણાભંડારી કૃષીમાંથી એકદમ

જીવવાની વૃત્તિ યાવ તેવું ન હવું. ત્યાં જ્યારે જુઓ ત્યારે કાઈ ને કાઈ રસિક આમ કિયો. વિનોદ ચાલતો જ હોય ! પ્રાકર પશુ ઈશ્વરે એ એક જાડળીમાં કહીનેક ધીરેલાં એટલે એમની કાં રમ્મત ને કાં કનિયો—જન્મેમાંથી ગમે તે એક ચાલુ હોય ! ને ચાલુ ગમે તે હોય, પણ ધીધાટ સરખો જ થતો હોય !

ઝોરડીનું ખારણું કસાવીને તમારે વાંચવું પડે ને કાં વાંચવા માટે કાકને એટલે જઈને ‘બેસવું’ પડે. એટલું ‘દુઃખ’ આ કૃણીમાં ખરું. બાકી બીજી બધી વાતે તમારે હેર ! એકલા હો એવું તો કપારેય લાગે જ નહિ ને ! અને વિનોદ, થોડીક ‘જીન્સી’ કહી ચકાવ તેવી મસ્કરીનો રંગકુંઠ, એ તો જ્યારે જુઓ ત્યારે એક હાથથી ખીજે હાથે ફરતો જ હોય ! કદાચ જેમ લૂખા જાનનાં રાટલાને તીખામાં તીખા મરચાની આવજત આપવી પડે છે, તો જ એ મળે ઊતરે, તેમ હાક લાંબી નાખે એવી મહેનત મરીખીને આવી થોડીક રંગભરેલી ચીજો ભેઈંતી દશે, તો જ એ મરીખીમાં હાકચામ ભેગાં રહી શકે !

એટલે આંહીથી—આ કૃણીમાંથી ખસવાનું મન યાવ તેમ તો હવું નહિ. પણ જી મસિકમાં જ્યારે પરિણામમાં એક ને બદલે, એ લાલ ચોકડી મેવામાં આવી, ત્યારે લાગ્યું કે હવે જો આ કૃણીનો રંગ જોવામાં રહી જાયું તો પરીક્ષાનો રંગ હડી જાયો ! અમસ્તું પણ આપણે ત્યાં કેળવણીનું ધોરણ જ એવું છે કે પરીક્ષામાં બેસનારો માણસમાં ન બેસે, ને માણસમાં બેસનારો પરીક્ષામાં ન બેસે ! એથી કેળવણી એકદેથી થઈ ગઈ છે. એમાં માણસ

માવી દીધેલી માદકાક્રિતની વાગ્મપેટી જેવો બની જાય છે ! એને ન્યારે ઊભો કરો ત્યારે એ કેટલું ય મોલી જાય— જેમાં એ પોતે જ કંઈ સમજતો હોય નહિ ! અનુભવની વાણીની એમાં મોટી ખોટ લાગ્યા જ કરે !

પરંતુ કળવણીની આજે આવવા માડેલી નવી દૃષ્ટિને પણ, પરીક્ષાના સ્થાન વિષે હજી વિચલ વિચારસરણી કરવાની બાકી રહી છે. તો એ જમાનામાં ન્યારે કળવણી, પરીક્ષામાં પરિસ્માપ્ત ગણાતી, ત્યારે આ છ માસિકના પરિણામે તો એક નાનો સરખો ધરતીકંપ ધરઆંગણે જન્માવી દીધો હતો. સૌને લાગ્યું કે ભાઈ ભાઈ અગ્રેજ પુરું કરે તેમ લાગતા નથી. ટ્રેનીંગ કોલેજનો રાજદાહી માર્ગ છાત્રવામાં મોટી ભૂલ થઈ ગઈ છે એમ જણાવા માગ્યું. એટલે હવે તો ગમે તે રીતે ત્યાં રાખ્યે જ છૂટકો હતો ન્યારે છ માસિક પછી હું પાછો જેતપુર મયો ત્યારે પેલી સારી ઓરડીમાં મુકામ ફેરવી નાખ્યો ! અને એકચિત્તે અભ્યાસમાં પડી ગયો !

રંધિવાનો સમય પણ એાજામાં એાછો કરી નાખ્યો. શાટમે ને દૂધ કે શાટમે ને દહીં ખાઈ લેવાનું રાખ્યું કે જેમાં શાક રંધિવાનો વખત જ જાય નહિ એ વખતે વળી એક નવો પ્રયોગ પણ આદરી કાઢેમે ને ઠીક વખત સુધી એણે રંજ રાખી દીધો હતો—અનાજને રંધિવાથી જો બગડે છે ક્યુગા ફૂટેલા ઘડિં ને બાજરી એ સૌથી ઉત્તમ જોરાક છે ખાસ કરીને બાજરી ને મગ કળયી મઠ ને ચણુ પણ ખગ એ આ પ્રયોગ તો ન કર્યો કારણ કે એમાં પાછી શેકવાની માથાકૂટ ને એમ ને એમ કંઈ જાતનો

સ્વાદ લાભતો નહિ. પણ રાંધવાની કાંઈ જાતની ઠંડાફટ રહે નહિ, મનને પણ ખાવાનો રસાસ્વાદ મળી શકે, ને મહેનત પણ હોજરીને ઓછામાં ઓછી પડે, એવો એક નુરખો મેં સોધી દાઢવો. ધઉં કે બાજરીનો તલન કારો લોટ લેવો. એમાં આવડું જીવું તેલ નાખવું. ઘી હોય તો સારું. પણ ઘી મોઢુ પડે તો તેલ ચાલે. અને એમાં જરાક નરમાંગો, માટલાનો મોગ નાખવો. આ, મિથણ, રસાસ્વાદ લાડું જેવો આપે ને ઠંડાફટ કાંઈ નહિ. આના મિથણમાં રુચિ ને શક્તિ પ્રમાણે માપનો ફેરફાર કરી શકાય. બાકી તણે સરખાં માપનાં હોય તો તો રંમ જ રહી જાય. પણ તે ઘી હોય તો. તેલનું માપ ઓછું હોય. કુશરના લાડવાની આ જનાવટ. પણ પ્રમાણ ફેર. મેં તો લોટ મોળને હિસાબે ને જોખમે, ઘી તેલનું માપ ઓછું જ રાખેલું. આ પ્રયોગથી પાંચ જ મિનિટમાં ખોરાક તૈયાર !

આ પ્રયોગ વધારેમાં વધારે તણ દિવસ કરીને પછી-કું ઊઠી રેતો. વળી પાછું મેં ચાર દિવસ જાય એટલે એ ફરીથી શરૂ કરતો. એ પ્રયોગ તે વખતે કરેલો એનાથી કાંઈ નુકસાન થયું હોય તેમ ખ્યાનમાં નથી. આજે તો, જો કાંઈ ડોક્ટર, પ્રયોગશ્રેમથી મેરાઈને બીલ ન કરવાની અહિંધરી આપે, અને કહાંચ આ નુરખો ફરી અંગમાવવાનું મન થઈ જાય તો બલે ! બાકી નહિનર - દિમ્મત ચાલે તેવું લાગતું નથી ! જે કે સમયના અચાવ માટે આ પ્રયોગની મહત્તા કાંઈ જેવી તેવી નથી. એક રીતે એ, આપણું National food-રાષ્ટ્રીયખોજના ચર્ચ શકે તેમ છે. આપણા મુંબઈ ઈલાકાના પ્રધાનો 'લેડજટર'ની,

પાછળ માંડા કાઢે છે, ને વારંવાર માળા ખાવા મટિ, એક ઠેકાણે કે બીજે ઠેકાણે બેગા થઈ જાય છે, એ એ આ પ્રયોગ અપનાવે તો એમને ઘણો જ ફાયદો થાય !

આ પ્રયોગથી શુદ્ધિમાં શું ફેરફાર થયો એ તો કાંઈ ખ્યાનમાં રહ્યું નથી. પણ હાસિક સુધી, મને લાગે છે મારી ગણના, ઠોઠ ઊકરુઓમાં થતી. જ માસિક પછી મેં કપાટો માર્યો. એને લીધે સારા વિદ્યાર્થીઓમાં મારું નામ દેખાવા માંડ્યું ! જે ગૃહસ્થની ઝોરડીનો લાભ ગાજર મેંત્રીથી મળેલો એ ગૃહસ્થનું નામ રતિલાલ નીકળ્યું. એ જાવનખરના નાગર ગૃહસ્થ હતા. વીરપુરમાં હું એક વખત હતો ત્યારે, મને જેમ એક નાગરગૃહસ્થના પરિચયથી અંગ્રેજીનો ફાયદો સમજાયો હતો ને એણે જ એ. બી. સી. ડી. નો પાયો નાખી દીધો હતો, તેમ આ ખીજ નાગરગૃહસ્થ મળી ગયા કે, જેમણે, મારામાં રસ લઈને મને જણવાના ફાયદા ને પોતે નથી જાણ્યા તો કેવા રખડે છે એ સમજાવવાનું સ્વેચ્છાથી ઉપાડી લીધું ! અકસ્માત હોય તેમ, આ જ પ્રમાણે, જ્યારે મેટ્રીક પાસ થકને હું સરતી તોફરીમાં ચડી જવા માગતો હતો ત્યારે પણ, આગળ વધવાનું પ્રોત્સાહન બે ત્રણ પોરબંદરી જુવાન મિત્રોએ આપેલું—એ પણ નાગર જ હતા ! મારૂં બાઈઓ, —હરિલાલ નરબેજંકર, ને વશવંતરાય ગુલાબરાય, ને કીકાણી વેકુંડરાય વિઠ્ઠલરાય, ઉમંગલાલ મોહનલાલ પોટા ! ને જીવનમાં કાંઈક સ્થાયી ગણી શકાય તેવી પરિસ્થિતિ જીવી કરનાર એ પણ અકસ્માત નીકળ્યા નાગર ! અને ખીજ સાત આઠ પ્રસંગો એવા છે કે એમાં દરેક

વખતે ઠાઠ ને ઠાઠરીતે આ પ્રમાણે જ મદદ મળી હતી !
આવી રીતે વારંવાર થતા અકસ્માતોમાંથી જ માણસ
કદાચ અંતઃક્રિયા બની જતો હશે.

આવી જે બાઈનો ઉત્સેખ કર્યો છે, રતિબાઈનો
એ રતિબાઈ, ગોઠલ દારૂક સુપ્રી-ટ-ડેન્ટની ઓફિસમાં
પાછળથી મને મળેલા, એ વખતે હું બી.એ.ની પરીક્ષા
આપીને તરત જ ત્યાં રહેવામાં હાજર થયેલો. એમણે મને
આજેખો નહિ. પણ મેં એમને જાણખી કહેલા: એ ત્યાં
કલાંક' હતા. રતિબાઈનો સ્વભાવ એવો માયાળુ નીકળ્યો
કે, શિયાળામાં જ વાગે હું દાંતણુ પાછી કરી, ગોઠડું ઓઢી,
અંદીબાનાના પેલા બીંત' જડયાં ચીમની દીવા પાસે ગાંખતો
બેઠો હોઉં, ત્યાં ઓરડીના બારણા ઉપર એનો ટકારો
અચૂક પડે ! મરમામરમે વરાળ નીકળતો કોરીનો એક
મેટો ખાસો મૂકીને એ ચામ્યા જાય ! કેમ જાણે જ વાગે
મારે માટે વગર દોકડે કોશી તૈયાર કરવાનો એમણે ઈન્જરો
રાખ્યો હોય ! બંધા જ માયાળુ માણસ !

રતિબાઈની નોકરી ઓકરી હતી. પણ એમાંથી
જ્યારે નવરાં પડે ત્યારે એ આંતરે મારી ઓરડીમાં બેસે.
પોતે ઠાઠ રચા હતા એનું એમના મનમાં બોરે દુઃખ
હતું. એટલે એ પોતાના અનુભવથી, કાઈ ભણ્યા વિના
હેરાન થાય નહિ, એની બારે કાળજી રાખતા. એને ખબર
પડી કે હું કવિતાં કરું છું એટલે હસતાં હસતાં કહી લેતા
કે "જા જો હો ! કવિતામાં રહી જતા નહિ !"

આ પ્રમાણે જ્યારે મારું ધ્યાન અભ્યાસ તરફ વધારે
કેન્દ્રિય બની રહ્યું હતું ત્યારે એક એવો પ્રોત્સાહક બંનાવ

બન્ને ક્રે આજે એનું યોગ્ય મૂલ્યાંકન આકિવાનું અશક્ય છે. પણ અનુમાનથી એમ કહી શકાય કે જે વખતે, પ્રોત્સાહનની જરૂર હોય તે વખતે જ જરાજર પ્રોત્સાહન આપવાથી, ભાણુસર્મા આત્મચક્રા જન્માવી શકાય છે. એક વખત ગુજરાતીના કલાસર્મા ગુજરાતી માસ્તર આવ્યા. ત્યારે એમના હાથમાં એક નોટ હતી, અને આવતાં વેત એમણે પહેલો પ્રશ્ન કર્યો કે 'ગૌરીચંદર ભેંશી કાણુ છે ?'

કિંથનો કલાસ, છાકરા નંગ ત્રીસ પાંત્રીસેક હશે, પણ રૂમ નાનકડી અને ફનીંચરથી ભરચક્ર, એટલે એકી સાથે તમામ ચહેરા નજરે આવે તેમ ન હતું. પહેલાં થોડો સમય તો એમણે ચારે તરફ જોયા કર્યું, પણ કોઈ છાકરા જોયો થયો નહિ. એટલે ફરી વાર પૂછ્યું.

છેક છેલ્લા બેન્ચ ઉપરથી હું જોયો થયો. ગુજરાતીના એ માસ્તરનું નામ, ભાણુજી અભેચંદ્ર રાવરાણી આજે આ જમાનામાં પણ, હાઈસ્કૂલ કોલેજોમાં કોઈએ ગુજરાતીને અંબીરતાપૂર્વક યોગ્ય સ્થાન આપવાનો વિચાર કર્યો નથી. કોલેજમાં એનું સ્થાન તો હજી મૌખિક રહ્યું છે. રાષ્ટ્રીય ગૌરવ સ્થાપવામાં વાણી મારફત, ઉછરતી શક્તિને ધરાવતું, એ પણ એક આવશ્યક અમોઘ સાધન છે, એવા એના સ્વરૂપનો, ખ્યાલ કોઈએ નજર સમક્ષ રાખ્યો નથી, તો એ જમાનામાં, બિચારી ગુજરાતીનું શું સ્થાન હોય ? અને એમાં પણ હાઈસ્કૂલમાં ? ભાણુજી માસ્તર બિચારા પાણી વિનાતા મચ્છ જેવી અવસ્થામાં હતા ! એવામાં એની દૃષ્ટિએ આ એક મારો નિર્જંઘ આવી જતાં એમને આનંદ આનંદ થઈ ગયો ! એ ઉત્સાહમાં એમણે આખા વર્ગમાં મારા નિર્જંઘને સર્વોત્તમ

કહી પ્રશંસા કરી નાખી. યદ્ રજુ. ખીજે દિવસેથી મારું
મૂલ્યાંકન લુહું જ થવા માંડ્યું. કવિરાજ તરીકે ગણના
થવા માંડી અને ગુજરાતીના ખાં તરીકેની નામના મળી !

... પણ આ નામના માત્રથી કામ ચાલે તેમ ન હતું.
અંગ્રેજીમાં એક ખી. એ. માસ્તર હતા. જેઠાલાલ કંઈરલાલ
રાવળ. એ જરાક જેટલી બૂલ. થાય તો મશ્કરી કરી
મૂકતા. અને પ્રભાસંકર માસ્તર ગણિતમાં બૂલ થાય તો
તરત સંભળાવી દેતાઃ ‘મા’રાજ! વીરપુર બેગા યદ્ જાવ!
આંદી’ તમારો સીધો કાઈ બેજે તેમ નથી !’

એટલે ધ્યાન તો કમલે ને પગલે રાખવાનું હતું.

એમાં પાછા સાહિત્યનો શોખ તો જુવની પેઠે પાછળ
વળગ્યો જ હતો !

એ વખતે, પ્રમાણમાં ઘણા દૂંઠા કહેવાય તેવા
ગાળામાં, મેં એક તરફથી જેમ અભ્યાસમાં ધણી પ્રગતિ
કરી, તેમ ખીજી તરફ જીવનઅનુભવોની પણ ધણી ધણી
ઋણ્યો નીરખી કાઢી એમ કહી સંકાય. ‘હું દર શનિવારે
અપારે વીરપુર જવા જીપકતો. વીરપુરનાં ત્રણ ચાર છોકરા
ત્યાં ભણતા. અમે બધા બાહર કઠિ બેગા યદ્ જતા અને
પછી ખંજેરી મૂકતા તે ત્રણ ચાર વાગતામાં વીરપુર
બેગા યદ્ જતા !

સોમવારે સવારે એ જ પ્રમાણે પાછા જેતપુર
આવવા માટે પાછા ફરતા. એ વખતે અમને રસ્તામાં
જે આનંદ આવતો, અને અમે રામાયણની, મહાભારતની,
ઐતિહાસિક નવલકથાઓની, રસદહાણ કરતા આખો
રસ્તો કાપી નાખતા, એ સમય આજ પણ સાંભરે છે, ત્યારે

ધડીબર ચાલ જો કે જેતપુર વીરપુર સહકની, મારી એ જૂની પીપરોનો છાંયો એક વખત પાછો ફરી લઈ આવું ! જીવરામ મહારાજનો એક છોકરો નરસંજ કરીને હતો, અને એક જોડાલાલ હરિભાઈ મોઢી. અમારી એ ત્રણની ટાળીએ, એ રસ્તો આખા વરસમાં ચર્ચને, નહિ નહિ તો એક સો વખત વટાવ્યો હશે ! અને છતાં અમારી અધી ઐતિહાસિક નવલકથાએ તો પૂરી થઈ સકી ન હતી, એ પાછી મેટ્રિક થયા પછી હું થોડો વખત વીરપુર ગ્રહેવા ગયો ત્યારે તરફ થઈ ! એ વખતે એનું સ્થાન અધુ વાલજી સુતારની કોઠમાં, ગાજીપરા ફળીને નાકે શિયાળાની સગડી પાસે, એ કથાનક સ્વરૂપે ત્યાં ફરી વાર પ્રગટી, ત્યારે એનો મુખ્ય કથાવાર્તા કહેનારો હું થઈ પડ્યો હતો !

જેતપુરમાંથી રતિભાઈની ખબરી થઈ ત્યાર પછી મેં એ ઓરડી છોડી દીધી. એક સુતારના ફળીમાં પાછી આઠ આનાની ઓરડી મોલી કાઢી ! આ જગ્યાએ અચાનક એક લાલ મળ્યો. ત્યાં બી એ માસ્તર રહેતા હતા. તે વખતે મીઠાસરકૂલમાં આ એક જ ગ્રેન્યુએટ હતા. જોડાલાલ શંકરલાલ રાવળ એટલે સામાન્ય ગીતે એ બી. એ. માસ્તરના નામથી જ વિદ્યાર્થીઓમાં જાણીતા હતા.

આ બી. એ. માસ્તર ત્યાં જ રહેતા. એટલે એક રીતે મને ક્ષમદો થયો. જો કે એ પોતે જાગ્યે જ મદદ કરવા નવરા રહેતા, કારણ કે એ એવએલ બી. નું કરતા હતા. પણ એમનાં વહુ, સ્વભાવે શુદ્ધ માતૃત્વનો વારસો જાળવેલ સન્નારી હતાં. એટલે એમણે રતિભાઈનો આજ્ઞા હિપાદી લીધો. દસ સાડા દસે, તમે તમારો લૂખો

ખાટો, મર્યાની ચટણી સાથે ચાવતા હો, ત્યાં એનો મોટો પુત્ર ચીમનલાલ આવે ને શાક ઘણ કે કાંઈ ને કાંઈ, વાનગી મૂકી જાય !

ત્યાં ધરમાલિક સુતાર નીચેના બાગમાં રહેતો. એનો છોકરો જુગારી જેવો હતો. એને એકનો એક છોકરો હતો. એટલે સુતાર ને સુતારણુ તો બાબો દિવસ એની ખટપટ-માંમાં નવરાં ચતા જ નહિ. બીજી તરફના બાગમાં નવાણીયા રહેતા હાઈ કારકૂન રહેતા. બી. એ માર્સ્ટરની અને એમની વચ્ચે રાતે મેતરંજ જામતી. અને પ્રણીવખત અરધી રાતે લગાઈ જામતી. અને જે રોનરંજનો રંગ લાગેલો તે આંદીંધી. એમાં ને એમાં મેં દાલેજનું એક વરસ કારણુ વમરનું ગુમાયું હતું.

ખી. એ. માર્સ્ટર રચાવે કાક મધુલકા. જનતાં સુધી હાઈ સાથે ખડુ બોલતા નહિ. ને પાછા પેતાના અબ્બાસમાં પહોંચા હતા. એટલે કું ત્યાં રહેતો પણ એ કાળવામાં મારૂ રૂપ થાવ તેવું સંજેનું તો ન હતા, છતાં એમને મારા પ્રત્યે પ્રીતિ તો હતી જ. એટલે વારંવાર સૂચના આપતા. પણ એમના સ્વભાવમાં જે વસ્તુ ન હતી, નરમાય, તે એ કચાંચી લાવી કાંચના હતાં ! પણ સંજેનો એવું જ નહોતું બી. એ. માર્સ્ટરને પણ પીએ પીએ લામું ! આ છોકરો રોક. કાકી નાખવા જેવો નથી-એટલે પાછળથી એ ખડુ મદદરૂપ જ નહોતો.

એ વખતે જોડપણમાં પાણીની ક્યારે બેચ રહેતી. નય તો ક્યાંય હતા નહિ ! સવારે કીં કીમ્પા પછી હાઈ પાણી, બરચ જ્યાં તો પાણી જ મળે. નહિ એટલી તાજ

હતી. જેતલસરમે માર્ગે ગોપા પટેલની વાડીએ મોત્ર પાણી રહેતું. એ પણ સવારમાં વહેલી પહોંચે તો પત્તો ખાય તેમ હેતું. એટલે બી. એ માસ્તરનાં વધુ બિચારાં પાંચ સાહા-પોંચે હોં તે ખરાં, પણ એમની બેગું કાબુ નવ ? અધા-રામાં માઈલ દોઢમાઈલ એકલાં જાવું એ પણ આઠરું, અને માસ્તરને ત્યાં ક્યાં મફતિયા પટાવાળા કે કામ કરવાવાળા આંટાફેરા મારતા હોય ? એ તો ચોલીસ પટેલ કે મુખી, જાણે ને ફરડી પંદર લેતો હોય, પણ એને ત્યાં પંદર જણા કામ કરતા હોય. મોટામાં મોટી ગુજરાત હોસેજના પ્રિન્સીપાલ કરનાં પણ, એની પકડેનાં ગામકાનો મુખી, વધારે મહત્વનો છે, એની અધિગ્રા પ્રણાલિયા, મરી ગયેલી અધિગ્રા અંગ્રેજ સરકારે સ્થાપેલી, તેમાં એકદમ ફેરફાર થવો તો અશક્ય છે, પણ વિદ્યોવિતરણની આખી રચના જ બૂખડીનારસ જેવી ભૂમિકાના આધારે એણે ગોઠવી રાખી છે, એટલું તથ્ય પણ કોઈના મંગળમાં આવે તો બધું છે એટલે બી. એ. માસ્તરને ત્યાં ન મળે કોઈ પટાવાળો કે ન મળે કોઈ કામ કરવાવાળો

હેવટે માસ્તરની મહેદે એમનો વિદ્યાર્થી ધાયો. મેં પાંચ વાગે ઉઠીને એમનું પાણીપત્રક સંભાળવાનું કામ હાથમાં લીધું. એક હાથમાં ફાનસ અને એક હાથમાં ગામર લઈને હું આમળ ચાલતો મેં પાછળ એકું લઈને બી. એ. માસ્તરનાં વધુ આવતાં. અમે ગોપા પટેલની વાડીએ પહોંચીએ ત્યારે હજી કોઈ રકચું ખદચું અતિ હિત્સાહી સીજન આપ્યું હોય તો જાણે, એટલે કપાટાગંધ પાણીનું કામ પતી જતું ।

આ વસ્તુસ્થિતિએ અમારા ગુરુશિષ્યના અંતરમાં

ફેરફાર કરી નાખ્યો. પછી ફવા લાવવી, એમનું શાક લાવવું, એમના ઊંકરાને નિશાળે મૂકી આવવો, એવા એવા અનેક કામમાં હું ધણી વખત મદદરૂપ બનતો. ને બદલામાં મારી ઠાળ શાક કરવાની મહેનત બચી જતી ! એટલે ધીમે ધીમે, બી. એ. માસ્તર પણ મને મદદકર્તા થઈ પડ્યા !

એમાં એક વખતના પ્રસંગે જરાક રમૂજ પેદા કરી. સરસ્વતીચંદ્ર એવા બામમાં ચંદ્રાવલી મેયાના સંદેશામાં કે બીજે ક્યાંક એક સ્તોત્ર આવે છે. એનું ચોથું ચરણ 'કિં વા કષોત ઉત વા દલવિક્કકષોત' એમ છે. એમાં કલવિક્કક કષોત એટલે હોવાનું બચ્ચું એવો અર્થ છે. બી. એ. માસ્તરની પરીક્ષા કરવાના હેતુથી મેં એક કામળમાં આ ચોથું ચરણ લખીને એનો અર્થ એને પૂછવાની ચેષ્ટા કરી. એમને આવડ્યો નહિ, પણ એ સમજી ગયા. એટલે એમણે કહ્યું કે ચોપડી લઈ આવ. ચોપડી લાવતાં તો બારે ગોટાળો થાય. એમાં તો નીચે અર્થ આપ્યા હતા. એટલે હું તો સ્તોત્ર લખી ગયો. એમણે કહ્યું 'આ શામાંથી છે ?' મેં કહ્યું 'સરસ્વતીચંદ્રમાંથી.' પછી તો એમણે નીચેની નોંધપોથીમાંથી વાંચીને જ કહ્યું કે 'અભ્યા !' આમાં તો આખો અર્થ આપ્યો છે. તું મોટો મારી પરીક્ષા કરવાવાળો આવ્યો છે તે !'

પણ આ વિનોદવાર્તા મસ્કરી કરવામાં ઠીક ઉપયોગી થઈ પડી.

આ પ્રમાણે જેતપુરમાં મારું અભ્યાસનું કામ ઠીક ઠીક ચાલે પડ્યા માંડ્યું. તે વખતે મને એક બોળે લાભ થયો. જેતપુરમાં પણ એક નાનું સરંખું મંડળ હતું. જેને

સાહિત્યમાં કોમ્પક રસ હતો.

એ મંડળને મારું નામ મળ્યુંના યોગ્ય લાગવા માંડ્યું એ વખતે, ધણી લાંચ સમય સુધી જેમની મિત્રોનો મને લાભ મળ્યા કર્યો, એવા તથા મિત્રોનો ત્યાં પરિચય થવા પામ્યો. એમાં એક તો ઊંટાલાલ માનસીંગ કામદાર. હવે તો એ એમના સાહિત્યલખાણથી યોગ્ય પ્રસિદ્ધિ પણ મેળવી ચકયા છે. એ વખતે એ પણ પાંચમી અગ્રિજમાં મારી સાથે હતા. બીજા ઊંટાલાલ હરખચંદ શેઠ, ઉનાના વહીવ. અને ત્રીજા આફ્રિકાનિવાસી રાષ્ટ્રીય કાર્યકર પ્રાણીશંકર સોમેશ્વર બેશી.

[૧૩] જેતપુર પંછી પોષખંડર મયેઃ

જેતપુરના આ નિવાસદરમ્યાન, આ ત્રેણ મિત્રોના સહવાસથી મને ઘણા ફાયદા થયા. એક તો એ કે તત્કાલીન સામાજિક વાતાવરણનો મને પરિચય થયો. ગુજરાતી સાહિત્ય તરફની પ્રીતિએ હું રૂપ લીધું. અભ્યાસ તરફની દૃષ્ટિમાં વિકાસ થયો. અને એક સારા મહેનતુ વિદ્યાર્થી તરીકે મારી ઘણના થવા માંડી.

લગભગ દર યનિવારે રવિવારે અમારી એક નાની સરખી મંડળી ઊંટાલાલ માનસિંચ કામદારને ત્યાં મળતી. એ વખતે અમને અમારું અગ્રિય સુધારવાનો કારે મોહ રહેતો. સ્પર્ધા પણ જામી હતી. એક ખીજાથી વધારે દોશિયાર દેખાવાની આકાંક્ષા પણ કુદરતી હતી. નિઃશયમાં નરબેરામ દેડમાસ્તરનો તાપ એવો આકરો હતો અને એ વખતે આજતો કમળાચંકરનો ઈન્દોડનો ઇતિહાસ એવો બચંકર રીતે અધરો લાગતો કે એમાંથી અત્યરેઅત્યર ગોખવામાં મારો તો ધણોખરો વખત આપ્યો જતો. એક-રિમયનુ ' કેઝેટ'ક વિલેજ ' પદેલપદેલ ત્યાં જોયું અને એ

ખંડેર થયેલા માનકા આમાની મોહિનીએ મારી દફનામાં ચિરસ્થાયી સ્થાન સર્પ લીધું.

જોલ્હરિમયનું એ ખંડેર બામ જીવનનો સામ હોય તેમ સાથે ને સાથે ચાલ્યું. જામે એ વખતે સૌએ નવા નવા અંગ્રેજી કાપડો શેષી કાઢવાની હરીફાઈ ચાલી હતી. અને હીક કહી શકાય એવી પ્રગતિ પણ સાધી હતી. કામ-દારને ત્યાં મિત્રમંદળી જાયતી એમાં વિદ્યાવિનોદ યતો, તેમ જામચર્યા પણ યતી. આરે અને હોટલામને જે મંખી આંહી' થઈ તે ધણી વખત સુધી વજ્રસેપ થતી ચાલી.

પરંતુ જેતપુરનિવાસમાં મારી તાવણી પણ અનેક રીતે થઈ એમ કહીએ તો ચાલે. હાથે રસોઈ કરવી, માસ્તર તમામની ભયપ્રકૃત પ્રીતિ જળવળી, મારે સાહિત્યરસ, જે ખાંડ ખાઈ ને પાછળ પડ્યો હતો એને સમય પૂરતો કાળમાં લેવો, અને જામ પ્રમાણમાં તો હોશિયાર ગણાય એવા જેતપુરવિદ્યાર્થીઓ સાથે દક્કર ઝીલવી, અને એ સમૂહનું જળવળતાં જળવળતાં, મમે તે રીતે ધીરજ્જામભાઈની વાર્ષિક આકરી કસોટીમાંથી મોક્ષરવા નીકળવું' એ કામ એ વખતે તો હિમાચો ચક્રવા જેવું આકરું લાગતું હતું.

જલું ધાવ એક ફૂલચંદ્રભાઈ વેપારીનું કે એની નાની સરખી હાટડી, જ્યારે જ્યારે થાક ચડે ત્યારે અવનવી વાતોનો રસ આપતી ગહેતી; ને અવનવી વાનગીઓ પણ આપતી. ફૂલચંદ્રભાઈનું નામ ચાકતું રહે ને દાળિયા, મમરા, માંડવી, ખજૂર, પેંડા, માંકિયા ઉધાર મળતા રહે એ વસ્તુની એ વખતે ઘણી કિંમત હતી. એટલું વજન હતું તો વમર ઘેસે કાઈ વખત ચાકું જળાકૃત રહેતું. પછી ગમે

તેમ ચુકવી તો દેવાય, પણ એટલી Credit-આગર એ વખતના તમામ બહારના બહુતા વિદ્યાર્થીઓમાંથી, કુલચંદ્રભાઈ કેવળ મારી જ રાખતા, એ એનો ખાસ અહેદાન હતો. જૂનાગઢમાં પણ ઉપરકોટમાં આવી જ એક મારી હાટડી મેં શોધી કાઢી હતી. નાનકડી હાટડીઓમાં મને એક પ્રકારનું, ઉઘોળના આરંભનું વાતાવરણ મળે છે. એક માણસ કોબો ચલા મથતો હોય તેવું. એ વસ્તુની માનવજીવનમાં ધણી જ કિમ્મત ગણાવી જોઈએ.

હવે આંહી જે ઉત્સાહ થયો તે ધીરજરામભાઈનો કર તો મને ગુજરાતી આકાશીમાંથી હતો. એ જ ધીરજરામભાઈ પાછા આંહી પણ વાર્ષિક પરીક્ષા વખતે અંગ્રેજી લેવા આવતા. પણ એ વખતે અંગ્રેજીનું માદાત્મ્ય આજની કરતાં ધણું વધારે. તમામ વિષયમાં પાસ થયેલો વિદ્યાર્થી પણ જો ધીરજરામભાઈની અંગ્રેજી પરીક્ષામાં નાપાસ થાય તો ચર્ષ રહ્યું ! એ ઉપર જર્ષ રહ્યો.

પણ આ કસોટીમાં મને એક આશ્વાસન હતું. એક અમારી જ શાંતિના ગીરધરલાલ કરીને વિદ્યાર્થી હતા. તે વખતે એ જોશની પાસે એક કાટડીમાં રહેતા હતા. એના માતાપિતા વહેમેથી જ મૃત્યુ પામ્યા હતાં. એ ભાઈ હતા. મોટા ભાઈ જીવજીવાને ગીરધરલાલ ઉપર ધણી પ્રીતિ હતી.

પોતે અંગ્રેજી બણી ચકેલા નહિ, એનો એના મનમાં એટલો બધો પસ્તાવો રહેતો. કે જમે તે રીતે, તાણીવૃથીને પણ પોતાની ટુંડી નોકરીમાં અમલો ગીરધરલાલ ઉપર જગજાયા જેવું કરીને એના બહુતરને આમગ્ર ખપાવ્યું હતું.

આ ગીરધરલાલને મારા જેવી જ કસોટી હતી. રસોઈ કરવી પડતી. અને ગોખી ગોખીને ઠરક નીકળી જાય ત્યારે મારી પેટે માંક માંક સારા વિદ્યાર્થીમાં મથુના થાતી !

પરંતુ એક દિવસ કોણ જાણે શું જન્યું તે આ જીવણ-લાલ જ્યાં નોકરીમાં હતા ત્યાંથી કોણ જાણે કેમ સંસાર ત્યાગીને ચાલો નીકળ્યા ! ગીરધરલાલનું જીવન અચાનક બીડી ગયું !

ગીરધરલાલને આ સમાચાર મળ્યા ત્યારે એના દુઃખમાં એક હું સમાગી હતો, અને બીજા કોઈ કોઈ આડોશી પાડોશી હતા. ધણું કરીને નારજીજીઆઈ દેવે કરીને ચાતિ-ખધુ હતા. મને લાગ્યું કે મારા કરતાં એક હજાર ગણા વધારે સંકટમાં આ નાનકડો નખજો વિદ્યાર્થી વિદ્યાની પાછળ ખાઈપીને મંડ્યો છે, જ્યારે મારે તો ઉપર જીવ છે અને સંકટ પણ નામનું જ છે ! અમે બન્ને ભેગા થઈ ને ધણી વખત એકબીજાની કાટડીમાં વિશિષ્ટ વાનગી રાધવાની તૈયારી કરતા. અને તે વખતે હું જે કવિતા કરતો—તે બીજું તો કોણ સાંભળે, પણ આ ગીરધરલાલ સાંભળતા ! અને પ્રશંસા કરતા. એટલે એવી રીતે અમારા દિવસો નીકળી જવા માંડ્યા.

એ કવિતાનો થોડોક નમૂનો આ નીચે આપ્યો છે. કલાપી, કાન્ત, નરસિંહરાવ તમામની થોડી થોડી અસર એમાં દેખા દે છે. કવિતા કરવાનું મેં સમજાયું ક્યારે છોડી દીધું એ તો જરાબર યાદ નથી. પણ ઘણાં લાંબા વખત સુધી આ કવિતાની ઘેલછાએ મને હેરાન તો કર્યો જણાય છે.

આ પ્રયોગમાં તો ધણી ખંડાવ્યની છાયા છે. પ્રસંગ
 ક્ષિપે લીધો છે કે ભર્તૃદરી યોગી બનીને રહ્યાં છે. ત્યાંથી
 ચંદ્રપાર્વતી નોકબત્તા, આ યોગીને કાંઈક સક્રિય આવે
 માટે, ચંદ્રને પાર્વતી વિચારી કરે છે. ચંદ્રભગવાન એ
 હિપદથી ભર્તૃદરી પાસે જાય છે ને એનો ઈચ્છા જાણવા
 બધે છે. પણ ભર્તૃદરીએ તો પોતાની કંથા સરખી કરવા
 માટે, એક જણની રેષા સોયાર્માં પરેવાતી નથી, એ પરે-
 વાઈ જાય તો ઠીક, એટલી જ ઈચ્છા જણાવી ! બીજી તો
 એને કાંઈ જ રપૂડા રહી ન હોય. પ્રસંગ શામાંથી લીધો
 છે એ માદ નથી રહ્યું. પણ ધણું કરીને કાંઈ કથાવાર્તામાંથી
 હિપદથી લાગે છે. ખંડાવ્યની સરખાત આમ છે :

સિતળતા સોનિત વર્ષે છે. ઘસા જલોર જમનથી,
 જધે વન સાંવિ કાઈને, હથે ના પત્રે પવનથી,
 ધૂ ધૂ જલોર નાદ ધાર કરીને વેગે ધમુના વહે,
 કિરણો રજનીકાન્તનાં જળ વિશે, શા શસ નાચી રહે,
 શી લીલા હસી વાળી, પ્રણમતા સન્તોઃ મરે ધ્યાનને,
 વીન વીન વીન તમસાં, અહો ! પદી રહ્યાં કે સ્વર્ગ આદેશને.
 પછી ચાંદનીનું વર્ણન છે. એમાં એક જોગી બેઠો પોતાની
 કંથા ચાંવે છે. પણ જણરેવાને દોરો સોયાર્માં આવતો નથી
 એ વાત આવે છે. પછી,

‘દિમાલય તનયા જરી કુલહરે, એ કાણુ છે પૂછી.’

ચંદ્રને જવાબ :

‘અહીં તમ ભર્તૃદરી યોગી, વણ રહ્યો છે,
 પરિવ્રજા ચિંતન કી, કવિ વૃત્ત થયો છે.
 ત્યારે પ્રભો ! જરી કરો, ‘વરદાન આપો,
 એ યોગી ભર્તૃદરી સંત સિદ્ધોમધિ છે’

તેને સ્પૃહા નથી નજા, ઈશ દુષ્ટ થાગી,
તેને સ્પૃહા નથી રહી, વિશુધામની થા.
તે યાગી ભર્તૃહરી દર્શન દુષ્ટ અમને,
તેને, શું દર્શન? વહે કહી થાય છે એ.

હતા પાર્વતીને આયદ ચાલુ રહ્યો. શંકર ભર્તૃહરી પાસે ગયા.

રાત્રિ! માનં વરદાન તને ગમે તે,
વૈભવ, વિલાસ, મુખ સ્વર્ગનું મોક્ષધામ.
હે પુત્ર! માનં વરદાન, નિરાશક વાકં,
હું આનંદ શંકર કહું, અતિ હર્ષ થામી!

ભર્તૃહરી તો, 'આ વૃક્ષરેખ પ્રભુ! જે જરી વક્ર વહે છે,
તે આ પુરાવા સોધે પ્રભુ! એ જ યાયુ'! એટલું
જ માગે છે. પાર્વતીને થાય છે કે ભર્તૃહરી, આ
શંકર છે એમ સમજાયો જ નથી લાગતો. એટલે એને
એ વાતનો પોતે રોડાટ કરે છે. પણ એને તો શંકરની
પાસે પણ ખીલું કાંઈ માનવાપણું રહ્યું નથી. ત્યારે એ
સ્થાનના પાર્વતી બોલે છે:

'વાહા મન્ય થાગી, અવની દુષ્ટી ઈશવાળી,
તું હસરેખ-ભગવાન સ્વરૂપ ખીલું!
'વાહા! તારા ભર્તૃહરી મન્ય! વહે વિશુ ને,
હું ન અત્ય અથવા વધુ હું વહું છું!'

એને છેવટે

'રાત્રિ ભર્તૃહરી શંકર ચર્ણ પડતો,
છોટે પીયૂષ ખરી હસ્ત મરવસાન:
વેર વિવિધ કુતુબો મુર મુંદરીઓ,
ચક્ષુ સદી સદિત અંતર્ધાન થામે!

ખંડાન્ય એ એક રીતે નવાલોકોનું પદાત્મક રૂપાંતર.

છે, એ ભેદ એ લક્ષમાં લેવામાં આવે તો આમાં જે થોડીક હોવાવામાંની અણપક લાલીમનાં પ્રથમ દર્શન થાય છે, એ એક રીતે નવલિકાનાં બીજાં જેવાં લાગે. - આમાં એક આખો પ્રસંગ મુકાવસો છે; બીજા, વિકાસ ને ટાચ એ ત્રણે એ આપી રહે છે.

ગીરધરલાલ, કાવ્ય સાંભળનાર તો મળી મયા, પણ જેમ-વાતપંકજાનથી ભૂખ ભાંગે નહિ, તેમ કવણ-કાવ્ય કરવાથી કાંઈ પરીક્ષા પ્રસાર થાય નહિ. એટલે જેમ ગીરધરલાલ પાસે હું કવિતા કરીને એને સંભળાવવા દોકપો જતો, તેમ અજ્ઞાત માટે છોટાલાલ માનસીંગને ત્યાં દોકપો જતો.

પણ છોટાલાલ માનસીંગનું જેતપુરનું ઘર તો એક મોટા દરબાર જેવું હતું. એમાં પહેલાં તો-ડેલીએ પાથ-રેલા માહિતકિયા ઉપર કાઠ ને કાઠનો અખાડો ભર્યો જ હોય. માનસીંગભાઈ મને ઓળખતા થયા પછી તો હું જઈને એટલે તરત છોટાલાલને બોલાવે. પછી અમે બન્ને અંદરની મેડીએ જઈએ તો, ડેલીનો કામંડો તો આત્મા કરે.

માનસીંગ, કામદાર, એ જમાનાનુંના મહાશ્રીમંત હતા. બંદાર નીકળે ત્યારે જૂના જમાનાના કામદારોની પેઠે ચોરણી, કડિયું, ને જમનમરી પાછડી પહેરતા. એટ માંધતા, ને ઉપર ઉપરનું રાખતા. એક વખત તો એમને માં સાહેબી હતી. અને કહેવાતું તો ત્યાં સુંધી, કે એમને માંજ સાત લાખ રૂપિયા આવેલા. મલું કરીને એમને ત્યાં રાજપુરનો કારબાર હતો. અને એમના હાથમાંથી એ સાત

લાખ રૂપિયા ધીમે ધીમે પગ કરી ગયા હતા ! એ જો
હોય તે. પણ હું છોટાલાલને ત્યાં જતો ત્યારે એ વિશાળ
જૂનું મેડીઅમ ઘર એક વખતના મદાન વૈભવના અંશ
જેવું જ જણાતું !

છોટાલાલ માનસીંગ કામદારને સાહિત્યનો ધણો
શોખ હતો. એમની પાસે જૂનામાં જૂના અડવાડિકો ને
માસિકો મળી આવે. કાંઈ ને કાંઈ સંગ્રહી લેવાની પણ
એમને એ વખતથી ટેવ હતી સૂઝમાં એ સેકડેસેકડ
વ્યવસ્થિત રહી શકે. એમની ઉતારેલી ચોપડીઓ એકદમ
સ્વચ્છ અને વ્યવસ્થિત. મને નિયમિત કામ કરવાનો શોખ
અને પ્રીતિ ત્યાંથી લાગ્યાં. એનું એક શુભ પરિણામ
આવ્યું. પાસ થવા જોટલી મારી તૈયારી થઈ મઈ જો કે
હજી નમળાઈ હતી પણ લામતું હતું કે વખતે બા લાગી
જાય તો લાગી જાય !

છોટાલાલ માનસીંગ સાથે થયેલી આ પ્રીતિ ત્યાર
પછી પણ ઘણા લાંબા વખત સુધી મિત્રીરૂપે રહી. એમની
કોઈ વાત મારાથી અજાણી ન હોય. મારી કોઈ વાત
એમને અજાત નહિ. એમનામાં એક મદાન શુષ્ક હતો.
જે વાતાવરણમાં એ ઉછર્યા હતા, એ વાતાવરણનો એક
સહસ્રાંશ પણ એમના જીવનને સ્પર્શ્યો ન હતો મીઠી,
સાદી, સ્વચ્છ રહેણીકરણી એ જ એમનું હમેશનું જીવન-
ધ્યેય રહ્યું હતું. બાકી એ પરિસ્થિતિનું તો બધું જ
આશ્ચર્યજનક એક આખું પુસ્તક લખી શકાય ! મેં એમ
સાંભળ્યું હતું કે કેટલાકના જીવનમાં મંત્રતંત્ર, સિદ્ધિ,
અલાકિક રસાયન, જાદુગરી, એવા એવા કેં કેં અવનવા

ખ્યાલોને સ્થાન હોય છે. એવા એવા કેંક કાલ્પનિક ખ્યાલો એ એટલાને અખાડે પણ ચાલતા જ રહેતા । પણ હોટલાલે માનસીંગની સાહિત્યપ્રીતિ એટલી જખરી હતી ને વિદ્યાની જ ધૂન એવી તીવ્ર હતી કે એ કાઈ જ વસ્તુ, કાઈ પણ દિવસ, એમના અંતરમાં ન વસી તે ન જ વસી । એ એટલાની જરા જેટલી પણ એમને અસર ન થઈ । ખરેખર ! એ એક અદ્ભુત બનાવ હતો. હોટલાલે 'પોતાનું' સાદું સાત સ્વચ્છ જીવન પોતાની રીતે જ ધામ્યું.

પાછળથી જ્યારે અમારે માઠ મેઝી થયેલી, ત્યારે ઈંદરમાં અમે જૂનાબદ કોલેજમાં સાથે હતા. ખી. એ. પણ સાથે જ ચલા. ઈંદરમાં અમે હતા ત્યારે હું જેતપુર એમને ત્યાં વાંચવા પણ રહેલો.

હોટલાલ માનસીંગ કામદાર, હોટલાલ હરખમંદ શેઠ અને એક સાયલાકુમાર વજુભાના કુમાર કૃતેસિંહ હતા, અમે સૌ એક જ કલાસમાં એટલે મિત્ર જેવા જ બની ગયા હતા. ન્યાલમંદ હિદાયતી અને એના મોટાભાઈ પણ એ વખતે ખરા.

જ્યારે વાર્ષિક પરીક્ષા આવી, ત્યારે મેં મહેનત, તો ધણી કરી, મણિવ જે નગણું મણાવું, તેમાં તો પાસ માફ મળી ગયા હતા. ખીજ કોઈ વિષયમાં વધિ ન હતો. એટલે માત્ર એક અંગ્રેજી-એના તમામ ખાનામાં ખરાખર પાસ ઉપર આંકડો આપીને ટક્યો હતો. હવે છેલ્લું ખાતું Composition-એટલે સાહેબ વાંચી જાય, ને આપણે એનો સાર, લખી દેવો, એ હતું. એ વિષય ધોરજરામ બાઈનો પોતાનો મણાવો હતો. વાર્ષિક પરીક્ષામાં પોતે જ

એ જોતા, અને પોતે જ મારું મૂકતા. અંતેજીમાં નાપાસ થનારા ઉપર ચડતા જ નહિ; અને મારો તો એમાં પાસ નાપાસ તમામનો આધાર આ છેલ્લા ખાના ઉપર હતો. એ છેલ્લા ખાનામાં પાસ મારું મળે-તો જ પાસ થવાય ! એક પણ મારું થતે તો ઉપર ન જ ચઢાવે એ પક્ષાધર ! અને એ મારું, જેમનાથી હું ધૂણી જીતો, જેમનો પરિચય ગુજરાતી આઠમીમાં મને મળ્યો હતો, જેમનો પરિચય ત્યાર પછી પણ ગુજરાતી માસ્તર તરીકે મેં લીધો હતો, જેમના મનમાં રામજીભાઈ પ્રત્યે કાંઈક પૂર્વગ્રહ બંધાયેલો હતો, અને રામજીના ભાઈ તરીકે જેમણે મને થોડોક જાણ્યો પણ હતો, એ ધીરજરામભાઈ પાસેથી લેવાના ! એમની પાસે ફરીને જિજ્ઞાસું રહેતાં મારું મન હવે તો ધૂજવા માંડ્યું ! લાગ્યું કે આ તો જણા જણાને લામણીમાં એના જેવું કાં તો યારી !

. અને તમામ વિષયમાંથી આ એક જ ખાના ઉપર આધાર હતો, એટલે તો વધારે ભય લાગતો હતો !

અંતે અમે જેનાથી કરતા હતા તે દિવસ આવી પહોંચ્યો. ધીરજરામભાઈ પોતે પરીક્ષા લેવા આવ્યા હતા. એમનો શિક્ષક એમનો જ હતો. એમની આખો ઘણી જ ચપલ રહેતી. એક વખત જરાક પણ ઊંચકે પકડામો-તો ખસાસ ! મારું મન તે દિવસે ખરેખર મનમાં ખેસી ગયું હતું માનતા તો દેવદેવીની કોણ જાણે કેટલોય માની હશે !

ખરાખર દસને ટકારે ધીરજરામભાઈની સામે વર્ગનો વિભાગ જિજ્ઞાસું રહ્યો ! સાહેબના હાથમાં ચોપડી હતી. એમાંથી એક પછી એક પત્તા ફરતા હતાં એ દરેક ફરતું

પતું, એ વખતે તો જાણે ‘પાનાં પ્રારબ્ધનાં ફેરવું રે!’
એવું લાગતું હતું. અનુમાનથી કંઈ વાર્તા આવે છે એ
જાણવા માટે સૌ અધીરા થઈ ગયા હતા.

ત્યાં સાહેબે વાંચવાનું ચર કયું. કાંઈકને સમજાયું.
કાંઈકે અનુમાન કયું. કાંઈકને ટુંબડીમાં કાંકરા જેવું લાગ્યું.
મારે માટે ટુંબડીમાં કાંકરા જ નીવડ્યા! એટલામાં તો
સાહેબની વાત વાંચવાની પૂરી થઈ, ને ‘બેન્ડ’ ઉપર
બેઠીને સાર લખવાનો વખત આવ્યો. મારું મનજ તો
એટલું શૂન્ય થઈ ગયેલું. કે રોની વાર્તા હતી એ અનુમાન
કરવાનું તો બાજુએ રહ્યું, પણ લખવાનું અંગ્રેજીમાં કે
ગુજરાતીમાં એ પણ ન સમજાય એવું થઈ ગયું!

પણ મારે મનિ તો આ છરનમરણનો પ્રશ્ન
હતો. બધો આધાર આના મારું ઉપર જ હતો. એટલે
તો બ્યગલા પણ પાસવારની હતી! ‘અંગ્રેજીમાં શ્રવણ
સપ્ત્યું ત્યાં જ આવી રહ્યું છે!’ એવી સ્થિતિ હતી.
ફરકે ફરકે પણ મારું બાવિ થકારી હતી!

બેન્ડ ઉપર તો બેઠો. પણ લખવું શું? એક અક્ષર
સમજાયો. હોય તો લખાય નાં? જેટલી વાર્તાઓ ગોબેલી,
તેમની આ ન હતી એ ચોક્કસ!

પણ હવે માય શું? થોડીવારમાં તો ટપોટપ નોટ
આપવાની આવશે. ને હું તો ત્યાં બેઠો હોય! સામે લાકડાનું
બેન્ડ હતું. અને બીંત હતી! બેમાંથી કાંઈ જોયે તેમ ન
હતાં! પણ પણ કપાતી જતી હતી. ઝરી ચાલી રહી
હોય તેમ મારું હૃદય કપાતું હતું! વખત દમણ પૂરો થયો,
નોટ મારશે, ચોક્કસ આવશે, અને જિંદગીમાં પછી કાંઈ

દિવસ કાંઈ પણ દિવસ, અગ્રેજી નિયાળના દરોન કાવાના નહિ મળે ! આખી બાજી બધી વળી જશે ! આ થોડી પળે ! જાણ એટલી જ વાર ! એ વખતની લામડા વ્યવસ્થા આજ પણ ચિત્તમાં જાણે ધર કરી મેડી હોય એટલી આમેદવાર ખડી થઈ જાય છે ! દરેક પળ જાણે સરનારાને પાસે ને પાસે આણી રહી હતી

પણ પછી જરાક શાંતિથી વિચાર કર્યો અને લાગ્યું કે આમાં તો અમરતું બેસતું એ પણ અગ્રી નાજી હરવા જેવું છે. પેન્સિલ લઈને કામળ ઉપર ફેરવ્યા કરવી, પણ અમરતું તો ન જ બેસતું એમ બેસનાર કાંઈ નથી જાણતો એ પ્રત્યક્ષ પુરાવો છે ને પછી એ કાંઈક આપે તો એ એની વિરુદ્ધનો પુરાવો છે !

એટલે પેન્સિલ લઈને ફેરવવી શરૂ કરી ત્યા ખમર ખડી કે મારે પડ્યો બેઠેલા કૃત્તેસિંહને પણ તુંડડીમાં કાંકરા લાગ્યા હતા ! એ પણ પેન્સિલ જ ફેરવી ગયા હતા પણ તેની પડખે બેઠેલા ઊંટાલાલ હરખચંદ શેઠ એ કંપાટામધ લખી રહ્યા હતા.

કૃત્તેસિંહે મહેનત તો લણી કરી પણ પુરા હસ પુટને અતરે પણ નહિ બેઠેલા, ધીરજગમલાઈના અસળતાપ પાસે, એ રજપૂત વીર પીઠેહકમાં પડ્યા હતા !

ઊંટાલાલ હરખચંદને પૂછ પૂછ કરે પણ બાર છે શેઠનો કે એક અક્ષર બોલી શકે ? કાંકરા તરત બહાર કાઢી મૂકે ! શેઠ તો મૂંઝા એવા કે ન પૂઠે વાત !

અતે એમણે એક નવી જુજિત શોધી ધીમેથી એક ઉપાન લીધો કર્યો ને એને ઊંટાલાલના પગનો પરિ-

અય પંથ બતાવ્યો. એક બરાક નિઠાની મળી ગય, - કે
ફાણી વાત છે, તો ન જેવું તેવું અનુમાને લખી કઢાય.
હોટાલાલને પણ લગવાન હાલમાં વસ્યો કે પછી કાણુ
જાણે કેમ, એ કંડા માટલા જેવા પ્રમાણિક શેઠે પણ,
ચોતાના પગના અંગૂઠામાં, શેની વાત છે, એટલું લખીને
નાનકકું અમરખું રવાના કર્યું. કુતોસિદ્ધિ નીચે ને નીચે
જોઈને વાતનું મથાળું કર્યું અને તરત મેં એ પકડી
પાક્યું. નજર કરીને નાંદ, કારણ કે તો તો અમારા
શમ જ રમી ગય, પણ એના અક્ષરના વળાંકની દબ
ઉપરથી. વાતાનો સાર પણ કંઈક જૂખ જેવો વાદ હતો.
અપાટાળ'ધ લખી કાઢ્યો. એટલામાં તો બી. એ. માસ્તરે
નોટા બેગી કરવા માંડી હતી.

રંગ રહી ગયો હતો, પણ બીક પૂરેપૂરી હતી !
જપોરે ચાર પાંચ વાગે બી. એ. માસ્તર રસ્તા ઉપર
નીકળ્યા ત્યારે હું તો દોડતો જ એની પાસે ગયો. સંખ્યાબંધ
વિદ્યાર્થીઓ અંગ્રેજીમાં બિડી જતા હતા ! ખાસ કરીને આ
વિષયમાં. એટલે ઉતાવળે પૂછ્યું : 'સાહેબ ! કું ?'

એમણે કહ્યું : 'હેલામાં છે કે પહેલામાં ?'

મેં કહ્યું : 'હેલામાં !'

'તો પાસ . . .' જવાબ મળ્યો. 'વચલા બધા ન

બિડી ગયા છે.'

હાઈ ! હાઈ ઉપરથી સોં મળ્યુંના પર્યટનો જાણે
બાર બીતરી ગયો હતો. કુલચંદ્રભાઈની. હાટડી તરત
સાંજરી. ત્યાં બે ઘડી મન મોહનું કરવા ગયો ગયો !

હવે છટીમાં તો માંડિ માંડિ આગ્યા. એ વખતે પાણું

ગોડલ અને પોરબંદર એમ બે ઠેકાણે મન છેડ્યું. ગોડલ પાસે હતું પણ એનું ધોરણ એનું પોતાનું જ ગણાતું કદક પણ અક્ષલ વિનાનું। એટલે નિશ્ચય કર્યો કે પોરબંદર જ ગતવું।

પોરબંદર જવાનું કારણ કે અમારા એક કાકા દામોદર રતનજી, ત્યાં મ્યુનિસિપાલિટીમાં હતા. મહારાજા ભાવસિંહના વખતમાં એ ત્યાં, એમના પોતાના ખાસ અંગત રસોયા તરીકે વીરપુરથી ગયેલા ગમગમો જેટલા સિદ્ધ વાઘથી હરે એના કરતાં વધારે ભોજનની યાળાથી હરે. પણ ભોજનયાળી ઉપર જ્યારે દામોદર રતનજી હોય, ત્યારે એ વસ્તુ પ્રશ્નથી પણ પર ઘર્ષ રહેતી એવો અગત વિશ્વાસ નામદાર મહારાજા સાહેબને દામોદર રતનજીનો ખેસી ગયેલો. જોખાનુજોખ મહારાજા વહેલા સીધાવ્યા, ત્યારે પણ પોતાના આ અંગત માણસની કવામણુ કરતા ગયા અને એમાંથી એ ત્યાં મ્યુનિસિપાલિટી ઇન્સ્પેક્ટર ઘર્ષને રજા હતા.

હું પોરબંદર ગયો ત્યારે એ ઇન્સ્પેક્ટર દરજ્જે હતા. પત્રાર રૂપિયા અઢાઠ ને ગ્રહેવાનું મકાનભાડું આઠ આના.

પોરબંદર તો હું ગૃહસ્થ બનીને ગયો હતો એમ કહીએ તો ચાને. કારણ કે એ પ્રસંગ માટે જ છ પૈસા વારનું મદ્રાસી જેવું કપડું લઈને લાંબો ફાટ કરાવ્યો હતો ખૂટ હતાં, મોઝા હતાં, ટોપી પણ કાઢી નાખવા જેવી ન હતી.

પોરબંદર જવા માટે મારા આંતરમનને તો એક બીજી જ લગની ખેચી રહી હતી મારે દરિયો જોવો હતો ત્યાં સુધી મેં દરિયો જોયેલો નહિ પહેલવહેલો મેં

ત્યાં દરિયો જોયો, ત્યારે હું તો એને કઠિ જોમો જ રહી
જાયો. ત્યાંથી ખસવાનું મન જ થાવ નહિ ને ! પછી તો
છાયાની સડકે, પાછળના લાગમમાં આવનાં જાંઘણાં અને
દરિયાકિનારો એ મારાં અત્યંત પ્રિય સ્થળ થઈ પડ્યાં !

- પોરબંદરમાં દાખલ થવામાં કંઈ મુશ્કેલી નહીં નહિ.
વાર્ષિક પરીક્ષામાં સંપૂર્ણ પાસનું સર્ટિફિકેટ હતું. અને
વળી ત્યાં મિ. દોશી કરીને વર્ગસિક્ક હતો, તે જેતપુરના
જોડાલાલ શંકરલાલ રાવળના સહાધ્યાયી નીકળ્યા.

પોરબંદરમાં તે વખતે લાવસિંહજી હાઈસ્કૂલમાં,
માર્કર કરીને એક પારસી ગૃહસ્થ હેડમાસ્ટર તરીકે હતા.
તે વખતે પોરબંદરમાં એકમીનીસ્ટ્રેટરન હતું, અને એક-
મીનીસ્ટ્રેટર તરીકે જમસરા દરબાર વાજસુરવાળા અને
કન્યાશુરાય જોડાલાલ જણી હતા. જાનેની સુવાસ ધણી
હતી. પણ અંગ્રેજોની છુમાખીને, દેશી ચાણુસો વિષે જે
ગંધ એ વખતે આવતી, તે ગંધને વિજય અપાવવા માટે,
એમની વર્ગવિમ્લની દરામખોરીનો થોડો થોડો દોરી-
સંચાર, અદસ્તરીતે ત્યાં અજમાવાઈ રહ્યો હતો ! હજી એ
દોરીસંચાર, ધણી જ પ્રાથમિક ભૂમિકામાં હતો, એટલે
હું ગયો, ત્યારે તો સમગ્રે વ્યવસ્થા અને સુસાસન પ્રવર્તતાં
હતાં.

એનો પ્રતાપ કેગવણીખાતામાં પણ હતો. માર્કર
સાહેબ, પંડયા માસ્ટર, મંજલપ્રસાદ દેસાઈ, મિ. દોશી
એ તે સમયના વિદ્યાર્થીઓમાં અતિપ્રિય અને ગ્રેરજાદાયી
શિક્ષકો ગણાતા.

તે વખતે શ્રી. રામનારાયણજીભાઈના પિતા વિશ્વ.

નાયભાઈ ત્યાં ગુજરાતી કેળવણીખાતામાં સાહેબ તરીકે
હતા એમનું જીંસુ પકાડ સરીર, સીધો દેહ કાક લાલ
આખ, પ્રભાવશાળી મુખમુદ્રા, અને જરાબર કાન સુધી
પહોંચે તેવી દેશી વાંસની મળખૂન ડામ, એ અમારે માટે
આકર્ષણનો વિષય બની રહેતાં અને એમાં એ તો એમનાં
નચિકેતાકુસુમમંચ અને મહિમ્નસ્તોત્રનાં લાખાતર ગોખેલાં,
મૂળની સાથે, એટલે એ જ્યારે હાઈસ્કૂલમાં પ્રવેશ કરે,
કેમ્પુટી તરીકે, માર્કસાહેબને મળવા, ત્યારે કુ તો ખસસ
મમે તે બહાનુ કાઢીને જોશરીમાં આવીને બેસે જ રહુ !
વિશ્વનાથભાઈ, નથુગમ શર્માના શિબમંડળમાં પણ ખરા
નાનાભાઈ, હરગોવિંદ ભારતર, મહાશ્વકરભાઈ, એ લાવનગર
મંડળ સાથે જ એટલે એ રીતે મને તો પહેંનેથી જાણીતા.
એમને ગુજરાતી લાખાનું અભિમાન હતું

પણ એ વખતે અંગ્રેજીનો ધણો જ મહિમા એમાં પણ
માર્કસ સાહેબ તો પારસી રહ્યા, એટલે બંને વચ્ચે કોઈ
કોઈ વખત ગુજરાતીના પ્રશ્ન પરત્વે અકબક પણ ઝરતી.
પણ ખાસ એવો અવિનયી મણામ એવો કોઈ ઉવાડો
વિશ્વવાદ નહિ જન્મેલો પણ કુ જૂનતો ન હોઉ તો એમના
વખતમાં, આખા પોરબંદર સ્ટેટમાં અંગ્રેજી જૂઠા સાતમાં
ધોરણના વિદ્યાર્થીઓની ગુજરાતી નિબંધ માટે હરીફાઈ
યોજવાનો, પ્રથમ પ્રબંધ ચમેલો એ રીતે વિદ્યાર્થીઓનું
દેશીભાષા પ્રત્યે ધ્યાન જાગત રહે અને હિતેજન મળે તો
કોઈક આગળ વધે આ નિબંધ હરીફાઈ કુ પોરબંદર
હતો ત્યારે જ ચમેલી અને એમાં પહેલું ધનામ મને
મળેલું.

પોરબંદરમાં હું જીમીમાં દાખલ થયો અને મારું દુદ્ધ હવે આમળાંચાલી ચકરી એ ખાતરી થતાં મને ધણે જ આનંદ થયો. પોરબંદરમાં એ વખતે સાહિત્યપ્રવૃત્તિની થોડીક હવા પણ આવી ગઈ હતી. દરબાર વાજસુરવાળાને લોધે 'સંચિત' ત્યાં હતા. શ્રી. વિશ્વનાથભાઈ પણ મુમરાતી પ્રત્યે પક્ષપાત ધરાવનારા. જૂલો ન હોઈ તો ત્યાંની 'લાયબ્રેરી' માં પણ એ વખતે, કલાપીનો વિરહ જાનાર અસ્તકવિ ત્રિભુવન લાયબ્રેરિયન હતા. એમની વાણી સાંભળવા જતાં, પુસ્તકોનો :પણ ઠીક પરિચય મળતો. અમારા વિદ્યાર્થી મિત્રોમાં પણ એ વખતે કેટલાક સાહિત્યરસિકોનું ટોળું હતું. એમાં ત્યાં બોબેશ્વર ખોટામાં આવેલી લુહાણા-બોહિંગના વ્યવસ્થાપક રામચંદ્ર માસ્તરના ચિ. મોહનલાલ આવાડિયામાં એક દિવસ સાહિત્યનું મિત્રમંડળ જમાવતા.

પણ મારે માટે તો આહીં પોરબંદરમાં મોટામાં મોટો પ્રશ્ન થતાં વાંચનું એ શિખો થયો હતો. દામોદર કાકાની એક જ ઓરડી હતી અને એમાં એકનાનું સરખું ફાનસ પ્રગટતું. કમ્પાઉન્ડ ધણું મોટું હતું અને ચારે તરફ છુદ્દી પુષ્કળ જમીન હતી, એટલે દિવસે તો તમે આકા અવળા જમે ત્યાં જઈને બેસી શકો. પણ રાત્રે તમારે વાંચનું હોય તો પંચાલ પડી જાય! એ ત્યાં જને તેવું ન હતું. એમાં મારા કાકાના પુત્ર ત્રિભુવનને મોટેથી વાંચવાની ટેવ હતી. એ ધણું કરીને પાંચમા પોરબંદરમાં માંક માંક આવેલ—મણના એની આતશ્ય સામાન્ય વિદ્યાર્થી તરીકે, એટલે મારા માટે પણ, શિક્ષક વર્ગને એકદમ બરોસો પડતો ન હતો. એમાં રાત્રે વાંચ્યા વિના તો છૂટકો ન હતો. મને મનમાં વાંચવાનું

હોય તો જ કાવે. એટલે એ એક બારે કાવડો ચર્ધ પડ્યો. થોડો વખત ચાલ્યું પણ પાછી ફરું તો નિરંતર એવી શોધમાં રહેતો કે ક્યાં મને રાતે દિવાળતીનું ને વાંચવાનું વાતાવરણ મળે. પણ નવોસવો એટલે હજી પત્તો ખાતો ન હતો.

એવામાં આ સાહિત્યરસિક મિત્રમંડળની એકકર્મા જતાં થોડાક મિત્રોનો પરિચય મયો. છાયાના કરસનજી ધાનકી ત્યાં મળ્યા. પણ એ તો મારા જેવા ને રહેવાનું એમનું જાવા—ત્યાંથી હમેશાં પોરખંદરમાં લણવા આવતા, એટલે એમાં મારો શુક્રવાર ફળે તેમ ન હતું. પ્રેમજી રામજી ચંદારાણનો મેળાપ પણ ત્યાં થયો. સાહિત્યમાં એમને રસ હતો અને દર વખતની સભા માટે એ કાંઈ ને કાંઈ લખી લાવતા. પણ એ વખતે એ ધણા પરાધીન એટલે એમાં પણ વાંચવાની જોગવાઈ થાય તેવું ન હતું.

એક દક્ષિણી વિદ્યાર્થી હતા, રઘુનાથ દાદા, તે પણ ત્યાં આવતા. પણ આમાંથી કાંઈ, મને વાંચવાની સગવડ આપે તેમ ન મળે. દાદા ખરા, પણ એ એટલા સીધા, સાદા ને જરા પણ લપનજપન વિનાના, પાઠ્યપુસ્તક તસ્લીન, શુદ્ધદક્ષિણી, કે એમાં કાંઈ મળે ન પડે. મારે તો કાંઈ એવો વિદ્યાર્થી જોઈ તો હતો કે જેને મારી પેઠે આગળ વધવાની મૂન હોય અને છતાં સુકા લાકડાની પેઠે જે પોતાના પાઠ્યપુસ્તકને જ ચોટ્યો ન હોય! વખતે વખતે સ્વેરવિહારે ચડીને પોતાના નામ ઉપર મીઠા પણ મુકાવતો હોય ને પાછો પ્રવલ્ન કરીને આગળ વધી જતો હોય!

પણ એવા કાંઈ કાંઈ મિત્ર જડી આવ્યા તે પહેલાં

ધણા લાંબો વખત, એટલે લગભગ મને લાગે છે, છઠ્ઠા ધોરણનું આખું વરસ મારે મારી રીતે જ આમળ ચલાવવું પડ્યું. આ છઠ્ઠા ધોરણમાં કે પછી સાતમા ધોરણની પહેલી ટર્મમાં, એક વખત દેસાઈ માસ્તરે કલાસમાં પ્રવેશ કર્યો અને કેટલાક વિદ્યાર્થીઓને યોગી વ્યવહાર સમજાવ્યું આપી, એ વખતે એ સમજણ લેનારાઓમાં મારું નામ મુખ્ય હતું !

એવું બન્યું હતું કે જીવિખમાં રહેવામાં નોકરી મળે અને અત્યારે રફોલરશીપ આપીને શિક્ષણ આપે, એવા હેતુથી એક વર્ગ બોજેશ્વર પ્લોટમાં ખોલવામાં આવ્યો હતો. આ વર્ગમાં દાખલ થવાથી પહેલાં રહેવામાં સિગ્નલરની નોકરી મળે અને પછી ધીમે ધીમે સ્ટેશન માસ્તર થવાય એવી આગાહી હતી. મંત્રલપ્સાદ દેસાઈ માસ્તર, અતિશય આનંદી અને વિનોદી માણસ હતા. સામાન્ય વિદ્યાર્થીઓ મેટ્રીકમાં જઈને બે ત્રણ વર્ષ સુધી, પોતાનું હીર ગુમાવ્યા કરે અને છેવટે નોન મેટ્રિક થઈને પૈસાનું પાણી કરે, એના કરતાં કાંઈક ને કાંઈક લાઈન લઈ લે એ વધારે સારું એવી એમની વ્યવહાર અને વિવેકી સમજણ હતી. એમણે એક ક્વિસ ક્લાસમાં કેટલાક વિદ્યાર્થીઓને જીલા કર્યા. જેમનું મેટ્રિક પરિણામ જોખમી મળ્યુંતું અથવા તો એક વખત નાપાસ થાતાં, બીજી વખત આગળ ચોટયા રહેવાની જેમની વ્યવહારુ પરિસ્થિતિ ન હતી, તેવાને એમણે શિખામણ આપી : ‘આમાં વરસ ખમડો માં ! આ ક્લાસમાં દાખલ થઈ જાવ કે કોઈ ‘લાઈન’ તમને મળી જાય !’

ફટલાકને એમની વાતની અસર થઈ પણ ખરી. પણ મને તો હમેશાં કલાસમાં નિયમિત ભુએ એટલે એમને લાગ્યું કે આને અસર થતી નથી.

એક દિવસ મને એકાંતમાં બોલાવ્યો. પૂછ્યું : 'ત્રિભો-
વન સિમ્બલર કલાસમાં દાખલ થયો કે નહિ ?'

મેં કહ્યું : 'હા, થઈ ગયો છે.'

'ત્યારે તમે પણ થઈ જાવ. આ મેટ્રીકમાં તમે પાસ થઈ થઈને ચ શું ગેળવવાના છો ! અને આમાં તમને વરસ ખગાડવા નહિ પોસાય !'

પરંતુ હવે મારામાં આત્મશ્રદ્ધાનો રજુકો આવી ગયો હતો. મેં કહ્યું : 'હું ચોક્કસ પાસ થઈશ !'

'શી રીતે ?'

'તે તમે જોને ને સાહેબ !'

'માકર સાહેબ પાસેથી ફોર્મ લેવાનું છે હો ! એ ખખર છે ના ?'

માકરસાહેબ ફોર્મ આપવામાં ધણા જ કક્ક મચાતા. તે મોટામાં મોટી લાગવમ પણ એની પાસે પાણી બરતી એવી એની પ્રતિષ્ઠા હતી. ફોર્મ એક વખત નહિ મળે તો પછી આ છોકરો રખડરી એવા શુભ હેતુથી એમણે આ કહ્યું હતું.

પણ હું તો એકનો જે મયો નહિ. આગળ વધવાનો હવે તો મનમાં નિશ્ચય થઈ ગયો હતો. હવે તો પાછા ફરવાની વાત જ ન હતી.

એટલામાં આખા સ્ટેટના તમામ વિદ્યાર્થીઓ માટેની ગુજરાતીની પરીક્ષા આવી.

વિષય ધણું કરીને રામાયણનો હતો. બેસવાની સૌ વિદ્યાર્થીઓને છૂટ હતી. પણ સાધારણ રીતે હજી અને સાતમા ધોરણના વિદ્યાર્થીઓ બેસતા.

મેં વાંચ્યું તો હતું. પણ સ્પર્ધા જનરી હતી. મોદન-લાલ રામચંદ્ર બેસવાના હતા. એનું ગુજરાતી ધણું મુદર મણાવું ગુજરાતીના હોશિયાર વિદ્યાર્થીઓમાં એમની નામના હતી. એને પરીક્ષાનો જનપરિચય પણ હતો. અને આ પરીક્ષામાં પહેલા આવવાથી બીજું તો કંઈ ન મળે, ઇનામ મળવું, એ જોણ હતું; પણ એક પ્રકારે સૌનું ધ્યાન એવાય એ મહત્ત્વનું હતું.

મેં છેક છેલ્લી ધડીએ પરીક્ષામાં બેસવાનો નિર્ણય કર્યો હતો. એટલે જે વાંચ્યું હતું, એને તૈયારીનું વાચન ન કરેવાય આઠમાત પરીક્ષા દેવા જતો હતો ત્યારે ત્રિજીવનના સિગ્નલર ટ્રેનીંગ ભારતર મળ્યા મયા એ ઉત્તરદિશના હતા. ટુલસીકૃત રામાયણ એમનો પ્રિય વિષય હતો. એમણે પૂછ્યું 'ક્યાં બેપડ્યા?'

ભારતર રામાયણના ખરા રસિયા હતા. એમણે કહ્યું: 'બાઈ! રામાયણમાં સૌથી સરસમાં સરસમાં પાત્ર રામચંદ્રનું નાંક, પણ લક્ષ્મણનું છે. નાહું જાનામિ કેવૂંરે એ પ્રસિદ્ધ ઉક્તિની એમણે માદી આપી અને કહ્યું કે તમારે લખવું પડે તો લક્ષ્મણ જતિનાં આ વાણી લખજો 'રામાયણનો નાયક રામચંદ્ર; પણ ઉત્તમોત્તમ પાત્ર તો લક્ષ્મણ.'

છેક છેલ્લી પળે મળેલા આ વિચારની મારા ઉપર ધણી જ અસર થઈ હોય એનું જણાય છે રામાયણના પાત્રો વિષે જ કંઈક લખવાનું હતું, અને મેં એની

સરસ રીતે એ લખ્યું હતું કે તમામ પરીક્ષાર્થીઓમાં પહેલું ઇનામ મને મળ્યું ! એ જ્યારે જાહેર થયું, ત્યારે હાઈસ્કૂલમાં મારી બધાનામાં ફેર પડવા માંડ્યો ! મોહનલાલ રામચંદ્રનો નંબર બીજો હતો, અને ઘણું દરીને પ્રેમજી રામજી ચંદ્રરાજા પણ એમાં હરીફ તરીકે ઊભા હતા. પણ એ વખતે ય એમનો પ્રિય વિષય તો ગણિત જ હતો.

આ પ્રમાણે પાછું મેં મારું પ્રતિષ્ઠાસ્થાન જમાવ્યું. પણ હજી વાચનની સમવડતા બાકી રહી.

એવામાં મેટ્રિકમાં ડોક્ટર નામથી ઝોળખાતા એક બાઈ મળી ગયા. એનું નામ રેવાશંકર. એને સૌ ડોક્ટર જ કહેતા. રેવાશંકરને અંગ્રેજી સાહિત્યનો ધણો જ શોખ હતો. મોકાને એનો પ્રિય લેખક હતો. અને એ હાલતા ને ચાલતાં ભાત પાડે તેવું અંગ્રેજી લખાણ લખવામાં ને બોલવામાં પાવરધા મળાતા હતા એમના પિતા ત્યાં રોટમાં ડોક્ટર હતા. એટલે એમનું પણ ડોક્ટર એવું નામ પ્રચલિત થઈ ગયું હતું. એમણે ખાસ વાંચવા માટે જ એક રૂમ મેળવેલી. અને એ ત્રણ વિદ્યાર્થીઓ ત્યાં બેસીને વાંચતા. પાછળથી હું પણ તેમાં ભળ્યો. પણ તે મેટ્રિકમાં. છતાં ધોરણમાં તો મેં તપશ્ચર્યા આદરી. અમે રહેતા ત્યાં ફળી ધણું મોટું હતું, અને એમાં શકાને આંખણે કાઈ ને કાઈ દુનખું ગંહેવું. એટલે ફળીમાં ધાસની બાંધેલી બે ચાર ગાંકડીઓ કાયમને માટે પડી રહેતી. આ ગાંકડીઓની, આપણા માટે હમેશની, જ્યારે જુઓ ત્યારે તૈયાર, એવી રાતપયારી હતી. એમનો સારા જેવો લાભ લીધો ! મોડી

રાતે વાંચીને બહારથી આવતું હોય તો પણ ઠાઈને જગાડ્યા વિના આ ધાસની ગાંસડી ઉપર, એક ગોદડું પાથરો એટલે પથારી તૈયાર !

રઘુનાથ દાદાને ત્યાં હું ચોડા વખત વાંચવા ગયેલો. પણ એની સીધી, સાદી, એકદમ જ નિયમિત, સગમગ ભૂમિતિની રેખા જેવી, જીવનપ્રણાલિમાં મારે માટે બહુ આકર્ષી પડવા માંડી. દક્ષિણી વિદ્યાર્થીઓમાં જે વિદ્યા-પ્રિયતા હોય છે તે એમનામાં પણ જિતરેલી. અણ્ણિત એમનું સરસ હૃદય. રહેવાની રીતભાત અનાકર્ષક ન કહેવાય એરી હતી. મકાન પણ પાસે હતું. રહેવાની સગવડના પણ હતી. પણ જેમ દારૂકિયાને પાંચે પંદરે પોતાનો સોમરસ જોઈએ, તેમ મારે પણ પાંચે પંદરે કલ્પનાની કાઈ ને કાઈ જૂના-વળ લીધી કરવી જોઈએ. પાંડયપુસ્તકો સિવાયના કાઈ ને કાઈ વિષયમાં તત્ક્લીન થઈ જનારી કલ્પનાપૂર્ણ રસિકતા જોઈએ. એ ઉપરાંત મારે ઠામ્બરસવિનોદની ઝાંટ તો હાથતાં ને ચાસતાં ખરે ! દાદાને જીવનની એક સીધી રેખા જડી ગયેલી. એમાં મારા જેવાને તો જાણે જેલમાં પુરાવા જેવું લાગે ! એટલે મેં પછી ત્યાં જવું બંધ કર્યું.

બહાર વાંચવા ગયો દોઈ તો મોડી રાતે આવીને ફળામાં પડેલી પેલી ધાસની ગાંસડીઓ ઉપર મારી પથારી ફું લગાવી દેતા !

નિરભ આશ્ચર્યમાંથી સેંકડો તારાઓ મારી સામે જોઈ રહેતા. દાદાને અણ્ણિતનો શોખ હતો, તેમ ચોડાક જ્યોતિષનો શોખ પણ હતો. એમણે કાંઈક ચોડું ચોડું રાશિગાન આપેલું. પણ એમને એમાં શુદ્ધ અણ્ણિતનો

રસ મળતો હતો. મારે આ હરેક તારાને, આપણા જીવનમાં
કાંઈ રસ હોઈ શકે કે નહિ, એ જાણવું હતું. એટલે એ
વિષય મેં શુદ્ધ જાણીને એમની પાસેથી જાણવાનો છોડી
દીધો હતો. પણ આ ધાસ પયારીમાં જ્યારે ફરી વાર પડ્યો,
આઠાઠ સામે જોયું, અનેક તારાઓને દીકા, કેટલાકમાં
સુષ્ટિ રમતી જોઈ, ધણીની આંખમાં આંસુ દીર્ઘ, યોડાક
પોતાતું મુક્ત હાસ્ય કરતા જણાયા, કેટલાકની જીવનકથની
તો માનવદંડથી જાણે ભરેલી લાગી,—અને મને યુગ કે
કહો ન કહો, પણ આ હરેકેહરેક તારાને આપણામાં રસ
છે અને આપણે એમનામાં રસ લઈએ એવી જાણે એમની
વર્ણનાં વર્ણોથી બોલાતી કરુણવાણી ત્યાંથી આંહીં હરશેજ
રાતે આવી રહી છે ! અને મેં આયુ' કે,

‘અમે પડયા પયારી, બોમબિહારી, એકલ ત્યાં એ કરતો !
અને કંઈ કંઈ કંઈ કંઈ કરી નિયાતી, મુજને પાસ નોતરતો !
અને ‘ધર તજી જાયું હું દૂર સ્વજનહીન હિર ભરાઈ આવે’
એ સરસ્વતીચંદ્રની, ગોહરિમયની પ્રસિદ્ધ પંક્તિઓના
અનુકરણમાં, લખાયેલી લાવણીઓ જેવા લાવણીઓ રચાતી
રહી !

૧૪. મેટ્રિકની ને કાવ્યની મધામણ

પોરબંદરમાં માળેલાં બન્ને વર્ષો એક દૃષ્ટિએ અત્યંત મહત્વનાં બની ગયાં છે. ત્યાં વિદ્યાળતા મળી. ધણી વિષયમાં રસ લેવાની શક્તિ આવી. અંગ્રેજી સાહિત્યમાં નવલકથા શોખ ત્યાં જન્મ્યો. અને ત્યાં કેટલાક મિત્રો એવા મળ્યા જેમણે મને આમણ ઉપર કોલેજમાં ધણી મદદ કરી. 'કાવ્ય' ઉપરથી 'ગદ્ય'માં જવા માટેના કેટલોક રસ્તો મારે માટે ત્યાં જ દૃઢ થઈ ગયો એમ કહીએ તો ચાહે.

પણ મેટ્રિકના વર્ષમાં મારે માટે બારે મધામણ ઊભી હતી. એક તરફથી મારે સોની સાથે પોતાની પ્રગતિ બતાવ્યા વિના છૂટકો જ ન હતો, તો બીજી તરફથી અનેક મુશ્કેલીઓ વચ્ચે મારે ચાલવાનું હતું. રાજમહેલની પાછળ દરિયાકિનારે એક વગરવપરાથી કૂવાના યાળામાં જઈને જેસો તો વંચાય, બાકી વાંચવાનું કાઈ સ્થળ જ મળે નહિ ! દિવસે પણ, એટલે પછી રાતે તો વાંચવાની વાત જ ક્યાં રહી ! ધરની ઝોરડી તો એટલી સાંકડી હતી કે ન પૂછો વાત ! એટલે હું કાઈ ને કાઈ મિત્રની શોધમાં

તા હજી પણ રહેતો જ હતો.

બોજેશ્વરેશોટમાં કામોદરકાકાના ધરની પાસે જ ડાંચા માસ્તર રહેતા. અને પાસે માર્કેટ સાહેબ પણ હતા. થોડે દૂર એ મકાનો હતાં. એકમાં ડોક્ટર મણિ-
સંકરનું કુટુંબ રહેતું. ખીજામાં ડોક્ટર વજેશંકર વ્યાસનું
કુટુંબ રહેતું. આ વજેશંકર વ્યાસ-તે ન્યાયમૂર્તિ શ્રી.
વશંકર વ્યાસના પિતા. મૂળ એ રહેવાસી ચૂડાના.
'વશંકર ત્યાં મેટ્રિકમાં અમારી સાથે જ હતા, એ વખતના
મીબા અમારી સાથેના વિદ્યાર્થીઓમાં એક પ્રેમજી રામજી
મંદારાણા જેમનું નામ આગળ આવ્યું છે, ખીજા શ્રી.
કુપતાણી અમારી પાછળ છઠ્ઠા ધોરણમાં હતા. એ શાંત
સ્વસ્થ, થોડા શરમાળ, પોતાના કામમાં પોતે તબક્કીન, એવા
હતા. શામળદાસ મધી એ વખતે પણ પોરબંદરના
હરિયાકિનારે ગર્જનાત્મક સ્વરથી જ બબકબરી વાતો
કરતા. બબકબરી વાતોનો એમને એવો શોખ હતો. તે ઘણું
કરીને છઠ્ઠીમાં નાપાસ થઈને છઠ્ઠીમાં જ રહ્યા હતા.
તેથી અમારી સાથે થઈ બયેલા. બલકમલકની વાતોને રસિક
રીતે ને આકર્ષક રીતે કહેવાની સૈલી એમની જ. આ
સૈલીને લીધે એ અનેકને આકર્ષી શકતા.

આહી, બજાવેલ ખજે ડોક્ટર કુટુંબો સાથે મારે
મૈત્રી જેવું હતું. ડોક્ટર મણિસંકરના પુત્ર રેવાશંકર મેટ્રિકમાં
હતા, એને, આગળ કહેવાયું છે તેમ, અગ્રેજીનો ધણો શોખ.
મોકાસેમાંથી પણ ટિપાડી લાવીને એ મોટા ચબ્દો વાપરતા.
એની સાથે સાથે અને પણ અગ્રેજી ઈતરવાચનનો શોખ જાગ્યો.
આ વખતે ઘણું કરીને એમને વખત પ્રાણજીવન

પાઠક એક વૈકલ્પિક ગણવા ત્યાં પોરબંદરમાં આવેલા. તે મુંબઈમાં બચ્ચતા હતા એમ સાંભરે છે. નિતરી એમનો એ વખતે પણ પ્રિય લેખક હતો. અમારા મંડળમાં નિતરીની પ્રથમ વાત 'એમની મારફત આવી. મેક્સનોર્ડો તે દેવાચંદરનો અતિથિય પ્રિય લેખક. એટલે સમજીએ ન સમજીએ પણ. બીજે મેક્સનોર્ડો, મેક્સલે, નિતરી એવાં એવાં નામ 'હાલતા' ને 'આલતા' વાપરવા માંડ્યા ને શીખવું. વાચન વધ્યું.

એમથી મારી મળના હવે હોશિયાર વિદ્યાર્થીઓમાં થવા માંડી. ટાગોરે એક જગ્યાએ લખ્યું છે કે 'Every man grows by pretensions' એનો અર્થ મળ્યા વખત સુધી સમજાયો ન હતો. મેં એક વખત એ વાપરેલો ત્યારે આપણા એક સાહિત્યવિવેચક મેઝાઈ પણ પડેલા. 'અરે ! એવું તે હોયું હશે. સત્ય જ વિશ્વાસ કરે !' સત્ય તો વિશ્વાસ કરે નં; પણ કેટલીક વખત સત્યાભાસ પણ માફ રૂપ બને, અને તે સત્ય જોટલું જ.

કારણ કે એક વખત તમે જે સ્વામિ ધારણ કરો, એ સ્વામિના નિભાવ માટે તમે લોકલગ્નથી પણ સત્યને માર્ગે પાછળથી ધસો છો. અને પછી તમને નજર બળે છે. મેં સ્વામિ ધારણ કર્યો, મેક્સલે, મેક્સનોર્ડો, નિતરી, એવા એવા 'સેખદાના' નામનો. ધીમે ધીમે વર્ષોમાં વાત થાયા માંડી કે માળો જ્યાં હો તો હોશિયાર. એમથી હોશિયાર મળ્યાના વિદ્યાર્થીઓમાં મને પાંચવા માટે આમંત્રણ મળવા માંડ્યાં. તે એ જગતવા માટે મારે વાચન વધાવું પડ્યું. એમથી અમેજી સાહિત્ય પ્રત્યે પણ અંતરિય નબી.

અને, તેમ, એ સ્વાંય છેક નિષ્ક્રમ ન થયો !

મારે જ્યાં ધાસની ગાંધડી ઉપર સૂતાં સૂતાં તારા મધુવા પડતા હતા, એમાં આ આમંત્રણો આશીર્વાદ રૂપ થઈ પડ્યાં !

અને એમાં પણ પાછા ચૂંટણી કરવાનો અવકાશ રહેવા માંડ્યો !

મેં શરૂઆતમાં રેવાશંકરને ત્યાં વાંચવાનું રાખ્યું. એક તો એ વાંચતાં વાંચતાં વારંવાર કેઈ ને કેઈ આડીબચળી વાતમાં પડી જવાના સ્વભાવવાળો હતો ને મારે એવું જ જોઈતું હતું કે જેને નિશાળ ઉપરાંત બીજો રસ હોય. વળી એ સ્વતંત્ર ઝોરડી રાખીને ત્યાં રહેતો. એ ઝોરડીમાં એ શિયાળાના દિવસોમાં ખજૂર મગફળી એવું એવું રાખતો. ને ખજૂરનાં બહુ જ ગુણગાન કરતો. મારે તો ખજૂર સાથે કામ હતું. એનાં ગુણગાન સાથે કાંઈ બહુ સંબંધ ન હતો. એ મોકામેમાંથી ‘વોર્ન’ હેસ્ટીંગ્સ’નો કેસ વાંચતો, હું સાંભળતો. એણે પહેલવહેલાં મને ‘એમટ’ના ‘નેપોલિયન’ વિષે કહ્યું.

‘એમટ’નો નેપોલિયન એ પછી તો મારે જીવનમંત્ર થઈ પડ્યો. નેપોલિયનનો પુરુષાર્થ ને સિંદૂરનાદ એ જીવન-રસાયન બની ગયાં. નરકેસરીની પ્રતિમાઓ ઠેર ઠેરથી ભેગી પણ કરી એ વખતે ‘ગુજરાત’ના દિવાળીના અંકમાં નેપોલિયનની વાતો આવેલી એ તો તમામે તમામ વાંચી કાઢી. એમટના શબ્દે શબ્દે એક અદ્ભુત પ્રતિમાનું સર્જન થતું હતું. એમટને અમે ગીતાની પેઠે નિત્ય જીવનઅવહારનું જીવનપુસ્તક કરાવી દીધું. હોય એટલો એનો રસ લાગ્યો.

પુરુષાર્થ પુરુષાર્થ અને પુરુષાર્થ એ જાણે કે નેપોલિયનના આખા જીવનક્રમમાંથી જાહેર મહાધ્વનિ હતો. અમે એ ધ્વનિ પકડી લીધો.

એનું એક સીધું પરિણામ મારા જીવન ઉપર તો એ થયું કે હું પરમ આચારવાદી અને પુરુષાર્થને ઉપાસક બની ગયો. પરાજયમાં હું બૂઝ જોવા લાગ્યો. વિજય એ માણસનો જીવનમિત્ર જણાવા માંડ્યો. વિજય મેળવવા માટે જ માણસનો જન્મ છે એ સત્ય મને તો મળ્યુંદીમાં, મારા પિતાએ ‘૧૬ આણકવ’નું નીતિપુસ્તક વંચારીને આપ્યું જ હતું. એમાં આ નેપોલિયનનો, તમામ અશક્યતાઓનો ઈન્કાર કરતો, સિંહનાક સંબળાયો. આજ દિવસ સુધી એજાટનો નેપોલિયન એ મારો પુરુષાર્થનો પ્રેમ અખંડ આદર્શ રહ્યો છે. ધી. કૈનાલાલ મુનશીને ત્યાં મેં નેપોલિયનની એક સરસ કાંસપ્રતિમા જોઈ હતી એનું કાંઈક મને યાદ આવે છે. એમાં એ નરોસરીની, લાગ્યને આદુવાન દેતી, વાંસે હાથ મૂકેલી જણીતી જવ્ય પ્રતિમા હતી.

એ વખતે તો માર્શલ ને અને નેપોલિયનના વિખ્યાત સેનાપતિઓ, મહાભારતના રથુયોદ્ધાની માફક અમને હમેશનો હમેશ જીવનરસ ઈષ્ટ ચક્રતા હતા. અને અમે ન જાણ્યો તેવી રીતે અમારો જીવનપંથ થકી રજા હતા. ત્યાં જો નાનકડા મંડળમાં હું ફરતો તેમાં પણ એજાટનો નેપોલિયન દેવની માફક પૂજતો. એક મિ. અમૃતલાલ એચ. વોરા હરીને ગૃહસ્થ હતા, તે એ વખતે હાઈ કોર્ટ પ્લીડરની, ધણું હરીને પરીક્ષાની તૈયારી કરતા હતા. આ પરીક્ષા પછી અધરી ગણાતી. પાસ થનાર બહુ ઓછા

નીકળતા. વેરા એ માટે તૈયારી કરી રહ્યા હતા. વાત વાતમાં જ ખબર પડી કે એ ખાસ ચવાના જ છે; કારણ કે નેપોલિયનની પેઠે એ પણ કોઈ વસ્તુ અશક્ય ગણતા જ નહિ ! આ પ્રમાણે ધીમે ધીમે નેપોલિયન, લાનીબાલ, પરશુરામ, વિશ્વામિત્ર, કર્ણ, એકાલીક, સિકંદર, સમુદ્રગુપ્ત, આણ્વિક્ય એ મારા માનસ પાત્રો બની રહ્યા હતા.

આ રેવાશંકરની કાટડી એક રીતે બારે આનંદ-જનક હતી.

સવારમાં કું પહેલો ત્યાં પહોંચું ત્યાં રેવાશંકર આવી ગયેલ હોય. ખજૂર ફાળિયા મચકળા કાઢીને એનાં ગુણગાન કરવાનું એણે શરૂ કર્યું હોય. એટલામાં એનો બાઈ સવાઈલાલ આવે. એને બાપામની પ્રીતિ હતી. અને મનખૂત સ્નાયુમાં ગ્રહા હતી. એટલામાં નીચે એક મુનસફ રહેતા કલ્યાણજી વેરા, એને ત્યાં ‘હેતુ’ નામે કોઈ એમનો સજો રહેતો, તે પોતાની ભૂમિતિનાં ચિત્રો દોરતો આવે, જ્યારે ભુચો ત્યારે એ ભૂમિતિનાં કાચકા ફેંકતો જ હોય, એટલો મધો એને ભૂમિતિનો રસ હતો. પકબેની એરડીમાં એ વખતે અબ્યાસ કરી રહેલા રતિલાલ શમોદર જોશે પણ આવી ચડે. અમારી વિદ્યાર્થીઓની મિત્રલસમાં એમને પણ રસ મળતો, કારણ કે એ સદ-કુટુંબ ત્યાં રહેતા, પણ હજી કામ સોખી રહ્યા હતા. એટલે અરધાપરધા તે વિદ્યાર્થી જ હતા; ઘડનાં ફાળા લાવીને એ રસવેની લાઈના કરતા ત્યાં બેસે.

પછી અમારો નિત્યક્રમ શરૂ થાય. જો ‘હેતુ’ એ ભૂમિતિનું ‘કોઈ અટપટું’ ‘પ્રોબ્લેમ’ મૂક્યું હોય તે તે

સૌ એમાં જ પડી જવ. નહિતરે રેવાઈકરનો મેદસનોડો આવે કે એજટનો નેપોલિયન વંચાય. મેદસેના ઇચ્છીશ અનુકરણમાં મેં મુજરાતીમાં લખેલો કોઈ ઐતિહાસિક નિબંધ વંચાય કે પછી મારું એકાદ ખંડકાવ્ય પણ શરૂ થાય !

આ પ્રમાણે થોડો વખત ગાળ્યા પછી તરત માર્કર સાહેબ માફ આવે !

માર્કર સાહેબની પાસેથી ફોર્મ લેવું એ હિમાલયના કુંબરેથી કરવૂરી લાવવા જેવું હતું. એટલે તરત અમારી અભ્યાસક્રમમાં વધી પડે સૌ એકલા વિના વાંચવા જ બેસી જવ. અગાથીમાં બીંતને આધારે લાકડી ટેકવી, માંથે લગકું ઢાંકી, 'રાવડી જેવું કરી હું પણ એમાં બેસી જઈ', તે છેલ્લે નિશાળટાણે એમાંથી નીકળું !

આમ વાંચતાં બદ્ધ થાક લાગે ત્યારે શ્રી. રતિલાલના પત્ની દાસીબેન, ગાદલાં મોઢાં મુકવવા અમારીમાં આવ્યાં હોય, એનો એક નાનો ભાઈ હોતો એને જરાક રમાડી લઈએ ! આમ મોટું માટે ખરેખરાની તૈયારી આઈરી.

પણ એનો કોઈ માનસિક નિયમ લાગે કે જેટલા ભેગ્યા તમે તમારી કુદરતી વૃત્તિઓને દાખો એટલા જ ભેગ્યા એનો પ્રત્યાઘાત પડે. આ પ્રમાણેની તૈયારી કરવામાં હું મારા ખંડકાઓને દાખો રજો હતો. એટલે કોઈ કોઈ વખત એ ખંડકાઓ અને દાખો દેતાં. એવાં કાવ્યો રચવા માટે, રાજમહેલની પાછળ દરિયાકિનારે, માર્કલોના માર્કલો સુધી હું ફરવા આવ્યો જતો ને સમુદ્રના નીલાં જૂનાં પાણી જોયા જ કરતો ! કુંવરની, દરિયાની, જમલની

નદીની, કુદરતનાં એ તમામ રૂપોની માગ' ઉપર એવી આકર્ષક મોહિની છે કે એમને જોતાં જ કું છવનની તમામ બ્યવહારુ વાતો એક પળમાં જૂલી જડ' છું ! અંતે દારકો કરીને મને તો ત્યાં જ ધામા નાખવાનું મન થઈ આવે છે. એ તો પછી સારું છે કે પુસ્તકો, પ્રકાશકો, મિત્રો, વર્તમાનપત્રો, નવલકથાઓ, સંધ્યાનાં રાહ જોતાં હોય તે મહિનો ચાલ ત્યારે રેશનીંગ રાહ જોતું હોય, એટલે ગમે ત્યાંથી પાછા ફરી ફરીને ખીસે જ આવી જવાય છે. પણ કુદરતની ને કલાની મોહિની વિષે કાવ્યજ્ઞો ને કહે છે તેવું કાર્મિક, મને લાગે છે, કાર્મ કાર્મ વખત મારા અંતરમાંથી જાગી નીકળે છે ।

ચોરગંઢરનાં નિવાસ દરમ્યાન પણ મેં જોતપુરમાં શરૂ કરેલાં ખંડકાવ્યો આલુ જ રાખ્યા હતાં એ તો એક પ્રપત્નચીત્ત બબ્બાસીનો કાચો પ્રયોગ હતો.

એ ખંધા ખંડકાવ્યો ઉપર કલાપી અને કાન્ત અને નરસિંહરાવની છાયા રજા છે. ખીજા નવા પ્રકારોનું ખેડાણ પણ આલુ થયું હતું. છતાં મને લાગે છે કે મઘનું આકર્ષણ ધીમે ધીમે વધતું તો જતું હતું. એ વખતે વળી સરસ્વતીચંદ્રનાં જેવી ધૂન પણ લાગેલી. આ એક મઘસ જેવું કાર્મિક એ ધૂનનું પરિણામ જણાય છે.

• કુનિમા તણા નૃપનો જની હું, ભૂષણિ આજે ફર,
સેવક નથી, નહિ સેવ્ય હું, નહિ ચતુ કાવાથી ડર કે
જગલ વિષે જન્મી જગલી, વળી વસ્તીમા રમતો ફર,
હાલત ફીટરી હાલ છે નફિર તણી ફાટી કર.

• ચેલી પ્રસિદ્ધ કવિત,

‘ફિકર સજક ખાત હે, ફિકર સજ, મ પીર,
ફિકર છી ફાકી કરે, ઉસ્કા નામ ફીર.’

નેા આમાં શ્વનિ છે.

મદારા મગજના તારમાં, નથી તાન આ ચક્ર વિશ્વનું,
એ તારના બસ તાનમાં, રમ્યું રૂપ મદારા નાયનું !
આલમ જણાવે મંત્ર કે, હેરાન છું હું મસ્તીમાં,
મદારે મન છે મસ્તીની, મશ્નું જમી છે દેશમાં.
આશક જન્યો માશુક જે સૌન્દર્ય જનનહિર છે,
હરદમ ‘વિહારી’ શોધતો, માશુક મિય માશુકડી !

આમાં ‘વિહારી’ નામ આવે છે એ કાવ્યમાં
ધારણ કરેલું નામ છે. વચ્ચે મેં થોડું ‘પામલ’ નામથી
પણ લખ્યું હતું. ગોઠલ તાલુકા સ્કૂલના માસ્તર બહેચર-
લાલ પટેલ, જે ગીતાના સારા અભ્યાસી હતા, અને
ફેટલાઈ કાવ્યો લખતા, ખાસ કરીને એમનું વખણાયેલું
કાવ્ય ‘વીરસુ’, એમણે ધારણ કરેલા ‘વિહારી’ નામનું
આ અનુકરણ હતું.

એ વખતે પોરબંદરમાં નાનું સરખું સાહિત્યરસ
લેનારાઓનું અમે જે મંડળ જમાવેલું તેમાં ઉમંગલાલ
મોહનલાલ પોટા એ મારા ત્યાં નિકટના મિત્ર જન્યા
હતા. એમણે અને સ્કોટની નવલકથાઓ તરફ દોર્યો.
સ્કોટની ઘણી નવલકથાઓ મેં ત્યાં વાંચી અને અને
વાર્તારસ જામત થયો. ઉમંગલાલે એક પત્રમિત્ર પણ
શોધી આપ્યો હતો. અત્યારે જરાબર માદ નથી, પણ
ચીમનલાલ કરીને પાટણના કોઈ વિદ્યાર્થી કાવ્યો લખતા,
ને એ કાવ્યો મને મોકલતા. હું પણ એમને મોકલતો.
એમનું એવું એક કાવ્ય મારી પાસે સમવાવલું પડ્યું છે,

તે કસાપી શેલીનું 'મૃતમાતા' એ નામનું છે.

એની સરજાત આમ હતી :

'વિત્તા દિતો અને માસો વર્ષો પાંચે વહી ગયા,
તથાપિ હાથ! આ હૈયું, કંખે કાં મૃત માતને !'

ચીમનલાલ ગાંધી ઉપર મેં કેટલાક પત્રો લખ્યા
હતા. પછી એ પત્રધારાનો શી રીતે અંત આવી ગયો
તે આજે યાદ નથી.

એ વખતે ગઝલના કામા પ્રયોગો પણ ઠીક ઠીક
પ્રમાણમાં થયાં જણાય છે. એવો એક પ્રયોગ, આશ્ચર્ય-
જનક રીતે, આજના શ્રીમંત ગરીબવાદનો કોઈક ખનિ
પાડતો લાગે છે.

'શ્રીમતોની સફાઈમાં, ગરીબોની ખુવારી છે,
ગરીબોની ખુવારીમાં, શ્રીમતોની ખતળી છે !
શ્રીમતો માનવા પોતે, 'હમિ તો બાદશાહનદા,
ગરીબોની ગરીબીમાં, શ્રીમતોને ખુમારી છે !
હજારો હાખલા કાંધા, લવારીખમાં જતાલું કે,
શ્રીમતોએ ખુમારીથી, બધી દૈશત ખુમાવી છે !
રૂપાબા વસ્ત્ર ધોળામાં, તમારો છયરો કાળો,
છયરમાં ફાલતો કાંડો, મુખે ચાંચી છવાઈ છે !
મૂકયું આતમ લેવાને, તમારે અંક એ માયું,
લઠાવી માયું ધડયી ને, કલલ ખાસી ચલાવી છે !'

પાછળથી નવલિકા-તત્ત્વમાં આવતું ગરીબોની
સમાજનું આકર્ષણ, ઘણા વિવેચકો માનવા ત્રેરામા છે
તેમ, રસિયન નવલિકાઓમાંથી નહિ, પણ પરિસ્થિતિમાંથી
જ જન્મેલું તત્ત્વ હોય એમ આ ઉપરથી ભોઈ થકાય
તેમ છે. 'હમારો ચન્ડકોશ' એમાં પણ એ જ વાત

દેખાય છે.

‘અમારા કોરાની શબ્દો, વમારા કોરાથી ન્યારા,
વમારા શબ્દના અર્થો, અમારા અર્થથી નુદા,
વમારા કોરાનો પાનાં, બધાં મેં ફેરવી એવાં
ન હીકા ‘કોસ્તદારી’ કે ‘સનમ’ ‘માયક’વા ‘પ્રદા.’

‘મોહું’ મધ જેવું બાલીને, તમે તો ઝા ધરનાત,
અમારે પ્રભુ કહી જેવું, અમે પ્રભુ જ કહેનારા !
તમે બાપુ ! શીખો ધરવાં, જિંદગીમાં સ્નેહન મંત્રો,
પણ પથો દમાત ને વમારા, છે નહિ ન્યારા.’

આ પ્રમણે પોરનંદરમાં હું મેટ્રિકનો અભ્યાસ
આમળ વધારી રહ્યો હતો, પરંતુ એ વખતે મારે ત્યાં
એક પુત્રી જન્મી ચૂકી હતી. તેનું નામ સંધ્યા. એનું
જીવન અકાલે કરમાઈ ગયું. પણ એ સમયે સમય, મારે
એક કે બ્રાહ્મણ રીતે કાંઈ ને કાંઈ પ્રવૃત્તિ કરીને ચોક્કસ
રાહત પૈસા પણ મેળવી લેવા પડે નેમ હતું. હું વીરપુર
જતો આવતો ને ત્યાંથી મારા પિતા ચોડા વખત
ઉમરાળી રહેવા અથવા એટલે ત્યાં પણ જતો. વીરપુર
હિતરીને બીજે દિવસે હું ઉમરાળી આવ્યો જાઉં !

આ ઉમરાળી જતાં વચ્ચે એક ઘાસનું ધણું મોહું
બીક આવે છે. રસ્તો એ બીકમાં જ આવે છે. ચોમાસું
તાજું હોય તો દિવાળી ઉપર માયાપૂર એવના ઘાસમાં
કેડી ચાકી જાય ને નમ્બર પહેચે ત્યાં સુધી લીલા પીળાં
ઘાસ ડાહ્યાં ફેરતાં હોય ! પડખેની કાંઈ કાંઈ ટેકરી ઉપરથી
રળારી દુધા બોલતો હોય ને આંધેના કાંઈ કુંબરે. એનો
પ્રતિધ્વનિ પડતો હોય ! આજ એ દેખાવ સંભારીને

આપણા જુવાન કવિ ઉમાશંકરે હમણાં પોતાંકના ધાસ બીકનું વર્ણન કર્યું છે એ સાંભરી આવે છે ! દેશ દેશના પ્રકૃતિસૌન્દર્યે કવિઆત્માને કેવો સમાન આનંદહીડાળ આપ્યો છે ! આપણા દેશની સુંદરતાને આ દૃષ્ટિથી જોનારા સુભગ આત્માઓ ધણા ઝોછા છે એ ખોટ સાહે તેવી છે.

આ ઉમરાળાએ હું જ્યારે જ્યારે જતો, ત્યારે ત્યારે આ ધાસબીકની કેડી એ મારો એક બનોએ આનંદ ચર્ષજતો !

મેટ્રિકની બીજી દર્મમાં મેં ઘણું કરીને રેવાશંકરની કાટકી છાડી લીધી હોય એમ જણાય છે.

એક નાનો સરખો ગેરસમજણનો પ્રસંગ બન્યો હોય ને એને પરિણામે બા મધું હોય તો નવાઈ નહિ !

વાત એમ હતી કે હું પૈસાની ખેંચમાં હતો જ.

મેટ્રિકના વિદ્યાર્થીઓને પાંચ વાગ્યા પછી ક્લિકેટમાં રોકવાનું મરજિયાત હતું. એ નિયમનો લાભ લઈ હું વહેમો જ ઘેર પહોંચી જતો. આ પ્રમાણે મને સાંજે એક કલાક લગભગ, આરામનો મળી રહેતો.

આ આરામનો વખત કાર્ષિક ઉપયોગી થાય એવો હું વિચાર કરી રહ્યો હતો. એવામાં ત્યાં મિ. પંથકી કરીને પોલીસ સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ આવેલા.

એમને પોતાનાં બાળકો માટે કાર્ષ-વિદ્યાર્થી શિક્ષક જોઈ તો હતો. એમણે એ વાત હાઈસ્કૂલના એક શિક્ષકને કરેલી. એ શિક્ષકે મને જોલાવ્યો.

શિક્ષકે મને કહ્યું કે, ‘ પંથકી સાહેબને એક ભારતર જોઈએ છીએ. રોકટરને ફાવે તો કહેજો. ’

હવે આ વાત સમજમાં પ્રમાણિક જૂલ થઈ.

એમના મનને કે રેવાચંકરની સાથે જ આ વાંચે છે, એટલે આને કશું હોય તો ઠીક. રેવાચંકરને એની બોધવાની શૈલી તેમજ એના પિતા ડોક્ટર એટલે નિશાળમાં ‘કેમ ડોક્ટર!’ એમ કહીને બોધાવવાનું સાધારણ હતું.

આ પ્રમાણે જ્યારે એ એના મનથી, મને રેવાચંકર વિષે વાત કરી રહ્યા હતા, ત્યારે હું મારા મનમાં અજાણ્યતા જ, એ વાતને બીજી રીતે સમજી રહ્યો હતો.

મારા કાકાનો દીકરો ત્રિભુવન સિક્કચમાં હતો. એનું ધર્યાંગણાનું કુટુંબ હુદામણું નામ પણ ‘ડોક્ટર’ હતું. અમે એને ‘ડોક્ટર’ જ કહેતા. વાત વાતમાં પણ કાં ડોક્ટર! એમ જ બોલાઈ જતું. એટલે હું એમ સમજી રહ્યો હતો કે આ વાત ત્રિભુવન વિષેની જ અને કહે છે. મેં જવાબ આપ્યો કે, ‘સારું, હું પૂછી ભેઈંસા!’

એણે કહ્યું કે ‘પછી મને જવાબ દેતો!’

આ વાત આ રીતે પ્રમાણિકપણે જ એકબીજા ભુદી ભુદી રીતે સમજ્યા હતા. એમના મનથી એમણે રેવાચંકરને કહેવાની વાત અને કહી હતી. માગ મનથી હું ડોક્ટર એટલે મારા કાકાના દીકરા ત્રિભુવન વિષેની વાત સમજીયો હતો.

સાંજે મેં કાકાને ને ત્રિભુવનને વાત કરી કે પંચડી સાહેબને એક માસ્તર ભેઈંસે છે. ને ત્રિભુવનને કહેવાનું મને માસ્તરે કહ્યું છે. એટલે ત્રિભુવનને જાતું હોય તો એને ‘ટ્યુચન’ મળે.

કાકાએ કહ્યું કે ત્રિભુવનનો એમાં ગજ નહિ વાગે.

છટ્ટી ચોપડી પોતે બણે એવાને કાઈ ન રાખે, માટે તું પહોંચી જા.

મેં કીધું ‘સારું’. કાલે માસ્તરને કહી જોઈશું!’ કાકા કહે કે ‘જો, એક રાતમાં તો રામચંદ્રે રાજ જોયું હતું. તું અત્યારે રાતે ને રાતે પંચડી સાહેબને બંગલે પહોંચી જા. ત્રિભુવનને કહેવાનું હતું તે તેં કહી દીધું છે. ત્રિભુવનને નથી જાણું એમ તું કાલે એને કહી દેજે!’

આ વખતે પણ ડોક્ટર નામથી કાઈ બીજાનો નિર્દેશ થયો હશે એવી લેણ પણ ચંકા મારા મનમાં આવી ન હતી. કારણ કે ત્રિભુવનનું ડોક્ટર નામ મારા મગજમાં તો છેક બાળપણથી ઘર કરી રહ્યું હતું!

મેં કાકાને કહ્યું: ‘પણ પંચડી સાહેબ આપણને જાણખતા નથી!’

કાકા કહે: ‘અરે! એમાં જોગખવાનું શું કામ છે? જઈને આપવી ચીઠી. સલામ કરીને બેસું રહેવું! આ જામે રાણાસાહેબ ખાસેથી એવી રીતે નોકરી લીધી છે ને!’

મને વાત ઠીક લાગી. વિજય મેળવી લેવાનું પ્રેત્સાસન આવ્યું. રાતે ને રાતે હું તો પંચડી સાહેબને બંગલે પહોંચી ગયો.

પંચડી સાહેબ તો સમન્યા કે જે માણસ માટે એણે માસ્તરને વાત કરી હતી, એ માણસ આવ્યો છે. એટલે એમણે મારી સાથે વાતચીત કરી. ‘કેબુલદે’ને ‘મહેરમાનુ’ એમનાં બે બાળકો પણ, નવા માસ્તરને જોવા માટે દોકતા આવ્યા. વાતચીતમાં પંચડી સાહેબને

હીક લાગ્યું. એટલે, એમણે માસિક સાત રૂપિયાથી મને એ જ વખતે રાખી લીધો! મારે સાંજે એક કલાક જવાનું હતું.

આ પ્રમાણે એક એ દિવસ હું ગયો પણ ખરો, ચેલા સિદ્ધ મને મળ્યા. મને પૂછ્યું: 'કેમ ડોક્ટરને પછી તે વાત ન કરી!'

મેં કહ્યું: 'ડોક્ટરને જવું નથી!'

'કેમ, કેમ!'

મેં કહ્યું: 'એના વિચાર લાગતો નથી!'

'ત્યારે!'

'હું ત્યાં જઈ છું!'

'હા... એમ ક્યું! શું આપે છે તને! કાણે તારી વાત કરી!'

મેં કહ્યું: 'હું પોતે જ ગયો હતો.'

એના મનમાં એક શંકા મેસી ગઈ. મેં આને વાત કરી એના આણે લાજ લીધો છે ને ડોક્ટરને અંધારામાં રાખ્યો લાગે છે!

રેવાશંકરને પૂછતાં, એણે કહ્યું કે મને તો, કાઈએ વાત જ કરી નથી!

હવે તો એ શંકા જડબેસવાખ ચર્ચ મઈ. એમણે મને ખોલાવીને કહ્યું: 'અલ્યા! તે-તો ડોક્ટરને વાત પણ ન કરી! તારે ક્યાં તો-કરવીતી!'

મેં કહ્યું: 'મેં તો વાત કરીતી!'

પડખેની, આરડીમાંથી જ રેવાશંકર, નીકળ્યો: માસ્તરે કહ્યું: 'ડોક્ટર તો કહે છે કે નાહી, કરી!'

મને હવે સમજાયું, કે માસ્તર આ ડોક્ટર વિષે કહી રહ્યા હતા. મેં તરત કહ્યું કે 'સાહેબ! હું તો અમારા ડોક્ટર-ત્રિજીવનને પણ અમે ડોક્ટર કહીએ છીએ—એ વિષે સમજ્યો હતા.' '

પણ એમના દિલમાં મારી લુચ્ચાઈની જાણે કે માંઠ વળી મઈ. વધારે સમજણ આપે તો વધારે મજબૂત થાય એવી એ માંઠ પડી ગઈ. મેં સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ ફોમટ!

આ ઉદાહરણ બરાબર મને યાદ છે, હેતુ નહિ છતાં એમાં જે ગેરસમજણ હતી તેણે મને પક્ષે દરાવ્યો. જ્યારે સાચી રીતે હું 'કેવળ સમજદાર' કામ કરી રહ્યો હતો !

પણ આવા બીજા ઘણા પ્રસંગો ત્યાર પછી તો મારા જીવનમાં આવી ગયા છે. એ ઉપરથી એક જ વાત યાદ ગમવા જેવી લાગી છે. ઘણી વખત આપણે માનીએ છીએ એટલી બધી કુસ્લકવા માણસમાં હોતી નથી. સમજદાર ને અજાણ પણ એટલા નિયામક નથી હોતા.

આ વાત આંહીં આવી છે ત્યારે આવી જ એક આશ્ચર્યજનક સ્વપ્નની વાત પણ સાથે સાથે આંહીં આપી દેવાનું મન થાય છે ! જો કે આ વાત તો વર્ષો પછીની છે.

એક વખત હું સીમલામાં હતો. ઠંડી હવા, પર્વતોની મનોહર હારાવણી, નવિંત જેવું જીવન અને પહેલો જ પ્રવાસ એટલે મનમાં આનંદ પણ હતો. રાતે બેઠા કારકુન સાથે મૃષ્ટાં આરતા હતા, અને દિવાલવના પહાડી સૌન્દર્યની વાત કરી રહ્યા હતા. એમાં કોઈ પ્રાણીની વાત પણ થઈ હશે. ત્યાર પછી તો અમે સૌ નિરાતિ

સૂઈ ગયા.

મારાથી થોડે દૂર સેક્રેટરીનો ખાટલો હતો. એનું નામ ઝવેરચંદ. એક બીજા શિક્ષક હતા. પણ એ તો અંદરની ઓરડીમાં બારણું વાસીને સૂતા હતા.

રાતે એવું બન્યું કે અમને બન્નેને એક સાથે સ્વપ્ન આવ્યું !

ઝવેરચંદને સ્વપ્ન આવ્યું કે કાઈ ચોર અંદર પેદા છે ને જોશીના ખાટલા ઉપર એને દગાવી રહ્યો છે !

મને સ્વપ્ન આવ્યું કે કાઈ રીંછ અંદર આવ્યું છે ને ઝવેરચંદનો પગ પકડ્યો છે !

હવે આ બંનેનાં સ્વપ્નસત્યને મદદ કરનાર એક ત્રીજા વસ્તુ અકસ્માત એ સમયે જ ત્યાં બની. ત્રીજા ભાઈ જે નીચે જમીન ઉપર સૂતેલા તે બીંધમાં કંઈક અવાજ કરે !

આ ઉપરથી ઝવેરચંદને પોતાનું સ્વપ્ન તે સત્ય જ જણાવા માંડ્યું ! પોતાના સ્વપ્નમાંથી જરાક આંખ બિધકતા, એ જમમાં, ને જમમાં એણે તરત મને મદદ કરવા માટે, મારા ખાટલા ઉપર આવીને પડતું જ મૂક્યું !

એટલે મારું સ્વપ્ન મને સાચું જણાયું ! મને લાગ્યું કે રીંછ, ઝવેરચંદને છોડીને મારા ઉપર ધસ્યું છે !

અમે બંને અધારામાં એકબીજાની સામે હેંકારા કરી રહ્યા. એના મનથી એ ચોરને પકડારતો હતો. મારા મનથી હું રીંછને આધું કરવા મથી રહ્યો હતો !

સદ્ભાગ્યે પડખેનું બારણું તરત બિધાયું ને 'લાઈટ' ચર્કી !

-પછી તો આ પોતપોતાની શ્રમણાકથા સંબંધિતે એટલું હસ્યા કે બીજે દિવસે રસોયાને કર લાગ્યો, એટલે એણે પહેલેથી જ થાળીમાં વધારે રોટલી મૂકી દીધી ।

આપણે આતવારે ને છાશવારે જ્યારે સત્યની ઉપાસનાનો ને પોતાની શુદ્ધશુદ્ધિનો મહિમા માઈએ છીએ ત્યારે એક વસ્તુ જૂસી જઈએ છીએ. સત્યનું પદ અસંખ્ય યોગડાઓમાંથી ઊભું થાય છે, ને દરેક માણસ-મહાનમાં મહાન માણસ પણ-પોતાનું એક નાનકું યોગડું માંક આપી શકે છે । કાઈએ આપેલું સત્ય એ આપું સત્ય હોઈ શકે જ નહિ. જોકે આંહી તો એક રમૂજ આક્રમ્યા લેએ આ આપેલ છે, પણ એમાંથી આ વસ્તુ મળે તેમ છે.

પોરબંદરમાં હેઠમાસ્તર માર્કેટ સાહેબ અંગ્રેજીના તો અદ્ભુત શિક્ષક હતા. એમની સમજાવટ એટલી સરસ કે અધરામાં અધરી વસ્તુ એમની પાસે આવતાં સહેલામાં સહેલી થઈ જતી । રેવાચંકરની કોટડી મેં ઊડી દીધી, પછી હું કોહટર વજેશંકરને ત્યાં વાંચવા જતો. કોહટર સાહેબ પોતે પણ 'એમટ'ના નેપોલિયનના શ્રેષ્ઠીન હતા. વાચનમાં અદ્ભુત રહેતા. વ્યવહાર પરત્વે કાંઈક ઉદાસીન પણ હતા, મને અને દેવશંકરને 'આમળ ધસો'ની રસાવન માત્રા એમણે ઠીક પ્રમાણમાં આપી હતી. અમારું અંગ્રેજી એ સુધારતા, સાદામાં સાદી ભાષામાં શી રીતે મુદ્દાસર લખવું એ વિષે વારંવાર પોતે આગ્રહપૂર્વક સૂચનાઓ આપતા.

હું અને દેવશંકર એ વખતે ઘણી મહેનત કરી રહ્યા હતા. મારે પાસ થયે જ છૂટકો હતો. પાસ ન થવાય તો આમળ વધવાનું અશક્ય હતું, એટલું જ નહિ, બીજી

વખત મેટ્રિકમાં અવાજ એ પણ અસમ્ય હતું. પાસ થવું હોય તો આ પહેલી જ વખતે અથવા કોઈ દિવસ નહિ એ ભતની કવિધ્વવાણી માગુ હિપર લટકતી હતી.

ફેવરેશનરને એટલો વાંધો ન હતો. પણ પાસ તો થવું જ જોઈએ. પર જ જ ફેવર અવકાશો માટે છે, એ નેપોલિયન-વાળીનો ટંકારવ એને પણ રૂપથી ગમે હતો.

રસ્તો સરળ કરી દીધો ત્યારે મારા આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો ન હતો ! એ મદદ કરનારા જુદા જુદા નીકળી પડ્યા. જે દિશામાંથી મદદની આશા પણ નહિ-એવા દક્ષિણી-ભાઈ એએ પણ, કેવળ મારી વિદ્યા પ્રીતિથી દોરાઈને રવાની મદદ આપી દીધી હતી. આજે એ નોંધ લેતાં એ બંને સમજનો પ્રેરે. મહાદેવ જોશી, અને તે વખતના જૂતાગઢના રાજકર્મચારી તાંત્ર સાહેબ-એમને મારું અંતઃકરણ પ્રેમથી સંભાર્યા વિના રહી શકતું નથી.

એમ તો વીરપુર હાઠાર સુરાજી અને એક વખતના અમારા માસ્તર ને પાછળથી બીલખામાં જિવાન થયા તે જેઠાલાલ શંકરલાલ રાવળ, એમણે પણ થોડી ઘણી મદદ કરેલી, પણ એ મને ઓળખતા હતા. આ બંને સમજનો તો, વિના ઓળખાણે મદદ આવેલા. અને એમાં તાંત્રે સાહેબે નો નિમમ ગ્રહેલો કે એમના ઘણાં કરીને આહસોના

મહત્વાકાંક્ષાનાં ખીજાંકુર મૂકનાર તો ડો. વજેશંકર હતા.

એ કરતાં પણ એમનું એક મોટું ઝઘણુ માગા ઉપર એ હતું કે મેટ્રીક પાસ થવા પછી, મારે માટે તો અધિકાર જ નિર્માણ હતા. મારે માટે આગળ વધવાનું શક્ય જ ન હતું. એ છતાં ડો. વજેશંકરે મને પ્રોત્સાહન આપ્યું હતું એમ સાંજરે છે. એમણે 'કથું' હતું કે પ્રયત્ન કરનારને કંઈ ને કંઈ પાધરું પડી જ જાય છે. એ ઉપરથી મને શુભ એવું મન થયું કે જો મેટ્રીક મનાવ તો આપણે પ્રયત્ન તો કરવો. પછી થયું-હોય એ યાવ. પણ સામાન્ય રીતે મેટ્રીક એ મારું અંતિમ ધ્યેય હતું.

પણ એ વખતે કાઠિયાવાડમાં, એ વાણિયા કે નાગરને પેટે જન્મ્યા ન હતા, એ સમજા પશુંઓ મળતાં. આજ એમાં કેટલો ફેરફાર થયો છે એ કંઈ ખબર નથી. પણ એમાં ફેરફાર થવાની શક્યતા, આપણા કેવળ યાત્રિમાં જ સીક્ષા માનતા માનસમાં, એકદમ પ્રવેશે એ એક કોયડા જેવી વાત છે. એટલે 'મારા મનમાં' 'જીડો' 'જેડો' જાય 'તો હતો' કે 'કદાચ કિર્મ' મળે. 'કદાચ' પાસ થવાય, પણ કદાપિ કોઈ પણ રોકોલરશીપની મદદ કરે ને કાલેજમાં જવાય એ ન જૂતો ન અવિધ્યોત ની વાત હતી. રાજ સિવાય ખીજું કોણ રોકોલરશીપ આપે ? ને ત્યાં 'તો' જયે નાગરવાણિયાની બોમંગ મોડી ભેડી હતી. અને રાજઓને પોતાને તો 'કોઈ' પ્રત્યક્ષને સંજગવાના 'દાન' જ 'કપારે' અને 'કપાં' હતા ?

પણ આગળ ઉપર એક ચમત્કાર થયો. અને કાઠિયાવાડના તમામ હથકટ મુત્સદ્દીઓની, કોઈને પણ વિદ્યામાં મદદ ન આપવાની રાજનૈતિને, ઉધે કાંધનાખીને, કુદરતે

રસ્તો સરળ કરી દીધો ત્યારે મારા આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો ન હતો ! એ મદદ કરનારા જુદા જુદા નીકળી પડ્યા. જે દિશામાંથી મદદની આશા પણ નહિ—એવા દક્ષિણી-ભાઈઓએ પણ, કેવળ મારી વિદ્યા પ્રીતિથી દોરાઈને રવાની મદદ આપી દીધી હતી. આજે એ નોંધ લેતાં એ બંને સજ્જનો મેરિટ મહાદેવ જોશી, અને તે વખતના જૂતામહતા રાજકર્મચારી તાંત્ર સાહેબ—એમને મારું અંતઃકરણ પ્રેમથી સંભાર્યો વિના રહી શકતું નથી.

એમ તો વીરપુર-ઠાકોર સુરાજી અને એક વખતના અમારા માસ્તર ને પાછળથી બીલખામાં ફિવાન થયા. તે જેઠાલાલ ચંકરલાલ રાવળ, એમણે પણ ચોટી ધણી મદદ કરેલી, પણ એ મને ઓળખતા હતા. આ બંને સજ્જનો તો, નિના ઓળખાણે મદદે આવેલા. અને એમાં તાંત્રે સાહેબે તો નિયમ રાખેલો કે એમના બધું કરીને આહસોના પગાંમાંથી પાંચસો આ પ્રમાણે મદદમાં જતા ! અને તે પણ કોઈ જાતના નાત પ્રાંતના બેદ વિના ! એમને ત્યાંથી ઓળખાં ઓળખ સો એક વિદ્યાર્થીઓ મદદ મેળવતા. તેમાં નેતું તો યુજગતી હશે ! આટલી બધી એમનામાં કેવળ વિદ્યા પ્રીતિ હતી.

દેવચંકર ને હું ચોરજંદરમાં એ વખતે કોળેશ્વર મહાદેવના મંદિરમાં દિવસે વાંચતા બેસતા. પ્રિલિમિનરી હજી ચવાની હતી. એક પણ વિષયમાં એક પણ માક ધટે તો માર્હરસાહેબ ફોર્મ આપે એ વાત તદ્દન અચકચ. એ નાનકડા પારસી દેહની સોધી રહેણીકરણીની કડકાઈ પાસે બલમલાનો બળ વાગે તેમ ન હતો. ત્યાં એ વખતે

પોરબંદરમાં એકમીની રેલ્વે તરીકે આવેલા હાથના દરબાર વાગમુરવાળાના અંગત મિત્ર ને ખાનગી કારભારી જેવા સંચિતના એક પુત્રને એમણે જરાક માટે ફાર્મ આપવાની ના પાડી હતી. ને કાંઈની લાગવગે માર્કેટ સાહેબ કમ્યા ન હતા. પોરબંદરની હાઈસ્કૂલમાં મેટ્રીકમાં મૂળે છાત્રા જ વીસ કે પચીસ. એટલે એમાં જરાક જેટલી પણ કમ્યાસ હોય તો એ વર્ગમાં દ્વિગુણિત થઈ રહેતી. કાકાએ પણ કશું હતું કે આપણે આ માર્કેટ સાહેબના ધરથી તથા ખોરડાં આધે રહીએ છીએ એ ખરું, પણ એ ને એક વખત 'ના' 'તું' ડોકું ધૂણાવશે, તો એ 'ના'ની પછી 'હા' નહિ થાય !

અને અમને પણ એ અનુભવ હતો. એટલે દેવસંકર ને દું બંને ઘણી સખ્ત તૈયારી કરતા હતા. જોખમેના પાંચસોએ પાંચસો હાખલા ચણી કાઢ્યા હતા. એવી જ તૈયારી જાગ્રેજીની હતી. રાતના બાર સામાન્ય હતા. ને એ વાગે અમે વાંચતા હોયએ એવા દિવસો પણ ધણા. પણ એ બધી તૈયારીનો અમને જે થાક ચડતો તેમાંથી આરામ લેવા, મંદિરમાં, આજ તો હસતું આવે ॥ એવી એક વિચિત્ર રચના અમે શોધી કાઢેલી.

મંદિરની પરચાળમાં ઘણી ઠંડી રહેતી. કાકાની ધણી છાંયે પણ ઠીક રહેતો. એટલે ત્યાં કાંઈની પીળા મોટી માખોના પૂડા જામતા. પૂળરીની એક ખજુરીની સાવરણી ત્યાં જવાર પડી રહેતી. વાંચી વાંચીને ચાકા જઈએ ત્યારે અમારામાંથી એક જણે ગુપ્તગુપ્ત ઉઠે. બીજાએ કેટલું વાંચ્યું છે એ જાણવાની તાલાવેલી જડ

રહેતી. પણ એક ખુલ્લેથી લિંડે, ત્યાં જ બીજો વાંચનારો પોતાની ચોપડી જ અંધ કરી દે. દેવશંકરનો મળુના હોશિયાર વિદ્યાર્થીઓમાં હતી, તેમ જરાક જાડી બુદ્ધિવાળા ગોખલુદાસમાં પણ હતી. જોકે એ તે એ પુસ્તકને આધારે ધણું બોલવાનો પ્રયત્ન કરે, એમાંથી જોઈ મગેલી માન્યતાને લીધે પણ હોવાનો વધુ સંભવ હતો. આ પ્રમાણે બીજાએ શુ વાંચ્યું ને કેટલું વાંચ્યું એનો પત્તો ન મળે, એટલે જોને નિરાશા મળે તે સાવરણી લઈને કાંકરની માખીના પૂઠા ઉપર કુમલો કરે માખીઓ ઉડે એટલે બંનેને બાગવું પડે ને વાંચવું વાંચવાને ઠેકાણે રહી જાય ! આ પ્રમાણે જો ત્રણ વખત દિવસમાં થાય થાય ને થાય. એ અમારી જાણે કે, ત્રણ ચાર વાગ્યાની નિયમિત આ થઈ પડી ! માખીઓ થોડીક ઝરતી પણ ખરી, પરંતુ અમને મળેલી એટલી તાજગીથી પાછું કામમાં ચિત્ત ચોટી જતું.

લઈલાએ કાઈ વખતે માખી કરડી હોય એ સાંભરતું નથી. બાકી જો કરડી હોત તો એ પૂરા વૈરથી જ વળગી રહેત, એવો આ અમારો ધંધો હતો. ને એમ થાત તો પંદરેક દિવસનો ખાટલો મળત !

મધમાખીઓએ એક વખત અમને સૌને હેરાન કર્યા હતા એવી એક વાત આના અનુસંધાનમાં યાદ આવી જાય છે. અમે પાટલુ મગેલા. ત્યારે ત્યાં બાગ બદાર બંધલામાં ઉતારો હતો ને વિઠાળ જમીયાનો હતો. પવન લેતા પંખા નીચે બેઠા હતા. બપોરનો પાટળનો ધોમ તરફ હતો. હમણાં જ ટપાગાડીમાંથી ઉતરીને નિરાંત

કરી રહ્યા હતા. ત્યાં કોણ મળે શું થયું તે એકદમ આખો ચોરડો માખીઓના લશ્કરથી ભરાઈ ગયો. ને માખીઓ તો મંડી એક પછી એક ચોટવા. બારીમાંથી બારણામાંથી જેને જેમ ઠીક પડ્યું તેમ ફોડી ફોડીને બાજવા માંડ્યા. કાર્ષક અનુભવી માળાએ હાકલ કરી કે હાથ દલાવ્યા વિના કાંત રીતે ચાલતા જ રહો ને માથા ઉપર કુમાલ કે કાર્ષક નાખી દો. નહિતર ટોણું ફેડા નહિ ઊડે !

ફરક જળ જુડી જુડી દિશામાં લાગી ગયા. ત્યારે એકાદ કલાકે એ તોફાન માંડ ચમ્યું.

પાછળથી ખગર પડી કે માડીવાળો ઘોડાને ખક ખવરાવતો હતો ત્યારે એણે ખીડી સળમાવી. ઉપર જ હતમાં મધમાખીનો પૂડો. એને ધૂમાડો પડેલ્યો ને એમાંથી આ તોફાન શરૂ થયું.

માડીવાળાને ઘોડો તો એવો બામ્પો કે એની માડી સાજી રહી કે શું થયું તેનો કંઈ પત્તો જ મળ્યો નહિ.

નર્મદા નદીમાં આ પ્રમાણે ખીલવણી મધમાખીઓના ટોળાએ એક ઊકારાનો પાણીમાં છૂવ લઈ લીધા હતા. જેવો પાણીમાંથી ડોઝું બહાર કાઢે કે તરત ચોરી પડે. એમ ને એમ એને ફગાડી લીધા !

જનકપુરના બેઝામાટ પાસે નર્મદા જળકિનારે એવા મોટા માખીના પૂડા જાગેલા છે કે એ થી રીતે રહેના દરે એ નવાઈની વાત લાગે.

ત્યાં દોડીમાં ફર્યા ગયા, ત્યારે દોડીવાળાએ પદેલી

સૂચના એ કરી કે, જરા પણ અવાજ કરતા નહિ. આ માખીઓ લયંકર છે.

એ જ મધમાખીઓને કેળવીને એમાંથી તો અમૃત લેનારા દેશે પણ પકચા છે. કેળવેલી મધમાખી હાથ ઉપર નિરાતે બેઠી રહે છે. એવી કેળવેલી મધમાખીઓનું મધ પણ ધણું સ્વચ્છ બને છે. જો કે મેં એક વખત જોયું હતું તેમ, આ મધમાખીઓને ખાંડ કે એવડ પદાર્થ ઉપર રાખીને, ઝડપી ઉત્પાદન કરવામાં આવે તો એ મધા કદાચ એણું ગુણગારી ચતું હોય, પણ આપણા દેશમાં એ એક ઉલ્લોગની-ખાસ કરીને કાઢિયાવાડમાં-શક્યતા રહેલી છે. નીલગીરીનાં જંગલો તો આવા મધપૂડાઓનાં ધામ બની ગયેલ છે. ગીગ્નારમાં એ શક્યતા છે. આવી રીતે દૂધ ઘી ને મધની નદીઓ રેલાવવાનું કામ થાય તો જનતાનું સામર્થ્ય પણ વધે.

આ પ્રમાણે જ્યારે અમે જમે જણા આ માખીઓના બેલમાં પકચા હતા ત્યારે કોને ખબર હતી કે ભવિષ્યનાં વર્ષો શું શું છૂપાવો રહ્યા છે? અંતે અમે જેની આતુરતાથી રાહ જોતા હતા તે પ્રિલિમિનરી પણ આવી પહોંચી

જે દિવસે પરિણામ આવવાનું હતું તે દિવસે દસ વાગ્યાથી જ ભાવસિંહજી હાર્દરિકુલના કમ્પાઉન્ડમાં અમે સૌ ટાળે વળીને બિભા રહી ગયા હતા. પરિણામની વિચિત્રતાનો પુરેપુરો ખ્યાલ છતાં, જેમને ખાત્રી જ હતી એ તો ફેર્મના પેસા લઈને આવ્યા હતા. મારો પાસે પેસા ન હતા.

પરિણામ આપ્યું. પાટિયા ઉપર નામ દેખાયું. મને જાણે સ્વર્ગ નજીક આવતું જણાયું. એકદમ ધેર દોકયો. ધેર કાકાની ચિંતાનો પાર ન હતો. બે વરસ સુધી જેને જાળવ્યો એની આ હેલ્થો કસોટી પાર પડે તો જ વાત પાર પડી કહેવાય, નહિતર તો દણી દણીને ઢાંકણીમાં એલું થાય. હું દોકતો આવ્યો અને એ વાત પામી તમા 'સામાજી ! લીધું' નાં ! જીવરામ બાપાના મોળા ન હોય ! એમણે એમની સૌથી પ્રમાણે ઉત્સાહ દર્શાવ્યો.

દોઢ મહિના પછી જ આકરી તાવણી હતી.

મારે તો જોળખાણમાં જોળખાણ એક જા દેવચંદરની. એટલે પરીક્ષા આપવા અમદાવાદ જવું એ પછી એક મોટો કામડો હતો. ને અમદાવાદ વિના બીજે કયાંય પરીક્ષા મળે નહિ ! અમદાવાદમાં ઉતરવાનું ઠેકાણું નહિ ને કાર્ષ જોળખાણ મળે નહિ ! દેવચંદરના કાકાએ અમદાવાદમાં બદોજસ્ત દેસો.

એટલે હેવટે દેવચંદર સાથે પરીક્ષા આપવા માટે હું પોરબંદરથી ઉપડ્યો. તે પહેલાં હું પંચમી સાહેબને મળી આવ્યો. એમના 'ટયુસન'ના ઠીક આધાર મને મળ્યો હતો. એમણે એક સુંદર સર્ટિફિકેટ મને આપ્યું.

અમદાવાદ સુધીની એ મારી પહેલી લાંબી મુસાફરી હતી. વડવાણથી દેવચંદરના કાકા ડૉ. ગૌરીચંદર ઘોષાધર જમારી સાથે આવવાના હતા. જ્યાં દેવચંદર ઉતરે ત્યાં જ મારે ઉતરવું એમ નક્કી થયું. આ એના કાકા વિને અમને પોરબંદરથી જ ડોક્ટર સાહેબ વનેચંદરભાઈએ કેટલીક રીતે તૈયાર કર્યા હતાઃ મોટું 'ઉંચું' 'મીલીટરી' કા-

વર શરીર, પકાઈ દેખાવ ને ઘેરો વદુરસ્તી લયે મોટા અવાજ અને હસમુખો વાતોડિયો સજાવ. ડૉ. વજેશંકર એક રીતે વેરાગી સ્વભાવના હતા. ઝોઝામા એણે જોલે, સ્વભાવના મુરખાઈની શ્રદ્ધા છતાં કાંઈક નિરાશા ખરો. પણ આ એમના બાઈ એ તો લશ્કરી માણસ નીકળ્યા. આનંદી ને મુશ્કેલી માત્રને શેણી ટોણી નાખનારા !

એમને સીધે અમારી અમદાવાદ ઉતરવા રહેવાની બધી મુશ્કેલીઓ તરત દૂર થઈ ગઈ.

અમે અમદાવાદમાં મોટી હમામની યોજના ઉતાર્યા. ડૉક્ટર સાહેબની પીછાનવાળા પોલ બોગીવાલ તથા ઈન્ડિયન રેલવે એમને ત્યાં મુકામ કર્યો એ વખતે અમદાવાદમાં બસ નહિ માડી વાળા તો ચીરી નાખે ના ? એટલે મુજબ રાત કાલેજના તણુમાં પહોંચી જવા માટે નવ વાગે નીકળી જતા, જેમને ત્યાં ઉતર્યા હતા તે પૂરેપૂરા સતજન નીકળ્યા. એમણે ત્રણે દિવસ એક મીનીટનું પણ મોકુ થવા દીધું નહિ ! અને આગતા સ્વાગતા પણ બહુ મુદ્દર રીતે કરી !

આ મેટ્રીકનો મહિમા આજના કરતાં એક હજાર ગણે વધારે તે વખતે હતો અમારા વીરપુરમાં એક શેજ દાર હતા દવારામબાઈ એનું નામ. એના ચિરંજીવી અમુ તલાલે ત્યાંથી મેટ્રીકમાં બેસવનું પહેલું સાહસ કર્યું હતું ! અને એક પછી એક એમ ત્રણ વરસ સુધી ઉપરા ઉપરી નાપાસ થયા હતા. ત્યારથી જ આખા ગામમાં એક માન્યતા આવી ગઈ હતી કે મેટ્રીકમાં કોઈ પાસ થાય જ નહિ !

વળા અમારી પછાત યાત્રિકા તો એવા પણ એક વહેમ હતો કે, એમાં મેટ્રીકમાં પાસ કોઈ જ ન હોય ! એ

તો પરીક્ષમાં બેસે કે તંબુમાં તરત દળા પડે ! હીસ્ટરીયા જ લાગુ થઈ જાય કાઈએ એવું પરાક્રમ ક્યું હતું કે નહિ એ નો ખગર નથી, પણ પેપર હાથમાં લેતા જ તરત દળા પડવાનો એ વહેમ, એટલો સજ્જ હોતો કે મેં અમદાવાદ આવીને હમેશાં એક એક કામળ મારા પિતા ઉપર વીરપુર મોકલેલો કે એમને ચિંતા ન થાય !

ડોક્ટર સાહેબ અમારી સાથે જ આવે ને મંડપની બહાર આખો દિવસ બેસી રહે ! કાઈ પેપરમાં જમને યકાને લીધે નિશંસાહ આવે તો એ ઊડાડી મૂકે !

મેટ્રિક મંડપની એંછાપ પહેલી હોવાથી આજ દિવસ સુધી એવી ને એવી જબ્બ રહી છે ! સેંકડો ને હજારો વિદ્યાર્થીઓનાં ટોળાં કમળાસંકરભાઈને આવતા જેવા માટે ઊભા રહી જતા, એ વખતે એ ‘હેક’ હતા, પહેલો દિવસ બરાબર માદ મે. મંડપમાં કાંકરી પડે તો સંજળાય એવી શાંતિ થઈ ગઈ. કેવળ પેપર વહેંચવાનો અવાજ આવી રહ્યો હતો. પેપર વહેંચાઈ રહ્યાં કાઈ દળા પડ્યું કે નહિ એ ખગર નથી, પણ હું દળા પડ્યો ન હતો એટલું ચોક્કસ ! એટલામાં આજ દિવસ સુધી જે સ્વચ્છ, સ્પષ્ટ, સમર્થ સજ્જ રણજો, કાનમાં અથડાયા કરે છે, એવો રણજો આખા મંડપને ભરી દેતો સંજળાયો : Gentleman ! Question No, કાંઈક જુલ હશે તે સુધરાવવા પ્રેરે વીરમિત્ર દિવેટીયા બોલી રહ્યા હતા. આંટી અમદાવાદમાં આવ્યો ત્યારે ખગર પડી કે વંચમરંપરો કુટુંબવેલીની જતનથી જળવંધી સંગીત ઉપાસનાને લીધે, એ સજ્જરણદારમાં એવું સ્વચ્છ સ્પષ્ટ સામર્થ્ય હતું, કે મંડપમાં એક વખત

કે જે વખત જોવા પછી, એક પણ ઝોકરો જેસમજમાં રહ્યો ન હોય ! આજે શિક્ષકનો ખસંદગી કરતાં એના અવાજ વિશે ઝાંઝ ખ્યાલ રાખવામાં આવે છે કે નહિ, એ તો હામથી હામથી જાઈનું જે પબ્લીક સ્કૂલ્સ કમીશન સરકારે નોમ્યુ હોય એ જાણે, પણ લાગે છે કે, નિયમ અને વ્યક્તિ એ એતો મેળ મેળવતાં લાલ તુમારી ફાઈલોને હજી ધણાં વર્ષ લાગશે !

શિવાજી મહારાજ વિષે એના ચારિત્રકારે એક જગ્યાએ લખ્યું છે કે એમની યુક્તોની છત એ વ્યૂહને આભારી હતી એના કરતાં સિરોષ તો, મગમર યોગ્ય માણસની યોગ્ય જગ્યા માટેની જાતપસંદગીને વિશેષ આભારી હતી. આંહી એક રમુજ વાતનું સ્મરણ થઈ આવે છે. ૨૧, હીરાલાલ પારેખના વખતમાં ગુજરાતમાં કઈકે 'રીસર્ચ' કરવાના હેતુથી એક મહાજીને કઈકે અમદાવાદમાં આવેલું. તેમાંના એક માણસને દેવપદ્મ એટલે સોમનાથ પાટણ અને એ અણહિલપુર પાટણથી જૂડું એની ખમર જ ન મળે! ગુજરાતમાં 'રીસર્ચ'નો જોખ નથી એ વિષે જામને, એ જાપણ આપી રહ્યા હતા અને નીચી મુંડીએ એસાને એ જાપણ ફૂં સંજોગો રહ્યો હતો ! એ ગુજરાત !

ડોક્ટર સાહેબે જામને બનેને આજુ અમદાવાદ ખતાવ્યું. વર્ષો પછી પોતાના મિત્રજીવોના 'કોઈ' પાંકન પુસ્તકમાં ચારી આ દુકાંડી જીવનરેખા પ્રગટ થયેલી તે વાંચીને આ વૃદ્ધ ડોક્ટરે એક પ્રેમભર્યો પત્ર ને થોડી માહિતી સુધારણા માટે અને મોક્ષી આપી હતી !

પણ કરીને આ પરીક્ષાના છેલ્લે દિવસે—એક પોસ્ટ-

મેન મને શોધતો આવ્યો. મારો એક મનીઓફર હતો. દસ રૂપિયાને હું તો મોકલનારનું નામ વાંચીને છપ્પ થઈ ગયો. મારા ઠાકા પાસેથી તપાસ કરી, સરનામું મેળવી, અને પંચડી સાહેબે પોરખંદરથી એ મનીઓફર મોકલ્યો હતો. ધણું કરીને એમનાં વઢૂએ. એટલું એ નાનુંસરખું, પણ જરાબર સમયસર પોજેલું કામ, આજ દિવસ સુધી હું સંભારી રહ્યો છું. એને હું એક કલાકૃતિ કહું. એમાં જાવના હતી.

આ પૈસા લેણા ન હતા, કે મેં મળવાના ધારેલા પણ ન હતા. પરંતુ જે દિવસે પરીક્ષા પૂરી થાય, તે દિવસે જુવાન માણસ છે, કાંઈક અમદાવાદમાં લેવા 'અરવવાનું' લેવાનું મન થાય, તો જરાબર તે જ દિવસે એના હાથમાં આવે તેમ, સંભારીને, કમ્પના કરીને, આમ પૈસા મોકલવા, એ વસ્તુ કરવી બધી જ અઘરી છે અને એમાં પંચડી સાહેબ તો ત્યાં પોલીસ સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટ હતા અને માથા ઉપર બહારવટનાં કામ લટકતાં હતાં !

આજ દિવસ સુધી કાંઈ પણ માણસે આ પ્રમાણે અણધારી રીતે, જરાબર થોડા સમયે થોડા પેગલાંની મદદ મને આપી હોય એમ સંભારતું નથી. એટલે આ એક એકાકી ઉદાહરણ વધારે આકર્ષક બનીને હજી પણ ચોતાની સ્મૃતિની અનોખી મીઠાસ બળેલી રહ્યું છે !

પછી તો મને એવો અનુસવ થયો કે કામ તરીકે પારસીકામમાં માણસનું કામ કદર કરવાની અનોખી જ ઉદારતા છે. એની તોલે આવે એવી કાંઈ સંસ્કારિતા બીજે શોધવી મુશ્કેલ પડે ! કાંઈ વલી મેલેલી પેદીના મહાજની

શેઠિયા મંડળમાં એ મળે તો !

જે દિવસે પરીક્ષા પૂરી થઈ તે દિવસે નાટક કંપની—ધણું કરીને ૨૨ ડાહ્યાભાઈ ધોળશાની—એણે અનિરૂદ્ધ ઉપાકે ઉપાસ્વપ્ન એવો કાર્મ ખેલ રાખેલો કે પછી વીણાવેલી કે અશ્રુમતી હોય ! એ ખેલ જોવા વિદ્યાર્થીઓના ટોળા ઉપડેલા. અત્યંત લોકપ્રિય ખેલ મચાતો ને ‘સખિ ! સ્વપ્ન મહી મનમોહન મેં, નીરખ્યા એકાંત વિષે શયને’ એ કવિતા આખી, પ્રેક્ષકો જ ઝીલી લેતા ! પણ એ પંક્તિ ઉપરથી એ નાટકનું નામ કોપદી હોયુ જોઈએ એમ મને રા. ધનમુખલાલે લખ્યું હતું.

એમાં આવણું હીડોળાનું હસ્ય એના લગ્ન કેખાવયો જનતાને મંત્રમુગ્ધ કરીને એંચી રાખણું હતું !

નાટકની લોકમાનસ ઉપર ઘણી જ ઉંડી અસર છે અને છતાં આપણે ત્યાં એ વિષે હજી પણ કંઈ થઈ શક્યું નથી એ જોવા તેવો દુઃખનો વિષય નથી. તમામ નાટક કંપનીઓ એક થઈને, એક નાટક કંપનીની પહેલી ચક્રબાત જો કરી શકે, તો હજી પણ નાટક માટે લોકહૃદયમાં ઘણો અવકાશ છે.

મેટ્રીક પાસ થઈ જવાય તો મારી ઈચ્છા દેશીરાજમાં મને ત્યાં ધૂસી જવાની હતી. ક્ષરણ કે ત્યાં પમાર ઝાંઝો મળે, પણ સાહેબીનો પાર નહિ. એમાં જો ‘રેવન્યુ ડીપાર્ટમેન્ટ’ જેવું કંઈ હાથમાં આવી જાય તો તો બેડો પાર ! પણ જેમ જેમ અનુભવ થતો ગયો તેમ તેમ ખજર પડી કે આ નોકરી ઉપર તો ભારંજ બેસા છે ને એ કંઈ એમાં કંઈ ઉંદરમને પેસવા કે તેમ નથી ! એમની યાતિનો એ

પહેલી શરત પાળ્યા પછી જ, અધી વાતતો ત્રિચાર ત્યાં થતો. એટલે એમાં ક્યાંય પત્તો ખાય તેવું હતું નહિ. છેવટે આસ્તર ખાતા જેવું પોસ્ટખાતું નજરે પડ્યું. ત્યાં અરજી કરી.

શ્રીમજથુરામચર્માના આશ્રમમાંથી મને એકે મોઢિની લાગી હતી. રામકૃષ્ણ મીઠનું દેશમાં પીળા કિનારનું ધોતિયું એ વખતે વેંમવની કંપનાનું અંતિમ દૃષ્ટિનિન્દુ હતું. મને પણ થયું કે જો મેટ્રિક થઈ જવાનું, પગાર મળે, તો ખાતું ધોતિયું અદેરીને હમેશાં તોડીએ જઈએ. હાથમાં લાકડી હોય, ખભે એસ હોય, માથે પામડી હોય, મોમાં પાન હોય, અગિયાર વાગે જમીને નીકળ્યા હોઈએ, કામ કાંઈ હોય નહિ, ને હોય તો કથુબીને ઠેમે ચઢાવવાનું. જાના કરતાં વધારે તો સ્વર્ગમાં પણ યજ્ઞવાનુ હતું? જાના કરતાં વધારે મોટી મહત્ત્વદાયક જન્મે એવું કાંઈએ વખતની કાઠિયાવાડની હવામાં હતું પણ નહિ.

એટલે મેટ્રીકની ભરીયા આપ્યા પછી હું સીધો-મૂળા પાસે નજીવા કરીને ગામ છે ત્યાં ગયો. એ વખતે અંખા શંકરગાઈ ત્યાં આસ્તર હતો.

ત્યાંથી પછી હું પાછો ભીરપુર આગીને રહ્યો. ને મેટ્રીકના પરિણામની રાહ જોતો બેઠો.

પણ આરા મનમાં ચંદનો પાર ન જોતો. મેટ્રિક થનારો કોઈપણ મહાનપુરુષ દજી સુધી તો અમારા શામ-ભાંધી નીકળ્યો ન હતો, એટલે જ્યારે મેટ્રીકના પરિણામમાં મારું નામ આવ્યું, ત્યારે તો અમારે ત્યાં ઉત્સવનો ઢાળ પાર ન હતો. એ મહાન પ્રસંગને ઉચિત સમરજીવનિ આપવા રામકૃષ્ણજીએ મારી કંપનાના અંતિમ નિન્દુ જેવું

પેલું પીળા ક્ષરનું, રામકૃષ્ણ મીલનું, દીવાનો, વકીલો, ડોક-
ટરો, ઝાંપીસરો પહેરતા એવું, ધોતિયું અપાળ્યું ! કારણકે
એ વખતે એ જિંદગીમાં જિંદગી ફેશનમાં ગણાતું ! આ 'ફેશન'
કેવી હીન વસ્તુ છે ? તે પહેલાં 'એન' કવોલીટીની ગણાતી
ટોપી એ ફેશનમાં હતી. આજ ગાંધિકિય ફેશનમાં છે હવે
વળા ઉપાડું માથું ફેશનમાં આળ્યું છે. પણ એ તમામ
ફેશન વચ્ચે ગહેલો આણસ એ તો એનો એ જ રહ્યો છે !
જીવન સત્વની પોતાની આ કેવી દુરામઠી વિકળતા !

મેટ્રીક થતાંની સાથે જ, મેં બસે ગમે તે કલ્પના કરી
રાખી હતી, પણ રામજીભાઈને 'પોસ્ટલ ડીપાર્ટમેન્ટ' ને
'પેન્શનેબલ સર્વીસ' એ બે શબ્દોએ એવી મોહિની લગા-
ડેલી કે એમણે મને એમાં જ જવાનો રસ્તો બતાવ્યો,
'પોસ્ટલ ડીપાર્ટમેન્ટ એ પોસ્ટલ ડીપાર્ટમેન્ટ !'

અરજી તો કરી હતી દપાલખાતાને, એટલે રાજ-
કાદથી સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટનો કામળ આવ્યો. એટલે આ ધોતિયું,
પુનાલેધર કહેવાતા, પણ ખરી રીતે તો સનાળાના મોઝીએ,
પોતાની કારીગરીથી પીળા ચામડાના બનાવેલા સ્લીપર,
ઝાદ, પાધડી એવા બાદશાહી ફાકમાફયા હું રાજકોટ પોસ્ટલ
સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટને મળવા જીપકયો. મને વિશ્વાસ હતો કે મારો
[વજ ૫ જ છે. સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ મોરો મોતીના દાણા જેવા અક્ષર
ઉપર અને ગુજરાતી જાણ ઉપર મોહી પડવાના ! પોસ્ટ
ખાતામાં ત્રણેક જગ્યા ખાલી હતી અને તે માટે ઉમેદ-
વારોને પરીક્ષા માટે બોલાવ્યા હતા. એમાં એક હું પણ
હતો. ઘણી વખત સરકારી આવી જાહેરખબરો, ને 'ઈન્ટર-
વ્યુ' એ તો, એક પ્રકારની કમગાજ જની ગયેલ હોય છે.

અમળત સફેદ, પણ એ વખતે આપણને શી ખબર ? પરંતુ એ વખતે પોસ્ટખાતામાં ખાસ કાઢીને આકર્ષણ નહિ, એટલે આ મહેરખંખરનાં જવાબમાં પાંચ છ જણા જ આવેલા. પણ એમાંથી એ ત્રણ જણ ગુદા ગુદા પોસ્ટ-માસ્તરના સમાચરથી દત્તા. એમ વાત વાતમાં ખબર પડી. એક જણે તો મને કહ્યું કે મારું તો લમલમ નક્કી જેવું છે. આ તો આવું કરવું પડે. સરકારી ખાતાઓ જ્યારે 'કાળા ખબર' 'જોન' વગેરેની તપાસ કરતાં હશે, ત્યારે એમને ખબર પડતી હશે ખરી કે એમના જ વ્યવસ્થિત જીવનસકાનો આ પ્રત્યાઘાત છે ? અને એ જીવનસકો મોટામાં મોટા હોવાતા માણસથી નાનામાં નાના સુધી બધે વ્યાપી મથેલો છે ? એ સકાએ જ મોમલ રાજને હતું ન હતું કરી નાખ્યું હતું એ પ્રતિદાસ એમને કાઈ કહે તો એ સાંભળે ખરા ? આ રાજકર્મચારીઓ, જે પોતાને સર્વથા માની રહ્યાં છે તે ?

પણ એ વ્યવસ્થિત સકો છેક ઉપરથી નીચે સુધી ફેલાયેલો છે. બિટિલનું જે સળ મથેલું ઝાડવું આપણે જામ આબ્યું છે તેમાં, ક્યાંથી ફેટલું કાપવું એ એક મહાન પ્રશ્ન છે. એટલે ખરી રીતે આ ત્રણ જણ મારે પોસ્ટમાસ્તરનાં ભત્રિજા બાણિયા નક્કી થઈ ચૂક્યાં હતા. 'ઈટરબ્યુ' તો એક ટોંગ હતો. આમાં મારો ક્યાંવ પત્તો ખાસ તેવું ન હતું. જે આખ્યા હતા એ તમામના કરતાં મારી દક્ષિત વધારે હતી. કારણ કે 'મે' તો ઘણી વખત પોસ્ટમાસ્તરનું કામ પણ ક્યું હતું. છતાં આંદોં એવી કાઈ પાતને કાઈ ધ્યાનમાં લે તેવો સંભવ ઓછો હતો. કારણ કે આગળથી

નરસિંહરાવ ન્હાનાલાલ વાંચેલા. ‘હમે’ સંસ્કારી ગણાય
એ ખ્યાલ. ‘ન્હારે’ ને ‘ત્હારે’ ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારના
નમૂના તરીકે મગજમાં રમે. એટલે આમાં પણ એમ જ
લખવા માંડ્યું. ને અક્ષર તો કોઈ ચીજ બનાવ્યા હતા !
જલો મોતીના દાણા. છાપખાનાના કમ્પોઝીટરો સિવાય
બીજા બધાએ મારા અક્ષરને વખાવ્યા છે.

સૌરેતદારે મારો જ કાગળ હાથમાં લીધો. અક્ષરો
જોઈને એ જરાક ઝંખો પડી ગયો. સૌથી ઉત્તમ હતા.

પણ અરે અરે, આ શું ! તેણે પોતાની આંખ
ઉપર ચશ્માં જરાબર ઠરાવ્યાં. ને પ્રસન્નતાનું એક મોજું
ત્યાં હવાઈ ગયું. તે લગભગ હસી પડ્યો હતો !

‘અરે મી . . . તમને તો ગુજગતી લખતાં પણ
નથી આવડતું ! આ શું જો બધું !’ મારી સામે જોઈને
તેણે હજું ને. પેલા પારસી પાસે કાગળ ધર્યો.

એમનાથી ‘ન્હારે’ ‘ત્હારે’ નો તાપ કાંઈ સહન
ધાય ? તેમણે મારી સામે જોયું : ‘મિ . . . I am sorry’
એટલું બોલીને એમણે કાગળમાં માથું નાખી દીધું.

પણ આજના તાજા પી એચ. ડી. કરતાં તે વખત-
ના મારા મેટ્રિક મગજમાં ગાંઠ વધારે હતી. એટલે મેં
એમને પૂછ્યું ‘શું છે સાહેબ ? મારી કેટલી જુલો છે !
આ ‘હમે’ એ જુલ નથી !’

મિ . . . ‘ઈન્સપેક્ટર જેવા ત્યાં બેઠા હતા તેમણે
વચ્ચે હજું, Do you mean to say—અમે જોઈ
જોયું જ એમ !’

‘તમને ગુજરાતી બાબતમાં શી જતાવમ પડે સાહેબ ?’

મેમાંથી ઉતાવળે આકરૂં વાક્ય નીકળી ગયું. નીકળ્યા પછી
ધણું થયું કે ન નીકળ્યું હોત તો સારું !

ઈન્સપેક્ટરે જવાબ ન આપ્યો. પણ એ જરાક
જાણથી મારી સામે જોઈ રહ્યો. એટલામાં પેલા સીરેસ્તદારે
મીઠાશથી કહ્યું : 'હવે તમે જઈ ચક્રા છે હો ! પાછળથી
પરિણામ તમને જણાવીશું !'

એની આ ઝેરી મીઠાશ તો સહન જ થઈ ન શકી :
'તમે શું પરીક્ષાનું પરિણામ આપવાના હતા ! તમને
પોતાને જ આવડતું નથી ને !'

એટલું બોલીને ઝપાટાગ્રેષ્ઠ ઓશીસની બહાર નીકળી
ગયો. પાછળ ઓશીસમાં હાસ્તનું એક મોણું ફરી
વળ્યું હતું !

છેક કમ્પાઉન્ડની બહાર આવીને મને લાગેલા આ
અન્યાયી વક્ષણ વિષે વિચાર કરતો જિમો રહ્યો. એ વખતે
આ તરવરાની હોલ નહિ મળેલો, કે કુદરત ધણી વખત,
દેખીતા અન્યાયની મારફત પણ ન્યાય જ આપતી હોય છે !

ટૂંકામાં હું પોસ્ટખાતાને લાયક ન હતો. અને પોસ્ટ-
ખાતું મારે માટે લાયક ન હતું.

એક જાક નીચે જિમો જિમો હું મનની વ્યથતા સમા-
વવા પ્રયત્ન કરતો હતો. એવામાં અચાનક જ કોણુ ગળે
કર્ચાથી, આ બાજુ ફરવા નીકળી પડેલા, બીલખાના ડોક-
ટર નરેભેરામ દેખાયા. મારે સંસ્કૃતનો પાયો બીલખામાં
એમણે જ નાખ્યો હતો. એમણે મને જોયો, પાસે આમ્યા.
ધડીબર ચહેરા તરફ ને વેપ તરફ જોઈ રહ્યા :

'અહીં કર્ચાથી ?' એમણે પૂછ્યું.

નરસિંહરાવ ન્હાનાલાલ વાગેલા. ‘હમે’ સંસ્કારી ગણાય એ ખ્યાલ. ‘ન્હારે’ ને ‘ત્હારે’ ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારના નમૂના તરીકે મગજમાં રમે. એટલે આમાં પણ એમ જ લખવા માંડ્યું. ને અક્ષર તો કાઈ ચીજ બનાવ્યા હતા ! જલ્દે મોતીના દાણા. છાપખાનાના કમ્પોઝીટરો સિવાય બીજા બધાએ મારા અક્ષરને વખાણ્યા છે.

સૌરેસ્તદારે મારો જ કામળ હાથમાં લીધો. અક્ષરો નોંધને એ જરાક ઝાંખો પડી ગયો. સૌથી ઉત્તમ હતા.

પણ બરે અરે, આ શું ! તેણે પોતાની આંખ ઉપર ચશ્માં બરાબર ઠરાવ્યાં. ને પ્રસન્નતાનું એક મોજું ત્યાં છવાઈ ગયું. તે લગભગ હસી પડ્યો હતો !

‘અરે મી . . . તમને તો ગુજરાતી લખતાં પણ નથી આવડતું ? આ શું ■ જણ ?’ મારી સામે નોંધને તેણે ટાળી ને પેલા પારસી પાસે કામળ ધર્યો.

એમનાથી ‘ન્હારે’ ‘ત્હારે’ નો તાપ કાંઈ સહન થાય ! તેમણે મારી સામે નોંધું : ‘મિ . . . I am sorry’ એટલું બોલીને એમણે કામળમાં માથું નાખી દીધું.

પણ આજના તાજા પી એમ. કી. કરતાં તે વખતના મારા મેટ્રિક મગજમાં ગાંઠ વધારે હતી. એટલે મેં એમને પૂછ્યું ‘શું ■ સાહેબ ? મારી કેટલી જૂલો છે ! આ ‘હમે’ એ જૂલ નથી !’

મિ . . . ‘ઈન્સપેક્ટર જેવા ત્યાં બેઠા હતા તેમણે વચ્ચે કહ્યું, Do you mean to say—અમે ખોટું નોંધું છું એમ ?’

‘તમને ગુજરાતી બાપમાં શી ગતાગમ પડે સાહેબ ?’

મેમાંથી ઉતાવળે આકરું વાક્ય નીકળી મયું. નીકળ્યા પછી થયું થયું કે ન નીકળ્યું હોત તો સારું !

ઈન્સપેક્ટરે જવાબ ન આપ્યો. પણ એ જરાક શયથી મારી સામે જોઈ રહ્યો. એટલામાં પેલા સીરેસ્ટદારે મીઠાશથી કહ્યું : 'હવે તમે જઈ શકો છો હો ! પાછળથી પરિણામ તમને જણાવીશું !'

એની આ એરી મીઠાશ તો સહન જ થઈ ન શકી : 'તમે શું પરીક્ષાનું પરિણામ આપવાના હતા ! તમને પોતાને જ આવડતું નથી ને !'

એટલું બોલીને ઝપાટાખેડે ઓશીસની બહાર નીકળી ગયો. પાછળ ઓશીસમાં હાથનું એક મોણું ફરી વળ્યું હતું !

છેક કમ્પાઉન્ડની બહાર આવીને મને લાગેલા આ અન્યાયી વલણ વિષે વિચાર કરતો જિભો રહ્યો. એ વખતે આ તરવડાની હોલ નહિ મળેલો, કે કુદરત થણી વખત, દેખીતા અન્યાયની મારફત પણ ન્યાય જ આપતી હોય છે !

ટૂંકામાં હું પોસ્ટખાતાને લાયક ન હતો. અને પોસ્ટખાતું મારે માટે લાયક ન હતું.

એક ઝાડ નીચે જિભો જિભો હું મનની વ્યમતા સમાવવા પ્રયત્ન કરતો હતો. એવામાં અચાનક જ કોણ મળે ક્યાંથી, આ બાજુ ફરવા નીકળી પડેલા, ખીલખાના ડોક્ટર નરેન્દ્રરામ દેખાયા. મારો સંસ્કૃતનો પાયો ખીલખામાં એમણે જ નાખ્યો હતો. એમણે મને જોયો. પાસે આગ્યા. ધડીલર મહેરા તરફ ને વેષ તરફ જોઈ રહ્યા :

'અહીં ક્યાંથી ?' એમણે પૂછ્યું.

‘આંધી’ પોરટલ સુપ્રિ-ટ-ડે-ટની ઝોરીસમાં આંચે હતો !’

‘કેમ ?’ એમને નવાઈ લાગી : ‘તમે તો મેટ્રીક થઈ ગયા નાં ? હવે શું કરવું છે ?’

મેં કહ્યું : ‘એટલા મારે જ આંચો હતો !’

‘પોરટખાતામાં ? અરે ! એમાં શું છે ? કોલેજમાં નથી જતું ?’

‘હી જલ્દી આકરી, ખરચો...’

‘જલ્દી થઈ રહેશે. તમે ઘેર તો આંધો. ક્યાં ઉતર્યા છો ?’

ડોક્ટર નરભેરામ અને પ્રેમથી પોતાને ઘેર લઈ ગયા. આ એક ખરેખર અદ્ભુત અકસ્માત મને જણાયો છે. એમણે મને દાંતેજ છવનનો લાલ સમજાવ્યો. એમણે કહ્યું : ‘તમે જુનાગઢ કોલેજમાં જાઓ. ત્યાં પ્રોફે. લલ્લુ છે. જોશી છે. જલ્દી મારફ કરશે ને તમને શીની તો મારી મળી જ જશે !’

એમની ધાસેથી બે લલામણુ રત્નો લઈને હું પાછો સનાળા ગયો.

ત્યાં મારી સાથે પોરખંદર મેટ્રીકમાં અણુતા બે મિત્રો, હરિલાલ નરભેરામ મારફ, અને ઉમંગલાલ મોહનલાલ પોટા એમના કામેળ હતા. જિં જલ્દી જુનાગઢ જઈને દાંતેજમાં જવોના હતા. ડોક્ટરલાલ માનસેએ કામદાર એ પણ ત્યાં જ જવાના હતા. એમની પણ પર હતો.

મારું તો ઉવટની લડી સુધી કોલેજમાં જવાનું નક્કી ન હતું. આ મિત્રોની ખેત્તામિદ ‘પૂર્વક લખ્યું’ હતું

જે એક વખત કોલેજમાં દાખલ થઈ જવું. પછી બધું એની મેળે થઈ રહેશે. એમના પત્રોએ મારા અસ્થિર વિચારને સ્થિર થવામાં મદદ કરી. થોડી ઘણી મુડી લઈ હું તો કોલેજમાં જવા નીકળ્યો.

એ વખતે બહાઉદ્દીન કોલેજ, જૂનાબઢની, કાઠિયાવાડમાં સારી પ્રતિષ્ઠા મેળવી ચકી હતી. ત્યાંના નવાબ નાના હતા ને કૂતરાનો શોખ આપનારો કોઈ અગ્રેજ હજી મળ્યો ન હતો. અને વળી તે નવાબી પથુ ત્યાં ન હતી. રેન્ડલ નામના અંગ્રેજ, એકમીનીસ્ટ્રેટર તરીકે હતા. જેમ્સ રોક્રોટ પ્રિન્સપાલ હતા. પ્રોફે. હોડીવાલાની અગ્રાધ વિદ્વતા વિષે અને એવી જ વિચિત્રતા વિષે, વિદ્યાર્થીઓમાંથી રસિક ચર્ચાઓ મળ્યા કરતી હતી. જેતપુરના અત્યંત હોશિયાર મથુતા ફરટકલાસ વિદ્યાર્થી વાલજી દેસાઈનું નામ પણ આ કોલેજ સાથે સંકળાયેલું હતું.

પ્રોફે. મહાદેવ મસ્દાર ભેશી, એમની કાર્લિલસનો નાટકો શીખવવાની પદ્ધતિ ઉપર તો, વિદ્યાર્થીઓ વખાણ કરતાં થાકતા નહિ. એટલે હવે મેં પણ બહાઉદ્દીન કોલેજમાં જવાનો નિશ્ચય કર્યો.

૧૧. બહાઉદ્દીન કાસેજી; જુનાગઢ

તે સમયની બહાઉદ્દીન કાસેજી એક રીતે કાઠિયા-
વાંઠમાં પોતાનું ઝૂનોખું સ્થાન ધરાવતી હતી. અંગ્રેજ
પ્રિન્સિપાલ હોવો એ કાસેજી માટે, એ વખતે માનની
અવધિ મળ્યાતી. અને જુનાગઢ કાસેજીમાં જે જેમ્સ રોડ
પ્રિન્સિપાલ હતા, તે નવલકથાકાર રોડના ખાસ અભ્યાસી
મળ્યાતા હતા. એમણે એ વિષે એક પુસ્તક પણ લખ્યું હતું.
આનંદી, રમતિયાળ, મગતાવડા ને વિદ્યાથી પ્રિય પણ હતા.
એ વખતે અંગ્રેજ એ થીખવતા.

પણ જેને વિદ્યાનું 'વાતાવરણ' કહેવામાં આવે છે,
એ વાતાવરણની દૃષ્ટિએ પણ બહાઉદ્દીન કાસેજીને હિતમ
કહી શકાય તેવી સામગ્રી એ વખતે ત્યાં હતી. કાસેજીમાં
ખરું આકર્ષણ પ્રેક્ષકોનું હોતું નોંધ્યે.

નવાબીને બદલે એકમિનિસ્ટ્રેશન હતું. એટલે જુના-
ગઢનું રાજતંત્ર હિપરટપકેની કૌર્ષિક સુબવરચા આણી શક્યું
હતું. એ સુબવરચાના એક અંગ લેખે કાસેજીને પણ એનો
લાભ મળ્યો હતો. પ્રેક્ષકોનાં મન સ્થિર થયાં હતાં.
અને વિદ્યાનો અનુરાગ કહી શકાય એવું કૌર્ષિક વાતાવરણમાં

પણ પ્રયત્ન હતું.

એ વાતાવરણ પ્રગટાવવામાં પ્રોફેસરનો ફાળો તો હતો જ. પણ પેઢી દરપેઢી ચાલી આવતી દંતકથાઓ ને આર્થ સત્યકથાઓનો પણ કોઈ ઓછો ફાળો ન હતો. પ્રોફે. હોડીવાલા વિષે કહેવાતું કે એ પોતાના વિષય સિવાય દુનિયાની બીજી કોઈ જાગતમાં માથું મારતા જ નથી. એ પાણી તો પીતા જ નહિ. સોઝાતોટર એ જ એમનું પાણી. ધણું કરીને એમના પત્ની મરણ પામ્યા હતાં ને એક છોકરો હતો, તે જ મહિને એમનું મોતોવા પામે તો નશીબદાર ! ત્રીજો માળે એ પોતાના પુસ્તકોમાં જ તલ્લીન રહેતા. મોબલ જમાના ઉપર એ એક પ્રમાણભૂત ઇતિહાસચ મણાતા. અને એમનો સિક્કા-ઓ વિષેનો, ખાસ કરીને પર્શન સિક્કાઓ વિષેનો, અભ્યાસ તબક્કોમાં આન મૂકાવતો.

સ્વર્જાવની વિચિત્રતાને પરિણામે જ એ આંહી ખૂણે પડ્યા હતા. બાકી એમનું વિવિધ વિષયોનું ટાંન ખરેખર આશ્ચર્યજનક હતું. એક વખત એમણે આડી-અવળી વાતોએ ચડી જતાં બિંદર વિષે એક ક્લાસ સુધી એવું માહિતીપૂર્ણ અને અદ્યતન શાસ્ત્રીય સંશોધનવાળું ભાષણ આપ્યું હતું કે સાંભળનારાઓ છક ચર્ષ ગયા હતા !

પ્રોફે. હોડીવાલાની બીજી પણ રમુજ વાતો અમને સાંભળવા મળી ચઈ હતી. કહેવાતું કે એક વખત રોકોટ સાહેબ રબ ઉપર ગયેલા, ત્યારે અગ્રેજ લેવાનું એમને ભાગે આવ્યું. મીલ્ટનનું, ‘ચેરેશાઈઝ લોસ્ટ’ ચાલતું. પ્રોફે. હોડીવાલાની એક વિચિત્રતા હતી કે એ ભાગ્યે જ સીધું

ચાલતા. એ એક દેકાણેથી ચાલવાનું શરૂ કરે, પછી ખૂણા પાડતા પાડતા જ ચાલે! હરમાન એમનું મોં ધડીક હમે, ધડીક બાપણુ કરે, ધડીક પાંતો કરે, ધડીક આત્મ-ગત કરે, અને આ બધું જ સ્વાભાવિક. એનું ચાલે તો એ પુસ્તકો સિવાય બીજા કંઈના તોડે જોલે જ નહિ, આટલા બધા વિદ્યાભ્યાસને એમને એક સિદ્ધિ આપેલી. બીજાને મારે એ પુસ્તકમાં રહેલું, એ એમને મારે કુળ ઉપર રહેલું!

તે દિવસે એ કલાસમાં આવ્યા અને જુલકણો સ્વભાવ એટલે પુસ્તક તો ઘેર જૂલી બેસ્યા. વિદ્યાર્થીઓ પાસે એ વખતે હજી કવિતા વંચાવવાનો શોખ પ્રોફેસરે રાખતા. એ પ્રમાણે મીસ્ટન સહ કર્યો. વિદ્યાર્થી ચાંચવા માંડ્યા. પ્રોફેસરે હોડીવાલો પુસ્તક વિના ફેરણ વાદસ્ત ઉપરથી કાવ્યની પંક્તિઓ ઉપર પંક્તિઓ એમના ફેરેરી ઝીણા, કોઈક તીવ્ર જામે તેવા સ્વરે, પણ હિચ્ચાર શુદ્ધિ ને જાવ શુદ્ધિમાં અનન્ય મણાવ તેવી સુંદરતાએ, આપણ માંડ્યા, ને જાઓ વર્મ તો મિત્રવત્ સ્થિર થઈ ગયો.

આવા અમાધે તલસ્પર્શી જ્ઞાનના પ્રભાવે એમનો વર્મ ચાલતો હોય ત્યારે ચીં કે ભું કે એ કંઈ કહેતા કંઈ શાય જ નહિ! એમનો કલાસ એટલે એમનો કલાસ.

એ જાવે, જેંચ સામે લુએ ન લુએ, ચીપડી ઉધાડે કે ન ઉધાડે, અને સૂરૂ કરે. તે એક ધંટરી વાગે ત્યાં સુધી. એમના વિષયની માહિતીનો એમની પાસે ખબરનો. એક પછી એક રત્ન ચૂકતા જાય ને આમજ વધતા જાય. વિદ્યાભ્યાસનું વિષેનો આજનો આપણે

ખ્યાલ ધણો પરિવર્તન પામ્યો છે, છતાં વિદ્યા વિધેની એકતાનતા એ પણ ચારિત્ર્યનો જ એક ગુણ છે એ વસ્તુ તો સૌ સ્વીકારી શકે તેવી છે. એ એકતાનતા આપણાં માથાં આજે સરી જતી લાગે છે. પણ એ વારસો ખોઈ નાખવા જેવો નથી અમ, ઉદ્યોગ, હસ્તકોશલ્ય સૌતું જાણે, વિદ્યામંદિરમાં યોગ્ય સ્થાન હોય, પણ વિદ્યા પ્રત્યેની દેવળ વિદ્યાની ખાતર પ્રીતિ, એ વાતાવરણ પણ કાઈ ને કાઈ રૂપે છવતું રહે, તો એમાં અનેક પ્રકારની પ્રાજ્ઞાપ્રેરણા એતનાં જાગૃત રહેવાની શક્યતા છે, એ જૂલવા જેવું નથી ! કદાચ અસામાન્ય વ્યક્તિઓના આગમન માટે એ અનિવાર્ય પણ છે.

પ્રોફે. હોડીવાલાની કોથી રમુછ પાત એક ખીછ જ છે, કહેનારે મને એ કહી હતી. એ એક વખત કલકત્તામાં જાવણુ કરવા ગયા. જમાનામાં 'વ' અને 'બ' તો ભેદ તો છે નહિ એટલે જાવણુકર્તા તરીકે 'હોડીવાલા'નું નામ સાંભળીને પ્રેક્ષકો તો ચિંતાર બરાઈ જ્યા. પણ કાઈ નાજુક રમણીને બદલે જ્યારે પોતાની ઉમાડેલી બીણી હાઠીને પોતાના નિગમ પ્રભાણે એક હાથે રમાડતા પ્રોફે હોડીવાલાને મંચ ઉપર જોવા ત્યારે પ્રેક્ષકો તો આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા ! આ હોડીવાલા ?

હોડીવાલા કાઈનાં મોમાં લગાય તેવા પણ ન હતા. આ એમનાં સ્વતંત્ર ખવાસે એક એ વખત ઠીક હિંચા અમલદારો સાથે એમને બટકાવેલા પણ ખરા. પણ ખરેખરી પ્રાણજીવિતને વરેલા એટલે એ વાતની એમને કાંઈ જ અસર નહિ. એક વખત યુનિવર્સિટીનું કમીશન બહા-

ઉદ્ધોન કાસેજ તપાસના આવેલું. કમિશન, ઉપરના માળ ઉપર ફરતું હશે ત્યાં, ભૂલે ચૂકે કમ્પાઉન્ડના ગધેડાંઓને, એમની આ પવિત્ર દાગરીનું ધ્યાન ન રહ્યું તેથી, કે પછી એમની દાગરીના માનમાં, પણ પેલા શિયાળભાઈની વાતમાં આવે છે તેમ, 'ના હું તો માર્કસ!' એમ માવાનું મન થઈ આવ્યું! અને પછી એ તો ગધેડાંનો સૂર ને બહાઉદ્ધોન કાસેજનો 'ધુમ્મટ! ઠીક' શ્રુતિ અવાજ આવ્યો.

કમીશનમાં કોઈ ટીપ્પણી હશે એને મસ્કરી કરવાનું મન થઈ આવ્યું. તેણે માર્કસને નહિ ને પ્રેરે, દોડીવાલાને કહ્યું: 'ઓહ! તમારે ત્યાં તો કાસેજના કમ્પાઉન્ડમાં ગધેડાં ભૂકે છે!'

'એટલું સારું છે સાહેબ!' દોડીવાલાએ તરત પ્રત્યુત્તર વાળ્યો: 'ખીજ કેટલીક જગ્યાએ તો, કાસેજની અંદર ભૂકે છે!'

ત્યારે એ વખતની કાસેજમાં પ્રેરે. દોડીવાલાની દાગરી એ એક અત્યંત પ્રેતસાદક વસ્તુ બની રહેતી. વિદ્યાવ્યાસંગ કેવો હોય એનું એ શ્રવણ ઉદાહરણ હતા.

... એવા જ ખીજ પ્રેરેસર, વિદ્યાવ્યાસંગ કરતાં પણ પોતાની અનેખાં સેલીથી આકર્ષક થઈ પડેલા, તે મહાદેવ મસ્દાર જોશી. મહારાષ્ટ્રીય નવલકથાકાર વામન મસ્દાર જોશીના એ ભાઈ. એ કાલિદાસ-સીખરના, ત્યારે આપણે કાલિદાસનું નાટક સોખાએ છીએ એમ ન લાગે; કાલિદાસના ભણે જમાનામાં આપણે ચાલી રહ્યા છીએ એમ લાગે. એમની સેલીમાં પાંડિત્યનો સંભાર ઝોલામાં ઝોલા. પણ વિષયને રજુ કરવાની એમની રીતિ, એમાં ત-મન થઈ જવાની

એમની શક્તિ, અને લોડી તત્ત્વના રસિક ચર્ચા એ ખાસ આકર્ષણ જમાવતાં. અને તે એટલે સુધી કે કેટલાકને માટે તો એ શોખવનાર પ્રેક્ષક ન રહેતાં, લગભગ હવન ધકનાગ પ્રેરકઅર્થ રૂપ બની ગયા હતા. તે છતાં પ્રોફે-
જેશી પ્રત્યે બહુ માનથી ન જોનારો પણ એક વર્ગ હતો. પરીક્ષાના દૃષ્ટિબિન્દુથી એ અદ્વિજ અધ્યાતા. વળી એ પોતે ભાગ્યે જ પરીક્ષક નીમાતા. પરીક્ષા માટે 'નોટ્સ' આપતા જ નહિ. એટલે જેમને ઝડ પરીક્ષા પસાર કરી પટાપટ નોકરી લઈ સેવા માટેની ધરકેળવણી મળી હતી, તે પોતાનામાં સાહિત્યપ્રીતિ જેવો કંઈ જ અંશ ન હતો, એ તમામને પ્રોફે. જેશી પ્રત્યે ખાસ માન ન હતું.

પ્રેક્ષક પેન્ડે પણ હોડીવાલાની પેઠે અનેક દંતકથાઓના પ્રેરક હતા. એ પ્રોફે. હતા ગચ્છિતના પણ એમની ખાસે સંસ્કૃતની મુશ્કેલીઓ દૂર કરવા માટે શાસ્ત્રીઓ પણ આવે. એ શીશ્રીકસના પણ ખાં હતા. તે પહેલાં તો એ સંસ્કૃત પણ લેતા. એના જેવો કંઠ મગજનો કંઈ જ આદમી નહિ હોય. ફીલ્સુફી એમને ખાસ વિષય હતો. એમણે જુનાનીમાં જે રંજ લેયા હતા એની ખાસે તમામ મહત્ત્વના રંજ શીકો પડી જતા. એ વખતે એમની ખાસેથી નીકળનારો ઘેર પહોંચ્યા પછી પણ, જે કલાક સુધી એમણે વાપરેલા અત્તરની મોદિની-
માંથી છૂટી શકતો નહિ

એમને ચાલતાં ન આવડતું. એ દાડના પીપની પેઠે દડાં જતા. રસ્તે સીધું ચાલવામાં એમને મહેનત કરવી પડતી, એના કરતાં એ આકા અવળા, ચાંસા, ઠરકા,

જૂમિતિની આકૃતિની જેમ જ જતા. એમના મોં ઉપર હમેશાં એક નિખાલસ બાળકનું સ્મિત ફરકતું રહેતું. પ્રોફે. પેન્ડઝેના જેવું સ્મિત મેં આજ દિવસ સુધી કાંઈ પણ માણસના મહેરા ઉપર જોયું નથી. એ એક અનોખી જ નિર્દોષ વિનોદી પ્રેમાળ વસ્તુ હતી. એની શીશ્મુરી કેટલી મદન હતી અને જીવંત હતી એટલે પ્રસન્ન થાક આવે છે. એને એ પુત્ર હતા. બન્ને સુંદર તંદુરસ્ત તેજસ્વી શક્તિશાળી. મોટાને મજિતનો નૈસર્ગિક વારસો મળ્યો હતો. ચાર તેર વરસે એ ઈન્ટરના અવસા કોપડા ઉઠેલી દેતો. એના પિતાની આજ્ઞાનો એ મહાન સત્કર્મ દેતો. મા તો એની મૃત્યુ પામી હતી. પણ બ્યારે જુઓ ત્યારે પિતાના સ્થુળ શરીરની આસપાસ બહે કિશોરે વિદગાધને એક જ હોય, ને અમરા કાવડાને, સાદી સેડીમાં શ્રેમ કરેલા સ્મિત સાથે ઉદ્વેગતા, પ્રોફે. મૃતા હોવા! ધડીમર એમ લાગે કે ના, આંહીં વિદ્યાભૂમિ જેવું કાંઈક છે. આ પ્રોફે. પેન્ડઝેનો મોટો ઊકારો, ધણું કરીને બાઉમાહેમ, ઈન્ફલુએન્સામાં મૃત્યુ પામ્યો, ત્યારે એ ઊકારાને બંદૂક શીખકાવનાર વીરપુર કુમાર જોરાવરસિંહજી એના મૃત્યુનો ખરખરો કરવા ઘેર ગયેલા. પ્રોફેસરે પોતાના એ જ જાત, મધુર સ્મિત સાથે બાટકો જ ઉતર આપ્યો: 'દરે આ બીજાને તમે શીખવડાએ.' આ એમની તરવણ ચાલિ!

પ્રોફે. પેન્ડઝેની પણ વિદ્યાસંપન્ના કેટલી જાનર હતી એનું એક અર્ધસત્ય ઉદાહરણ અમને પરંપરાથી પ્રાપ્ત થયું છે. એક વખત કાંઈ 'સીનીયર રેગ્યર' આવેલા. એમણે પ્રિન્સીપાલ રોકાંટને રહેમન મમનમાં કશું કે

અમુક પેપરનો આ દાખલો ત્રણ રીતે મર્મ થકે. રફોટ રમુજ માણસ હતો. ત્યાં પ્રોફે. પેન્ડેએ બેઠા હતા એની પાસે એ પેપર એ લઈ ગયા. ને કહ્યું કે આ દાખલો તો ત્રણ રીતે કરી શકવાની બાઈ વાત કરે છે

પેન્ડેએ પેપર હાથમાં લીધો. થોડીવાર એમાં તોયું. અને પછી શાંતિથી કહ્યું : 'But I can solve it, in eleven ways' આ પ્રોફે પેન્ડે ।

પ્રોફે. મહેતા, પ્રોફે. ઘૂચે' ને પ્રોફે સમધાના પોતપોતાના વિષય પૂગતા એવા જ નિષ્ણાત મણાતા. ટુંકામાં એ વખતના જુનાગઢમાં વિદ્યાનું વાતાવરણ હતું. અને કેટલેક અંશે સ્વતંત્રતાની ધૂનનું પણ વાતાવરણ હતું. સિંધી વિદ્યાર્થીઓને વધારે સમવડતા આપવાનું ચાલુ હતું; પણ હજી ત્યાં હાહાકારો કામવાદ પ્રવેશ પામ્યો ન હતો

એ જમાનામાં બારમી ડીસેમ્બરે, સહેનશાહી જન્મદિવસના મહોત્સવ પ્રસંગે, પાંચ સાત છુમાખી અંગ્રેજ અમલદારોની વચ્ચે ઊભા રહીને, નિર્ભયતાથી એમ બોલવું કે 'Loyalty is too tender a feeling to be expressed in this way' એ રાજકોહ સમાન જ ગણાતું. પણ પ્રોફે. જોશીએ એ વાક્ય હિન્દીની સૌને ધડીમર રાખી કરી મૂક્યા. મહા ખઘો ને છુમાખી-વાળો રેન્ડલ મોલ્યા વિના જ અરાક ત્રાંસી આંખે ને ઉંઘી ડાકે, અને અભિમાન બરેલે ચહેરે, પોતાની આ વાક્ય પ્રત્યે નાખુશી દર્શાવતો હિંમો નીચો પણ મર્મ મરેમો. 'મણ્યું' કરીને રંગે કાંઈક વિવચ્છ પાણી, નાખીને

એની ગરમી પછી હણી લીધી હતી

આ પ્રમાણે એ વાતાવરણમાં ત્યાં પ્રિવિયસનું વર્ષ શરૂ થયું. મારી પાસે ડૉક્ટર નરભેરામની આપેલી બે ચીઠ્ઠી હતી. એક પ્રોફે. નેચી ઉપરની હતી. બીજી પ્રોફે હરિલાલ માધવજી લાંટુ ઉપરની હતી.

આઠી જો કાર્થ ટ્યુશન મળે તો પણ એ સેવાનું શક્ય ન હતું પ્રિવિયસમાં એ વખતે મલિત હતું. મલિત તને તે મારે ખારમો ચંદ્રમા રહ્યો છે. એટલે તમામ વખત એના કાયદા ઉલ્લંઘના જ ચાલ્યો જતો. રોજીરશીપ માટે પ્રવૃત્ત કર્યો, પણ પત્તો લાગે તેમ લાગ્યું નહિ.

એટલે આ ક્રોશીપ ઉપર ધણે મોટો આધાર હતો. પ્રોફે નેચીએ કાણ જાણે કેમ, મને પહેલેથી જ સલાહ આપ્યો ને આખી માસી આપવાનું વચન આપ્યું. પણ પ્રોફે. જુદાં લાહેજ, કાણ જાણે યું થયું હું મરેલી બરાબર મારે એક વાગે, બર તરફે એટલે. કે પછી mood-માં નહિ હોય, પણ એમણે કાર્થ કાઢું તે વખતે આપ્યું નહિ. નાહતર વિદ્યાર્થીઓને એમની પણ ઠીક ઠીક કુક મળતી હતી.

પણ મેં એક વસ્તુ જોઈ છે. મારે જો કાર્થ મોટામાં મોટો દુશ્મન હોય તો એ મારે સ્વભાવ. આ જાણુ ગીરનારનો કુચર દેખાતો. દોષ, જંગલની પેરી લીલી ઝાંઝા સારે તરફ પોતાનું આશ્રય જમાવતી કાલેજ હોરટેલને વિંટાયેલી હોય, થોડે દૂર નાના કાળા પરચરાઓમાં ચક્રને કાગવાનાં ચોખ્ખાં પાણી વહેતાં હોય, દૂરદૂર પરીજામનાં જલસરોવર માનસનજરે પહોંતાં હોય,

અને એ વખતે પ્રિવિયસના પેલા દાખલા મળવાનું માથા ઉપર લટકતું હોય—માથુસ જેમ જળવો કરીને લાગે તેમ ધણીવખત તો હું ચોપડીઓ ફેંકીને લાગી જ જતો. જંગલ તરફ. જ્યાં ઠીક પડે ત્યાં બે ચાર માર્છલ અંદરના ભાગમાં જઈને કોઈ રમણીય એકાંત સ્થાનમાં બેસી જતો. એવી રીતે કોઈ પણ હેતુ વિના કુદરતને જોવા જ કરવી, જોવા જ કરવી, ન એનાથી તૃપ્તિ પામવી, ન એના વિષે કોઈ કવિતા લખવી, ન એનો અભ્યાસ કરવો, પણ કેવળ દૃષ્ટિનો આનંદ લીધા કરવો, એ મારા સ્વભાવનું એક નિયામક તત્ત્વ હોય એમ મને લાગે છે। ખણાઉદીન ઠાલેજમાં મને જો કોઈ મોટામાં મોટા સ્વેચ્છાનંદ મળ્યો હોય તો આ. ‘રજકણ’માં એક સ્ફુરણ છે :

‘કોઈ પેલા માટે જીવે છે. કોઈ નામ માટે જીવે છે. કોઈ મહત્ત્વાકાંક્ષા સિદ્ધ કરવા જીવે છે. નીલાંજન કુંગરાઓમાં કોઈ પણ હેતુ વિના રખડવા માટે તો કેવળ હું એકલો જ છું છું !’ એ આવા અનુભવના પદમારૂપે લખેલું જણાય છે.

એમાં જે નીલાંજન ટેકરાઓનો ઉલ્લેખ છે, એવા વિશાળ, નાખી નજર પહોંચે ત્યાં સુધી ફેલાયેલા, લીલાંજન મેદાનો એ ઉત્તાકામંડ—નીલગિરિનાં મેદાનો છે. લીલાંજન ને વચ્ચે વચ્ચે હરિયાળી કુંજોથી સોભતા, જિંઝા નીચા ટેકરાઓ ઉપર ઘઈને દૃષ્ટિ પહોંચે ત્યાં સુધી ચાલ્યા જતા, એવા સુંદર મેદાનો લાગ્યે જ બીજે જોવા મળે. મદુરાની નારીશોભામાં એની સાડી ઉપર લીલી મોટા પટ્ટાની ટાર ને વચ્ચેની લાલ બોં, અથવા એથી વિરુદ્ધની ‘રચના, એ

સ્થાની નૈસર્ગિક-સૌભાગ્ય પ્રતિગિંજ પાડે છે. મહેસુર
બેંગલોરની લાલસિંદૂરની બો ને આ નીલાં દરિયાનાં
મેદાનો-એ બનેનો સુલભ યોગ કલાકારે નિત્યવ્યવહાર
વસ્તુમાં તણીને જન્મભૂમિની સુંદરતાને એક પ્રકારની
અંજલિ આપી છે. કલાની વિશ્વમાન્યતા છતાં, દરેક
પ્રકારની કલામાં પોતાના દેશનો પરિભવ મહેકવો જોઈએ
એ આવી રીતે.

પણ કોલેજ કાર્પિ-દરેકની કવિતા માટે ‘જીવી શકે
નહિ. એણે તો એમાં નિપુણતા ચાલપુસ્તકોમાં જે આપ્યું
હોય તે અધાવડું જ જોઈએ ! એટલે પ્રીફે. પેન્કે પાટિયા
ઉપર દાખલા ઉપર દાખલા કર્વે જતા હોય તે મારા
જેવા અસિધા યોગા જિવણ ગિરનાર ઉપર નજર
માડીતે :મેકા-હોય ! આનું પરિણામ જે જોઈએ
જો જ આપ્યું.

ત્રિવિધમાં જી-માસિકમાં જ મણિતમાં ધમાધનમઃ
ચર્મ-મધુ. જ્યતે પરિણામે અદામહેનતે મેળવેલી પેલી ક્રીશીપ
પણ મર્મ. બીજી દર્મમાં પહેલેથી જ જ્યાન રાખીને
મંકયો પણ એ અકુદરતી જાર ક્યારેક માછો એવો ઉચ્છો
મારી દિતો છે એક જે દિવસ નહિ પણ ત્રણ ચાર દિવસ
સુધી હું બમેરથી નીકળી પડું તે એક મોટી સારી કોર્પ
ને કોર્પ જંગલકોડીએથી પાછો ફરતો નજરે ચડે !

એ વખતે ઉપરકોટ, અડીકડી જે નવપ્રજા ફૂતો,
રાજેન્દ્ર રાણકના મહેલ, ગીરનારનો કુંબર, સોનરેખ
નદીના બટ, કાગવાનાં પાણી, ઘાતારનો કુંબર એ બધાં
રખકવાઃમરિનાં ધ્યાનક બની બનેલાં ત્યાં મયા વિતા

ચાલે જ નહિ.

ખીજ ટર્મમાં મહેનત તો રૂઝકચાવીને માંડી હતી. એ મહેનત હવેટ ફળી મળુ ખરી અમારી 'રૂમ'માં અમે જો ત્રણ ચાર જણા બેસા-સાઈમે મંડામાંતા દાખલા ગણુચા, એમાં ભારી ગણુના હોશિયારમાં ચલામાંડી. અવરા અધરા કોયકા ઉકેલવા હું શક્તિમાન પણ થયો. પાસ થતું એ ભારે માટે સહેલું મળાવા માંડ્યું. પરીક્ષા આવી એક પછી એક દિવસ-જતા મયા, તેમ વિજયપંથનું નિર્માણ થતું ગયું. છેલ્લો દિવસ, બહુ ફરીને બપોરે, એલજિપ્સાનો એપર હતો. અમે સૌએ બહાર બેઠા રહીને એક પછી એક વાતો ફરી ફરીને યાદ ફરી લીધી. પરીક્ષાનો મંડ થયો. અંદર ગયા. કેટલીક વસ્તુઓ અમે હમણાં બહાર જ ફરી ગયા હતા તે આવી હતી. અને એ પાછી મેં જ ફરી હતી. એટલે એપર બેઠાં જ અમને સૌને આનંદ આનંદ થઈ ગયો. માફ બાઈઓ, મારા મિત્રો, એમને તો ખાત્રી થઈ ગઈ કે બેશી બાજ ફાળ્યો છે. એણે હમણાં આપણને બતાવી હતી એ જ બધા ફૂંચીઓ આવી ગઈ છે!

મળુ કુદરતનો વિચાર જુદો જ લાગ્યો. પૂરેપૂરી તાવણી વિના, કેવળ જોને બાઅરેખા કહે છે એ રેખા હિપર ભારો મંચ, મેં ક્યારેય રીધીરીતે આગળ વધતો જોયો નથી. આજનો પેશર બાઅરેપર હતો.

એક નાની સરખી જૂલ અકરમાત થઈ ગઈ જે ગ્રિબલેસ આપણાં હનાં પિવોડેલે મોડે ચવાનાં જ છે એમ ધારીને, પહેલાં જોટલાં અનુભવાં લાગ્યાં, તેમને

ઉપાડી લેવાનો વિચાર કર્યો. દેખીતી રીતે સહેતો, પણ બારે અધરો એવો એક કોવડો ઉપાડ્યો! એને માટે જલ્દી તો પાંચ મિનિટ ધારી હતી, ત્યાં પંદર થઈ ગઈ ને હજી તો ચરઆતની જ ગુંચ ઉકલી ન હતી. વખતના એ ખ્યાલે મનજમાં ગેરબવરચા અને ઉતાવળ આણ્યો! પછી તો જે કાંઈ ઉપાડ્યું એની દશા, ચાક ઉપરના પીંડા જેવી થવા માંડી.

બધાનો અંજ વાળા નાખવા માટે, જે ફૂટ પ્રમો જાણીતા લાખા ને જે હમણાં જ કર્યા હતા તે ઉપાડ્યા!

પણ કોણ જાણે શું થયું, મન નિરુત્સાહી થઈ ગયું કે ઉતાવળ થઈ, બમતા આવી કે વખત ગયાનો પચાતાપ સતાવવા માંડ્યો—હમણાં કર્યા હતા એ તમામ-માનું એક પણ કામ ન આપ્યું. વિશ્વાસરાવના મૃત્યુથી બાકુળ થયેલા સદાશિવરાવના જેવી બુદ્ધરચના થવા માંડી!

ને ધર્મિયાળમાં જોયું તો પોણાપાંચ! પાંચે તો ‘પેપર’ દેવાનો. પા કલાક રહ્યો—ને આંદો’ એક પણ હાખલો મળે નહિ! આના ઉપર તો ગણિતના બીજાં બે પેપરનો આધાર રાખ્યો હતો!

એટલે હવે આ દારેલી લકાઈ લાંબાવવાનો કાંઈ જ અર્થ ન હતો. એમ લાગી ગયું કે હવે ચાલ તે બંને ચાલે દો! એવી આકરી નિરાશા બાપી ગઈ, એટલે વિચાર કર્યો વિના તરત જોડે થઈ ગયો. પેપર મૂકી દીધું ને જલ્દી નીકળી ગયો.

નિરાશાને દાંકવા માટે જમીયાઓમાં ફરવા આડ્યો ગયો! સોમે માન્યું કે એણે તો જે કંઈ તે જ આપ્યું

■ એટલે માર્યો છે કપાટો.

પણ ત્યારે હું ફરીને પાછો આવ્યો, ત્યારે મિત્રો મળ્યા. એમણે કહ્યું: 'તમે તો પોણા ચારે જ જાડી ગયા એટલે અમે સમજી ગયા કે કપાટો મારી દીધો છે !'

'પોણા ચારે ! અત્યારે કેટલા થયા છે ?' પેટમાં ખીત્તે ડ્રાસકો પડ્યો. 'ત્યારે તો વખત જોવામાં પણ ભૂલ થઈ કે શું ?'

'અત્યારે પોણાપાંચ. અમે સાઝચારે પૂરું કમું', આપણને તો બહુ સહેલું લાગે જ, કારણ કે આપણે બહાર કમું' હતું તે આવ્યું. ને તમે તો એ હમણાં જ માંડી ગયા હતા !'

પોણાચાર જોવાને બહુલે બચ્ચતા એવી થઈ ગઈ હતી કે પોણાપાંચ જોયા એનો પચાતાપી ધા તો એવો આકરો લાગ્યો કે પા ઠલાક સુધી કાંઈ જોલી જ સક્યો નહિ ! પણ હવે શું થાય ? વરસ તો જાણે મધું-પણ કદાચ હવે આ દોલેજજીવન જ મધું !

એ વખતે અંબાજીંકરભાઈ કરિયાણા હતા, એટલે ત્યાં બાબરા પાસે પહોંચી ગયો. પરિણામ આવશે આવતું હશે ત્યારે કરીને—ત્યાં બેસી ગયો.

પણ પરિણામ કાંઈ આવ્યા વિના રહે ? એક દિવસ એ તો ટપાલમાં અચૂક આવીને જાણું જ રહ્યું. બહુ કરીને રહ માફ થતતા હતા !

હવે શું થાય ?

એટલામાં ત્યાં બાબરાની મિલ્લરૂલને જરાક ફેરવણી કરીને રાજકુમારમાં જઈ ન સકે તેવા નાના

જાગીરદાર કાઠીમગસીયાના કુમારે બહુવા આવે; એવું
રૂપ આપવાની વાત ચાલે. એને માટે મકાન તૈયાર થઈ
બધું હતું. દોરેદમાં હજી કાઠીદરબારે પોતાના કુમારને
મોકલવા તૈયાર ન હતા. થાણુદારે સખ્તી કરી હતી. એક
બે સાંઢિયા હમેશાં કુમારને લઈને આવતા હતા. બીજા
આવવા માંડ્યા હતા. એ વાતને વધુ સફળ કરવા પ્રાંત
સાહેબને ત્યાં મુકામ પડેલો, એને લાભ પણ લેવાતો હતો.

એક સારા અનુભવી નાગરમાસ્તરને મિડલ સ્કૂલમાંથી
જદથી ત્યાં મૂક્યા હતા. એટલે મીડલ સ્કૂલ માટે તાત્કા-
લિક એક માથુસ લેઈવું હતું. મેં થાણુદાર મારફત અરજી
આપી અને પ્રાંતનો મુકામ ત્યાં એટલે, સીધી અરજ
પહોંચી જતાં, 'ઈન્ડરબુ' લેવા માટે પ્રતિજ્ઞા બોલાવ્યો.

સામાન્ય રીતે આ નિમજૂક એન્ટ્રુ. ઈન્સપેક્ટર
કરતા. પણ આ એક અસાધારણ ઉતાવળનું કામ ગણી
પરબારી અરજીનો લાભ ઉઠાવ્યો હતો.

હું ત્યાં પ્રાંતને મળવા ગયો, ત્યારે એક અકસ્માત
થયો. કાંઈ કાઠી મગસીયા કે પછી થાણુદાર એક સિક્કો
લાવેલા. પ્રાંત સાહેબને એ વાતનો શોખ. એટલે એ સૌ
એ સિક્કો-જોવામાં તસ્લીન.

હું ગયો ત્યારે આ સિક્કો જોવાય. આ સિક્કો મને
પરિચિત હતો. મારા પિતાએ 'ગધેયા' કરીને એની
ઝાળખાણ કરાવી હતી. અને પછી તે અહીં તરીકી
ચોડું વાંચીને નર્દબિલ્લ વિષે કાંઈક જાણેલું. જદુ તો કાંઈ
ખબર નહિ. પણ કામચલાઉ વાત જાણમાં.

એ સિક્કા વિષે પ્રજા ચર્ચા કરીને કાંઈ ખબર લાગી

નહિ, એટલે મેં આમળા વધીને સિંગે દાઢમાં લીધો. નેયો તે 'ગધેયા' ટાઈપનો.

એટલે મને જે માહિતી હતી, તે મેં કહી. પણ 'નહિ' ઝાડ ત્યાં એક પ્રધાન' જેવી આ માહિતીએ તો મારે માટે સારા અભિપ્રાય બંધાવા દીધો અને બીજાં કે ત્રીજાં દિવસે કમળશી મિસ્લરૂલમાં માસ્તર તરીકેનો હુકમ પણ મને મળ્યા મયો.

એક રીતે આ જુદું વખતસર ગોઠવણ મયુ, નિશ્ચય કર્યો કે હવે કોલેજની બીજી ટર્મમાં જઈને પાણુ પ્રિવિય-સમાં ફાખલ થવું અને આઠી નોકરી કરતાં જે પૈસા બચે એમથી જ ખરચ કાઢવું.

બાગની કમળશી મિસ્લરૂલમાં નોકરી કરવા માંડી, બાગરાથી ઠરિયાણા દોઢ જે માઉ. સંજે વહેના મૂકીએ તો અધારાં થયે ઠરિયાણા વચ્ચે વળી વોકળા આવે ત્યાં જે ધડી બેસાય.

બાગરામાં એ વખતે હેડમાસ્તર તરીકે નારદલાલ પોપટભાઈ વૈશવ. ધણુ કરીને એ મોરબીના નાગર-ગૃહસ્થ હતા. સ્વભાવના અત્યંત ક્રોધાળુ અને ધર્મને માફ ન લગાડે તેવા. મારવાડમાં એમ કહેવાય છે કે જે ઓઝો-બેગી સાથે એટલે, ગીત ચરૂ સાથે એ વખતના કાઠિયાવાડને માટે એમ કહેવાય કે, એમાં નાગર ને વાણિયા એમ જે બેગા થઈ જાય, એટલે તમામ માણસાઈને એક કોર મૂકે, એવી હલકટ મુત્સદ્દીગીરી ચરૂ થાય. એને મુત્સદ્દીગીરી તો કાશુ કહે? પણ હલકટ ખટપટ મંડાય. અમારે ત્યાં એ વખતે મિસ્લરૂલમાં જે નાગર ને જે વાણિયા ને વચ્ચે હું એક

બાહ્ય, એમ પંચક રચાયેલું. તે પંતુજ ખાતામાં તે કાંઈ વાતમાં માલ નહિ છતાં આ બે બેમાં મવાથી થોડું ધર્મજી જેવું રહેતું. પણ નારદજીએ ચાકરવેદાંતના જોડા અભ્યાસી હતા. જેમ બને તેમ અભિષેક રહેવા પ્રયત્ન કરતા. તે કેટલેક અંશે એમને માટે કહી શકાય, કે એ અભિષેક રહી શક્યા હતા.

તે છતાં એ બે પણ વચ્ચે મારી આકરી કસોટી નીકળતી. એક રીતે એવો અનુભવ મને મળવા માંડ્યો એ સારું થયું. મેં બંનેને જાણવીને જાડું અજાણ્યે રાખ્યું. કારણ કે મારે તો થોડા દિવસનો વેષ બજાવવો, એમાં ક્યાંક બીજો બદલી આવ તો પોસાય તેવું ન હતું.

એ વખતે ત્યાં એક પોસ્ટમાસ્ટર હતા. તે સાહિત્યના શીખીન. નારદજીએ પણ વિદ્વાન જેવા. એક જમણરન માસ્ટર હતા, એ પણ સાહિત્યપ્રેમી. એટલે મને ત્યાં ઠીક ગાળી ગયું. થોડો ધણો સંસાર પણ માંડ્યો. મનમાં બીક હતી કે જો આમાં જોડવાઈ જવાશે તો પછી પેલો તાર વૂટી જશે. પણ સદ્ભાગ્યે ત્યાં અમારી યાત્રિના એક સાધુચરિત બાહ્ય હતા, આવજી જેમણે. એની પાસે જ ધર મળી ગયું. એટલે કેટલીક ઉપાધિ નીકળી ગઈ.

આપણી પાસેથી જે કેટલીક 'ટાઈપ' આવી ગઈ તે તે હવે પાછી આવવાની નથી, એ વર્તમાન આવજી જેમણે મૂકી શકાય. બાહ્ય, ખરા અર્થમાં સવારથી કામે ચડે તે બપોર સુધી સંજે કયા વાંચે. સૌને સદુપ-દેશ આપે. વિદ્વાત જોઈ, પણ પવિત્રતા ધણી ને સન્નિવૃત્તતા તો સ્વભાવમય. જે પણ કાઈની, કાંઈક પણ

સેવા કરવામાં ગાળે, એને પોતાની માને. વિરક્તિ સંસારની, અધિભુનિ જેવી. ને સિદ્ધપ્રેમ કાંઈને પણ બે બડી માન થાય તેવો. નારીસન્માન, આપણે ‘બસ’માં જોલા થઈ જઈએ છીએ તેવું નહિ, પણ નારી માનને જમદંબા રૂપ મધુનારું, જુનવાણી નારીસન્માન એમનું જ.

માવજી જોશી પાસે હું રહ્યો, એટલે મારી કેટલીક વ્યવહારુ ધરમહેનત એની મેળે ટળી ગઈ. એથી વખત ઠીક ખચતો. અભ્યાસ મેં ચાલુ રાખ્યો. સાથે સાથે ત્યાં કાંઈ સાહિત્યપ્રવૃત્તિ કરી જણાતી નથી. પણ એ સમયે મેં ખંખાળીનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો હતો. એમાં કાંઈ ગણનાપાત્ર પ્રવૃત્તિ તો થઈ શકી નહિ, પણ થોડો પરિચય મળ્યો.

ખાખરામાં હું લગભગ નવઠસ મહિના રહ્યો. ત્યાંના વિદ્યાર્થીઓમાં તો ધણાખરા વેપારી વર્ગનાં છોકરા આવતા. પણ કાઠી કેમને વિદ્યાને રવાડે ચડાવવાનો એ વખતે ઉદ્યોગ થયેલો. એટલે હોસ્ટેલમાં કાઠી ગીરાસદાશના કુમારો પણ આવતા થયા હતા. એમને આ બાહ્યશ્રીઆ બાહ્યતરમાં કાંઈ રીતે મળ પડતી નહિ. એમનાં ગામડાં મૂકીને આંહી આવેલા એટલે એમનાં મન ત્યાં એમના ગામડામાં હતાં. એક વખત હું એક છારા સેટલમેન્ટ જોવા ગયેલો. ત્યાં એક છોકરીને શિક્ષિકાનાઈએ પૂછ્યું કે તને બાહ્યનું ગમે ? એણે માયું ધુણાવીને ના પાડી. ‘તારે, તને શું ગમે ?’ મેં કહ્યું. એણે જવાબ આપ્યો : ‘મને તો બાહ્ય વીણવા જવા દો તો ગમે.’ એણે એના દિલની સાચી વાત કહી દીધી.

વિશ્વચર્માએ, કુમારોને કબૂતરો જોવાં બહુ ગમે છે,

એ અવસોકન કરીને, પક્ષીઓની સંખ્યાથી કુમારને ગણિત શિખવાડવાનું ચરૂક્યું એમ કિતોપદેશમાં વાત આવે છે. આપણી કેળવણી હજી જન્મસંસ્કારને શોરીતે કેળવણીક્ષેત્રમાં ઉપયોગી કરવો, એનો વિચાર જ કરી શકી નથી. હજી તો એ યુરોપની હવામાં જે વાત ઊડતી હોય તેને પકડી લેવામાં પ્રગતિની અવધિ માને છે. આ દેશની આબોહવામાંથી કેળવણી ઊભી કરવાનું સ્વપ્ન તો, હજી માતૃભાષા જ્યારે ઠીક ઠીક પ્રગતિ કરશે, ત્યારે કાંઈક કેળવણીકારને આવશે. આ કાઠી કામના કુમારને એટલા માટે અમે ઇંગ્લેન્ડ સ્પેસિંગમાં પૂરી રેતા-અને એમના જે વારસાગત સંસ્કારો; એ જુહીજ દિશાએ એમને ખેંચતા. એટલે એ ખેંચતાણમાં, ડોક્ટરનાં સર્ટિફિકેટ મેળવી પાંચપંદર દિ ધેર બાગી જવાની ધમાલ જ વધારે ભાગે તો રહેતી. આપણા તે વખતના રાજ્યોને અંગ્રેજોએ; જેમ આપણને તેમ એમને; કેળવણીદાર જ એવા બનાવી મૂક્યા હતા, કે ઇચ્છાશક્તિને સાંસ્કૃતિક વિકાસ જેવું કાંઈ જ એમની પાસે રહ્યું નહિ. જે એક બાઈ નજરે ચડ્યો, તે જે બોલતો બાળા વાક્ય પ્રમાણે જ ચાલ્યા કરે. આ તમામ અનર્થોનું મૂળ કેળવણીની ખોટી પ્રથામાં રહ્યું હતું; એટલું મંબીરતાથી સમજીને; આપણે આપણી કેળવણી ધક્કા, કાઢ એક વ્યક્તિની પૂજાને મદદ ન આપતા; આપણી પરિસ્થિતિ નો પ્રશ્નોને મદદ આપવાનું ચરૂ કરીએ, એ હવે જરૂરી છે. હજી સુધી તો આપણે વધારે શું, તમામ એક કંઠે કળુલ કરે એવા કાંઈ જ પાઠ્યપુસ્તક વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ મૂક્યા ચકા નથી. એ આપણી

નિર્ગળના થોડી શુભચિન્તક છે!

અંગ્રેજી અને તે પાઠ્યપુસ્તકની અંધાવણ ઉપાડશે! તો એમાં શુદ્ધ અંગ્રેજી સરકાર નજરે પડશે. આપણી કાંઈ એવી અંધાવણ ખરી!

બાબરામાં અને જમજીવન માસ્તરના સંસર્ગથી એક ફાયદો થયો. એ કેટલેક અંશે અજેયવાદ તરફ દળતા, કાંઈક ગઢન માણસ હતા. મેં એમનું એક રેખાચિત્ર વર્ણો પછી લખ્યું હતું. અને તે 'બોલો વારવાડ' 'તોતી' એ બે સાથે 'પ્રદીપ'માં સ્થાન પામ્યું હતું.

એમણે એક વસ્તુનો રસ લગાડ્યો. જે અસકપ જેવું હોય તેમાં રસ લેવાનો, એટલે અને માનવની અગ્રાંતશક્તિ તરફ જે અજવાસી ધૃતિ ક્યારેક ક્યારેક આવી જતી, એનાં બીજા આ જમજીવન માસ્તરના સંસર્ગમાં વિકાસ પામ્યાં એ નિખાલસ, દુસ્લા, રસિક, શોખીન આદમી હતા. એક વખત ધરના સુખી હશે એટલે હજી અમુક પ્રકારની ક્ષુલ્લકતા બતાવી શકતા જ નહિ. એમણે અને કેટલીક વખત તો પોતાના નાનાભાઈ જેવો પ્રેમ બતાવીને સહ-ધૃતિમાં રહેલા બળની પ્રતીતિ કરાવવા પ્રયત્ન કર્યો હતો. પણ હજી એ પ્રયત્ન માટે મારી ભોંધએ તેટલી શક્તિ વિકસિત નહિ એટલે એ વસ્તુ બહુ આગળ ન વધી.

પણ એ બીજા રહ્યાં, ને વારંવાર અને Mysticism-અજેયવાદ, કાંઈક, ક્યાંક અને કોઈક, અગ્રાંત બળ અને એ માણસના મનમાં જ છે-એવું એક પ્રકારનું આકર્ષણ આપતાં રહ્યાં.

બહાઉદ્દીન દોલેખમાં પ્રિવિયસની બીજી દર્મમાં દાખલ

યવા માટે હું ફરીને જૂનામઢ ગયો. બાબરાની કમલચી મિઠલ રકૂલમાં રાજીનામું આપી દીધું. ખીજી વખત શું થાશે એ ચિંતા-તો હતી. પણ આગે આગે ગોરખ જાગે કરીને નોકરી ખૂટી દીધી.

આ પ્રમાણે લગભગ તેવીસ ચોવીસ વર્ષની વયે હું કોલેજમાં ફરીને દાખલ થવા તો ગયો, પણ ત્યાં મોટામાં મોટો વાંધો કોલેજ હોસ્ટેલમાં 'રૂમ' મળવાનો આપ્યો.

કથામાં 'રૂમ' મળે તેમ હતું નહિ અને 'રૂમ' મળે તો ત્યાં કોલેજ-હોસ્ટેલમાં ઘણું ખર્ચાળ જીવન હોય. મારે એ પોસાય તેમ પણ ન હતું. એટલે મહેનત કરીને કાળવા દરવાજાની રંગે રંગે એક નાનકડી 'રૂમ' શોધી કાઢી. જેતપુરમાં જન્યું હતું તેમ, આ વખતે આ ચોરડી મળી. ત્યાં મારે તરફ વસ્તીમાં વસ્તી ધાસ લાકડાં ને છાણાં વેચવાવાળાની હતી. પણ જાડું માત્ર મહિને ૭ આના અને કોલેજની નજીકમાં હોવાથી મેં ત્યાં મેં તેમ કરીને આ વખતે ૭ મહિના ખેંચી કાઢવાનો વિચાર કર્યો. પણ આ ચોરડીમાં માત્ર નવ દિવસ જ માંજવા પડ્યા. દસમે દિવસે તો, અકસ્માત એક મોટો આલીશાન ખંડ, અચાનકે જ, રહેઠાણ તરીકે મળી ગયો...

એક ગૃહસ્થ અકસ્માત મળી ગયા તૃસિંદ્રપ્રસાદ મનુ-મદાર. સંસ્કારપ્રિય એ નામર સદ્ગૃહસ્થે, કાંઈ પણ જાતની ઝોળખાણ કે ચિઠ્ઠીચપાટી નહિ છતાં, કેવળ અકસ્માત પડેલી જ મુઝાકાતે, અને કાંઈ પણ જાડું લીધા વિના, એમનો વિચાર ખંડ અમને વિદ્યાર્થી તરીકે વાપરવા આપી દીધો. પણ ખંડ આપ્યો એટલું જ નહિ, બીજી

પણ તમામ મહદ કરવાની સંજ્ઞાનતા બતાવી. ત્રિવિધસમાં ફરીવાર દાખલ થયા આવતા આ સુયોગ મળી ગયો તેથી ધણો આનંદ થયો. એમ લાગ્યું કે હવે પાર ઉતરાશે.

* *
*

-પણ આ જીવનપંથનો પહેલો વિસામો હવે આહી થાય એમાં એક પ્રકારનું ઔચિત્ય રહ્યું છે. એક તો એમાં પહેલાં પચીસ વર્ષનો ધણોખરો હેવાલ આવી જાય છે. હવે પછી શરૂ થનાર કોલેજ જીવનની આહીથી શરૂઆત પણ છે. અને તેથી એ આખી વસ્તુ સંકલનાબદ્ધ આવે તો વધુ ઠીક. એ પ્રમાણે હોય તો વર્ણનસંમધ જાળવી શકાય. એટલે પછી અપાય તો ઠીક.

માણસ પોતાને નથી જોળખી શકતો એ એક આશ્ચર્ય છે. અને છતાં એ માને છે કે એ પોતાને જોળખે છે એ એટલું જ મોટું બીજું આશ્ચર્ય છે. છતાં પ્રમાણિક નોંધ વડે, ઠીક ઠીક સત્ય કહી શકાય એવી આપકથા આપવાનો આ પ્રયત્ન, એ છેક કાઠી નાખવા જેવી વસ્તુ નહિ હોય, એમ માનીને આ ચલાવ્યું છે. લાંબો પ્રવાસ ખેડવા પછી પોતે જે માર્ગ વટાવ્યો તે માર્ગને ફરીને નિહાળવામાં એક જાતનો રોકબર્યો આનંદ રહ્યો છે. એમાં રોક ન હોય તો માણસ ન હોય; ને આનંદ ન હોય તો કવિતા ન હોય. દુનિયામાં ધણુંખડું માણસ પોતાની કવિતા પોતે લઈને આવે છે. વ્યક્તિએ વ્યક્તિએ એ કવિતાનો પ્રકાર ફરતો રહે-

પણ કવિતા તો ત્યાં હોય જ છે. રસસાદિત્યમાં 'સ્થાયોભાવ' કહે છે એ તો આ ન હોય !

પણ અત્યારે આંદો આવો પ્રશ્ન છેડવાનો અવકાશ નથી. અત્યારે તો હાલપ્રચસની જે નિયાતીઓ દહ સચરાઈ રહી છે, તેમાંથી કાંઈ ને કાંઈ ઉપયોગી વસ્તુ સંગ્રહી લેવાનું ચાલુ છે ને હવે પછી ફેટલીક દાખીક વધુ આધારવાળા બની રહેશે. ઉદાહરણ તરીકે, એમાંથીજ એક નોંધકાંપડે છે કે પહેલી વાર્તા 'શેષભાષા' 'સમાધાન'માં પ્રગટ થતા માટે મોકલી હતી. તે પ્રગટ થવા માટે દરમિયાને રાહ પચાવે છે હતી. એ ધણે જ સામે જાણે-પછી પ્રગટ તો થઈ. બીજે પચાવે છે કે એ વાર્તાઓ મોકલી પરંતુ ક્યાંય પ્રસિદ્ધ ન થઈ અને એ રીતે જાણે કે પ્રચલની અને પરા જયની પરંપરા ચૂક થઈ. 'કોલેજ મેગેઝીન'માં એક વાર્તા આપી 'પૃથ્વીય' એનું નામ. બળી મઈ. બીજી આપી. જોવાઈ મઈ. દિલને આઘાત પણ લાગ્યો. 'પણ 'જે જાણું-તે જાણ' એ નિયમને વચવર્તી જનનમાં આઘાત પણ બહુ હવના નથી. હાહમહમ્મદના 'ચીસમીસદી'ની ત્યારે બોલબોલા. એટલે એને પણ વાર્તા મોકલી. હાહમહમ્મદનો પ્રિય અને ઉત્તેજનાતો શાગળ બન્યો. એણે એ વાર્તા 'ઇગ્ગ' મોકલી-બોલકા બનાવવાવા. એ વાર્તા પણ-મારણી તણ-ચારની પેડે જ અદરશ થઈ મઈ. એ જઈ 'એડી' છેક શૂન્ય સમુદ્રને સંજોરે. એ જમાનો પ્રથમ વિશ્વજુદનો. હાલપચનાં એ જાણ સંસ્મરણે ફરીવાર સંજારી જતાં, સમરમેટ મોમનો પેણો પ્રશ્ન ચાલે અણી જાય છે : It is hard not to ask one-

self whether 'it is anything' but 'futility to write plays, stories, ' & novels. 'The only answer I can think of is, that some of us are so made that there is nothing else we can do. We do not write because we want to; we write because we must. There may be other things in the world that more pressingly want doing..... We must liberate our souls of the burden of creation. Besides the conflagration thrills us and charges our mind with phrases. જિજ્ઞાસુ એક વાક્ય યાદ આવી જાય છે: 'હું લખી રહ્યો હતો; 'પણ લખાણ મને લખી રહ્યું હતું.'

આતા : અનુસંધાનમાં,

હવે ખજી,

છ વન મંથ [૨]

[પ્રથમ ભાગ]

‘પૂમહેલ’ની ‘યુગદર્શન’માં સમાવેશ
[પ્રથમ સંવેદી નાની માત્રી કૃતિઓ]

૧. લખના

લખના મંડળ બીજું

લખના મંડળ ત્રીજું

લખના મંડળ ચોથું

પ્રતિપ

આકાશવાણી

અવધેય

પરિધેય

ત્રિભેદો

અનામિકા

બનસાયા

મસ્તિકા

નલજિન્દુ

મિત્રજિન્દુ

રાજમુગ્ધ

પૃથ્વીશ

અભિલા

પરાક્રમ

સર્વન ચિંતન

વાતાવન

રત્નકળ

જીવનચક્ર

કંઠી કૂવા ને બીજાં નાદો

પગદંડી

પાનગોષ્ઠિ

સુખેશ્વર

વાચિનીદેવી

ચૌહાદેવી

રાજસંન્યાસી

કર્ણાવલી

રાજકન્યા

અવસિદ્ધ સિદ્ધરાજ

[નર્તકશિખર]

સિદ્ધરાજ અવસિદ્ધ

[ત્રિશુવનચંદ્ર]

અવંતીનાથ સિદ્ધરાજ

ગુર્જરેશ્વર

૨૧. જીવનપંથ

હરિદાસદર્શન

પાપા

પદ્માયા

વીર વનરાજ

એકસબ્ધ

નેપોલિયન

પરશુરામ

દુર્ગેશ્વર

વીરાંગના ને બીજાં વાતો

જ્ઞાનગોષ્ઠિ

વડને છાંયડે

ભાષા કથાઓ [૧]

ભાષા કથાઓ [૨]

લોક રામાયણ [૧]

પર. લોક રામાયણ [૨]